ГЕНАДИЙ ЛИТАВРИН

БЪЛГАРИЯ

НАУКА И ИЗКУСТВО

ВИЗАНТИЯ

(X–XII ВЕК)

Б
4747

БЪЛГАРИЯ–ВИЗАНТИЯ
(XI—XII ВЕК)

Професор
Георги Бакалов

ГЕНАДИЙ
ЛИТАВРИН

БЪЛГАРИЯ-ВИЗАНТИЯ (XI–XII ВЕК)

превод от руски
АРОН КИСИЛЕНКО

Професор
Георги Бакалов

НАУКА
И ИЗКУСТВО
СОФИЯ, 1987

Проф. д-р Г. Г. Литаврин е един от известните съветски изследователи на историята на Византия и средновековната българска история, носител на званието Лауреат на Международна награда «Братя Кирил и Методий» — 1983 г., за крупни научни и публицистични трудове в областта на старобългаристиката и славистиката.

В книгата е проследен периодът на византийското владичество над българските земи. Изследвани са условията на живот на славянското население в завоюваните от Византия територии, развитието на феодалните отношения в тях. Специално внимание е обърнато на антифеодалната и народоосвободителната борба на българския народ, съхранил националните традиции и съзнание през близо двувековното византийско господство.

Генадий Григорьевич Литаврин
Болгария и Византия в XI—XII вв.
© Издательство «Наука», Москва, 1960 г.
© Арон Израилевич Кисиленко, превод, 1987 г.
c/o Jusautor, Sofia.

Индекс 94/99+941 Б

СЪДЪРЖАНИЕ

Списък на съкращенията 7
Предисловие към българското издание 9
Въведение 11

Първа глава

АГРАРНИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ГОСПОДСТВО 17

1. Основни занятия на населението и оръдия на труда 17
2. Свободно селячество и община 32
3. Едро земевладение 52
А. Църковно-манастирско земевладение 52
Б. Светско земевладение 84
4. Някои черти на феодалната вотчина през XI—XII в. 102
5. Категории зависими селяни 112
6. Феодална рента и средствата за нейната реализация 126
А. Рента 126
Б. Извъникономическа принуда и имунитет на феодалното имение 139
Бележки към първа глава 157

Втора глава

ПОЛИТИКАТА НА ВИЗАНТИЯ В ЗАВОЮВАНА БЪЛГАРИЯ

1. Организация на управлението 195
2. Чиновничество 216
3. Данъци и повинности 228
4. Църква и духовенство 252
Бележки към втора глава 265

Трета глава

БОРБА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРОТИВ ВИЗАНТИЙСКОТО ГОСПОДСТВО 288

1. Въстанието през 1040—1041 г. 288
2. Нов подем на народоосвободителното движение и въстанието през 1072—1073 г. 303
3. Народоосвободителната борба в България в края на XI и началото на XII в. и богомилското движение 310
4. Въстанието през 1185—1187 г. и освобождаването на Северна България от византийско господство 323

Бележки към трета глава 347
Послесловие 361
Бележки към послесловието 372
По-често срещани гръцки термини 378

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ВВ — Византийски временник
ВИ — Вопросы истории
ВС — Византийский сборник
ГСУ — Годишник на Софийския университет
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
ИБАИ — Известия на Българския археологически институт
ИИБИ — Известия на Института за българска история
ИИД — Известия на Историческото дружество в София
ИП — Исторически преглед
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
ЗР — Зборник радова
МП — Македонски преглед
ППС — Православный Палестинский сборник
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
AASS — Acta sanctorum Novembris
AJA — American Journal of Archaeology
Anna — Annae Comnenae Alexias, I—II. Bonnae, 1839—1878
Ansbertus — Historia de expeditione Friderici imperatoris. . . Fontes rerum Austricarum. Erste Abteilung. Scriptores, V. Bd., Wien, 1863.
Attal. — Michael Attaleiota. Historia. Bonnae, 1853
BCH — Bulletin de Correspondance Hellénique
BNJ — Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher
BS — Byzantinoslavica
Byz. — Byzantion
BZ — Byzantinische Zeitschrift
Cedr. — Georgius Cedrenus. Bonnae, II, 1839.
Cinn. — Joannis Cinnami epitome rerum ab Joanne et Alexio Comnenis gestarum. Bonnae, 1836
Cec. Strat — Cecaumeni Strategicon et incerti scriptoris De officiis regis libellus, ed. W. Wasiliewsky et V. Jernstedt. Записки ист.-филол. фак-та Санкт-Петербургского университета, т. 38, 1896
DOP — Dumbarton Daks Papers
ΕΕΒΣ — Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
EO — Echos d'Orient
FRB — Fontes Rerum Byzantinarum, accur. W. Regel, t. I. Petropoli. 1892
HNJ — Historija naroda Jugoslavije, I. Zagreb, 1953
JHS — Journal of Hellenic Studies
JIAN — Journal International d'archéologie numismatique
Jus — Jus Graeco-Romanum, I—VII, ed. C. E. Zachariae a Lingenthal. Lipsiae, 1856—1884
Lavra — G. Rouillard — P. Collomp. Actes de Lavra, I, Paris, 1937
MB — Μεσαιωνικὴ βιβλιοθήκη, ἐπιστ. Κ. Ν. Σάθα. Athenai — Venetia — Paris, I—VII, 1874—1894
MM — F. Miklosich — J. Müller. Acta et diplomata graeca medii aevi I—VI, Vindobonae, 1870—1890

MND — Le monastère de Notre Dame de Pitié. ИРАИК, VI, 1900
NE — Νέος Ἑλληνομνήμων.
Nic. Bryenn — Nicephori Bryennii Commentarii. Bonnae, 1836
Nic. Chon — Nicetas Choniata. Historia. Bonnae, 1835
NP — Noctes Petropolitanae. Сборник византийских текстов XII—XIII вв. СПб., 1913
PG — Patrologiae cursus completos. Series Graeca
PL — Patrologiae cursus completos. Series Latina
Pértrdès — S. Pétridès. Jean Apokaukes. ИРАИК, XIV, 1909
Pitra — Analecta sacra et classica, Spicilegoi Solesmensiiparata, edd J. B. Pitra, VI, Roma, 1891
Psellos — Μιχαὴλ Ψελλοῦ Χρονογραφία. MA, IV
REB — Revue des Etudes Byzantines
SBAW — Sitzungsberichte der Beyerischen Akademie der Wissenschaften
Schatzkamm. — F. Dölger. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges. München, 1948
SK — Seminarium Kondakovianum
SKAW — Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften
SM — Michael Psellos. Scripta minora, I—II. Milano, 1936—1941
Theophyl. — Theophylacti archiepiscopi Bulgariae epistolae. PG, t. 126. Paris, 1864
TGP — Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Pàtrizos (Backovo). BB, XI, 1904
TK — Typicon dumonastère de la Kosmosotira près d'Aenos. ИРАИК, XIII, 1908
Tract. — Трактат об обложении. F.Dölger. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung. München, 1927
VfSWG — Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
Zonaras — Zonarae epitome historiarum. PG, t. 134, Paris, 1864

ПРЕДИСЛОВИЕ КЪМ БЪЛГАРСКОТО ИЗДАНИЕ

Историята на един народ е много по-широко понятие от историята на неговата държава. Дори в условията на временно загубване на държавната независимост народът продължава да твори своята история във всички сфери на обществения си живот. През 1018 г., след три и половина столетия самостоятелно съществуване и след четиридесетгодишна тежка борба, България е завоювана от Византия. Чуждото господство продължава почти 170 години, чак до 1186 г., когато в резултат на въстанието, възглавено от Асеновци, България отново придобива независимост и възниква Второто българско царство.

Чуждото владичество обаче не довежда до изчезването сред българите на техните обществено-политически и държавни традиции. Твърдо запазвайки своето културно своеобразие и етническо самосъзнание като специфична славянска народност, масата от българското население не се поддава на асимилация под властта на Византия. Българският народ нееднократно се вдига на въоръжена народоосвободителна война против господството на империята и тази борба в края на краищата се увенчава с успех.

Настоящата книга е посветена на едно изследване на живота и дейността на българския народ през епохата на византийското господство. В нейната основа лежи кандидатската дисертация на автора, защитена през 1954 г. в Историческия факултет на Московския държавен университет. Тя излиза на бял свят през 1960 г. и е издание на Издателството на Академията на науките на СССР.

Естествено е, че за изминалото време, равно на повече от четвърт век, вследствие на моите собствени занимания със средновековната българска и византийска история, както и в резултат на значителните успехи, постигнати от учените от различни страни — и преди всичко от българските учени — в изучаването на епохата на византийското господство в България, моите възгледи по някои общи и по-специално по частни въпроси трябваше да претърпят известни изменения.

От 1960 г. досега съществено се обогати базата от източници за изследване — в научна употреба влязоха някои неизвестни по-рано писмени източници, критично бяха преиздадени повечето от юридическите, документалните и повествователните славянски и гръцки паметници от XI—XII в., многократно нараснаха археологическите материали, отнасящи се към този период.

Всичко това може би би оправдало едно значително обновяване

на текста на книгата. Внимателното ѝ прочитане обаче ме убеди, че измененията и допълненията, които съм готов да внеса в настоящия момент, не биха съответствали на онези съществени загуби на време и сили, каквито биха били необходими дори само за превода на цитатите от новите издания на източниците. Освен това въвеждането в научния апарат на допълнителни указания за най-новата литература биха обусловили необходимостта да се преработят напълно всички историографски екскурси и навсякъде да се поставят новите акценти при излагането на дискусионните въпроси. В крайна сметка би се наложило цялата книга да се напише наново. Всъщност този труд би бил целесъобразен само в случай че моите мнения и изводи по разглежданите в книгата проблеми трябва да претърпят съществено преразглеждане. Това обаче не е станало и преобладаващата част от моите възгледи и мнения си остават предишните.

Затова, като използвам дружелюбното отношение на издателство «Наука и изкуство» и като се осланям на известна снизходителност от страна на българския читател, аз оставям първоначалния текст на книгата в същността си непроменен с изключение на явните грешки и малки съкращения. Необходимите според мен поправки и допълнения по изследваните проблеми читателят ще намери в края на книгата в «Послесловието».

Г. Литаврин

ВЪВЕДЕНИЕ

От времето на заселването на славяните на територията на Византийската империя и особено от момента на образуването на българската държава през VII в. Византия не прекъсва своите опити да си възвърне пълното господство над Балканския полуостров, като действа ту със сила, ту с помощта на дипломацията. Повече от три века България издържа жестоката борба с една от най-силните държави на средновековния свят. Най-малко три пъти през време на тези столетия победителка се оказва България, която значително отстъпва на Византия и по икономически, и по човешки ресурси, и по територия, и по организация на военните сили и гражданското управление.

В хода на тази борба периодите на явно превъзходство на България много бързо и, струва ми се, напълно неочаквано се сменяват с периоди на упадък и поражения. В началото на X в. българите заемат голяма част от европейските владения на империята. Но изминава само половин столетие и до неотдавна могъщата България търпи поражение отначало от руските войски (Святослав), а след това и от Византия. Но 10—15 години след тежкия разгром тя не само си възвръща загубените територии, а даже завоюва нови земи за сметка на империята. Завързва се ожесточена борба, която продължава повече от 40 години и която завършва с гибелта на Първата българска държава и завоюването ѝ от Византия.

Перипетиите в тази напрегната борба привличат съсредоточеното внимание на историците от различни страни в продължение поне на последните 70—80 години и особено в последното тридесетилетие. Литературата, появила се през това време, е огромна и броят на повдигнатите в нея въпроси наистина е безкраен. Всеки византинист или славист, който се занимава с изучаването на събитията от X—XIII в. във Византийската империя, както и с историята на църквата и културата, засяга интересуващите ни теми, защото привлечените от него източници, както и самата византийска действителност от онова време са тясно свързани с България.

Но заедно с това самата българска история през епохата на византийското господство се оказва с редки изключения извън погледа на изследователите. Повечето от византинистите, особено западните, не си поставят за цел специално да изследват историята на българите в периода, когато не съществува българската държава. Те говорят за нея само дотолкова, доколкото това има някакво отношение към въпросите на политическата история на Византия. В

известна степен подобен подход е свойствен и на българските буржоазни историци. В центъра на тяхното внимание до последно време се намираше историята на Първото и Второто българско царство, т. е. периодът на подем и разцвет на българската държава, богатите и ярки събития, когато България играе значителна роля на Балканите и често даже оспорва първенството на самата Византия. Тази тематика без съмнение повече е импонирала на националните чувства на българските буржоазни историци, основен обект за изследвания на които е била не историята на народните маси, а историята на дипломацията и успехите на българското оръжие. Що се касае до периода на византийското господство, то на внимателно разглеждане като правило са се подлагали само частни въпроси от политическата и църковната история.

Скоро след Втората световна война положението рязко се измени. Историците на народнодемократична България, като си поставят за цел изучаването на историята на народните маси, отделят сега на периода на византийското господство значително внимание. За първи път те показват закономерностите в развитието на България по онова време, като свързват хода на политическите събития на нейна територия с фактите от социално-икономическото развитие.

За изминалите 15 години българските историци разработиха много въпроси от икономическата история на България през XI—XII в., историята на класовата борба и еретическите движения, започнато е задълбочено изучаване на проблемите на българо-византийските културни и политически взаимни връзки и взаимни влияния. Заедно с това забелязват се и някои различни становища както по отделни въпроси, така и по по-широки проблеми относно периодизацията на историята на България през XI—XII в. и оценката за епохата на византийското господство.

Засега няма още яснота и в обясненията на такова важно явление като преместването в периода X—XIII в. на центъра на обществено-политическия — а вероятно и икономическия — живот на страната от Североизточна в Северозападна България и обратно. Всъщност, опирайки се на Североизточна България, господстващата класа по времето на Симеон е разширила пределите на държавата на юг и особено на югозапад. След падането на Североизточна България, завоювана от Йоан Цимисхи, комитопулите застават начело на българската държава в югозападната част и бързо разпространяват господството си и над североизточната люлка на българската държавност. В периода на византийското господство най-голяма политическа активност народните маси проявяват отначало именно в западната част на България, където през XI в. избухват особено бурни въстания против византийското иго.

Постепенно обаче инициативата отново преминава в североизточните райони. След редица въстания в Централна България на границата между XI и XII в. именно в Североизточна България в края на XII в. избухва въстанието, което довежда до падането на византийското господство и образуването на новата българска дър-

жава. Само 15—20 години след своето възникване тази държава включва в своите предели южните, западните и югозападните райони на бившите български земи.

Разбира се, такъв ход на събитията през X—XIII в. се обяснява с много причини, не последно място сред които заема вътрешното и външнополитическото положение на основния съперник на България — Византия. Без съмнение е също, че главната причина за промените в политическата съдба на България през тази епоха трябва да се търсят в процесите на социално-икономическото развитие на страната, имащи по всяка вероятност някакви съществени локални разлики в североизточната и югозападната част на България. Именно тези особености би трябвало да оказват решаващо влияние за преместването на политическия център на България, без обаче да пречат на съществуването на единна държава, обхващаща тези две области на Балканите в продължение на сто години преди завоюването на България от Византия и около половин столетие след освобождението от византийско господство. Изучаването на тези особености в настоящия момент според нашето мнение е една от главните задачи, изискващи ново и внимателно разглеждане на целия събран досега материал, на всички факти от българската история в продължение най-малко на четири столетия (X—XIII в.).

Би било непосилна задача да се изследва тук в пълен обем целият този проблем — в предлагания труд ние разглеждаме само периода на византийското господство (1018—1185 г.), т. е. около две столетия. Ние ще се опитаме да изследваме условията на живот на завоюваното от Византия славянско население, политиката на Византия по отношение на това население и накрая антифеодалната и народоосвободителната борба на българския народ, отхвърлил през 1185 г. чуждото иго. В съответствие с това пред нас възникват три кръга от проблеми, на всеки от който ще бъде посветена отделна глава от книгата.

Преди всичко, изучавайки хода на развитието на феодалните отношения на територията на България през интересуващия ни период, ние трябва да изясним характера на влиянието на Византия върху икономическото развитие на българските области. Включването на България в състава на империята, засиленото проникване в българските земи на едрите византийски собственици (манастири, духовенство и светски феодали — чиновническа и военна аристокрация), придобиващи или получаващи в нея земи със зависими селяни и основаващи свои имения и засилването на ролята на стоково-паричните отношения би трябвало да доведат до съществени промени в живота както на българското село, така и на българския град.

По-нататък необходимо е да се разгледа системата на византийското управление в завоюваната страна и да се изясни различава ли се тази система на територията на България с някакви особености, прилагани към местните условия, или включването на България в пределите на Византия е имало за последствие само простото раз-

пространение върху завоюваните територии на общата за империята организация на гражданското, данъчното, военното и църковното управление.

И накрая нашата най-важна цел е изучаването на характера на антифеодалната и народоосвободителната борба на българския народ. Преплитането на класовата борба с народоосвободителната, протичаща в сложните условия на чуждите нашествия на територията на България (на печенегите, норманите, кръстоносците, куманите), и метежите на византийските пълководци против централното правителство извънредно усложняват изясняването на ролята на различните социални слоеве от населението (включително и на българската аристокрация) и на целите, които е преследвала всяка социална групировка.

Най-трудната задача е разкриването на причините за постепенното, но неотклонно преместване на центъра на антифеодалните и народоосвободителните въстания от югозападните области на България в нейните североизточни райони. Изясняването на този въпрос ще ни помогне да разберем причините и факта, че нито веднъж по време на византийското господство народните въстания не са обхващали едновременно цялата територия на бившата българска държава.

Резултатите от нашето изследване на тези проблеми без съмнение невинаги водят до достатъчно удовлетворителен отговор на поставените по-горе въпроси. Главното и решаващо затруднение е в недостатъчните източници по темата на изследването ни въобще и по-специално в почти пълната липса на материали за икономическото развитие на Североизточна България. Друго твърде важно обстоятелство е липсата на източници от славянски произход за България през XI—XII в. Те се броят буквално на пръсти, а запазените от тях по самия си характер (жития и апокрифи) не могат да дадат първокласен исторически материал.

Затова ние сме принудени да използваме византийските източници — манастирски актове, императорски разпореждания, устави на манастири, епистоларна литература, съчинения на византийски хронисти и ритори и т. н. Но тези източници с термините и понятията си, формирали се извън българската територия и отразяващи явления от общовизантийската действителност, скриват от нас именно спецификата на икономическото развитие на българската територия.

За нашите цели обаче съвсем недостатъчни са и византийските източници, които за съжаление ни осигуряват с данни твърде неравномерно за различните области на България. Затова ние понякога ще прибягваме за сравнителни цели до използването на материал, който териториално не влиза в пределите на самата България[1] и се отнася до райони на империята, които в значителна степен са били заселени със славянобългарско население (Южна Македония, Средна и Южна Тракия, Северна и Средна Гърция, Епир).

[1] Следва веднага да направим уговорката, че под «България» в нашата книга

Освен това нашите източници са разнородни и по своя характер, и по жанра си, и по своя произход, и по важността си, и по достоверността си. Затова съпоставянето на сведения от такива източници като например акт за парцелиране на земя и житие, типик на манастир и частно писмо, съчинение на ритор и надпис върху строителен материал сами за себе си крият голяма опасност. В източниците от византийски произход покрай всичко друго фактите от българската история и специално от борбата на българския народ за своята независимост се изобразяват като правило крайно тенденциозно.

Като отчитаме всичко казано по-горе, ние сме далеч от мисълта да смятаме нашите следващи изводи за напълно доказани и много от тях могат да се разглеждат само като работни хипотези.

Използваме случая, за да изразим благодарност на Р. М. Бартикян, Ю. В. Бромлей, Е. Б. Веселий, Б. Т. Горянов, Ив. Дуйчев, Д. Моравчик, Р. А. Наследова, С. А. Никитин, К. А. Осипова, Е. Ч. Скржинска, З. В. Удалцова, Ю. Р. Улянов и К. В. Хвостова, които ни помогнаха със съвети и бележки при работата над тази книга.

ще разбираме само това, което са разбирали под това понятие хората от онова отдалечено време, т. е. и територията между Балканите и Дунава, и Македония от Дунава до долното течение на Струма и Вардар, а така също и Северна Тракия с Филипопол (днешния Пловдив). Историческите съдби на западните части на тази обширна територия са били други, но не това е предмет на нашето изследване. Ние се занимаваме с времето, когато цялата тази територия, влизаща в състава на бившата българска държава, е наричана и от самото местно население, и от византийците, и от западните народи «България», а нейните жители «българи».

Историята на изучаваните от нас територии на Балканския полуостров е толкова тясно взаимно свързана (особено в разглеждания период), че опитите да се обособи историята на България от историята на Македония явно биха противоречали на нашите възгледи и на фактите за териториалната, политическата, културната и етническата общност на основната маса от живеещото тогава в тези области население (вж. Ив. Дуйчев. Югославски приноси в областта на историографията. ИП, г. XII, № 3, 1956, с. 113—114; Г. Веселинов, Кр. Генов. Д. Иванов, М. Иванов, Л. Ницолов, С. Русакиев. Българска литература, I, София, 1947, с. 33).

ПЪРВА ГЛАВА

АГРАРНИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВИЗАНТИЙСКОТО ГОСПОДСТВО

1. ОСНОВНИ ЗАНЯТИЯ НА НАСЕЛЕНИЕТО И ОРЪДИЯ НА ТРУДА

Въпросът за нивото на развитие на производителните сили в България през XI—XII в. е един от най-сложните и най-важните за нашата тема. Макар материалите, с които разполага засега науката, да са твърде малко, за да ни доведат до окончателни изводи, независимо от това те оправдават опита да се придвижим към решаването на този въпрос.

Както и в периода преди византийското завоюване, България си остава през XI—XII в. страна с предимно уседнало земеделско население.

Българите отглеждат по онова време всички известни житни растения — пшеница, ръж, ечемик, просо, овес, но особено често в източниците се споменава за пшеница и просо. Из цялата страна е разпространено и лозарството. Преди завоюването и в първите десетилетия на византийското господство населението заплаща държавните данъци с пшеница, просо и вино (Cedr., II, p. 530). За «плодни дървета», «градини», «градински места» и «плодове» в източниците се говори неднократно, но много рядко могат да се намерят указания за конкретни видове плодни дръвчета. Теофилакт Български (Theophyl., col. 532. D) пише за маслини в темата Охрид. И. Сакъзов смята, че маслини са се отглеждали само там[1], но Теофилакт подчертава (col. 532. D — 533. A), че именно в тази тема те са били малко[2]. В брачния договор на знатни охридски гърци се споменават черничеви и орехови дървета[3]. В типика на манастира «Продром» край Месемврия (Несебър) неднократно се споменава за зехтин (NP, p. 28. 36; 37. 15—16; 45. 28), както и в типика на манастира на Бакуриани в района на Пловдив (TGP, p. 22. 8; 27. 11, 19, 24 etc.).

На градинарството в България е могъл да окаже влияние богатият опит на съседна Византия. Така в житието на св. Климент, преведено на гръцки език от Теофилакт, се казва, че Климент е пренесъл «от страната на гърците (ἀπὸ τῆς τῶν ραικῶν χώρας) всички видове плодни дървета (πᾶν εἶδος ἡμέρων δένδρων) и с тяхна помощ (вероятно по пътя на присадките) е превърнал в плодни и полезни и тези, които са били диви в земите на България»[4].

Има известни единични указания и за зеленчукопроизводство[5]. За бобови култури и зеле се споменава в типика на манастира край Месемврия (NP, p. 13. 15; 27. 13—14; 28. 35—36; 37. 15—16; 45. 23; 43. 3—4), а също и в типика на манастира «Богородица Милостива» (MND, p. 86. 2—3). При разкопки в Плиска са намерени се-

мена от пъпеши[6]. По сведение на Теофилакт (col. 500. B) във всеки бедняшки дом в България би могло да се намери чесън. П. Скок смята, че и на развитието на зеленчукопроизводството в славянските земи Византия е оказала положително влияние. Като проследява названията на зеленчуковите растения, той стига до извода, че много от тях са проникнали при българите (и въобще при южните славяни) в значителна степен благодарение на основаните там византийски манастири[7].

Накрая източниците ни дават сведения и за отглеждането на лен[8]. С лен българите търгуват дори на пазарите в Константинопол[9]. Византийските търговци на тъкани и ленено платно натрупват огромни богатства и са били в състояние с пари да купуват и най-високите титли на империята (Nic. Chon., p. 639). Българските свещеници в началото на XIII в. доставяли годишно на своите епископи по 50 шепи «обработен лен» (Pitra, VI, p. 574). Йоан Навпактски, който е живял сред смесеното албано-славянобългарско население на Епир, пише за тежката участ на изоставена от мъжа си жена, която не изпуска от ръцете си вретеното, за да изхрани семейството си с преденето на вълнена и ленена прежда (Pétridès, № 29, p. 29. 24—25).

Сведения за селскостопанските оръдия на труда се срещат крайно рядко. Нито писмените източници, нито данните от археологията ни дават възможност да кажем нещо определено за различия в оръдията на труда от периода на византийското господство в сравнение с по-ранните. Още преди 50 години при разкопките на Плиска са намерени железни палешници, сърпове и мотики[10]. Лопатообразен палешник и сърп са намерени през 1954 г. от българо-съветско-румънската археологическа експедиция край с. Попина, Силистренски окръг. Намерените на това място византийски монети от XI в. ни позволяват да предположим, че част от предметите се отнасят към XI—XII в.[11]. Почти едновременно с тази находка край с. Глуфишево, Сливенски окръг, и в с. Горна Врабча, Радомирско, сред железните предмети, датирани от XII—XIII в., се намират железни палешници, сърп, мотики, коса, търнокопи и други[12].

Българската археоложка Ж. Н. Вържарова специално е изследвала българските оръдия за оране и видовете палешници. Тя установява четири типа оръдия за оране, които запазват в продължение на столетия специфичните си признаци. Те са характерни: 1) за Североизточна и Югоизточна България; 2) за Северозападна и Югозападна България; 3) за Южна Тракия и 4) за Пиринска Македония[13]. Вържарова свързва тези видове плугове и палешници с определени етнически групи, което по всяка вероятност се обяснява с натуралността на средновековното стопанство, когато изработването на оръдията за оране е ставало вътре във всяко семейство[14], като от поколение на поколение са се следвали старите традиции. Първият тип орни оръдия Вържарова смята за славянски, донесени на Балканите от Източна Европа по време на нахлуването на славяните[15].

Богатият материал, събран от авторката, дава убедителност на нейните изводи и това е важен, но засега все още пръв етап в изучаването на оръдията за оране. Крайно важно е да се установят различията на един вид плуг от друг и да се датират измененията в тяхната конструкция, ако такива е имало[16].

В писмените източници не намираме някакви определени указания за разлика между българския и византийския плуг. И единият, и другият се обозначават с твърде общия и неопределен термин ἄροτρον (аротрон). Както и във Византия (където в плуга впрягали чифт волове — ζεῦγάριον, ζεῦγος)[17], така и в България още при Петър и Самуил, а може би и от по-рано впрягът на плуг с чифт волове е единица за облагане с данък (Cedr., II, p. 530). В «Книга на св. Йоан» (Liber sancti Joanni), или «Тайна богомилска книга», се споменава за «чифт волове, впрегнати в ярем за оране»[18]. Ана Комнина (Anna, II, p. 305) пише за ἄροτρα на манихеи (вероятно павликиани) край Филипопол. Йоан Навпактски също пише за ἄροτρον като за обикновено оръдие за оране на местното население[19].

Може би върху разнообразието на видовете оръдия за оране в различните райони на България да е влияело и имущественото положение на селяните. Според сведенията на А. Иширков в началото на нашия век даже в такава древна земеделска област като Струмишката отношението на количеството плугове у селяните към количеството рала е било 1:5[20] и е зависело на първо място от материалното положение на едно или друго селско семейство.

Житните растения българите са жънели със сърп. Няколко железни сърпа със следи от продължителна употреба са намерени в Плиска и в други места[21]. За сърпове споменава и Теофилакт Български (col. 313. C). В средата на XI в. заселените близо до Сердика печенеги се разбунтували и като нямали друго оръжие, те се въоръжили със «селски брадви (ἀξίνας γεωργικάς), сърпове и други оръдия на труда, които взели направо от полето (ἀπὸ τῶν ἀγρῶν)» (Cedr., II, p. 587—589), т. е. по всяка вероятност вземайки ги от местното население.

В източниците се споменава също за лизгари и за дървени лопати за отвяване на зърното (τὸ πτύον)[22], както и за градинарски ножове[23]. Българите са имали няколко вида мелници. Ръчни мелници са намерени при разкопките на Плиска. Участникът в разкопките К. В. Шкорпил съобщава, че с такива мелници българите са си служели и в началото на XX в.[24]. Теофилакт пише за водни мелници (col. 448. C; 449. A), а Псел разказва за спора между жителите на българското село Мамица в темата Тракия и Македония и монасите на манастира «Христос Неръкотворен» за правото на един ручей, който привеждал в движение три мелници на манастира и една «зимна мелница» на селото (SM, II, p. 299. 19—300.5). За мелници на река Стримон съобщава и Ансберт[25]. Водни мелници и мелници, привеждани в движение от животни, се споменават в типика на Бакуриани (p. 13. 32—33).

Българските селяни, така както и византийските, очевидно са пазели своето зърно в специални ями в дворовете си (γούβαι). Войниците на Мануил I, отправяйки се да търсят продоволствие в селата близо до Белград, взели със себе си лопати, с които търсели «жито, скрито в ямите» (Cinn., p. 106. 17—19)[26].

Скотовъдството в България е било много по-развито в сравнение с другите европейски владения на Византия. Акрополит пише, че по развъждането на овце, свине и волове България заема първо място сред другите «епархии на империята»[27].

Съотношението между видовете домашен добитък в различните области на България е различно. Така при разкопките на Плиска се оказва, че костите на свине сред кухненските отпадъци представляват 70%[28]. В материалите от разкопките през 1954 г. в с. Попина, обратно, костите на едрия рогат добитък представляват 66,59% от всички кости, на свинете — 14,48% и на дребния рогат добитък — 9,94%[29]. Важно е да се отбележи, че в периода VIII—XII в. се разкриват съществени промени в скотовъдството на земите около Дунава. Ако в античния период съотношението на костите между едрия и дребния рогат добитък е 1,33:1, то в края на XII в. то достига 3,67:1[30]. С други думи, в скотовъдството е настъпил значителен прогрес — населението е преминало към развъждането на по-продуктивния едър рогат добитък.

Многобройни са сведенията за овцевъдството. В типика на Бакуриани пише за 238 «дойни овце» на манастира (p. 54. 8—9. Срв. Pitra, VI, p. 510—511). В източниците има също така и сведения за развъждането на кози[31], магарета[32], мулета (Theophyl., col. 316. C) и коне. Сакъзов (а след него и много други историци) смята, че коневъдството е било много слабо развито в България[33]. Действително в източниците не се споменава много често за коне. Теофилакт например благодари на един от подчинените му епископи за изпратения, макар и немного «добър», но единствен на епископа кон (col. 520. C). Независимо от това аргументацията на Сакъзов не е много убедителна. Един от неговите доводи по-специално се основава на сведението, че цар Симеон е съжалявал за убития си кон[34].

Съгласно «Чудото на св. Георги с българина» някои боляри през X в. са заминавали на война не с един, а с по два коня и самата дружина на такива боляри е била конна[35]. Традиции в коневъдството би трябвало да са останали и от прабългарите, които са пазели елементите на номадския си бит доста време след заселването си на Балканите. Значителна част от армията на въстаналите през 1040 г., която достига до Солун, е била от конници (Cec. Strat., p. 22. 10—20). Бакуриани подарява на основания от него манастир 102 коня (TGP, p. 54. 4—6). Във всеки случай едва ли от края на XI в. в Североизточна България коневъдството да е било най-изостаналият отрасъл на скотовъдството. Съседството на печенегите и куманите и тяхното проникване в Паристрион не би могло да не окаже своето влияние. Неслучайно в сведение на участника в IV кръстоносен поход Робер дьо Клари се твърди, че в Северна България в навече-

рието на въстанието през 1185 г. по ливадите са пасели табуни от коне на императора на Византия[36].

Интересни в това отношение са разкопките в с. Попина. Сред кухненските отпадъци са намерени кости на коне, които представляват 7,67% от всички кости, т. е. по-малко, отколкото костите на останалите домашни животни[37], но и не толкова малко за уседнало земеделско население. Във всеки случай този факт не свидетелства в полза на изводите на Сакъзов.

Сведения има и за риболовство. Рибата е била постоянен продукт в храната на монасите от крайморския манастир близо до Месемврия (NP, p. 33. 18; 45. 33; 46. 22—23; 47. 7 etc.). Теофилакт пише за рибни развъдници и за своите спорове с жителите на Охрид за ловенето на риба в Охридското езеро (col. 360. A; 448. C; 449. A; 481. C). Теофилакт неведнъж изпращал като подарък на висшите чиновници в областта, а дори и в Константинопол сушена риба (col. 380. C; 468. A; 481. C; 514. B—Д)[38]. В един от непубликуваните ръкописи на Атинската национална библиотека (№ 1308), отнасящ се наистина към XIV в. и съдържащ кратък географски справочник, се казва, че от река Дунав се доставя ζηρβεσταὶ ἰχθύες (може би есетра?)[39]. В разкопките обаче процентът на костите от риба не е голям — в с. Попина той е 0,18%[40].

Населението на България се е занимавало и с печаларство — българите от долината на Стримон например са продавали мед чак в Константинопол[41]. По всяка вероятност ловът в занятията на населението е заемал нищожно място независимо от благоприятните условия за ловуване. В Плиска в много малки количества са намерени кости от елени, сърни, глигани и даже от див бик. В с. Попина костите от диви животни (елени, сърни, глигани, зайци, вълци и борсук) представляват общо 0,47% от костите на домашните животни. По онова време ловът е бил забавление за аристокрацията, както пише в житието на Прохор Пшински[42], и средство за препитание само на напълно онеправдани бедни хора. Така в житието на Йоаким Осоговски се разказва за бедняци, които отиват на лов, за да изхранят някак си своите семейства[43].

Най-труден въпрос е развитието на занаятите в България в периода XI—XII в. Основен материал в това отношение са разкопките. Само прецизното сравняване на предметите от тази епоха с оръдията на труда и изделията от времето на Първото българско царство и с предметите с чист византийски произход от XI—XII в. може да ни позволи да изясним съдбата на българските занаяти в периода на чуждото господство. При това точната датировка на археологическия материал има почти решаващо значение, но тъкмо това необходимо условие за повечето от намерените в България предмети за съжаление все още липсва[44].

В буржоазната историография признаването на изостаналостта на българската търговия и занаяти е било почти аксиома. И. Сакъзов твърди, че чужденците са били «първите учители» на българите при производството на занаятчийски изделия, а развитието на за-

наятите според неговото мнение се определяло главно от нуждите и вкусовете на аристокрацията[45]. Основно внимание се отделяло не на оръдията на труда и на предметите за бита, а на предметите на разкоша. Не бива, разбира се, да отричаме, че техниката за изработване на украшения е показател за нивото на занаятчийското производство, но до правилни изводи може да ни доведе само изследването на масовия битов материал. Не вкусовете и прищевките на феодалната аристокрация, а нуждите на стопанството — и на първо място стопанството на непосредствения производител селянин — са били определящият фактор за развитието на занаятите. За съжаление при разкопките в Плиска не е направена датировка на всеки комплекс от находки. Всички предмети са отнесени към VII—XII в.[46]. Само тяхното изброяване говори достатъчно за богатия опит при обработката на желязото и за широкото използване на изделия от него. Това са палешници, сърпове, мотики, ножове, гвоздеи, обръчи, тесли, железни пръти, панти за врати, закачалки за стени, части за желязна обшивка на дървени предмети, парчета от железни съдове, дръжки за ведра, триножници, фурнаджийски куки, подкови, юзди, звънчета за добитъка, токи за колани и пръстени, ключове; различни видове оръжия — секири, мечове, върхове на копия и стрели, боздугани, ножници, бойни коси. Там са намерени и медни изделия (съдове, бронзови звънчета, копчета, токи), както и изделия от олово[47].

Много железни и медни предмети са намерени и при разкопките на двореца в Преслав през 1927[48], 1941—1943 г. и в следващите години[49]. Сред тези находки се намира дори и железен зъболекарски инструмент[50]. Разкопките в Преслав през 1950, 1953 и 1955 г. значително увеличиха количеството на откритите тук железни и бронзови предмети, отнасящи се предположително към IX—X в.[51]. Доста железни предмети (секири, гвоздеи, мечове, шлемове, стрели, подкова, палешник и т. н.) са намерени в Плиска през 1948[52] и през 1955 г.[53], а също и в Преслав[54]. Преди няколко години археологът Т. Герасимов съобщи за находка от железни предмети от крепостта при с. Глуфишево, Сливенски окръг, и в с. Горна Врабча, Радомирско. Находката се датира от монети на Алексий III Комнин (т. е. края на XII — началото на XIII в.)[55]. Богат материал, датиран в по-голямата си част за XI—XII в., дават разкопките през 1954 г. в с. Попина. Сред железните предмети, намерени тук, има риболовна въдица, длето и ножици[56].

Свидетелство за това, че повечето от тези предмети са били местно, българско производство, са намерените при разкопките в Плиска и в с. Попина железен шлак, парчета желязо и мед за топене, съдове за топене на руда, поялници[57]. През 1948 г. в Плиска е разкопана работилница за производство на метални изделия[58] и даже цял квартал от такива работилници и ковачници[59]. Особено интересна е находката близо до град Русе в с. Червен. Археологът Г. Георгиев открива там три пещи за топене на желязо и работилница, в която са се изработвали железни предмети. Химическият ана-

лиз показа, че металургичната техника по онова време е била още твърде примитивна — много от желязото е отивало в шлак и металът, получен с такъв труд, по всяка вероятност е струвал скъпо[60].

К. В. Шкорпил, участник в първите разкопки на Плиска, изследвайки многобройните железни изделия, намерени там, стига до извода, че един от главните занаяти на населението в Североизточна България е бил «добиването на желязо и мед от руди»[61]. През 20-те години на века в стар меден рудник при Згуриград в Искърския пролом е намерено съкровище от монети (от Константин X до Исак II). Н. А. Мушмов прави извода, че рудникът е бил използван поне и през XII в.[62]. Но интересното е, че той е изоставен още по време на византийското господство.

В горното течение на река Белица (района на град Сер) едно от селата и досега носи името Кърчево, т. е. «Руднево». То е било известно със своите железни рудници още през XII в. и особено през XIII—XIV в. Турците са наричали селото «Желязна страна» (Демиркол), а гърците — «Сидерокастрон». В периода на османското робство неговите жители са били длъжни да внасят данъка си с въглища за железотопилните пещи[63]. В атонските актове се споменава за задължения на зависимото население от тези райони, което заплащало част от рентата или данъка с дървени въглища и дори с желязо или гвоздеи и подкови (παροχῆς σιδήρου ἢ καρφοπετάλων) (Lavra, № 41; № 46. 12; № 50. 4—5).

Както е известно, степента на диференциация, на обособяване на отделните видове занаяти един от друг е един от най-ярките показатели за прогреса в развитието на занаятчийското производство и особено в неговите начални етапи. Сведения за различни категории занаятчии в България имаме още от X в. Йоан Екзарх пише за ковачи, корабостроители, медникари, тъкачи, кожари, златари[64]. За някакъв ковач се споменава и в «Чудото на св. Георги с българина»[65]. Идриси съобщава за голям брой ковачи в град Акли — Афли (днешен Сливен)[66]. За ковач, обвинен в ерес, пише в «Синодика» на цар Борил[67].

Разкопките в Плиска, Преслав и в други градове на България свидетелстват за високо развитие на грънчарския занаят. Грънчарите по това време вече са били специализирани в производството на определени видове изделия. Изделията от полихромна керамика, намерени неотдавна в Патлейна и в Кръглата църква близо до Преслав, поразяват със съвършенството на изпълнението им. В тези места са открити и специални пещи за изпичането на керамичните изделия[68]. Много глинени съдове, изработени на грънчарско колело, са намерени и в Плиска заедно със стъклени съдове[69].

Без съмнение особено специализирани занаяти са били тъкачеството и кожарството. Идриси съобщава за тъкачи в град Зихна[70]. Йоан Навпактски пише за една надничарка (χερνῆτιν), която предяла вълнена и ленена прежда при чужди хора (Pétridès, p. 29. 13—32).

По такъв начин, колкото и да е оскъден материалът, с който раз-

полагаме, независимо от това той ни дава право да говорим за бързо развиващи се български занаяти. И ние сме съгласни с извода на Кр. Миятев и Д. Ангелов, че е време да се отхвърли теорията за българските градове от средновековието само като крепости и административни центрове[71]. Но каква е била съдбата на българските градове в следващия период? Как се отразява на тяхното развитие чуждото господство?

Съществуването на диаметрално противоположни гледни точки по този въпрос в съвременната историография се обяснява с крайната оскъдност на източниците. Според мнението на Б. Т. Горянов от XI в. във Византия (включваща в своите предели и България) противоположно на страните от Западна Европа започва упадък на градовете, «прогресиращ до края на нейната история»[72]. Напротив, А. П. Каждан, З. В. Удалцова[73] и М. Я. Сюзюмов[74] стигат до извода за подем на византийските градове през XI—XII в. на основата на вътрешното развитие на феодалната икономика на провинциите. Развитието на градското стопанство в България през XI—XII в. според мнението на С. Лишев е било задържано за дълго време[75]. И, обратното, от гледна точка на Д. Ангелов включването на България в страна с по-развито занаятчийско производство (Византия) се е отразило като цяло положително на развитието на производителните сили на България независимо от политическите и социалните последствия от византийското завоюване[76].

Българският град в изследваното от нас време в значителна степен сам си е осигурявал селскостопански продукти. Идриси постоянно посочва с какви видове селскостопанска дейност са се занимавали особено интензивно жителите на един или друг български град[77]. Но заниманието на занаятчийското население на градовете през средновековието със земеделски труд е обикновено явление и за Византия[78], и за Западна Европа. Затова, признавайки този факт, ние не можем върху неговата основа да правим някакви изводи за състоянието на българските занаяти в периода XI—XII в.

За да запълним приведените по-горе оскъдни данни за българските занаяти през XI—XII в., е необходимо да се спрем на тясно свързания с въпроса за нивото на развитие на града проблем относно стоково-паричните отношения в България. Обикновено сведенията в източниците за вътрешната търговия са твърде малобройни в сравнение с тези за външната търговия, но това според нашето мнение съвсем не доказва, че вътрешната търговия е имала по-малко съществено значение. Сведенията за нея, които ние можем да намерим главно в повествователните паметници, са съвсем оскъдни, защото авторите им рядко разказват за толкова обикновени явления, като съсредоточават главното си внимание на живота в императорския дворец и външнополитическите събития.

Но макар сведенията за вътрешната търговия да са редки и оскъдни, за нея се пише като за всекидневно и естествено явление. Именно такъв род сведения намираме още от Презвитер Козма, който упреква монасите, че «много прекупуват и откупуват»[79]. Йоан

Екзарх, като изброява различните категории занаятчии, отбелязва, че «човешките изкуства се нуждаят едно от друго»[80]. В това можем да видим намек за размяна не само между земеделци и занаятчии, но и между самите занаятчии. В житието на Прохор Пшински се съобщава за нечестен овчар, който продал овцата на една вдовица[81].

Преди няколко години при разкопките на южната крепостна стена на Преслав бяха открити няколко търговски помещения, специално предназначени за продажбата на керамични изделия за населението от вътрешния и външния град[82]. Археологът Ст. Станчев, като се позовава нееднократно на намерените при разкопките в Плиска каменни форми за леене, твърди, че леярското майсторство в края на X в. е достигнало такова ниво, че някои предмети, поне металните украшения, се изработвали вече не само по поръчка, но и за «осигуряване нуждите на пазара»[83]. Намерени в Плиска предмети с най-различно предназначение (предимно оръдия на труда) на едно място (съдейки по намерената с тях шлака, мястото на изработването им)[84] също ни карат да предполагаме, че част от тях е била предназначена за продаване. Ст. Цонев даже прави извода, че през XII в. градското занаятчийско производство в България е било ориентирано предимно към пазара[85], нещо, което на нас ни се струва все пак за недоказано.

Броят на сведенията за стоково-паричните отношения в България забележимо нараства за периода на византийското владичество. В известна степен това се обяснява с въобще много по-големия брой запазени източници от това време в сравнение с предишното, но, разбира се, не в това е главното.

Обикновено в историографията като доказателство за крайно слабото развитие на стоково-паричните отношения в България през първата половина на XI в. се позовават на сведението на Скилица, че преминаването от натурални държавни данъци към парични в 1040 г. довежда до първото голямо въстание в България против византийското господство (Cedr., II, p. 530)[86]. Преминаването от натурален към паричен данък е било направено по време на глад (Cedr., II, p. 518, 521—522) не по обикновени, а по по-високи цени (т. е. данъкът е бил фактически увеличен), нещо, което незабавно е повлияло при първата що-годе удовлетворителна реколта[87]. Разбира се, тази новост в известна степен е нарушила установения ред за водене на селското стопанство и е накарала селяните тясно да се свържат с пазара, но същността не е била единствено в паричната форма на данъка.

В последните години на въпроса за комутацията на данъка в България се спират Ст. Цонев и С. Лишев. При това Ст. Цонев обръща особено внимание на факта, че паричният данък е бил въведен и се е запазил и след това независимо от въстанието в 1040 г., и това се обяснява според неговото мнение с ръста на производителността на труда, с увеличаването на стокообмена и с появяването на нов съществен стимул за ръст на производството[88]. С. Лишев, напротив,

подчертава обстоятелството, че след преминаването към паричен данък е последвало въстание, причините за което той вижда в това, че в България по това време «още в значителна степен липсват естествените възможности и условия за появяването на формирало се парично обръщение и стоково-парични отношения»[89].

При всички уговорки за извъникономическа принуда авторът придава решаващо значение на предварителното закрепостяване на непосредствения производител от средата на XI в. като фактор, осигуряващ участие на селянина в стоково-паричното обръщение. Но, пише по-нататък С. Лишев, паричното обръщение, въведено в България «до известна степен със средствата на насилието, не е могло. . . да пусне дълбоки корени в българското стопанство: тази извъникономическа принуда е сковавала до голяма степен производствените възможности на непосредствения производител»[90].

Но, първо, става дума за събирането на държавния паричен данък и следователно авторът има предвид закрепостяването към земята на държавните селяни — тезис, който далеч още не е доказан. Второ, едва ли държавата е била в състояние, колкото и могъщ да е бил нейният апарат, със сила да въведе (или по-вярно рязко да засили) такова сложно икономическо явление, обусловено от дълбоки естественоисторически причини, като стоково-паричните отношения и със сила да събира паричния данък, ако възможността за това не е била достатъчно подготвена.

Византийският данъчен гнет като гнета на всяка друга държава в завоювана страна, както и феодалната експлоатация са сковавали производствените възможности на непосредствените производители. Борбата на господстващата класа за пълно изземване на принадения продукт и на селянина и занаятчията за запазване на колкото се може по-голяма част от него в стопанството представлява същността на икономическото развитие в периода на феодализма. При това паричната рента позволява да се разколебаят установените и осветени от обичая размери на вноските, но тя не би могло да бъде въведена, ако условията за това още не са били узрели.

Затова ние смятаме, че причините за въстанието през 1040 г. са по-скоро в значителното повишаване на данъка, отколкото в това, че в България още не са узрели стоково-паричните отношения. Ако последното би било вярно, то събирането на данъка щеше да бъде възможно само в пограничните с византийските земи райони. А съобщението на Скилица не оставя съмнение, че реформата е била проведена в цяла България.

Извънредно интересни са нумизматичните данни за развитието на паричното обръщение в България от X до XIV в., събрани и изследвани от Ст. Цонев. От всички монетни находки от X в. 50% произхождат от градски и крепостни съоръжения и макар че 90,9% от находките да са малки, Цонев смята, че стоково-паричните отношения по това време са проникнали главно в имениятa на феодалите, тъй като всички намерени монети са от чужд произход[91]. През

XI в. количеството на монетите в обръщение се увеличава с 60% (но трябва да се има предвид, че много от взетите под внимание монети от XI в. са намерени заедно с монети от XII и XIII в.). 61,9% от тези находки отново се падат на градовете и крепостите[92].

През XII в. настъпват значителни промени — малките незначителни находки, както и преди, са много (91,53% от общия брой находки), но 77,97% от тях се падат вече на селските местности[93]. Рязкото увеличение на броя на находките извън стените на градовете, струва ни се, подкрепя извода на Цонев, че през XII в. стоково-паричните отношения проникват в зависимото село[94]. Картите на намерените монетни находки, съставени от Цонев, прекрасно илюстрират постепенното разширяване на сферата на паричното обръщение, обхващащо предимно гъсто населените земеделски райони и долините на по-големите реки[95].

С. Лишев, който също използва нумизматичен материал, всъщност стига до същия този извод. «В периода на византийското господство — пише той — българското село е било въвлечено в по-значителни стоково-парични отношения с града»[96]. Именно в този период, пише той в друг свой труд, т. е. през XI в., монетите в България са придобили функциите от средство за обръщение в мярка на стойността[97].

Лишев[98] съобщава за десетки намерени съкровища и за хиляди монети в тях, в повечето случаи медни[99], които, разбира се, съвсем не могат да служат за платежно средство при външнотърговските операции. Те са намирали приложение именно на вътрешния пазар за размяната на дребно между селото и града. Някои съкровища съдържат по няколко килограма медни монети, а едно от тях даже 15 кг. Нумизматикът Т. Герасимов смята, че тези монети са били предназначени именно за вътрешния пазар[100].

Потвърждение на тези археологически данни намираме и в писмените източници. Никифорица например, като въвежда своя грабителски монопол върху търговията със зърно, забранява на селяните да го продават «от каруци» и «в своите домове»[101]. В типика на Бакуриани се говори за голяма сума пари, с които разполагал манастирът в Бачково (p. 26. 19 sq.; 41. 10 sq.), получавайки значителна част от тях от продажбата на пазара на продуктите от своя домен, в който са се трудили селяни и непосредствено от своите зависими селяни[102]. Теофилакт пише за «търговско полумедимне» (col. 497. A) и за търговията с риба (col. 449. A). Кръстоносците от Първия кръстоносен поход са ограбили местните пазари по долината на река Марица (Cinn., p. 70—71). Още преди това в Белград немските рицари замислили да направят скандал на градския пазар, но получили жесток урок от възмутеното население[103]. В типика на манастира «Козмосотира» близо до град Енос пише за доходите от ежегодните панаири в град Неокастро (p. 52. 12—14). Исак II подарява на този манастир и тържището в Сагудаус (p. 52. 32—33). За голяма търговия на феодалите през XII в. с продукти на селското стопанство пише и Евстатий Солунски[104].

Ако признаем в известна степен за достоверни данните от хрисовула на цар Калиман, датиран в 1192 г., то в София през XII—XIII в. е имало даже специален пазар за метални изделия — «медна чаршия»[105].

По всяка вероятност не е случайно, че всички тези сведения се отнасят предимно за Южна и Югозападна България, но нумизматичният материал, нагледно представен на съставените от Ст. Цонев карти, свидетелства, че през XI—XII в. и в Североизточна България са се развивали стоково-паричните отношения[106]. Потвърждение за това явление е сведението на Аталиат (р. 204—205), че в 1074 г. задълженото да носи пограничната военна служба население от крайдунавските градове е въстанало, тъй като не е получило редовното си годишно парично възнаграждение.

За търговията на България с други страни има сведения още от X в. Както е известно, поводът за войната на цар Симеон с Византия е накърняването на търговските интереси на българската аристокрация от страна на византийците (Cedr., II, p. 254). Едно от най-ярките свидетелства за развитието на външната търговия на България е сведението в «Повесть временных лет» за търговията по Дунава от и за Переяславец[107]. Специалната заинтересованост на централната княжеска власт и на близкото обкръжение на княза за развитие на външната търговия със страните с високо развито занаятчийство очевидно е една от характерните особености на раннофеодалното общество.

Търговските връзки на България не се прекъсват и след нейното завоюване от Византия. Скилица съобщава (II, p. 551—552), че през XI в. руските търговци са търгували не само в Константинопол, но и в темите на империята. Съпоставяйки това съобщение с приведеното по-горе сведение от руския летопис, може да се смята, че тези теми са били през XI в. Паристрион и България[108]. Михаил Хониат моли своите константинополски и солунски приятели да му изпратят кожи «от бели зайци, които Русия доставя в Константинопол»[109]. Съдейки по сведенията на Никита Хониат (р. 172), през XII в. е имало няколко пътя, водещи от Константинопол през България за Галицка Русия[110].

Кекавмен (р. 79. 3 sq.) съветва своите деца да поддържат добри отношения с чуждите търговци, тъй като това може да им бъде от полза в случай на война със страната, откъдето пристигат тези търговци. Никита Хониат (р. 24) съобщава за търговски връзки на град Браничево с унгарците[111]. Най-тесни търговски връзки обаче България е имала с Византия.

Големите византийски градове почти не загубвали своето търговско значение. Особено голяма роля са играли такива византийски градове като Константинопол и Солун. Основните сухопътни търговски пътища, водещи до тези два града, са преминавали през България. Най-пълни сведения за тези пътища ни дава за средата на XII в. арабският пътешественик Идриси. Съгласно неговите сведения търговски пътища са пресичали България в много направ-

ления. В. Ганев, основавайки се на тези сведения, установява до 18 различни военни и търговски пътища в България наред с дунавския и крайчерноморския[112]. Шкорпил, като изследва археологическия материал, отбелязва направленията на няколко от тези пътища за Северна и Североизточна България[113].

Особено тесни търговски връзки е имало между византийските и българските земи в пограничните райони и те са съществували от далечни времена. В началото на X в. жителите на Солун са водели оживена търговия със славянобългарското население, което живеело в околностите на града и по течението на Вардар и Струма[114]. Лен и мед от тези места, както вече споменахме, българите са продавали дори и в Константинопол[115]. В «Солунската легенда» за Константин Философ се казва, че за да се видят българи, достатъчно е да се отиде на солунското «тържище»[116]. През XI—XII в. тези търговски връзки стават още по-оживени.

През XII в. българите са търгували и на традиционните панаири в Тесалоники. При това търговците от тези «мизийски племена» са идвали тук от цяла България, «чак до Истър»[117]. Аталиат съобщава (р. 201), че зърното от Тракия и Македония в края на XI в. се извозвало до морското пристанище Родосто. Псел пише, че във Византия са се стичали съкровища на иверийци, араби, келти, скити и «за да се изброи всичко наведнъж» — богатства от цялото «варварско обкръжение»[118].

Съгласно хрисовула на Алексий I, даден на венецианците, те имали право да търгуват в европейските теми на империята[119]. Търговските връзки на България с венецианците продължават и след освобождаването на Североизточна България. Грамотата на цар Асен II за Дубровник, както и грамотите на българските царе през XIII в. за венецианците се разглеждат в историческата литература като доказателство за неразвитостта на вътрешната и външната търговия в България. Работата е в това, че тези грамоти са предоставяли на чужденците право на безмитна търговия в цяла България. Сакъзов[120] смята, че предоставянето на подобни привилегии на чужденците е възможно само тогава, когато търговията вътре в страната е твърде слаба и чуждата конкуренция не може да ѝ навреди, тъй като собствена търговия почти не съществува.

Но, първо, Сакъзов отъждествява развитието на града през средните векове с развитието на капитализма и политиката на средновековните ограничения и привилегии — с политиката на меркантилизма или фритрейдерството. За ранното средновековие едва ли може да се установи непосредствена пряка зависимост между развитието на външната и вътрешната търговия. В изучаваното време първата е обслужвала предимно върхушката на феодалното общество — външната търговия е обхващала предимно предметите на разкоша и крайно дефицитните стоки (например сол)[121]. Втората е въвличала в стокообмена широките слоеве на непосредствените производители, представлявала е пряк израз на успехите от процеса на

отделяне на занаятите от селското стопанство и е обслужвала най-насъщните нужди на селянина и занаятчията.

Второ, предоставените на чужденците важни търговски привилегии съвсем не са доказателство за слабостта на собствената търговия[122]. Както е известно, същите тези венецианци още в XI в. са имали едва ли по-малки привилегии в самия Константинопол, но никому не е и идвало наум да обяснява това като следствие на слабо развитие на стоково-паричните отношения във Византия по това време.

Трето, правото за безмитна търговия на дубровничани е било предоставено от цар Асен II[123] очевидно на взаимна основа. Така в договора от 1253 г., след като се говори за старата «любов и дружба» между двете страни от времето на Иван Асен[124], се споменава за привилегиите на дубровничани и веднага се казва, че търговците от България на свой ред имат правото да продават и купуват в самия Дубровник «без никакъв данък»[125]. Съгласно логиката на Сакъзов би ли трябвало в този случай да се прави извод за слабо развитие на вътрешната търговия в тази морска република.

По такъв начин развитието на стоково-паричните отношения косвено свидетелства за бавния, но неотклонен прогрес в развитието на българските занаяти през XI—XII в.

Колкото и да е оскъден приведеният по-горе материал от източниците, той все пак ни позволява според нашето мнение да разколебаем представата за значително икономическо изоставане на България през XI—XII в. от другите страни на Европа по това време. Икономическото развитие на страната не е спряло под гнета на византийските завоеватели. В средите на непосредствените производители е вървял незабележим процес на обогатяване на земеделския опит в течение на продължителното тясно общуване с населението, което е живяло в условията на по-развито интензивно земеделие. В България проникват нови видове зеленчукови култури и плодни дръвчета, намират приложение по-усъвършенствувани методи за тяхното отглеждане. Но, първо, това положително влияние в условията на чуждото иго е носело ограничен характер и, второ, то едва ли е било повсеместно. Преди всичко и в най-голяма степен то се отнася до териториите на Югозападна и Южна България (на юг от Балкана), където общуването на българското с гръцкото население е било по-малко затруднено.

Подобно явление по всяка вероятност е било характерно и за българските занаяти, и за българския град. Материалите от разкопките, данните от нумизматиката и сведенията за развитие на търговията свидетелстват за положително византийско влияние върху техниката на занаятчийското производство в България и за неговото постепенно нарастване. Някои източници пряко говорят за процъфтяване на отделни български градове, като например Пловдив[126] и Дръстър[127]. През XI—XII в. в Югозападна България се извършва интензивно каменно строителство, възникват нови храмове и манастири[128], а старите се разкрасяват и обновяват. Подемът

на провинциалните византийски градове през XI—XII в. обхваща без съмнение и някои градове в Западна България. Броят на жителите в тях нараства и във връзка с турската опасност, от която населението от Азия бяга в европейските теми на империята (Attal., p. 211).

В друго положение се намират по всяка вероятност градовете на Североизточна България. При разкопките на Плиска например е открито, че пластовете от XI—XII в. говорят за явен упадък на града — Плиска е загубила характера си на градски занаятчийски център и е придобила земеделско-скотовъден облик[129]. Още по-забележимо този процес се наблюдава с Преслав. Даже един бегъл преглед и сравнение на керамиката в музеите на Плиска и Преслав говорят за по-ниско майсторство, по-лошо качество на тестото, неравномерно и непълно изпичане на съдовете. Вместо изделията от прекрасна полихромна керамика, характерни за X в., в Преслав през XI—XII в. се появяват съдове, поразяващи с ниската техника на тяхното изработване[130]. Самите погребения в Преслав от това време се отличават с крайна бедност и свидетелстват за пряко обедняване на населението — въобще не се срещат никакви богати гробове, а простите граждани са били погребвани като правило без ковчези, с камък или тухла под главата, с жалка посуда и груби евтини украшения. През XI—XII в. външният град въобще не е бил заселен и размерите на Преслав рязко намаляват[131]. Сходни разултати дават и разкопките на Ловеч в 1951 г.[132]. Такава е била съдбата на древните български центрове на занаяти и култура. Но очевидно и в Паристрион участта на всички градове не е била еднаква. По сведения на Аталиат (p. 204) през втората половина на XI в. в градовете по Дунава е кипял живот. Вероятно на тези погранични градове и от страна на византийското правителство се е обръщало по-голямо внимание, и то поне на Дръстър — център на темата Паристрион[133]. В Паристрион са се издигнали и нови градове, като например Търново, който става столица на Второто българско царство.

По такъв начин ние смятаме, че положителното влияние на византийските занаяти и агрокултура не е могло да не окаже въздействие на България за 167 години византийско владичество. Но, първо, от това влияние са били засегнати главно Южна и Югозападна България, а централните райони на Паристрион са преживели аграризация и упадък. И, второ, това влияние само за себе си е било ограничено. Хазяйниченето на византийските феодали и чиновници често е било съпроводено с изземването на целия принаден продукт. Масовото разрушаване на производителните сили в резултат на войните, метежите на аристокрацията и наказателните експедиции на византийската власт против местното население е нарушавало хода на нормалното стопанско развитие независимо от това, че България е влизала в пределите на държава с по-високо ниво на икономика.

Затова, давайки обща оценка за този период от българската

икономическа история, ние смятаме, че развитието на България през XI—XII в., макар и да не е било спряно и законсервирано, е било без съмнение забавено.

Преди византийското завоюване в България е имало развито земеделие, богато и продуктивно скотовъдство, развивали са се металургията и занаятите, издигали са се градове и тя е била една напълно жизнеспособна в икономическо отношение страна. Условията на независимо съществуване и връзките със страните от Средиземноморието — преди всичко с Византия — са могли без съмнение да осигурят на България много по-бързо и успешно развитие, отколкото условията, в които тя се оказва под чуждо господство.

2. СВОБОДНО СЕЛЯЧЕСТВО И ОБЩИНА

Колкото и да са оскъдни сведенията за свободното селячество през XI—XII в., разглеждането на проблема за аграрните отношения трябва да започне с този въпрос, тъй като именно в него лежат източниците на всички основни концепции за икономическото развитие както на Византия, така и на България по това време. Досега за свободното селячество в историографията се говори между другото, като за прослойка, която през XI—XII в. не играе съществена роля. Разпространено е мнението, че свободното селячество още в края на X в. е било малобройно в България[1]. Съществуват обаче и други мнения. Д. Ангелов например смята, че наличието на свободно селячество не само през XI—XII, но и през XIII—XIV в. е една от характерните черти на българския феодализъм, свидетелстваща по мнението на Д. Ангелов за неговата незавършеност[2]. Според неговите наблюдения в Македония и Епир свободното селячество е представлявало мнозинството от населението дори през XIII в.[3].

В тази връзка интересно е предположението на А. П. Каждан, според мнението на когото в планинските райони на Западна България в края на X в. селячеството «далеч не повсеместно» е било заробено и в значителна степен е служело като източник на военна сила във войните на Самуил с империята[4]. Д. Ангелов поддържа мнението за неравномерност в развитието на феодалните отношения на територията на България до нейното завоюване. Като се основава на източници от X в. от Североизточна България, той смята, че феодализмът е възтържествувал в България във втората половина на X в.[5], а в Македония, твърди той в друг свой труд, феодалният строй «напълно се е укрепил» в XII в.[6]. С. А. Никитин също предполага, че обяснението на различията в хода на политическата история на Североизточна и Западна България трябва да се търси в особеностите на социално-икономическото развитие на тези две части на България[7]. Колкото и да е трудно с категоричност да се докажат тези предположения на базата на материала, с който науката разполага, независимо от това струва ни се, че те са напълно вероятни. Равнинната Североизточна България — ядро на Първото българско царство, имащо в края на X в. повече от три века държав-

но съществуване, без съмнение е изпреварила в икономическото си развитие планинските западни райони на страната. По време на византийското завоюване слоят от свободни селяни е бил много по-многоброен в Македония в сравнение с Паристрион.

До известен период от развитието на феодалния начин на производство запазването на значителен слой свободно селячество е без съмнение показател за незавършеността на процеса на феодализация, както пише за това и К. А. Осипова относно Византия през X в.[8], но, разбира се, само до известен период от време. Не бива развитието на феодалните отношения да се разглежда само като увеличаване на размерите на вотчините и нарастване на броя на «частно владените селяни» — това развитие се състои, както пише А. П. Каждан, не само «и даже може би не толкова» в това, «колкото в разширяване на правата на феодала върху земята и личността на селянина»[9]. Наличието на свободни селяни в условията на развити феодални институции, в условията на феодализъм, напълно формирал се и даже встъпващ в период на разложение, е очевидно, характерно явление не само за България и Византия, но и за други страни на Европа. В обществото, както и в природата, не съществуват «чисти» явления[10], затова е необходимо да определим мястото на свободното селячество в системата на феодалните отношения. Оценката на това явление само като «остатък» от дофеодалната епоха ще бъде недостатъчна.

Като правило споменаването за свободно население в частновладелски документи е много рядко. Ф. Дьолгер справедливо отбелязва, че независимо от безсъмненото запазване на свободни селяни в някоя селска местност на изследователя му се налага да ги търси наистина «с помощта на лупа»[11]. Въпреки това фактът за запазване на независимо от феодалите селячество през XI—XII в. трудно може да се подхвърли на съмнение. Ф. Дьолгер смята, че то е заемало по това време още значително място и като безспорно свидетелство за това посочва актове № 1, 2, 4, 16, 17, 20 и други на Лаврата[12]. Д. Ксаналатос, като се основава на писмата на Теофилакт, също решително се изказва против «широко разпространеното мнение», че през XI—XII в. свободното селско население е изчезнало[13].

Повече от другите задгранични византинисти Г. Острогорски отделя внимание на така наречените свободни селяни във Византия и обосновава теорията за създаването на специфичен, твърде многоброен слой от «държавно селячество» (парици — димосиарии). Мерките, предприемани през X в. от императорите за защита на свободните дребни земеделци, пише Г. Острогорски, са имали като резултат за свободното селячество установяването на държавни парикии. Защитавайки свободните селяни от претенциите на едрите собственици, държавата ги прикрепвала към земята и ги лишавала от правото за свободно разпореждане със собствеността[14]. Свободните по-рано селяни (за които се говори в Земеделския закон, в трактата за облагането и в новелите от X в.) стават една от категориите зависими хора, тъй като техните отношения с държавата по същество не

се отличават от отношенията между частно владените селяни и техните господари[15].

През XI—XII в., безсилна да спре поглъщането на дребната поземлена собственост, държавата тръгва по друг път — отстъпвайки по въпроса за земята, тя си запазва правото на контрол, който се е изразил в института ἀριθμός. На феодала се оставяла само определена част от селяните, попаднали под негова власт, а останалите трябвало да бъдат върнати на държавата[16].

На този въпрос голямо внимание е отделено и в съветската историография[17]. Специален интерес за изучавания от нас период представляват трудовете на А. П. Каждан и М. Я. Сюзюмов. В трудовете на А. П. Каждан въпросът за така наречените свободни селяни заема едно от централните места. За разлика от Г. Острогорски, който изследва този проблем от гледна точка на борбата на държавата и феодалите около дребното земевладение, А. П. Каждан разглежда тази борба като стълкновение между две групировки на феодалната аристокрация — столичната и провинциалната — за феодалната рента.

Поради здравината и трайността на византийската община формиращата се класа на феодалите на първо време по мнението на А. П. Каждан е осъществила централизиран натиск върху селячеството, като е подчинила общината на държавата и е вземала централизирана рента чрез системата на държавните данъци. Основната част от рентата при това е попадала в ръцете на столичното чиновничество. Едновременно обаче върви и процес на развитие на едрото земевладение и провинциалната феодална аристокрация, заинтересована от присвояването на земята и труда на селяните данъкоплатци, влиза в стълкновение с чиновническата аристокрация. Особено остро борбата се разгръща по време на Македонската династия, когато свободните селяни се превръщат във феодално зависими от държавата селяни, в държавни парици, прикрепени към земята. През XI в. победата е на страната на провинциалната аристокрация. Над системата на централизираната експлоатация тържествува вотчинната система и контингентът на държавните парици намалява, макар че разликата между тях и частно владените селяни всъщност е изчезнала много по-рано[18]. А. П. Каждан споменава и за действително свободни селяни като елемент на дофеодалните обществени отношения, но доколкото «свобода» по онова време, пише той, е означавало само «свобода от данъци»[19], то те очевидно са били или съвсем безимотни, или пък бегълци.

М. М. Фрайденберг специално отделя внимание на въпроса за прехода от централизирана експлоатация към вотчинна, като изследва формите за въвличане на селяните във феодална (частновладелска) зависимост. Оформянето на феодалната зависимост според мнението на М. М. Фрайденберг е предшествано от интензивно разместване (резултат от разлагането на общината) на селското население и «откъсване от неговия парцел в общината»[20]. С други думи, «безимотните» и «бегълците», които А. П. Каждан разглежда като

наистина «свободни», при М. М. Фрайденберг стават онзи основен контингент, от който се формира зависимото селячество[21]. Това по мнението на М. М. Фрайденберг е било съвсем естествено, тъй като общините (както доказва М. Я. Сюзюмов) ревниво са пазели своите права от чужди елементи и безимотните са били принудени да се заселват на земите на феодалите[22].

Но ако «начинът за създаване на феодална зависимост» чрез разместване на значителни маси безимотни, скъсали със своята община селяни е бил основен, то правилен ли е изводът на автора, че «на смяна на общината, закрепостена от държавата, идва община, намираща се във феодална зависимост от едрите земевладелци»[23]? Та нали общината се е разложила и зависимите от частни лица селяни са загубили връзката си с нея и са се заселили на земите на феодалите.

Концепцията за развитие на феодалните отношения, разработена от А. П. Каждан, както и сходните възгледи, изказани от Г. Острогорски, срещат възражения от страна на М. Я. Сюзюмов. Той смята, че лично свободните селяни данъкоплатци не са били феодално зависими от държавата и че техните повинности в полза на държавата са били просто израз на поданството им. Държавните селяни според мнението на М. Я. Сюзюмов са били само δημοσιάριοι πάροικοι в по-късно време, а за закрепостяване към земята на общинници през X в. ние нямаме сведения. Представата за централизирана феодална рента, пише М. Я. Сюзюмов, се основава на уподобяването на византийската община с азиатската община[24]. Във Византия обаче не е имало общодържавна собственост на земята, характерна за източните деспотични монархии с техните мелиоративни системи, и византийската община малко се е отличавала от западноевропейската марка[25].

Както се вижда от казаното по-горе, въпросът за свободното (или «държавното») селячество е тясно свързан с най-важните проблеми въобще на византийския феодализъм. Този въпрос е още малко изследван, но без неговото решение не могат да се разберат много от съществените черти на стопанското и политическото развитие както на Византия, така и на България, историята на които е неразривно свързана в изучаваната от нас епоха. Без да претендираме за решаване на този труден въпрос, ние сме длъжни да изложим нашето отношение към него.

Да се обърнем към документите, които фиксират отношенията, създали се на територията на България по време на византийското завоюване — към сигилиите на Василий II за Охридската архиепископия. В тези сигилии се определя, че архиепископът и подчинените му епископи и сега, както и при последните български царе, имат право да владеят само определен брой (ἀριθμός) парици и клирици (от 24 до 80), освободени от плащането на някои държавни данъци[26].

В тези сведения поразява преди всичко фактът, че архиепископът на «цяла България», наследил патриаршеския престол на Първото българско царство, владеел и продължава да владее само 40

парици и 40 клирици екскусати. Ако дори допуснем, че броят на париците екскусати във владенията на патриаршията (архиепископията) е бил по-малък от броя на париците, плащащи всички данъци на държавата, то и в този случай трудно би било да обявим за незначителен броя на свободните данъкоплатци в България по това време, тъй като именно тях по наше мнение на първо място има предвид Скилица (II, p. 530), когато говори за размерите на данъците в България, които е установил Василий II.

Реформата в края на 30-те години на XI в. (комутацията на натуралните данъци), довела до увеличение на държавните платежи, е ударила преди всичко свободните български данъкоплатци, които са взели и активно участие във въстанието. За село на свободни селяни, оказали се под патроната на архиепископията, пише Теофилакт (col. 424. A; 449. C — 452. A). Архиепископът посочва няколко от своите парици, които «нищо държавно не владеят» и затова не трябва да плащат държавни данъци (col. 449. A—B), като ги противопоставя по такъв начин на селяните, заселени на държавна земя и задължени да плащат редовни данъци. Местните чиновници обвиняват архиепископа в незаконно владеене на село със свободни селяни, което се казва Могила (col. 524. A; 533. D; 536. A), и в актове на беззакония по отношение на други свободни селяни (col. 445. A). Теофилакт пише и за «бедняци», притеснявани от данъчните чиновници (col. 405. C—D; 408. A; 516. B), и за «участък земя на вдовица», намиращ се пред опасността да бъде присвоен, тъй като няма кой да защити вдовицата (col. 405. C).

Псел пише за свободните жители на южномакедонското село Мамица[27], както и за едър земевладелец, който не позволява на съседа си селянин да възстанови срутеното си жилище, което се намира близо до владенията му[28]. За свободното село Радохоста в Южна Македония се споменава в акт от 1008 г. (Lavra, № 16).

Алексий I Комнин подарил на манастира «Богородица Милостива» свободни селяни, които «нямали собствен имот» (p. 29). След половин век Мануил I подарил на същия манастир държавни земи, намиращи се в околностите на манастира, като при това няколко хорафии на селяни («обложени от хазната парици») се оказали обкръжени от владенията на манастира (p. 43). На този манастир била отредена също и земята, изоставена от разорилите се свободни селяни (p. 44). През 70-те — 80-те години на XI в. няколко свободни села в околностите на Филипопол били подарени на Григорий Бакуриани (p. 9. 9—12 sq.; 54. 18. sq.; 55. 4. sq.). В 1086 г. Алексий I подарил на Лъв Кефала едно свободно село в темата Мъглен. Знаменателно е, че на местните чиновници в този случай се предписва да не допускат в подареното село да се заселват свободни селяни от съседните села (Lavra, № 41. 14—15, 24—30). В атонските актове неведнъж се споменава за малки дарения в полза на манастирите. При това понякога дарителите правят уговорката, че техният участък земя ще премине в пълна собственост на манастира само след смъртта им, тъй като те нямат нищо друго, което да им дава възмож-

ност «да придобиват всичко необходимо за препитанието си» (Lavra, № 17). Безусловно тези дарители са били дребни свободни земевладелци. Димитър Хоматиан, архиепископ на Охрид (началото на XIII в.), пише за заграбването на земите на свободни селяни от архонтите (Pitra, VI, p. 262—263). В житието на Йоаким Осоговски се разказва, че някои свободни селяни от областта Овче поле се занимавали с лов, тъй като били много бедни и техните разорени стопанства не могли да им осигурят препитанието[29].

За безотрадния, пълен с труд и лишения живот на свободните земеделци близо до град Димотика през X—XI в. се разказва в житието на Йоан Младши. «Отците му (родителите на светията) — пише в житието — и техните отци, и отците на тези отци, и (така) колкото и да се връщаме към техните предци и роднини, еднакво. . . в своята родина са били трудещи се, орачи, прекарвали в земеделски труд цялото си време, добивайки плод с тежък труд и изнурявайки своите ръце. . . средства за съществуване. . . сменявайки се поколение след поколение. . . без да оставят след себе си на хората поне нещо достойно за спомен»[30].

Но свободни селяни ли са това? Може би това са държавни парици, както пише в приведения по-горе хрисовул на Мануил I за манастира «Богородица Милостива» («обложени от хазната парици»)?

А. П. Каждан, като се съгласява с Г. Острогорски, пише за два показателя за липса на свобода за държавните селяни — изпълнението на повинности в полза на държавата (свободни само «да не плащат рента»; плащането на канона е равнозначно на парикия)[31] и закрепостяването към земята[32].

Що се отнася до първия критерий (плащането на данъци), то той в случая нищо не доказва. Наистина у Аталиат има пряко свидетелство (p. 284. 7), че «свободен» е този, който не плаща данъци[33]. Но съвсем същото навсякъде се говори и за феодалите, които са имали екскусионни привилегии (и затова са били «свободни») или ако не са ги имали (затова са били «несвободни»). Всички собственици във Византия с изключение само на тези, които са притежавали специално издадени грамоти, са били в този смисъл «несвободни» независимо от техния ранг и звание, тъй като са плащали в хазната държавни данъци и са изпълнявали различни повинности. Тези повинности съвсем не са имали всеобщ характер и за някои области или села са били доста специфични — военна служба, обслужване на държавната поща, доставка на риба за царската трапеза и т. н. Но каквито и да са били те, нечастно владените селяни никога не са били избавени от тях. Както селяните от времето на Юстиниан I съгласно Земеделския закон и трактата за облагането, така и независимите от частни лица селяни през XI—XII в. (това не е изключено и за XIII—XIV в.) са изпълнявали тези повинности; формата и размерите на които се променяли, но свободни от които те никога не са били в продължение на цялото време от десет века съществуване на Византия[34]. Данъци не са плащали само бегълците,

които в източниците са наречени «неизвестни на хазната» (τῷ δημοσίῳ ἀνεπιγνώστων) (MM, VI, p. 104, 121), и безимотните, наречени «неплатежоспособни парици» (πάροικοι ἀτελεῖς) (MM, VI, p. 95), «незаписани в държавните данъчни списъци», тъй като те «нямат собствени стаси (ипостаси)» (MND, p. 29, 32) или «нямат собствена земя» (MM, VI, p. 95)[35]. Всички останали свободни хора са били данъкоплатци (τῷ δημοσίῳ ὑποτελεῖς или ὑποφόροι), «имащи хазната. . . за свой господар», както говори за тях Никита Хониат, като се възмущава, че тези свободни хора (ἐλεύθεροι) стават роби (δούλοις), когато са отдадени от императора на частни лица (p. 272—274).

Изпълняването на повинности в полза на хазната само за себе си не е признак за феодална зависимост на селяните от държавата, докато тази държава не е станала феодална. Много по-сложен е въпросът за другия критерий на «зависимостта», издигнат от Г. Острогорски и А. П. Каждан — за държавното закрепостяване на селяните към техния имот, община, земя. Според мнението на А. П. Каждан този вид зависимост и крепостничество даже е предшествал появяването на зависимостта и крепостничеството в частно владените земи. Скоро след въстанието на Тома Славянина (20-те години на IX в.) и разгрома на павликианското движение свободното селячество е било закрепостено от държавата, докато частно владените парици и през X—XI в. все още си запазват правото за преместване от едно място на друго[36].

Доказателство за съществуването на държавни парикии служат преди всичко сигилиите на византийски висши чиновници от 974 и 975 г. (много остроумно и убедително датирани от Г. Острогорски)[37], които са направени в резултат на разпореждане на Йоан Цимисхий за инспекция на владетелски и църковни земи. В съответствие с това разпореждане протоспатарият и ἐκ προσώπου на Солун и Стримон Симеон и ἐκ προσώπου Теодор и Кладонос, след като извършват инспекция на владенията на лаврата «Св. Атанасий» (първият документ от 974 г.) и на манастирите «Коловос и Полигира» и «Св. Леонтий» (вторият документ от 975 г.), дават на тези манастири сигилиите, в които са зафиксирани резултатите от проверката[38].

Указът на Цимисхий не е запазен, но неговият смисъл е предаден в споменатите сигилии. Императорът заповядал войниците и свободните селяни, които «са избягали при архонтите и при църковни лица», да бъдат обложени с държавни данъци и «върнати на царството» (Lavra, № 9. 6—15). Симеон оставил на лаврата само 32 селски семейства (в съответствие с хрисовулите на Никифор II и Роман II), като изброява точно техните имена, т. е. имената на стопаните[39]. На манастира «Коловос и Полигира» Кладонос оставил 60 семейства (съгласно хрисовулите на Константин VII и Роман II), като потвърждава освобождаването им от всички държавни данъци. Теодор потвърдил правото на манастира «Св. Леонтий» да владее «неплатежоспособни парици и дулопарици», освободени от всички данъци[40]. Той потвърдил правото на манастира и за владеенето на още 36 дома[41], макар че те се оказали по-малко, тъй като жителите

им се разбягали, защото пострадали от заселилите се там очевидно между 960 и 975 г. «славянобългари»[42].

Г. Острогорски се позовава и на дарствената грамота на Атанасий, в която се споменава хрисовулът на Василий II от 984 г., с който на лаврата се дават още 25 дома на парици — «екскусати» (Schatzkamm. № 108. 23—24), т. е. парици, освободени от държавни повинности[43], и на хрисовула на Константин Дука от 1060 г. за манастира «Св. Андрей», с който на монасите се разрешава да владеят сто парици и дулопарици, ако те не са от «стратиотите, димосиариите или екскусатите на дрома»[44]. Г. Острогорски привежда и други примери за периода от края на X до XII в. за утвърждаване от централната власт на правата на феодалите за владеене на определен брой парици[45]. При това той отбелязва, че ако по-рано този контрол на държавата при Македонската династия и при Йоан Цимисхий (както това едва сега се изяснява) се е отнасял до всички едри собственици (както той се изразява «антиаристократична» тенденция), то по-късно (при Мануил II) той се разпростира само върху църквите и манастирите[46]. Ако по-рано, пише Г. Острогорски, πτωχοί (πένητες) и δυνατοί са се различавали, то по-късно (от времето на Цимисхий) δημοσιάριοι πάροικοι и владетелските парици, така както и бившите свободни селяни престават да бъдат такива; между париците на частни лица и държавните парици изчезват различията и в характера на техните повинности, и в правно отношение, а между царските и държавните парици въобще изчезват всякакви различия. Техен сеньор става императорът[47].

Но нито в двете сигилии, нито в отправките към указа на Цимисхий, нито в другите приведени от Г. Острогорски документи няма и намек за закрепостяване на селяните към техния имот. Става дума само за забрана на феодалите без знанието на централната власт да заселват данъкоплатци на държавата на «иззетите» частновладелски земи. При това държавата се интересува преди всичко от тези селяни, които са имали преди това свое стопанство и са били способни да изпълняват твърде важните държавни повинности (στρατιῶται, δημοσιάριοι, ἐξκουσσάτοι τοῦ δρόμου). Нещо повече, държавата се е стремяла да контролира дори заселването на безимотните (т. е. ἀτελεῖς — неспособните да изпълняват държавни повинности), като е издавала за тази цел като привилегия специални и точно регламентирани разрешения.

Но за какво «връщане на царството» става дума в сигилиите? Само за възвръщане правата на държавата на данъци и повинности от селяните, оказали се въпреки централната власт и без нейното знание иззети от облагането с данък. Париците освен определения с императорски грамоти брой екскусати не се завръщали на предишното си местожителство, на земята на държавата, като се «отписвали», както пише Теофилакт за няколко селяни от своето село, но продължавали да ги облагат с държавни данъци[48] (col. 449. C). За това ясно е казано в акта от 1175/1176 г., с който се заповядва да бъдат записани в списъците на хазната всички селяни на манастира,

установени по-рано със специални хрисовули. Чиновниците така и направили: много селяни във владенията на манастира били вписани в данъчните списъци и по този начин «върнати» на държавата (MM, IV, p. 318).

При установяването броя на париците екскусати и при инспекцията се е имало предвид не броят на хората, а броят на семействата, стопанствата. Колкото по-многобройно е било едно семейство и колкото повече трудоспособни хора е имало в него, толкова това е било по-изгодно на феодала. И ненапразно монасите се стремели да им бъде разрешено да владеят семейства с неотделили се възрастни синове (MND, p. 32). Създаването на ново стопанство означавало появяването на нов парик — над ἀριθμός, което заплашвало манастира със загубата на тези данъци (в крайна сметка равнозначни на доходите), които по-рано манастирът е получавал в своя полза.

И ето че именно тези семейства според мнението на Г. Острогорски и А. П. Каждан трябвало да бъдат върнати на старото им пепелище по силата на закрепостяването им към техния имот и община, докато по наше мнение става дума за «връщане» на тези парици в данъчните списъци, а не за физическото им въдворяване на изоставената някога от тях земя.

Да се върнем към хрисовула на Алексий I, който забранява да се допуска заселване в свободно от данъци село, подарено като «пълна собственост» (εἰς ... κραταίωσιν πλείονα), на селяни от съседните облагани от хазната села (Lavra, № 41. 11 sq., 25—28). Това сведение на пръв поглед като че ли също потвърждава мисълта на Г. Острогорски. Но и в него не се говори за забрана на селяните да се преместват където им е удобно освен на екскусионна владетелска територия.

Следователно това закрепостяване е означавало не повече от забрана за селяните да се заселват в пределите на екскусионни земи, а не на земята на феодалите въобще, защото даже манастирските владения са се разделяли на земя, свободна от данъци (γῆ δεδωρημένη — «дарена»), и земя, облагана с държавни платежи (Lavra, № 53), т. е. на земя, «неподлежаща на данъци», и на земя, «подлежаща на данъци», непредадена на феодала (TGP, p. 11, 56; Lavra, № 17; MND, p. 34 sq.; Theophyl., col. 449). При това земята, от която се вземали данъци, се смятала за държавна (в тесния смисъл на думата), както ясно това се вижда от хрисовула на Алексий I от 1084 г. — монасите на Касандра заплащали данъците на хазната, а след това на Адриан «като нямащи собствена земя, за която са плащали данък, и сега са задължени по отношение на друго лице» (Lavra, № 39), и от писмата на Теофилакт — «нищо държавно невладеещите» не плащат данъци и обратното (col. 449. A—B).

Следователно едва ли това може да се нарече ограничаване на правото на селяните да се разпореждат със своята земя — данъкоплатецът е можел, както и преди, напълно свободно да подарява, продава, завещава, обменя своята земя и както преди просто да я изостави или да я предаде на комуто му е угодно. Държавата е сле-

дяла само да постъпват данъци от определените участъци земя (независимо от това, кой ги плаща) и освен това без нейно знание да не нараства броят на стопански самостоятелните, но освободени от заплащането на данъци селяни.

А. П. Каждан пише, че случаят с монасите на Касандра (1084 г.), които са си внушили, че ще ги сметнат за парици на това лице, в полза на което плащат данъци в дадения момент, доказва, че заплащането на данъците на частно лице се е разглеждало като равносилно на парикия[49]. Това заплащане действително е водело към парикия (особено в края на XI и XII в.) и практиката от онова време показва, че безпокойството на монасите е било оправдано, но то е било именно затова, защото то още не е било напълно равнозначно на парикия и затова монасите така енергично са искали от императора издаването на документ, доказващ, че те не са парици на Адриан.

Но може би не всички данъкоплатци на държавата са се намирали в еднакво правно положение? Може би някаква част от тях да е била в зависимост от държавата и да е била прикрепена към имота си? Може би. Но трябва да се докаже още, че πάροικοι δημοσιάριοι, ἐξκουσσάτοι τοῦ δρόμου и στρατιῶται обхващат в този момент всички нечастно владени селяни (както мислят А. П. Каждан и Г. А. Острогорски)[50]. Но нали в такъв случай основната категория биха били πάροικοι δημοσιάριοι, тъй като е известно, че свободните стратиоти през XI—XII в. са били вече малко, така както и екскусатите на дрома (ἐξκουσσάτοι τοῦ δρόμου), специално обслужващи държавната поща и затова освободени от други данъци и повинности[51]. Тогава терминът πάροικοι δημοσιάριοι би могъл да се предаде не като «държавни», а като «данъчни», ὑποφόροι на Никита Хониат (известно е, че по това време и основните държавни данъци също са се наричали често с думата δημόσιον[52]). Може би първоначално те да са били парици в императорските имения[53]. Така селяните от «царско място», където е бил построен манастирът «Богородица Милостива», са наречени «обложени от хазната» (р. 29, 43) и следователно по-късно разликата между императорските и държавните селяни изчезва.

Но не е изключена възможността πάροικοι δημοσιάριοι да са били определена категория свободно селячество със специфични и твърде важни за държавата повинности и затова те да се споменават заедно със στρατιῶται и ἐξκουσσάτοι τοῦ δρόμου — категории, които през XI—XII в. едва ли са били особено многобройни.

Що се отнася до въпроса за държавната собственост на земята, то, доколкото ние знаем, от съветските историци само М. Я. Сюзюмов решително отрича нейното съществуване във Византия. Той пише, че само κλάσματα са преминавали към държавата[54]. Но в какво се заключава това преминаване? Съгласно трактата за облагането държавата е слагала ръка върху запустелите земи на общината само за да може колкото е възможно по-скоро да ги предаде във владение на някого, който ще бъде способен да плаща от тях държавни данъци и да изпълнява повинности[55], и то точно така, както това са правели

предишните собственици на участъка. Своето право на върховна собственост държавата е осъществявала и върху заселените общински земи, и то не само като ги е облагала с данъци, но и като ги е подарявала заедно с жителите им на светски и духовни феодали.

Самата практика за издаването на дарствени, потвърдителни и екскусионни грамоти, конфискации, контрол и ограничения от страна на централната власт не могат да бъдат разбрани, ако се отрича върховната общодържавна собственост на земята във Византия, макар че в процеса на развитие на феодалните отношения възможността от страна на централната власт да осъществява това върховно право да се е изменяла, както се е изменяло и самото съдържание на понятието за върховна собственост на земята.

М. Я. Сюзюмов свързва въпроса за държавната собственост на земята с азиатската форма на общината, като отхвърля за Византия първата, доколкото общината според неговото мнение «малко се е отличавала от западноевропейската марка»[56]. На нас ни се струва, че тези явления не са взаимносвързани така тясно и че признаването на държавна собственост на земята предполага и съществуването на азиатската община, така както плащането на държавни данъци не означава, че селяните се намират във феодална зависимост от държавата.

И така въпросът, засегнат от нас, е твърде сложен и за решаването му е необходимо да се използва цялата съвкупност от византийски материали. Засега остава неясно кога реализацията на държавната собственост (във вид на държавни данъци и повинности) придобива феодален характер, кога тя става тази централизирана рента, за която говори А. П. Каждан, и действително ли това е началният етап в развитието на феодалните отношения във Византия. Да се приеме като един от най-съществените моменти на тази еволюция държавната собственост на земята, държавното «прикрепване» към земята на нас ни се струва за невъзможно. Твърде знаменателна във връзка с това е уговорката на Г. Острогорски. При Цимисхий, пише той, това прикрепване (в широк смисъл) е било ефективно, а в XI в. (т. е. само след 30—50 години) държавата вече е загубила битката за земята, като е оставила за себе си само правото на контрол над броя на селяните в имения на феодалите, без да отнема заграбените от селяните земи[57]. Какво ще е било това прикрепване към земята, ако самата земя свободно е преминавала в ръцете на феодала? На какъв свой имот е могъл да бъде върнат селянинът, ако самият имот си е оставал във властта на феодала? И тезисът за прикрепването, и концепцията за първично преобладаване на централизирана феодална рента имат нуждата според наше мнение от допълнителна аргументация, макар че ние сме съгласни с това, че държавните данъци през XI—XII в. (но не през IX—X) действително постепенно придобиват характер на централизирана и именно феодална рента. Но не са ли се развивали тези две явления — образуването на феодална централизирана рента и на частновладелска рента — едновременно? Нали съгласно А. П. Каждан

селяните до началото на X в. още са били свободни[58], а през XI в очевидно вече започва да преобладава вотчинната форма на експлоатация[59]. Кога централизираната феодална рента е била главен вид рента, ако държавното прикрепване към земята е било преобладаваща форма на феодална зависимост само някакво си едно столетие? Ако същността се е заключавала в изменението на самия характер на данъците (вследствие еволюцията на характера на държавната собственост), то преди всичко е необходимо да се установят и тази еволюция, и тези изменения и да се покаже тяхната феодална същност. Централизираната рента по наше мнение е станала феодална само тогава, когато се е формирала класата на феодалните собственици, вземащи частновладелска феодална рента.

Без да претендираме за решаването на всички тези въпроси, които са още толкова неясни, ние предпочитаме да наричаме селяните — данъкоплатци на държавата — свободни (за разлика от селяните, зависими от феодалите) и заплащаното от тях в хазната — държавни данъци, а не рента (за разлика от рентата, с която са били задължени париците в полза на своите господари). При това свободни селяни от такъв вид е имало значително повече в току-що завоюваните български земи, където развитието на феодалните отношения е било малко по-бавно, отколкото в съседните земеделски области на Византия(Южна Македония, Тесалия, Тракия).

През XI—XII в. това свободно селячество си остава в рамките на общината. Сведенията от източниците, които ни позволяват да съдим за това, макар и крайно редки, са достатъчно определени. Така жителите на село Радохоста продават в 1008 г. част от своите имоти, удобни за построяването на мелници, на съседния манастир и си разделят полученото от продажбата, но скоро след това възбуждат против манастира съдебно дело, като излизат при това като едно юридическо лице (Lavra, № 6), което е най-верен признак за свободно село община[60]. Безусловно общинско е било и село Мамица, жителите на което общо отклоняват ручея от манастирските мелници към своята мелница, която «продоволства» селото (SM, II, p. 300. 3). Село, попаднало отначало под патронат, а след това в парикия на Теофилакт, само «избира архиепископията (за свой) господар» (col. 449. C), вземайки това решение без съмнение на общо събрание на членовете на общината. В съседство с манастира «Богородица Милостива» се намирали неподелени общински имоти (ἴκαια) на две села — Кандарата и Леасковица, — населени със свободни данъкоплатци на хазната (p. 41, 42, 43—44). За стълкновения между жителите на няколко съседни села с икономa на прониара Константин Царифна заради събирането на жълъди в дъбовата гора, очевидно заграбена от Царифна от съседните общини, съобщава Йоан Навпактски (Pétridès, p. 19. 33—20. 15).

В източниците от XIV в. се споменава дори за старейшина на община — πρωτόγερος или γέρων. Според мнението на Ф. Дьолгер той е изпълнявал вероятно функциите на общински «касиер»[61]. Ф. Дьолгер предполага, че във всички случаи, когато при изисква-

нето на данъците селото се е разглеждало като единна данъчна единица (δποταγή), общо заплащаща общата сума и самостоятелно осъществяваща нейното разпределение сред жителите, ние имаме работа с община (Bauerngemeinde)[62]. Селата общини очевидно се имат предвид и в простагмата от 1039 г. на Михаил IV, съгласно която в бъдеще освен обичайните данъци всяко село (ἕκαστον τῶν χωρίων) трябва да заплаща съответно на величината на общата сума на вземаните от него данъци допълнително от 4 до 20 номизми[63]. Ако това е така, то съгласно хрисовула на Исак I Комнин от 1059 г. (?) по това време са съществували и твърде малобройни общини (от 30, 20 и даже от 10 селски двора)[64].

За свободните членове на общините в Атика на границата между XII и XIII в., въвличани във феодална зависимост, съобщава Михаил Хониат. Богатите, пише той, «заграбват навсякъде или земята (χώραν), или нивите (ἀγρόν) на своите съседи, а след това и всичко, което владеят те, и твърдят, че никой нищо няма наблизо и в съседство с тях»[65]. Кастрините, пише той на друго място, завладяха по различни начини «селата и имотите на селяните (χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς), а това води до разрушение и гибел на другите[66]; гибелта на другите пък е гибел за целия наш окръг»[67].

Общината се е запазвала и тогава, когато е попадала във феодална зависимост. Например община си останало селото, попаднало под властта на Охридската архиепископия; за зависими общини се говори в типика на манастира «Козмосотира» близо до Енос (устието на река Марица). Този манастир използвал общинските порядки на зависимите села за свои интереси — в случай на пожар например независимо от това, колко къщи в селото са изгорели, жителите на селото били длъжни в най-кратък срок (и без каквото и да е заплащане от страна на пострадалите или на манастира) да възстановят изгореното (р. 66—67) и по този начин манастирът имал възможност да изисква от пострадалите семейства предишните повинности. В същия типик се съобщава и за въвличането в зависимост на села на стратиоти (р. 52, 71).

По повод на понятието «друнга», за което се говори в приведеното по-горе сведение на Михаил Хониат, е имало големи спорове в буржоазната историография. Ф. И. Успенски смята, че под този термин трябва да се разбира община на свободни селяни, задължени с носенето на военна служба, и още, че става дума за славянска община[68]. След Ф. Успенски с този въпрос се занимава Н. Скабаланович, който пише, че общинската военна организация, обединяваща няколко общини в една административно-териториална единица, е била наречена друнга, а старейшината на тази единица — друнгарий[69]. С възражения по становището на Ф. Успенски за славянския характер на друнгата излиза Ю. Кулаковски, който твърди, че думата δρούγγος е от германски корен[70]. Славянския произход на друнгата отрича и Г. В. Вернадски. Той я признава за община, обаче разбира последната само като фискално-административно единство[71].

Особено рязко против възгледите на Ф. Успенски се изказва

Ф. Дьолгер, който заявява, че с теорията за славянската общинска собственост «с помощта на Б. Панченко трябва да се надяваме, че е завинаги приключено». Славянският свят — пише Дьолгер — е специфично къснoруско образуване за фискални цели[72], а δρούγγος е μοῖρα, част от войска, отряд (Heeresabteilung)[73].

Много внимание на този въпрос е отделил Г. Щатмюлер. Като отхвърля безусловно славянския произход на друнгата и като приема този термин произлизащ от германски корен, Щатмюлер (както и Ф. Дьолгер) смята, че до X в. δρούγγος е означавало военна единица, отряд — μοῖρα, представляващ 1/3 от турмата. Но през X в. този термин загубил военното си значение и през XII в. се появил отново, като означавал вече община, но такава, която е организирана от централната власт от свободни селяни за носенето на военна служба. При това авторът прави аналогия между развитието на термините «банда», «тема» и термина «друнга», като предполага, че и в този случай има място подобна еволюция на значението, а именно от военен отряд към териториална военна единица. Друнгата е можело да обхваща и няколко села или окръг със селата, както се вижда от съобщението на Йоан Навпактски за друнгата Тревенион в Епир[74] и от сведенията в Cod. Athen. 1377, f. 8^{V} за друнгата Ахелой (между прочем явно славянска), в която влизало село Селчанос[75].

К. Амандос в рецензия за книгата на Щатмюлер напълно одобрява неговите изводи[76], така както и М. Велихофер[77]. А. Василиев се изказва твърде предпазливо за теорията на Ф. Успенски относно славянизацията на Атика[78]. Според мнението на С. Кугеас някогашният военен смисъл на «друнгата» постепенно се е сменил с чисто териториален[79]. Д. Закитинос обаче смята, че даже и през XIV в. «друнгата» частично е запазила и военния си смисъл[80]. В. Томадаки в специален труд доказва, че в съчиненията на Михаил Хониат няма и намек за славянски заселвания в Атика, а следователно и за славянски общини[81]. И накрая съвсем наскоро П. Лемерл признава връзката на «друнгата» с поземлената собственост от военен характер, тъй като иначе, пише той, би било непонятно защо кастриите, като заграбват селата и имотите, разрушават «друнгите». «Но как (Mais comment)?» — възклицава Лемерл[82].

По такъв начин спорът неслучайно се води както за етническия състав на населението в Средна Гърция, така и за значението на думата δρούγγος. Опровергаването на общинския характер на славянската дребна собственост е наистина трудно и затова главният огън на критиката е насочен против славянския произход на друнгата. И само след това се говори вече за съдържанието на самата друнга. В това отношение като че ли мненията се сближават — друнгата се признава за «община», но не като естествено формирало се социално-икономическо единство, основано на съвместната собственост на земята, а като фискално-административна военна организация, създадена от държавата от селищата на свободните селяни, т. е. община като ὑποταγὴ или μοῖρα, а не като съвкупност от съсобственици.

Концепцията за фискалния произход на византийската община неведнъж е подхвърляна на критика в съветската историография (както и опитите на Б. А. Панченко да докаже изконността на селската частна собственост върху земята)[83] и ние няма да привеждаме тук отново доводите против тази реакционна теория. Достатъчно е да кажем само, че от нея се е отказал и такъв познавач на аграрния строй във Византия като Г. Острогорски, който сега нарича общината «икономическо, административно и юридическо единство»[84].

Не общината е била конструирана от държавата за фискални или военни цели, а данъчно-административната система се е налагала на общината като готово социално-икономическо и в известен смисъл административно единство, използвано от държавата за нейните интереси.

Едва ли може да се смята за опроверган и славянският характер на другата (работата, разбира се, не е в самия термин). Същият Щатмюлер доказва, че както в Епир, така и в Средна Гърция още в края на XII и в началото на XIII в. е имало твърде значителен процент славянско население[85].

Макар че сме лишени от възможността да разкрием вътрешната структура на общината от онова време поради недостатъчните източници по въпроса, то едва ли може да се отрича най-общият извод, че българската и византийската община през XI—XII в. са твърде близки до западноевропейската община марка[86]. Както видяхме по-горе, селянинът, член на общината, свободно се е разпореждал със своя собствен парцел земя, като е имал пълното право да го отчуждава, т. е. да го подарява, продава, завещава; но за отчуждаването на неподелените общински парцели е било необходимо съгласието на всички членове, т. е. върху парцелите земя на общината се е запазвало правото на върховна собственост.

Славянобългарската община обаче е притежавала според нашето мнение някои особености, които се обясняват със своеобразието на пътя на нейното образуване. Фактите, които потвърждават това наше твърдение, са твърде малобройни и трудно се поддават на изследване. Затова изводите, до които ще стигнем по-надолу, могат да се разглеждат само като хипотеза.

Ф. Енгелс нарича срещащата се в края на XIX в. в Сърбия и България домашна община задруга «най-добрия съществуващ още образец. . . на семейна община». За славянските страни той смята за напълно доказан извода на М. М. Ковалевски относно голямото семейство като преходна форма към общината, «от което се е развила селската община или марка, от обработването на земята от отделни семейства и с първоначално периодично, а след това окончателно разделяне на земята и поляните»[87].

Ако в XIX в. задругата на Балканите не е била още рядко явление, то напълно оправдани биха били нашите опити да открием на това място големосемейни отношения през XI—XII в. А. П. Каждан, изучавайки аграрните отношения във Византия през XIII—XIV в., стига до извода, че в балканските теми на империята в остатъчна

форма в рамките на общината марка се е запазила по-архаичен тип община — голямото семейство[88], която той нарича «отживелица от родовите отношения»[89]. М. В. Левченко категорично възразява против този извод, но единственият му аргумент е, че в източниците се споменава за малобройни семейства и факта за «измиране на селското население» от тежките условия на живот[90]. Неотдавна Д. Ангелов отново потвърди правилността на извода на А. П. Каждан, и то върху факти, които не допускат друго тълкуване[91]. Впрочем това явление е отбелязано и от други чуждестранни византинисти[92].

По сведения на Теофилакт («Тивериуполски мъченици») «българският народ има обичай да приготовлява хлябове с такава големина, че с един такъв хляб могат да се нахранят 10 възрастни хора («мъже» — ἄνδρας) и даже повече»[93]. Това сведение отдавна е изтълкувано като доказателство за съществуването на големи семейства[94]. С хрисовул на Мануил I от 1156 г. на манастира «Богородица Милостива» се дава правото да владее семейства, в които възрастните синове живеят заедно с родителите си. «Ако някои от принадлежащите вам (парици — Г. Л.) — пише в хрисовула — имат деца, които не желаят да бъдат отделени, нямат собствен имот и живеят заедно със своите родители, мое царско височество им разрешава да не се отделят от своите бащи» (р. 32). В списъка на париците на този манастир са назовани четири семейства, в които възрастните синове или зетьове живеят заедно със своите бащи или родителите на жените им (р. 38—39). Пира съобщава за братя, които живеят заедно и общо се занимават със своето стопанство[95]. Димитър Хоматиан неведнъж споменава за разделяне на имуществото на големи семейства и за възникването на спорове при подялбата (Pitra. VI, р. 235—236, 259—263, 264, 441—446 etc.)[96]. В. Мошин, като изследва документите на Зографския манастир от края на XIII и началото на XIV в., отбелязва свързаните без съмнение с големосемейните отношения факти за преимуществено преминаване на селското стопанство по наследство на вдовицата, а не на възрастните синове, които продължават да живеят заедно с майка си[97]. Случаи на съвместно стопанисване на имота на женени синове заедно със своите родители посочва и Ф. Дьолгер[98]. При това той обръща внимание на факта (макар че не обяснява това явление), когато зет приема фамилията на своя тъст[99], което по наше мнение също е свързано с влизането в семейство на жена, чийто баща играе главната икономическа роля в това семейство. Именно стопанската зависимост от него е водела дори до загубата на собствената фамилия на новия член на семейството. От обичаите на голямото семейство според мнението на А. П. Каждан произлиза и нормата, зафиксирана в 19-ата новела на Лъв VI, която установява разделянето по равно на имуществото между синовете[100].

Но запазването на такива големи семейства по това време очевидно е било вече много по-малко разпространено явление, отколкото съществуването на индивидуални семейства. Разрешението да

се владее голямо семейство, както видяхме вече по-горе, се е давало през XII в. като специална привилегия. Според наблюденията на Ф. Дьолгер (наистина върху основата на източници от XIV в.) възрастните синове по-често са основавали самостоятелни стопанства[101]. В организационните форми на селското стопанство от това време обаче все още могат да се открият следи от отдавнашните широко разпространени големосемейни отношения. Тази преходна организационна форма от големосемейната община към съседската община е била според нашето мнение селският «стас» със своя своеобразна структура.

Изследвайки вазелонските актове, Ф. Успенски посочва като една от особеностите на аграрния строй в трапезундските райони факта, че там «стасът» е представлявал не отделно селско стопанство, а цял стопански комплекс. В неговия състав според мнението на Ф. Успенски са влизали не само стопанствата на селяните, но и господарският двор — самото «имение» на феодала[102].

Ф. Дьолгер смята «стаса» за отделно селско стопанство с един или няколко участъка земя в съответното селско землище (Dorfflur[103]. «Стасът — пише той — е стопанска територия на селянина (Wirtschaftsstelle eines Bauern)[104], негови Haus-, Grundstück- und Viehbesitz»[105], това е преди всичко данъчно единство и «в никакъв случай не е форма на социално-стопанска организация»[106], т. е. не е част от общината. Понякога (в резултат на наследяване) единният преди това «стас» може да бъде раздробен на няколко участъка, намиращи се във владение на селяни дори от различни села[107].

Изводите на Дьолгер напълно се подкрепят от Г. Щатмюлер. Според мнението на последния трапезундският стас е още неразгадано докрай явление, но във всеки случай представлява данъчно единство, част от селско землище, разделено на няколко участъка и принадлежащи на един или няколко различни собственици. В случай, пише Щатмюлер, когато тези участъци (в резултат на раздробяване чрез наследяване на единния преди това «стас») принадлежат на различни лица, те могат също да се наричат «стаси» (вътре в самия «стас»)[108].

Щатмюлер твърди, че Ф. Успенски бърка трапезундския стас с проастието, а те съвсем не са равнозначни[109]. Но не е било изключено и да е имало някакво сходство между «стаса» и проастието. Любопитни в това отношение са наблюденията на Б. Т. Горянов, съгласно когото в източниците от XIII—XIV в. често терминът «стас» се заменя с термина «проастие»[110]. Заемайки междинно положение между хорафий и село, пише Горянов, такъв стас в условията на разлагане на общината е можел да прерасне в проастие, като става сеньориално феодално владение с имение и участъците на селяните[111].

Като комплекс от селски стопанства стасът обаче се среща не само в Трапезунд, но и на Балканите. В хрисовула на Алексий I за манастира на амалфитяните се казва, че зависимите от манастира селяни в темата Стримон се разбягали, а «манастирът е заплашен от опасността да му бъдат искани платежите за посочените села

(Кутариана, Воловисда и Римнон — Г. Л.), тъй като същият манастир владее местата с унищожените стаси на тези села. . . и плаща за тях държавните платежи. Останалите пък наследствени собственици (κληρονόμοι) също напускат своите собствени части на стасите (τῶν ἰδίων μερῶν . . . στάσεως)» (Lavra., № 36. 3—16). От това съобщение следва, че в селото е имало такива стаси, в които отделното селско стопанство е представлявало само някаква «част» (μέρος), а самият стас е представлявал цял комплекс от подобни стопанства[112]. И Дьолгер, и Щатмюлер признават, че появяването на такива стаси е резултат на раздробяването на единното преди това стопанство между роднини, на мястото на които след време е можело да се появят и съвсем «чужди хора». Понякога, пише Дьолгер, такъв стас (част от селото) се състои от няколко поземлени владения, които се стопанисват от членовете на едно семейство[113]. По наше мнение именно защото това «семейство» със стопанства се появява в резултат на разделянето на единния някога стас на голямото семейство, то той и в данъчните списъци по традиция се разглежда като единна данъчна единица (ὑποταγή). Стасът от такъв вид е бил генетично свързан с голямото семейство и той по наше мнение е живо свидетелство за прерастването на гьлемосемейната община в съседска община.

По всяка вероятност този процес е започнал доста отдавна. Славяните на Балканския полуостров са живеели в съседски общини още през VII—VIII в.[114]. Неслучайно терминът «стас» освен значението, което има в разглеждания от нас по-горе случай, навсякъде през XI—XII в. е означавал и индивидуално селско стопанство. Напълно вероятно е обаче, че през XI—XII в. връзката между членовете на съседската община, живеещи вътре в такива стаси комплекси, да е била по-тясна, отколкото връзката между стопаните на индивидуалните стаси на същата община. Възможно е тези връзки да са били обусловени не само от данъчните задължения и даже не само от роднинските отношения, но и от системата за владеене и ползване на земята и това трябва да се чувства толкова по-силно, колкото по-близо отиваме до източниците за развитие на съседската община.

Част (μέρος) от такива стаси комплекси също е можело да се нарича стас (и очевидно колкото по-късно, толкова по-често), но и немного рядко тя се е определяла и с по-точния термин «ипостас», означаващ стопанство, отделило се от състава на голямото семейство на селянина.

Ненапразно в «Трактата за облагането» терминът «ипостас» се споменава във връзка с подялбата на земята на починал селянин между неговите наследници — ипостасът се определя като част от стаса, негова «половина», «третина», «четвъртина» (Tract., S. 121. 38—122. 8). В хрисовул от 1156 г. неотделилите се възрастни синове са назовани «нямащи собствени ипостаси» (MND, p. 32)[115]. Димитър Хоматиан пише за получени от наследниците по завещание ипостаси от стопанството на починал наследодател (Pitra, VI, p. 235—236, 259—262). В определението на Йоан Навпактски на запитването на

епископа на Керкира също се казва, че жената винаги запазва своите права върху цялото имущество, което тя е получила ἐξ ὑποστάσεως от своя баща[116].

Ф. Дьолгер определя зевгаратите и воидатите като имащи ипостаси, като отнася към тях термина ἐνυπόστατοι, а актимоните и дулопариците (дулевтите) — като нямащи ипостаси — ἀνυπόστατοι [117], което съвсем не противоречи на нашето разбиране за ипостаса, тъй като париците (зевгарати и воидати) като правило са жители на села, в които те са наследили участък земя от своите родители[118].

От една страна, Дьолгер, а също и Караянопулос не виждат разликата между стаса и ипостаса (като гледат и в едното, и в другото «предимно данъчно-техническия смисъл»!)[119], а, от друга страна, те смятат за особена категория тези селяни, които са обозначени с термина ὑποστατικοί. Според мнението на Дьолгер това са свободни селяни, в по-голямата си част имащи ипостаси в зависимите села, но живеещи в друго съседно село община. Съществуването на такава категория селяни според неговото мнение дори придава на византийското селско земевладение «своеобразна — амфибийна — форма». Тези селяни, пише той, са имали право свободно да се разпореждат с прословутия ипостас, но по силата на неговата принадлежност към селото община на париците те са били длъжни да участват в общите за селото ангарийни повинности. По такъв начин собствениците на ипостаси са свободни селяни, но в същото време са и парици (Zinsbauern) по положението на своя ипостас в зависимото село[120].

Такива случаи са напълно вероятни, но едва ли може да се смята за доказано, че собствениците на ипостаси въобще са особена категория, а още повече, че са непременно категория на свободното селячество. Най-вероятно те са не повече от «владеещи ипостаси»[121] независимо от това, в какво село се намира ипостасът, къде живее неговият собственик, свободен ли е той, или зависим.

По такъв начин материалът за свободното селячество през XI—XII в. сред българското население ни дава право само на предварителни изводи. Ние смятаме, че слоят от свободно селско население в България и в съседните райони на Византия по това време е бил твърде значителен и нарастването на феодалното земевладение през XI—XII в. е ставало основно за сметка на неговите земи. В това отношение не само прякото раздаване на селяни на феодалите, не само данъчният гнет на държавата, но често пъти и такива мероприятия на централната власт, които са имали за цел да запазят за хазната нейните данъкоплатци, са спомагали на този процес. Теоретично системата за изземване на изоставените земи от държавата (κλάσματα) с цел да бъдат предадени на лица, които могат (или ще могат след изтичането на срока с привилегии) да внасят за владеенето на тези земи държавните данъци, е била разчетена за запазване на данъчните повинности. Практически, както справедливо пише Г. Острогорски, тя е довела до нахлуването на феодалите в общините, загубването на общинската земя, раздробяването на селската собственост

и въвличането на селяните във феодална зависимост. Κλάσματα се давали при условие да се плащат данъците за тях, но не на селяните, едва справящи се със своя парцел земя, а като правило на феодалите, които по такъв начин придобиват и земя, и право в общината; разбира се, κλάσματα се подарявали само на феодали[122].

Разореното свободно селячество се заселвало и на земите на феодалите, и то не само защото общините ревниво пазели своите земи от чужди хора[123] или защото гнетът на феодала е бил по-слаб от тежестта на данъците или от произвола на бирниците[124], а главно вероятно по тази причина, че без подкрепа (дори при заробващи условия) осиромашелият селянин не е могъл да се справи със своето стопанство. Целинни държавни земи, на които едва ли се е забранявало на селяните да се заселват[125], по това време е имало достатъчно. Но да се усвоят те самостоятелно от един селски стопанин при примитивната техника на онова време далеч не е било по силите на всеки селянин. Този фактор, който досега не е привличал достатъчно вниманието на историците, играе по наше мнение съществена роля в процеса на образуването на феодалнозависимото селячество.

Ксаналатос стига до извода, че в края на XI — началото на XII в. църковното земевладение в България е нараствало главно за сметка на свободното селячество, бедственото положение на което е благоприятствало грабителските намерения на духовенството[126]. Г. Щатмюлер също смята, че на границата между XII и XIII в. е имало «отчаяна борба на дребните селски собственици против могъщите едри земевладелци»[127]. Тези изводи се потвърждават от големия брой императорски дарителни грамоти, с които през XI—XII в. се предавали на светските и духовните феодали селата на свободните селяни. Бурният растеж на феодалното земевладение по това време довежда до рязко намаляване на държавните земи със свободно облагаемо с данъци население. А. П. Каждан справедливо подчертава, че главното в развитието на феодализма през X и следващите векове се състои в разширяване правата на феодала върху земята и личността на селянина[128]. Но заедно с това XI—XII в. се характеризират и с разпространяване на феодалните отношения не само в дълбочина, но и на ширина.

Държавната собственост на земята заедно с развитието на феодалните отношения придобива без съмнение през XI—XII в. феодални черти. Бързото увеличаване на данъците (и по техния брой, и по размерите си), развитието на условното земевладение, даренията в полза на светските и духовните феодали — всичко това говори за нарастване правата на държавата върху земите, които не са частно владение. Колкото повече се стеснявала сферата на приложението на тези права, толкова повече те сами нараствали. Развитието на държавно-феодалната собственост върху земята и превръщането на данъците в централизирана рента са следвали по наше мнение развитието на феодалното земевладение с вотчинна форма на експлоатация. Запазването на свободното селячество (общинската организация, която се е отличавала, както пссчва А. П. Каждан, със зна-

чително по-голяма устойчивост в сравнение със западноевропейската марка и е била в продължение на няколко века главен резерв на материални и военни сили за държавата) е обусловило стабилността на централната власт във Византия, нейната способност да маневрира между различните групировки на феодалната аристокрация. Детайлите на този сложен процес още не са достатъчно разкрити, но еволюцията на държавната собственост върху земята е протичала по наше мнение основно по пътя на постепенното унищожаване на различията между «държавните» и «императорските» земи. За засилването на тези права на държавата върху земята говори и практиката за вземане на данъци и от частно владените селяни, въвеждането на системата за контрол върху владетелските земи, създаването на специални декрети за управлението на държавните и царските имущества.

Площта на държавните земи през XI—XII в. в темите на самата Византия значително намалява. Основните пътища за нейното разширяване са могли да бъдат само нови завоевания. В Европа такива земи е имало главно в България. Нейните южни и югозападни райони през XI—XII в. са представлявали онзи фонд, от който държавата е дарявала манастири, църкви, прониари, награждавала е своите пълководци, заселвала е ордите на победените номади, основавала е императорски имения и василикати. В тези земи процесът на развитие на феодалните отношения и формирането на класата на феодалнозависимото селячество са протекли по време на византийското господство и за разлика от IX—X в. със значително по-бързи темпове.

Напротив, в Североизточна България, по-малко засегната от тези процеси и оказала се в специфичните условия на погранична област, подхвърляна непрекъснато на нахлуванията на номадите, образуването на зависимо селячество по това време става много по-бавно. Към края на периода нивото на развитие на феодалните отношения в югозападните райони на страната не само става еднакво с развитието в Североизточна България, но по наше мнение даже малко го изпреварва.

3. ЕДРО ЗЕМЕВЛАДЕНИЕ

А. Църковно-манастирско земевладение

Наличието на едро феодално земевладение в България в навечерието на нейното завоюване от Византия е факт, който отдавна вече не е дискусионен. Източниците от XI—XII в. в преобладаващото си болшинство свидетелстват не за възникването на феодална собственост, а за нейното по-нататъшно разширяване и укрепване. Нашата задача в случая е да проследим нейната съдба в периода на византийското господство.

Характерът на източниците не ни позволява да започнем разглеждането на проблема с най-съществената негова страна — с

въпроса за едрото светско земевладение, тъй като повечето от материалите се отнасят към църковното и манастирското земевладение. Спорадичните и крайно неопределени сведения от епохата на Първото българско царство ни позволяват все пак да направим заключението за един бърз растеж на църковното земевладение в България в края на X в.[1]. За загубване на своите богатства представителите на българската църква са се страхували най-много по време на завоюването на България от Византия и тяхната позиция по отношение на византийците намерила признание и благодарност от страна на завоевателите, които запазили на българските йерарси богатствата им. Това ярко е отразено в трите сигилии на Василий II, издадени за архиепископа на България през 1019—1025 г.[2]. Сигилиите обикновено се използват за изучаване на политическата история и историята на църквата и само в отделни случаи за историята на аграрните отношения[3].

В последно време С. Лишев специално разгледа тези документи с цел да определи нивото на развитие на феодалните отношения в България в навечерието на завоюването ѝ. Авторът не само се присъединява към извода на А. Бурмов[4], че в сигилиите става дума за «селяни, закрепостени в истинския смисъл на това понятие», но той дори е готов да премести времето на това «закрепостяване» към малко по-ранна епоха[5]. На нас ни се струва за твърде разширен изводът на С. Лишев, че нивото на развитие на феодализма в България през X в. примерно е съответствал на степента на развитие на феодализма в Западна Европа, «когато класическите норми на западноевропейския феодализъм достигат своя пълен разцвет (IX—XI в.)»[6].

Сигилиите са интересни тъкмо с това, че те са имали за цел да укрепят и утвърдят онова състояние на църковното земевладение, в каквото то се е намирало в България по време на нейното завоюване. В тях няколко пъти се подчертава, че положението на архиепископията (включително в сферата на имуществените отношения) си остава такова, каквото е било «при Петър и Самуил»[7].

Сигилиите установяват определен брой (ἀριθμός) парици и клирици за всяка епископия в България с всички подчинени на епископиите енории в градовете (πόλεις) и укрепените места (κάστρα)[8]. При това в повечето случаи на епископиите е оставен същият брой селяни, какъвто те са имали по времето на Петър и Самуил. Това са парици и клирици, които служат «на църквите в енориите на архиепископа и (в енориите) на неговите епископи»[9], отседнали са на църковна земя и имат индивидуални стопанства, защото данъците, от които (или по-скоро от част от които) се освобождават от Василий II, са натурални (Cedr., II, p. 530).

За размерите на поземлените владения на архиепископията и на нейните епископии в сигилиите не се говори нищо[10]. Не може да се разбере и принципът, въз основа на който на епископиите се определя един или друг брой парици и клирици. Фактически при еднакво канонично положение на епископите в системата на цър-

ковната йерархия броят на подарените им парици и клирици е твърде различен — от 40 парици и 40 клирици до 12 парици и 12 клирици. Едва ли може да се предполага, че това е зависело от броя на църквите, подчинени на епископа. Така например епископът на Главиница в три кастри има 40 клирици и 40 парици[11], а епископът на Моровизда в седем кастри — само 15 парици и 15 клирици[12]. Против това предположение говори и самата трафаретна формула за дарения. Обикновено се подаряват парици и клирици само в следните бройки: 40 и по-рядко 30, 15 и 12. Трудно е да допуснем, че от 32 посочени в сигилиите епископии 13 са имали по един и същ брой църкви, а 7 са имали точно по два пъти повече в сравнение с първите 13.

В сигилиите очевидно не са взети предвид и размерите на територията на една или друга епископия[13].

Така според сведение на Теофилакт (col. 533.A) темата Охрид е била «нищожна» по размери («малка Микона») в сравнение с темата Пелагония (Битоля), но за първата са дадени 40 парици и 40 клирици, а за втората — само по 15[14].

Сигилиите на Василий II са давали твърде големи привилегии и дарените от него «милости» в еднаква степен се отнасяли към всички епископии. Има три случая обаче (Охрид, Костур, Видин), в които вероятно този принцип е нарушен, и те са специално посочени в сигилиите[15]. Ние смятаме, че при определяне броя на клириците и париците на всяка епископия са били взети предвид размерите на техните поземлени владения, данните за които би могло да са дадени от Йоан Дебърски, в отговор на когото са били и издадени тези три сигилии.

Епископите, които са владеели по-голям брой зависими хора, са имали по-голямо значение в църковните и политическите дела на България независимо от равенството в сана с останалите епископи. Пряката зависимост на ролята на епископа в делата на България от неговите доходи и богатства е ясно подчертана в същите сигилии на Василий II. «Но за да не се възгордее той — заявява Василий II, дарявайки видинския епископ с 40 клирици и 40 парици — и да не застане по-високо от архиепископа, ние изравнихме неговата част от клирици и парици с архиепископската, като прибавихме десет към архиепископските седемдесет»[16].

Но означават ли сигилиите на Василий II, че всеки от епископите в България е владеел всичко само от 24 до 80 зависими семейства и че цялата българска архиепископия (в цялата страна) — само 480? Ние не мислим така. В сигилиите по наше мнение става дума не за общия брой на всички зависими селяни, а само за освободените от някои данъци в полза на държавата. В сигилиите се назовават само най-важните населени пунктове от енориите на всеки епископ и се определя общият брой селяни екскусати за тези пунктове. Може би неслучайно в сигилиите не се назовават χωρία (селата), принадлежащи на църквата, които духовенството е «придобило» още през X в. Всяко такова село е представлявало ὑποταγή и е било вписано в

данъчните списъци. Върху него просто не са се разпространявали привилегиите, дадени от Василий II, така както не ги е имало и при Петър и Самуил.

Дори и да сме убедени, че споменатите в сигилиите екскусати — паници и клирици, представляват само някакъв процент от общия брой зависими от епископите, но «облагани от хазната» селяни, то независимо от това ние смятаме, че тези документи говорят за относително слабо (в сравнение с византийските земи и по отношение на по-късно време) развитие на църковното земевладение в България в момента на нейното завоюване (ср. HNJ, I, str. 298).

Църквата става опора на византийското владичество в България и нейните привилегии и богатства очевидно особено бързо нарастват в първото половин столетие от господството на чужденците. Наистина данните в това отношение се отнасят предимно за Югозападна България. За това, че Константинопол се е грижел и за духовенството в Североизточна България, има само косвени сведения. В намерен през 1952 г. близо до Силистра надпис пише: «(Църквата) бе обновена и украсена по времето на нашия цар Константин и августейшата Зоя от доходите. . . » — Ἀνεκενίσ(θη) κ[ὲ ἐκαλιερ]γίθη ἐπὴ βαση[λέος ἡμῶν (?) Κωνσταντ(ίνου) κὲ Αὐ[γούστης Ζ]ώ(ης) με(τὰ) τῶν πόρο[ν . . . т. е. при Константин IX Мономах (1042—1054 г.) и Зоя (1042—1050 г.). Според предположението на издателя църквата е била построена след земетресението през 1026 г. (по-вероятно през 1039 г.)[17].

Но много по-определени и твърде многобройни сведения за ръста на църковното земевладение има именно за Македония. Като разглежда паметниците на архитектурата в Македония, Сърбия и отчасти в Североизточна България, И. Николаевич-Стойкович стига до извода, че всички те разкриват ръката на гръцки майстор. Повечето от тези паметници според неговото мнение се отнасят към XI в., когато славянските земи отново са попаднали под властта на византийците[18]. Н. Окунев също смята, че църквите в Младо и в Старо Загоричене носят чертите на XI в.[19]. Дж. Бошкович приема тази датировка, макар да мисли (без да смята обаче въпроса за решен), че църквата в Старо Загоричене близо до Кратово е била основана по времето на Роман Диоген от арменски колонисти[20]. Мила Райкович датира византийската живопис в църквите «Св. Георги» (в с. Курбаново на Преспанското езеро), «Св. Анаргир» и някои други (в Костур) от XII в.[21]. По мнението на Б. Сариа в развалините на град Стоби на полуострова, образуван от Вардар и Черна река, не е намерен нито един паметник, по-стар от XI—XII в. Очевидно и самият този град е пробуден за нов живот едва през XI в.[22].

За разцвета на колонната архитектура в България през XI—XII в. пише и Д. Найкъл[23]. Според мнението на С. Радойчич Византия, като се стреми да възроди във вътрешните области на Балканите старите градски центрове, като строи, възобновява и украсява църкви, е искала да укрепи своята власт на завоюваните земи[24].

Църковното строителство се е извършвало не само от държавата,

но и от византийските и българските феодали, като се е съпровождало без съмнение с дарения и подаръци в полза на църквата. Гонитбата за богатство под предлог, че се подготвя дарение за църквата, става сред аристокрацията през втората половина на XI в. своего рода оправдание за нейната алчност. Кекавмен е съветвал своя син: «Не прибавяй към къщата си друга къща, не присъединявай към земята си още земя. . . под благовидния предлог, че, виждате ли, аз не събирам това за своите деца, а за бога и за църквата» (p. 52. 4—7).

Епископите се чувствали пълни стопани на собствеността в поверената им епархия. В документите на църковния събор през 1028 г. се казва, че епископите «превръщат имуществото на църквата в свое, събират всички доходи от църквите и ги препращат някъде» с цел при първото появяване на бирниците «да напуснат своята епархия»[25]. В своята дейност за придобиване на богатства църковните йерарси често се сблъскват с манастирите и със светските феодали и понякога търпят поражения. Обезпокоена от това, със специално съборно решение от 1071 г. патриаршията нарежда занапред църковните земи да се раздават за ползване само на клирици и парици, но не на «миряни, които не са земевладелци»[26]. С други думи, предписва се да се дава за ползване (харистикия)[27] църковна земя само на непосредствените производители, а не на знатни светски лица[28], «ползването» от които би могло да превърне тази земя в «собственост» или във всеки случай да заплашва духовенството с големи загуби.

Но опити за присвояване на получени за ползване чужди земи прави и църквата. През 1062 г. епископът на Езива присвоява метоха и лозето на Иверския манастир, като се позовава на това, че той отдавна има в съседство нива (ἀγρόν), получена някога за ползване от манастира, но отдавна вече смятана за собственост на църквата (Schatzkamm., № 57. 23—26). Епископът даже подправил някакви документи, които обаче съдът признал за «напълно недействителни» (Schatzkamm., № 57. 23—26). За нахлуването на епископа на Струмица във владенията на манастира «Богородица Милостива» се съобщава в хрисовула на Мануил I Комнин (MND, p. 35).

Основен източник на сведения за ръста на църковното земевладение в България в края на XI и началото на XII в. са писмата на Теофилакт. Богатствата на Охридската архиепископия се основавали преди всичко на нейните поземлени владения, населени със зависими селяни. Като се оплаква от необходимостта да дава подкупи на столичните и провинциалните чиновници, Теофилакт пише, че те искат толкова много, сякаш «нивите ни носят жътва от злато», сякаш «земята на архиепископа ражда всичко и без посев, и без оран» (col. 400. D; 316.C). Освен село Могила (col. 524.A; 533.D — 536.A) и селото, което Теофилакт е заменил за планински пасбища (col. 424.A; 457. C—D), той посочва още село Еклисии (col. 473. D; 533.D) край Вардар (col. 432—433) и владения в Охрид (col. 448—449) и в Мокра (col. 337.C)[29]. Разбягалите се селяни от Деволската

епископия той определя като «живели около църквата» (col. A—B), което се подразбира, че са живели на църковна земя.

В писмо до Йоан Граматик Палеолог четем: «Селото, разположено край Вардар, което принадлежи на нашата църква, се оказа за безбожните практори средство, за да ни тормозят» (col. 432.C). С помощта на някакви съседи на Теофилакт в това село практорът отнел «почти всичко, което принадлежи на селото» (col. 432. C—D), очевидно част от неговите имоти. Освен това Теофилакт моли това село «да не бъде утежнено с данъци» и в него да не идва анаграфевс за оценка на владенията на Теофилакт и на имущественото положение на зависимите селяни (col. 433.A).

За същото това село под името Еклисии Теофилакт пише и на придворния лекар Николай Каликлейски: «В Солун ме очаква «напълване», а в Еклисиите[30] пък (а те са в селото на архиепископията)[31] — «опустошение», но и от едното, и от другото — разруха и загуби». По-нататък Теофилакт разяснява смисъла на тази алегория: «Трябва да изкажа (моите) грижи по-ясно, което, разбира се, и ще направя, а ти чети! Имаме една къщичка (οἰκίδιον), в която отсядаме (ἐγκαταλύομεν) и прибираме в нея всичко необходимо (τά χρειῶδη). Та тази къщичка се стремят «да напълнят» («да заемат» — Г. Л.) някои от хората, подчинени на пансеваста, нашия повелител. Попречи на това «напълване» заради мене. Защото нали е ужасно в същото време, когато други си почиват в нашите (домове), ние самите да скитаме и да тропаме по чужди врати. Знай, че ако село Еклисии (τὸ χωρίον αἱ Ἐκκλησίαι) не бъде оставено необременено с данъци, сигурно ще запустее. Попречи заради мене и на това «опустошение». . . Когато наши (хора) от селото (ἐν τῷ χωρίῳ ἡμέτεροι), намиращи се или под заплахата от обременяване с данъци, или (вече) обременени с тях, дойдат при теб, не жали нищо за наша защита — нито думи, нито дела» (col. 473.C—475.A).

И така село Еклисии е било населено от зависими от архиепископа селяни; Теофилакт (а най-вероятно и архиепископите преди него) не е плащал за владеенето му никакви държавни данъци.

За изхода на делото със село Еклисии Теофилакт съобщава в писмото си до Каматир. Архиепископът не постига целта си. Като сравнява своите несполуки с бедствията на кораб, попаднал в буря, той пише: «Това, което ми се случи със село Еклисии например, не надвишава ли удара на някоя от идващите поредни вълни»[32]. «Нали е наистина много печално за нас — пише той по-нататък, — когато узнахме за измерването на селото» (col. 540.B). Или, казано с други думи, анаграфевсът все пак е пристигнал в Еклисии и е обложил селото с данъци. Този акт не е проява на някакъв особен курс във вътрешната политика на Алексий I Комнин, насочен специално към ограничаване правата на църквата, както е прието да се смята в литературата[33], а само възстановяване правата на хазната за вземане на данъци от попадналите под властта на църквата по-рано свободни села.

За въвличането на тези села в зависимост, а след това и за осво-

бождаването им от облагането с държавни данъци може да се съди по историята с две села от същата тази архиепископия. В писмо до зетя на Алексий I — Никифор Вриений — Теофилакт съобщава, че по донесение на местните практори (ревизията следователно не е била за всички имоти) е било направено разследване за правата на архиепископа относно владяното недвижимо имущество (самият факт за ревизията съвсем не говори за упадък на църковното земевладение в България преди архиепископството на Теофилакт и по негово време). По време на ревизията, пише Теофилакт, «беше намерено, че освен прословутата земя той (архиепископът — Г. Л.) не владее нищо държавно» (Ἐκτὸς γὰρ τῆς περιλαλήτου γῆς οὐδὲν τῶν δημοσιακῶν εὑρέθην κατέχων) (col. 445. D).

По наше мнение именно за тази «прословута земя» се говори в писмата, в които Теофилакт пише за селото под името Могила[34], което местните власти са отнели от архиепископията.

В писмо до шурея на Алексий I — Йоан Дука — Теофилакт пише, че милостта към него би била още по-голяма, «ако и селцето Могила (χωρίδιον Ἡμόγγιλα), в което е устроен и старият наш двор (ἡ αὐλη)[35], бе дадено на Богородица, твоята закрилница, посредством почитаната от мен и свещена за мен твоя сигилия, а Роман Страворoман[36], (намиращ се) в същия този двор, затлъстял за сметка на църквата и богохулстващ против нея, бъде усмирен със заплахите на моя повелител, който да заповяда и на отряда (τοῦ στρατοῦ)[37], подчинен на Роман, и на другите хора на никого да не бъде давано от нашата земя»[38].

Правата на селото, което отдавна вече е било попаднало в зависимост от архиепископията, по всяка вероятност не са били официално признати. Теофилакт обаче нямал за него съответен документ (следователно селото е попаднало в ръцете на църквата благодарение на нейната собствена инициатива). Твърде любопитно е в случая, че за придаването на законност на това присвояване на селото Теофилакт смята за достатъчно издаването на сигилия от един висш чиновник — шурея на императора. Положението с това село обаче приема все по-лош обрат за Теофилакт. «Наистина селото — пише той в друго писмо, — което не влиза в данъчните списъци (μηδὲ πρακτικῷ ὑποκείμενον)[39] и което от стари времена се владее (κατεῖχεν) от църквата, аз намирам отнето от императора и отделено от църквата (ἀποσπασθέν), като че ли то е (селото) на някой, който и да е архонт (τὰ τῶν ἀρχόντων πάντων). След това, намирайки в тогавашния praктор благодарение на моите скромни увещания готовност да услужи, аз го владеех, както и много други. Лишен от това (село) от нашия господар повелител, който може да пожелае да го даде (χαρίζεσθαι) на когото поиска, аз не се противя. Макар че би било справедливо благочестивият род Дука никой друг да не предпочита пред църквата, която при това още от самото начало владее селото. Но за селото аз вече нищо няма да говоря — по същия начин то може да бъде отнето и от всеки друг. А що се отнася до сградите (δσπήτιον)[40] на църквата и нейния двор, то не вярвам, че е възможно да бъде из-

дадено някакво подобно постановление на нашия повелител.» И Теофилакт изпратил при Йоан свой човек, който сам да прочете постановлението и да узнае «по какви причини ние, роби на императора, сме изгонени от земята, от която досега получавахме плод и я наричахме наша» (col. 533. D—536. A).

От това писмо следва, че делото със селото е достатъчно старо и че то се отнема от Теофилакт не за първи път. Очевидно работата е стояла по следния начин. Отначало («още от самото начало» — с други думи, преди епископията селото не е било зависимо от частно лице, а е било село на свободни селяни) на архиепископията са принадлежали само църковният двор и няколко къщи в селото. След това църквата е завладяла цялото село; освен това тя е постигнала дори и изключването му от данъчните списъци. Но ето че по време на една от ревизиите незаконните действия на църквата се разкриват. Работата обаче не отива по-далеч от местния практор, когото Теофилакт подкупва, и продължава да владее селото. Сега селото явно за втори път се отнема в полза на хазната. Опитите на Теофилакт да се договори с Йоан относно сигилия, с която да бъде узаконено владеенето на селото, не дават резултати. В отнетото село се намира Роман Страворомап с военен отряд или свита. Теофилакт признава необосноваността на своите претенции за владеене на селото, което му е отнето така, както ако то е било владение на някой архонт, а не на църквата. Фактически селото е отнето именно защото не е било законна църковна собственост. Впрочем отнетото село няма да стане отново свободно, а ще бъде подарено на някой друг. Теофилакт прави още един опит — няма ли Йоан («благочестивият род Дука!») да подари селото на него? Той вече не се противи на конфискацията, мълчи за селото и само моли и чака благоволението на висшестоящия. Подобно смирение никак не е свойствено за този йерарх, когато се засягат неговите законни права, тъй като, ако нещо действително е подарено на църквата, то според неговите думи е «неотнимаемо като владение на бога» (col. 516. D). И наистина самият Алексий I в специална новела потвърждава, че поднесеното в дар на църквата е неприкосновено (Jus, III, стр. 357)[41] и това положение се подчертава нееднократно в източниците от XI—XII в.[42]. Тук Теофилакт може да приведе за оправдание само това, че той е постъпил така, както и «много други».

Правата за собственост върху църковния двор и сградите на църквата вероятно са били напълно законни и Теофилакт пише за тях съвсем другояче. Той изпраща свой човек да прочете постановлението за конфискацията; сменява се и самият тон на писмата му. За селото повече не става дума, той се бори сега само за църковния двор и сградите на църквата, които са били конфискувани заедно с цялото село. Започвайки писмото до Йоан с лицемерно смирение, той го завършва с гняв, раздразнение и сарказъм: «Нали когато нашите (хора, т. е. духовенството — Г. Л.) направят нещо излишно, то и сламката се вижда. . . не трябва тогава и гредата да остане незабелязана. . . Да! Ти имаш власт — каквото заповядаш за дво-

ра, това ще бъде направено. Нека да бъде запален, изгорен, нека го обхванат страшните пламъци, за да може светлината му ярко да освети и онова, което е невидимо! . . . Нека Богородица, на която принадлежи и земята, и дворът и която сега е обидена, да те пази от всякакви беди» (col. 536. B). Струва ни се, че тук Теофилакт даже заплашва Йоан с някакви разобличения за много по-сериозни нарушения, като очевидно знае за тях и за тези, които Йоан покровителства.

И така алчните домогвания на архиепископа на България претърпяват неуспех. Но ето друг пример, когато подобни действия се увенчават с пълен успех — това е историята на едно село, което постепенно бива въвлечено в зависимост от архиепископията. По силата на различни причини свободните жители на това село избират архиепископията за свой «господар» (col. 449. C) и я признават за свой патрон. По всяка вероятност е бил определен и точен срок за продължителността на тези отношения, тъй като Теофилакт съобщава за повторно избиране на архиепископията за патрон от страна на селото. Постепенно зависимостта на селото от Теофилакт става твърде солидна и местният практор започва да заплашва жителите му, че за наказание ще им наложи непосилни данъци (col. 449. D—452. A). Теофилакт бърза да узакони своите права над селото и го заменя с хазната за свои планински пасбища (col. 424. A). Замяната се санкционира с императорски хрисовули и Теофилакт говори вече за жителите на селото като за свои «парици» (col. 449. D). М. М. Фрайденберг и А. П. Каждан също разбират това сведение като пример за патронатни отношения. Според мнението на А. П. Каждан степента на зависимост на селяните от патрона е била незначителна, тъй като те по неговото мнение са заплащали на феодала на първо време само това, което по-рано са внасяли в хазната[43]. Според М.М. Фрайденберг селяните, които са се намирали под патронат, са продължавали да внасят в хазната всички данъци, но са ги заплащали чрез своя патрон; последният според мнението на автора е имал някакви възможности материално да компенсира предоставеното от него покровителство на селяните[44]. Но нито единият, нито другият автор не обръщат внимание на най-съществено по наше мнение изказване на Теофилакт за това, че той е заменил селото «заради службата на париците» (след което той веднага нарича селяните му «мои парици»). Вероятно патронатният срок (поне в дадения случай) не е бил продължителен и «незначителната зависимост» е била. един твърде кратък епизод.

Селото не е било избавено напълно от данъците и след утвърждаване на размяната от централната власт; данъчните привилегии се разпространявали само върху тези, които са влизали в ἀριθμός (аритмоса), определен за архиепископията или за всяко едно от селата на архиепископията. Οἱ περισσοί («излишните», т. е. «над определения брой») били «отписани» от практора[45], т. е. обложени с данък[46].

Тези факти противоречат на възгледите на онези историци,

които идеализират Теофилакт, като го обявяват за защитник на българския народ, кабинетен учен, страдащ от своите «противоречиви настроения», «нещастен меланхолик», търпящ произвола на местните власти, които при това и го отвличали от «научните му занимания»[47].

Теофилакт е бил твърде хитър и практичен феодал, който яростно е защитавал своите права и се е придържал към законите само тогава, когато това му е било изгодно. Нахвърляйки се върху тези, които обикновено «пренебрегват каноните и позволяват те да се въргалят в праха»[48], той сам нарушава тези канони, без да се спира пред нещо, което, както той се изразява, «не би било зле да се направи», ако то носи изгода. Теофилакт например не е смятал делото за окончателно загубено дори и след като село Еклисии е било официално обложено с данъци, като се е надявал, че всичко ще си остане, както преди, тъй като управляващият секрета на имуществата в столицата е бил негов приятел. Наистина архиепископът не се решава да пише за това открито в писмото си (очевидно защото «писмото е бързиво», както се е изразил той веднъж (col. 389. A). «Нима ще пишеш за такова нещо в писмо?!» — възклицава той, като предпочита да разговаря «на четири очи» (col. 540. B).

За богатствата на Теофилакт се води спор между изследователите. Освен селата, за които се говори по-горе, той е имал още лозя (col. 445. A), мандри (col. 445. C), мелници (col. 448. C; 449. A), стада едър рогат добитък (col. 449. A—B), рибарници (ibidem), коне и мулета (col. 316. C), планински пасбища (col. 424. A; 445. C) и т. н. Теофилакт се оплаква, че неговият парик Лазар и практорите го клеветят, като изпращат доноси в столицата за неговите огромни богатства и за беззаконията му. Лазар говори, пише Теофилакт, че «улиците (при мен) са посипани с прясно сирене и че моите планини са залени с мляко. Той се е заклел, че аз съм богат и силен благодарение на моите доходи, (изчислени) на не знам си колко таланта. И че аз водя живот на сатрап, по-точно, че мидийският (разкош — Г. Л.) бил изглеждал жалък в сравнение с архиепископския и че царските дворци в Суза и Екбатан са просто колиби пред моите многобройни домове и прохладни луксозни вили, в които, прекарвайки лятото, аз да охлаждам своята гореща страст, проявявана от моята плът» (col. 445. C — D). Местното чиновничество също е смятало архиепископа за необикновено богат човек (col. 316. C). За неговите богатства е било известно не само в Охрид, жителите на който са мислели, че «той всеки ден измерва златото с медимни», но слуховете за това достигнали и до Константинопол (col. 500. A).

Тези сведения са дадени от самия Теофилакт в писмата му. Разбира се, те са изопачени от него. Той се опитва да иронизира, старае се да представи разговорите на хората (впрочем живеещи заедно с него) за богатствата му като с нищо несъобразени измислици и клевети[49]. Може би някога архиепископията да е била действително по-богата («не доходите, в които някога е била силата на ар-

хиепископията — пише той — ме огорчават» (col. 388. C—D), но не бива много да се доверяваме и на неговите оплаквания. Когато ставало въпрос за заплащане на данъка за улова на риба от неговите рибарници, то Теофилакт го е представял за толкова «мизерен», че цената на рибата, уловена в тях, се оказвала едва ли не по-малка от сумата на данъка (col. 449. A). А когато той искал да се избави въобще от някои данъци, в Константинопол като подаръци за ходатаите и застъпниците се изпращали големи партиди солена или пушена риба, уловена в същите тези рибарници (col. 380. C; 468. A; 481. C).

В литературата е разпространено мнението, че при управлението на Алексий I във вътрешната политика се е провеждал особен курс, насочен към ограничаване на църковното земевладение. Ние не искаме да оспорваме този извод като цяло, но трябва да отбележим, че данните от писмата на Тесфилакт (върху които преди всичко се позовават привържениците на това мнение) не го потвърждават[50].

Писмата на Тесфилакт свидетелстват не за упадък, а за бърз растеж на църковното земевладение. Наистина те говорят за произвол на чиновничеството, за изостряне на борбата за земя сред самите феодали, за повишаване на държавните данъци и контрол на правителството над земите с данъкоплатци на хазната, но всичко това не позволява още да се стигне до извода за специален антицърковен курс на правителството на Алексий I[51].

Против тезиса за «антицърковния» курс на Алексий I говорят следните факти. Вероятно през 1084 г. (?) със специален оризмос по молба на Дринуполския епископ (Епир) императорът отделя 8 хиляди номизми за строителството на църква в Пелакон[52]. С друг хрисовул, очевидно също от 1084 г., на епископа на Дринуполис се дава пазарът в Пелакон заедно с окръга и доходите от десятъка от него, както и правото да заселва «свободни селяни» на своите владения; ссвен това епископът получава селцата (τόπια): Кладане с 10 зевгарати, Косовица с 8 зевгарати, Маврики с 5 зевгарати, Замвринон с 5 зевгарати, църквите в Пепелое с 8 зевгарати и в Гонати с 10 зевгарати и две мелници в Асомата и в Дебър с 5 зевгарати, т. е. 51 семейства парици или 51 земеделски стопанства[53].

За големите поземлени владения на Навпактската митрополия по времето на Алексий I, в пределите на която живеело смесено албано-славянско-гръцко население[54], ни дава сведения Йоан Навпактски[55]. Те се потвърждават и от хрисовула на Теодор Дука от 1228 г., от който впрочем научаваме, че в края на XI и началото на XII в. данъците са били тежки и в тази митрополия. В него се казва, че при Алексий I, когато митрополията е била «богата с много владения и доходи», митрополитът отишъл при императора и сключил с хазната сделка, за да може да се избави от нарасналите данъци. Той «отделил за хазната (τῷ δημοσίῳ) много от владенията на църквата», като постигнал в замяна на това пълно освобождаване от данъци на останалите владения на митрополията (NP, p. 251. 6—15)[56].

Независимо от това в съдбата на църковното земевладение скоро настъпват съществени промени. Те започват по-точно около средата

на XII в. и при това стават много често въпреки волята на централното правителство. Византийските автори от края на XII и началото на XIII в. (Евстатий Катафлорон, Йоан Апокавк, Михаил Хониат) пряко пишат за бедствията, които преживява църковното земевладение. Евстатий дори моли императора за военна защита от попълзновенията на местния феодал[57]. Изключително едър феодал, дукът на Навпакт Константин, брат на деспота на Епир, отнел от църквата на Навпакт земята, която обработвали клириците[58], а преди това като стратег на Охрид той обрал църквата, като взел дори и църковните съдове за богослужение[59]. Самия митрополит на Навпакт по думите на последния Константин изгонил от града, като го принудил «от митрополит да се превърне в селски епископ»[60]. В хрисовула на Теодор Ангел, който се опитва да възстанови правата на митрополията, се казва, че тя е загубила повечето от своите владения, а с тях и повечето от своите парици и нейния «клир», който се е състоял преди това от 100 души, сега няма и 10[61]. Още по-красноречиви са сведенията на Михаил Хониат за упадъка на Атинската митрополия[62], за разоряване владенията на която се споменава вече и в документите на църковния събор в 1163 г.[63], от които се вижда, че църквата бива угнетявана еднакво както от светските феодали, така и от данъчните чиновници, и от местните управници, безконтролно разпореждащи се в подчинените им райони. Неслучайно през 1139 (1124?) г. Йоан II Комнин издава специална новела, с която се забранява на провинциалните чиновници да навлизат във владенията на епископията и под предлог например смъртта на епископа да ги разграбват (Jus, III, p. 429). Мануил I се опитва да възложи на практорите задължението да пазят църковните владения, но скоро се отказва от тази своя мисъл. Ние не знаем какво конкретно съдържа това разпореждане на Мануил I, за което споменава Евтимий Малака, митрополит на Нови Патри. «Виж — пише той на Каматир, — нали неотдавна бе отменено похвалното постановление на сега управляващия ни благочестив наш самодържец относно практорите, което заплашваше най-страшните угнетители на църквата; лицемерие се оказа защитата на данъчните чиновници; те «помагат» на умиращите архиереи и на църквите божии, но така, че първите намират смъртта си по-горчива, а вторите биват ограбвани по-прилично; единствената ни надежда сега е в царя небесен. . .» (NP, p. 93. 26—94, 3). Мануил I повторно издава и новелата на Йоан II, която след това потвърждава и Исак II Ангел със специална пресстагма[64]. Безполезността на тези укази се доказва от самото им трикратно повторение.

Засилването на едрото светско земевладение, порастването на политическото значение на местната аристокрация, укрепването на нейния съюз и сливането ѝ с провинциалното чиновничество, както и развитието на системата на прониите подкопават предишната сила на църковното земевладение. В новите условия църквата не могла да издържи в борбата с едрите светски сеньори и концентрацията на феодалната собственост в края на XII и началото на XIII в. става

за сметка не само на свободното селячество и дребното земевладение въобще, но частично и на църковните владения.

Впрочем този упадък на църковното земевладение в края на XII в. не е бил толкова дълбок, както може да се помисли, ако се прочетат някои от писмата на Михаил Хониат. Писмата на този йерарх също не са лишени от известна дипломатичност[65]. Запазени са стихове на Михаил, в които, обръщайки се към Богородица, той пише:

«Много прибавих с труд и старание
Към твоята част, пресвета, и на паството:
Храма твой украсих — ето първня мой труд,
След това мебели внесох и съдове скъпи,
Нови земи подарявам и ниви добавям,
От всяка порода животни стада аз дарявам,
Старите сгради от време оно обновявам,
Нови също издигам — господ ми е свидетел,
Клира умножавам, данъците, напротив, смекчавам,
Или по-вярно премахвам от корен.»

(NP, p. 246. 8—17)[66]

Дори след сътресенията на Атинската митрополия през 1204 г. при завоюването ѝ от кръстоносците тя продължавала да се смята за достатъчно богата. Съгласно писмото на Инокентий III от 1209 г. митрополията е владеела 29 проастии и обширни земи в Атика, 14 проастии в Евбея, стотици зависими парици и т. н.[67].

Йоан Навпактски също е имал още доста владения. В църквата във Вондица[68], влизаща в неговата митрополия и носеща, както сам той казва, «българско» име[69], имало достатъчно зърно от старата реколта и в същото време зреела нова богата реколта. Богатите доходи от тази църква се осигурявали благодарение на «многобройната парикия»[70].

И по това време църковните феодали проявяват голяма гъвкавост. Въпреки църковните канони те вземат «куратория и попечителство» (κουρατωρείας καὶ προνοήσεις) над домовете и владенията на архонтите, откупуват събирането на държавните данъци и на други платежи (δημοσίων τελῶν εἰσπράξεις ἢ κεφαλαίων ἑτέρων), постъпват на царска служба[71], занимават се с лихварство (дават пари ἐν χρήσει), при което за сметка на дълга често отнемат имуществото на длъжника[72]. По такъв начин църковното земевладение през втората половина на XII в. претърпява забележими загуби, но си остава по наше мнение все още твърде значително.

На територията на България, влизаща в пределите на новата държава, съдбата на църквата в края на XII и началото на XIII в. очевидно е била малко по-друга. Първите управници на тази държава, които намерили в църквата мощна подкрепа, по всякакъв начин изразявали благоволението си към нея. Подмяната на висшето и средното гръцко духовенство с българско се съпровождала с предоставянето на нови владения и привилегии на църквата. В Синодика на цар

Борил се казва за Асен II, че той «всички църкви с много дарове надари и чиста свобода (от данъци) за тях обяви и всеки свещенически чин, на архиереите, йереите и дяконите, с много почести почете»[73]. Богомилите се стремели «да унищожат» или «отнемат» имотите, предадени на църквите и манастирите от «царете и богобоязливите християни»[74]. В преамбюла на акта, датиран в 1192 г., се говори за «големите грижи» и благоволение на българските царе (особено на Асен II) към църквата[75]. За същото отношение пише и в житието на св. Петка[76]. Новият подем на богомилското движение в началото на XIII в. и резките изказвания на богомилите против духовенството са косвени доказателства за бурния растеж на богатството на църквата по това време.

Голяма част от запазените източници за аграрните отношения през XI—XII в. се отнасят до манастирското земевладение. Някои от тези източници третират територите на България, но повечето засягат районите, граничещи на юг и на запад от нея и по това време заселени със смесено българо-славянско и гръцко население. Атонските актове от XI—XII в. пъстреят със славянски топонимични названия и имена на лица от български произход. Владенията на атонските манастири са обхващали не само Атонския полуостров и съседните южномакедонски земи, а са се простирали и доста навътре в България, на север чак до плодородните долини на Струма и Вардар.

За съжаление почти всички тези източници ни дават сведения за развитието на византийското манастирско земевладение в българските земи. За това, че в България по това време е имало и български манастири, ние знаем само от пестеливите споменавания в документите, които обаче не ни дават възможност нито да добием представа за тяхното имуществено положение, нито да си изясним характера на техните отношения с местното население и с византийските феодали и власти. Наистина срещат се често български имена на монаси и даже на игумени, а понякога и български подписи под различни актове, но трудно е да се каже доколко достъпно е било за представителите на местното население да стават монаси във византийските манастири. Естествено сред българите с по-голяма популярност са се ползвали манастирите, запазени от периода на независимостта (Рилският, Виргинският, «Св. Георги» близо до Скопие, «Св. Климент» на о. Преспа) или основаните по-късно, вече по време на византийското господство, но в чест на български светии (манастирите «Гаврил Лесновски», «Прохор Пшински», «Йоаким Осоговски»)[77]. Жалко е, че ние не можем да проследим тяхната съдба в периода XI—XII в.

Манастирите като едри феодални собственици, своеобразната организация на които им е осигурявала много по-голяма стабилност в сравнение с другите видове феодално земевладение, са били значителна политическа сила. Затова явно не е случайно, че за периода на чуждото господство в България ние разполагаме със сведения почти изключително за византийските манастири, за дарения

и даване на земи главно на византийски манастири и за основаване на българските земи на манастири преди всичко от византийски феодали. Подмяната на висшето и средното българско духовенство с гръцко през първите 15—20 години след завоюването на България е била, разбира се, обусловена от определен правителствен курс, който не е могъл да не се отрази и на положението на манастирите в България.

Богатствата на тези манастири са се създавали в значителна степен от българското население, попаднало в зависимост от тях, и това ни кара да им отделим необходимото внимание.

Атонските актове говорят за бърз растеж на владенията на манастирите в Македония през първото половин столетие на византийското господство. Особено многобройни са императорските дарения по това време на манастирите «Коловос», «Рудави», Лаврата «Св. Атанасий», «Амалфитяни», «Продром» и други. Манастирите получават села и имения, ниви и лозя, поляни и пасища, гори и залесени места, рибарници и мелници. От своя страна пък те и сами провеждат активна дейност за придобиване на имоти, като купуват, изнудват или просто заграбват земите на дребните собственици. «Заразени от ненаситност — пише Аталиат, като осъжда алчността на монасите, — . . .те принуждават своите съседи земеделци да напуснат своите владения» (р. 61—62). Ако някой от селяните се отнасял до съда, то манастирите лесно побеждавали «неразумния», като подкупвали съдиите[78].

Яките пипала на атонските манастири обхванали цяла Южна Македония. Не успявайки да обработват всички заграбени или придобити земи, монасите ги давали под аренда на свободните селяни, на чужди парици и дори на феодали (Lavra, № 45. 9—10). Постоянните спорове и тъжби между манастирите, които влизали в стълкновение един с друг, както и със светски и църковни феодали и със свободните общини, били всекидневно явление. Покрай колективната манастирска собственост монасите имали и лични владения, с които се разпореждали по свое усмотрение. Така например в 1000 г. (или 1012) монахът Дамиен продал на монаха Евтимий за три номизми участък земя, намиращ се в съседство с хорафия на монаха Евстратий (Lavra, № 14. 34—39). В 1034 г. игуменът на манастира Πλαχίων и неговият брат Петър продали на игумена на «Есфигмен» Теоктист своята земя[79]. В 1051 г. монахът на манастира «Продром» Теодор отстъпил на своя игумен нивата си, при условие че той ще продължава да я владее до края на живота си[80].

Като правило актовете от XI—XII в. съобщават не за възникването на нови малки манастири на територията на Македония, а за тяхното подчинение като метоси на големите манастири на Атон и по-специално на могъщата Лавра «Св. Атанасий». Сред актовете има и доста съглашения между игумените на малките и големите манастири. При това обикновено игуменът на малък манастир уговарял за себе си само правото на подслон и храна до края на живота си (Lavra, № 29. 11—13).

За нас специален интерес представляват сведенията за един от най-големите манастири, основан през 1081—1083 г. от Григорий Бакуриани[81] на българска земя — манастира близо до село Бачково (Петрич — Πετρίτζον[82] — южно от Станимака, сега Асеновград). Този манастир е обхващал владения, получени от Григорий като награда за военната му служба на византийските императори, и в тях е влизало и село Петрич, край което се е намирал и самият манастир. В устава на манастира са изброени всички владения, които му се отделят: села, ниви, имения, агридии, хорафии, укрепени селища (κάστρα), планини, проастии, лозя, градини, мелници, места, метоси, дворове, сгради и т. н. Тези владения се намирали не само в околностите на манастира край Филипопол, но и в темата Волерон край Мосинупол[83], в Тополица[84], в темата Сер (р. 12), в темата Солун (р. 11), край Ахрида в Родопите[85], някъде «край морето» (р. 48. 55) и в други, неподдаващи се на локализиране места (р. 11, 55)[86].

Селата, дадени на манастира, били подарени заедно с всички имоти, доходи и живеещите в тях парици. Наред с недвижимото имущество Бакуриани предал на манастира 47 впряга «господарски» (δεσποτικῶν) волове, 102 коня, 4 дойни биволици, 72 глави едър рогат добитък, 238 «дойни овце», 94 овена, 52 кози, 15 магарета (р. 54. 4—9). «Всички. . . блага — резюмира Бакуриани — ние даваме (на манастира) заедно с всички господарски зевгарати, а също и със селяните, планините и долините, горите, пасищата, лозята и градините, мелниците и домовете, водните пространства и сушата, крепостите и всички техни сгради с цялото им имущество, с вътрешните и външните им доходи, с цялото им движимо, недвижимо и способно да се движи самостоятелно имущество»[87].

Като се основаваме на сведението за 47 δεσποτικὰ ζευγάρια, можем приблизително да добием представа за размерите на орната земя на домена на манастира. За наличието на домен говори и забраната за отчуждаване от страна на монасите и на игумена както на места, «заети от парици», така и на «друга земя» (р. 51. 16). От хрисовула на Алексий I и от акта за отделянето на земи на манастира «Богородица Милостива» (р. 29, 36) е известно, че 6 впряга са се смятали за достатъчни за обработването на земя от 500 модия. Ако това е така, то домен, обработван от 47 впряга, би трябвало да бъде равен примерно на 4 хиляди модия (или почти 340 хектара). Но в устава се говори още и за ангария на селяните от многобройните села на манастира (TGP, р. 48. 10—13), пръснати на големи разстояния едно от друго в места, където също е могло да има господарска орна земя. Затова цифрата 340 хектара на домена би трябвало значително да се увеличи.

Бачковският манастир се е славел със своите богатства и в края на XII в. През 1189 г. според сведение на Голямата кьолнска хроника кръстоносците намерили край Филипопол манастир, «пълен с хранителни продукти». Монасите помолили Фридрих Барбарса да вземе манастира под своя закрила. Императорът върнал на монасите всичко заграбено от кръстоносците освен хранителните продукти.

Съгласно Ансберт този манастир се е намирал край крепостта Scribention[88] и игуменът му е бил грузинец[89].

Манастирите, основани от частни лица, могло да се предават по наследство от техните ктитори[90], които като правило след основаването на манастира постигали освобождаването му от значителна част, а понякога и от всички данъци. По такъв начин доходите на манастира можело да отиват и в ръцете на основателя му. Наистина Бакуриани се задължава в устава на манастира да не го предава по наследство, да не го подарява и да не го продава (р. 37). А това означава, че продажбата, даряването и предаването по наследство на манастири (като право на техните ктитори или като нарушение на тяхно обещание) са били разпространено явление. Очевидно основателите на манастири са се стремели в условията на още неоформилия се имунитет на техните имения да превърнат част от тях в по-привилегировано манастирско феодално владение[91].

В устава на Бакуриани се споменава като посмъртен ктитор на манастира и братът на Григорий — Абаси Бакуриани, част от владенията на когото също са отишли към Бачковския манастир и чийто единствен наследник очевидно е бил Григорий (р. 11—12). Там се говори и за други роднини на Григорий, които след смъртта на основателя не трябва да предявяват към манастира каквито и да било претенции (р. 15). Членове на тази знатна фамилия, както съобщава Димитър Хоматиан, са живеели в Македония чак до края на XII и началото на XIII в. (Pitra, VI, p. 216). Няколко писма до някакъв Николай Бакуриани е писал и Теофилакт[92]. През 1098 г. данъците от славянското село Радоливос (в района на Сер) били предадени на жената на Симвати Бакуриани — Кали Бакуриани, която била собственица на селото с хрисовул на Алексий I. Данъчната сума е представлявала 10 номизми от 13 селски двора и трябвало занапред да се изплаща на манастира «Ивирон», на който Кали (с монашеско име Мария) предала и самото село от екскусати като дар на задушница за мъжа си Симвати[93].

Мнението за ограничаване на манастирското земевладение по време на Алексий I[94] ни се струва за още по-малко доказуемо, отколкото за ограничаване на църковното земевладение. Достатъчно е да кажем, че повечето от половината от актовете на Атон от шести том ММ представляват от себе си дарения на земи и други ценности или предоставянето на различни привилегии на атонските манастири именно от този император. За същото говорят и актовете на лаврата. Алексий I е издавал такива грамоти през цялото си царуване (вж. например актовете от юни 1081 г., от 1084, 1092, 1094, 1104, 1107, 1109 г.)[95], включително и в годините на архиепископството на Теофилакт Български. Впрочем можем да посочим и сведенията на Никита Хониат, който пише, че внукът на Алексий I — Мануил I, предпочитал да подарява на монасите пари и църковни съдове, а не «ниви и лозя» и обвинявал своите «баща и дядо» в разточителство поради раздаването на манастирите «на цели плетри плодородна земя и тревни пасбища» (р. 271).

Да разгледаме хрисовулите на Алексий I в полза на манастира «Богородица Милостива» близо до Струмица. Този голям манастир, появил се в България по време на византийското господство, е бил основан очевидно в началото на управлението на Алексий I от някакъв византиец Григори Евристинос. По молба на ктитора на новия манастир Алексий I издава в 1085 г. хрисовул, според който манастирът се обявява за самоуправляващ се и неподвластен нито на архиепископа на България, нито на епископа на Струмица; освен това манастирът получава като дар от императора 500 модия земя от имотите на село Крестовица (р. 27)[96] и 6 «работни впряга» (δουλικὰ ζευγάρια) за обработването на тази земя (р. 29). През 1106 г. Алексий I с втори хрисовул потвърждава правата на манастира, дадени му в 1085 г., и му подарява още 12 неплатежоспособни парици актимони, напълно освободени от данъци като «нямащи собствени стаси», за обработването на земята от 500 модия, допълнително още 162 модия «в околностите на манастира» и екскусия на 150 глави дребен рогат добитък, 40 глави едър добитък (φορβάδων)[97], две мулета и на шестте по-рано подарени «работни впряга» (р. 28—30).

Минава около половин столетие. Манастирът укрепва и неговите апетити нарастват. През 1152 г. игуменът му се обръща с молба към Мануил I за ново дарение. Работата е в това, че 12-те безимотни селяни вече се превърнали в селяни със свои стопанства — в зевгарати[98], и монасите се безпокоели (очевидно предвид предстоящото съставяне на нови данъчни списъци) да не би тези селяни да бъдат обложени с данъци. Игуменът молел Мануил I тези зевгарати да се разглеждат и занапред като актимони, т. е. да бъдат освободени от данъци заедно със земята, на която са заселени (р. 36—37). Мануил се съгласил и освен това обявил, че от този момент на чиновниците «анаграфевси и други практори» се забранява да влизат на територията на манастира (р. 36).

В съответствие с волята на императора местните чиновници трябвало да съставят нов «списък за предаване» на тези селяни вече като зевгарати (а не актимони) «заедно със земята, която обработват» (μετὰ τῆς ἀνηκούσης αὐτοῖς γῆς)[99]. Но практорите не са знаели колко земя да предадат заедно с тези селяни, защото «не е ясно по колко модия трябва да се предадат на всеки един от тях», тъй като «добавянето на земя е в българските теми и тя не е измервана преди това» (р. 39).

Затова практорите се ръководели от хрисовула на Алексий I от 1085 г., според който 6 зевгарати обработват 500 модия земя[100] и следователно толкова земя трябва да се предаде за 6 зевгарати. По такъв начин за 12 парици ще трябва да се предаде 1000 модия земя. Преди всичко практорите потърсили тези 12 парици. Шест от тях били намерени в манастирската зевгилатия (или метох) Мостеница, близо до местността Рулина с участък от 500 модия, подарени някога от Алексий I (р. 38, 40). Другите шест парици живеели «извън пределите на манастира» (р. 38). Но и едните, и другите станали вече зевгарати, т. е. трябвало официално да предадат на манастира

земя за тези селяни, която фактически те вече са имали като тяхна. Намирайки в околностите редица села в съседство с по-рано отделената на манастира земя, «граничеща със запустели земи» (ἄπορανˇ), практорите ги предали на манастира, «тъй като те били много отдавна зачеркнати от списъците» (р. 39).

В този участък имало всичко 1176 модия, но в пределите му се оказали включени хорафии на «парици, данъкоплатци на хазната», а така също и земя, «преди това предадена вече на манастира» (р. 34). Хорафиите на 9 данъкоплатци на хазната, жители на две съседни села (Леасковица и Кондарата) представлявали 166 модия, «в които манастирът не трябва да влиза, а собствениците им (са длъжни) да плащат данъци (на хазната)» (р. 44). Изваждайки от общата площ (1176 модия) тези 166 модия, землемерите получили за «12-те подарени на манастира селяни зевгарати» неочакваната цифра от 749 модия. «Но тъй като много не достигаше — пише по-нататък в акта — до тази площ земя, която трябваше да принадлежи на манастира», то намирайки в околностите на село Палеокастро запустяло (ἄπορον) местенце с размер от 100 модия, в продължение вече на «много години» нищо невнасящо в хазната, «ние го предадохме на манастира» (р. 44). И така всичко на манастира били предадени 849 модия земя и 12 парици за нейното обработване (р. 44).

Такова е съдържанието на тези интересни и доста трудни за разбиране документи, които вече са привличали вниманието на много изследователи. Богатото съдържание на тези източници ни позволява да концентрираме вниманието си върху различни места. Но смисълът им като цяло едва ли може да се смята за разгадан досега. Първият техен изследовател е Ф. И. Успенски. Без да се съмнява в това, че δουλικὰ ζευγάρια означава «чифт работни волове»[101], той изказва предположението, че смисълът на изчисленията може да бъде разбран само при съобразяване от страна на практорите с ценността на земята по качество, т. е. че 849 модия са признати за равноценни (по силата на по-голямо количество от тях на земя от първо качество) на 1000 модия земя[102]. Б. Панченко също смята, че δουλικὰ ζευγάρια означава «впрегатни волове»[103]. Друго разбиране на този термин предлага йеромонах Михаил. Той изказва предположението, че под δουλικὰ ζευγάρια трябва да се разбира «цели работни стаси», «парици с волове» и че всичко са били подарени не 12, а 18 парици (отначало 6 със земя от 500 модия и след това 12 безимотни селяни със земя, отделена им само от Мануил I). В подкрепа на своята догадка Михаил се позовава на открития от него документ в лаврата, в който според неговото мнение се противопоставят πάροικοι προσκαθήμενοι ἐλεύθεροι καὶ ἀκαταζήτητοι и δύο ζευγάρια δουλικὰ ἐλεύθερα καὶ ἀκαταζήτητα като преселници и пълните работни стаси, намиращи се в по-голяма степен на закрепостяване[104]. Това предположение развива В. Мошин, който се позовава на хрисовула на Андроник II Палеолог за Хилендар от 1327 г.[105], с който са били освободени от данъци δουλικὰ ζευγάρια на манастира, но не παροικικὰ

ζευγάρια, и на хрисовула на Мануил II Палеолог от 1408 г., с който на δουλικὰ ζευγάρια на Ватопед се давала екскусия, а на париците на същия манастир не се давала. Според мнението на В. Мошин δουλικὰ ζευγάρια са «крепостни стаси», «аграрни роби», които за разлика от париците на манастира, разглеждани като държавни поданици, се смятали за частно имущество на манастира, свободно от данъци[106]. Що се отнася до конкретните детайли, то интерес представлява мнението на В. Мошин, че манастирът започнал да иска нови привилегии от Мануил I, след като в кадастровия списък били открити 12-те парици вече като притежатели на земя (очевидно, мисли В. Мошин, обработващи безстопанствени стаси — ἐξαλειμματικὴ στάσις); относно фразата в акта, че в българските теми земята не е измервана преди това (преди отделянето на земя за манастира по хрисовула), В. Мошин отбелязва: «Поземлените отношения в «българските» теми не са били урегулирани и не е било установено количеството модии за един селски двор. . .»[107]. В. Мошин не обяснява изчисленията в акта, но се съгласява с Михаил, че на манастира са били отделени 1000 модия освен получените по хрисовула от 1085 г., тъй като манастирът бил получил 18, а не 12 парици[108].

Г. Острогорски[109] и А. П. Каждан[110] неднократно се позовават на тези документи, като ги смятат за доказателство за съществуването на държавни, прикрепени към земята селяни.

Нито на Михаил, нито на Мошин обаче им се удава да докажат, че δουλικὸν ζευγάριον означава «работна стас», а не впряг волове[111]. Привежданите от тях примери не опровергават горното: освобождават се работни зевгари на домена (δεσποτικὰ ζευγάρια δουλικά, бихме казали ние; за тях се говори в типика на Бакуриани) и не се освобождават парици; противопоставят се не категории селяни, а видове собственост — екскусирана и неекскусирана. Ἐλεύθερον καὶ ἀκατάζητητον са били не само зевгари, но и лодки (ТК, р. 53), и мелници (Theophil, col. 448. C), и различни видове добитък, както пише в акта от 1106 г., приведен по-горе. На извода на В. Мошин противоречи и самият акт на отделянето на земята — отначало са били дадени 500 модия и шест впряга «за тяхната обработка», а след това още 12 парици «за тяхната обработка». В какво се е заключавала ролята на първите шест (ако виждаме в тях напълно оборудвани селски стаси), ако за обработването на същите 500 модия се подаряват още 12 безимотни селяни? Самият В. Мошин признава, че 6 зевгарати са били намерени на «подарените по-рано 500 модия»[112]. Но ако тези 6 зевгарати са 6 δουλικὰ ζευγάρια по хрисовула от 1085 г., то къде са останалите 12? Нали практорите са намерили само 6 на по-рано подарените 500 модия и 6 (а не 12) «извън пределите на манастира». На манастира са били предадени не 1500, а 1000 модия и не 18, а 12 парици[113]. За всичко това ясно е казано в края на акта — съгласно съдържанието на простагмата на Мануил I «на манастира е предадено чрез настоящия практик 849 модия земя, на която са длъжни да работят дарените му 12 парици съгласно съдържанието на царската и божествена простагма», а шест от тях не само «рабо-

тят» вече, както се предполага по хрисовулите на Алексий I, но и «стопанисват» земята от 500 модия.

Не можем да се съгласим и с тълкуването на фразата за «българските теми». Молбата на игумена до Мануил I зевгаратите да бъдат предадени на манастира заедно със земята им, но да се смятат за актимони е била подадена не след изготвянето на данъчните списъци, а в навечерието на тяхното съставяне. Явно някога е била правена ревизия и съседните на манастира свободни селяни, както и живелите някога на запустелите сега земи селяни са били вписани в данъчните списъци. Следващата ревизия е намерила, че част от селата са запустели, данъкоплатците или са измрели, или са се разбягали и техните имена са били зачеркнати от списъците. Сега тази земя отново е била частично заселена от манастирски селяни (при това въпреки смисъла на хрисовулите на Алексий I) с явната подкрепа на заинтересования в това отношение манастир. След това заселване земята също още не била измерена (имената на старите жители били вече зачеркнати) и монасите, научавайки, че идва нова ревизия, започнали да се безпокоят[114].

Но какво търсят тук «българските теми»? Ние можем да направим само предположението, че или за темите на България още не е бил направен общ данъчен списък, в който да е определена цялата държавна земя (както това очевидно вече е било направено за византийските теми), или (което е по-вероятно) копие от такъв данъчен списък да не е бил на разположение на диикита и на местните практори, които безотговорно се позовават на «българските теми», за да оправдаят своите изчисления.

И накрая как да си обясним странното на пръв поглед изчисление на модиите, направено от практорите? По какъв начин е получена цифрата от 749 модия? Според нашето мнение тя може да се получи при следните (пропуснати в акта) изчисления. След като са измерили 1176 модия и са извадили от тях 166 модия за данъкоплатците на хазната, землемерите са приспаднали от получените 1010 модия обикновеното намаление от 10%, което се е правело при измерването на големи площи земя, включващи непригодни за използване места, като например «ручеи и върбалаци», за които се казва, че са влезли в границите на даваната земя (р. 42, 43). 10% са 101 модия и следователно 1010—101 = 909 модия. Но в това число влиза и земята, «преди това предадена на манастира», и то не 500-те модия от хрисовула от 1085 г., а точно 162 модия от хрисовула от 1106 г., тъй като земята се дава за парици, т. е. в нея трябва да влизат 500 модия и да не влизат 162-та модия, дарени специално, извън зависимостта от неплатежоспособните и безимотните парици или от сегашните зевгарати. Тогава 909—160 (закръглено вместо 162) = 749 модия. След това към тях се прибавят 100 модия годна за оран земя и се предават всичко 849 модия. При това предполага се, че целта е постигната, т. е. че 849 модия се приравняват по качество на 1000 модия — неслучайно земята е била определена в пределите на бившите села.

Тези села са били Крестовица, Рулина, Леасковица, Кондарата, Палеокастро и може би и Мостеница, на чието име може би е бил наречен метохът на манастира. По такъв начин е била разорена не една община, а цял окръг, който преди това е бил известен със своето плодородие. Жалко съществувание са водели и онези селяни, които все още са останали в селата — 4 селяни са владеели например всичко на всичко 80 модия (р. 43, 44), а деветте селски хорафии, напълно обкръжени от владенията на манастира, са имали всичко 166 модия земя (р. 44).

Този акт, който е добре известен на Д. Ксаналатос, е в явно противоречие с неговите твърдения, че манастирите са получавали земя в диви и неплодородни места, «които никой не се захващал да използва», и ги превръщали в плодоносни[115].

Но това не са били всичките владения на манастира. В документите се споменават още стада от едър и дребен добитък, мелници (р. 29) и зависими власи (р. 124), които очевидно са пасели добитъка на манастира на манастирските пасбища. Скоро след това (в 1156 г.) манастирът получава нова привилегия — на монасите се разрешава да владеят големи семейства с неотделили се възрастни синове (р. 32—33)[116]. През 1160 г. Мануил I наредил на манастира да се дават всяка година (τρικέφαλα) по 30 златни монети (р. 31).

Подобни случаи на превръщането на актимони в зевгарати при подаряването им на манастир ние намираме и в хрисовули на Роман II и Василий II. Така с хрисовул от 960 г. на манастира Коловос се даряват ἀριθμίς 40 актимони, а с хрисовул от 995 г. (979/980?), когато тези актимони са станали вече зевгарати, се дава екскусия за тях (Schatzkamm, № 56)[117].

В края на XII в. разделянето по време на тези два етапа за превръщането в зависими селяни и освобождаването на свободни селяни от данъци загубва всякакъв смисъл. Дарението на «нямащи своя земя» селяни предполагало вече, че те веднага ще получат земя на манастира и ще станат зевгарати. Затова в хрисовулите за дарение на определен брой «неизвестни на хазната парици» веднага се давало и екскусия за тях. Така например хрисовулът на Исак II Ангел от 1186 г. за манастира «Св. Богородица» в темата Миласа и Меланудия разрешавал да се преселят шестима «неизвестни на хазната» селяни и ги освобождавал от данъци[118].

През 1145 г. с молба за дарение на парици, станали вече зевгарати след тяхното даряване като актимони в 1099 г. (т. е. случай, аналогичен на разгледания по-горе), се обърнали към Мануил I монасите на манастира «Йоан Богослов». Те молели не само да им се предадат зевгаратите, но и да им се позволи да заселват «неплатежоспособни» селяни «колкото бог им изпрати» (ὅσους ἐκ θεοῦ ὁδηγηθῇ). Мануил I не удовлетворил последната им молба[119].

Но бил ли е ἀριθμός (поне през XII в.) непреодолимо препятствие за манастирите в техния стремеж да увеличат броя на париците, освободени от данъци? Самият Мануил I, както вече видяхме, е узаконявал един от начините за заобикалянето на закона за ἀριθμός,

като е разрешавал да се владеят големи семейства. Освен това ἀριθμός, не е имал отношение към селяните, получени от манастирите от феодални собственици. Мануил I (с хрисовул от 1148 г.) е изисквал само в грамотите за дарения на частни лица да бъде точно посочено колко парици се подаряват на манастира (Jus, III, p. 444—445). Очевидно е, че при ревизиите на техния ἀριθμός манастирите са се позовавали на даренията на частни лица, за да не губят рентата от тези селяни (по-рано свободни), които те са превърнали в зависими от тях, и то над определения за даден манастир брой «неплатежоспособни» селяни. Посочването на броя на селяните, подарени от частни лица, е трябвало да направи действен контрола на държавата. Мануил I направо е заявявал, че даренията могат да бъдат във всякакъв вид имущество, включително и парици, и то в неограничен брой(ἐὰν τυχὸν δωρεὰ αὐτοῖς παροίκων ἄποσος εἴη)[120]. Необходимо е било само да се посочи точно броят им. Освобождаването от данъци на такива подарени от светски феодали селяни е ставало вероятно само тогава, когато екскусия за тях е имал и самият дарител.

Освен това постановление на Мануил I ефективността на целия институт на ἀριθμός се е подкопавала и от три други негови хрисовула (от юли 1146, октомври 1156 и март 1158 г.), на които, както следва от тълкуванията на Валсамон, манастирите са могли да се позовават и съгласно които манастирската недвижима собственост е била неприкосновена, па макар и «да са им предявявани (резултати) от издирванията на анаграфевсите, (показващи), че хазната има право (на тази недвижима собственост)»[121].

Третият манастир, съществувал през XI—XII в. на българска земя, за който са се запазили известни сведения, е манастирът «Св. Йоан Предтеча» близо до Месемврия. Основан още при Лъв I (NP, p. 51. 29—30) в XI в., манастирът е в упадък. По време на управлението на Алексий I той е бил възобновен, разширен и обявен (през октомври 1112 г.) за независим и самоуправляващ се (αὐτοδέσποτον, ἀδιοδέσποτον), неподвластен нито на царските, нито на църковните, нито на личните (προσωπικοῖς — т. е. харистикарни) власти (p. 51. 7—9, 12—17). Независимостта на манастира от църковните власти е била узаконена със специална ипомнимия на патриарх Николай (p. 51. 31—39).

Уставът на манастира е бил съставен в средата на XII в. — вероятно през 1143 г. или скоро след това, тъй като, пишейки за полученото през тази година дарение в полза на манастира, авторът на устава казва: «сега (νῦν)» (p. 62. 30—33). По това време манастирът отново се намирал в упадък. На автора на устава му се е удало да узнае от още живеещите наблизо бивши монаси на манастира, че по време на обновяването му те са наброявали 170 човека. Тогава манастирът е бил «голям, славен и знаменит» (p. 51. 24—27); царят, се казва в устава (очевидно Йоан II), даряваше манастира с «много недвижими владения, от които сега са останали само няколко малки и нищожни от многото предишни (владени от манастира някога) и сега разграбени от различни лица» (p. 61. 25—28).

Причината за новото разорение на манастира са били харистикариите, които «направили манастира на нищо» (р. 51. 18—19). Затова в устава се отбелязва, че отсега нататък строго се забранява да се дава каквото и да е на харистикариите (р. 56. 14—17). Възстановяването на манастира отново е било дело на Комнините и ако не лично на императорите Йоан II и Мануил I, то на членовете на тяхната фамилия. Смята се, че това са били севастократор Исак, син на Йоан II Комнин, и по-специално зетят на Исак — севаст Никифор Вотаниат, и неговата жена (дъщеря на Исак) Евдокия Комнина (с монашеско име Ксения — р. 62. 30), «която — пише авторът на устава — на нас и на управлявания от нас манастир много и много пъти ни е правела дарове и благодеяния. А и сега, именно в октомври месец 7 индикт на 6652 г., тя даде на нас и на манастира, за да откупим известно недвижимо имущество четири литра златни номизми с кръста (σταυρᾶτα) на (император) Михаил» (р. 62. 30—63. 2). Очевидно и Никифор Вотаниат (с монашеско име Неофит), и неговият син Йоаникий (р. 62. 16—17)[122] са били монаси в този манастир. Освен тези лица в благодарствените панихиди се споменават имената на дъщерята на Никифор и Евдокия — Мария, на митрополита на Месемврия — Лука, на патриарх Николай, «благодетеля на Лъв Иканат», на брата на автора на устава — хартуларий Константин (р. 62. 21—22).

Но манастирът още не бил достигнал до предишното си богатство. Монасите в него били всичко 12 души (р. 57. 28—29) и в устава постоянно се говори за «беден и безкористен живот» (ἀκτήμονα καὶ ἀπράγμονα) (р. 84. 21—27), за забрана на монасите да имат слуги (ὑπουργούς) (р. 58. 7), за това, че те имат в помощ само «два бика, а именно — един зевгарий. . . и нищо повече» (р. 75. 18—20), за това, че крави и овце сякаш не са имали никога «нито вътре в манастира, нито извън него» (р. 75. 14—18). Но голяма част от всичко това би трябвало вероятно да се отнесе за сметка на риториката, защото в устава се говори и за откупуване на имение на манастира за 288 златни монети (р. 62. 32—63. 1), за запазени недвижими имущества на манастира (р. 56. 14—17; 61. 25—28), за негови владения (р. 60. 21—23), за проастието «Св. Петър» или Халкион, а по местния говор (ἐγχωρίως) Пантихион (Παντείχιον) (р. 77. 20—23), за мулетари (р. 60. 22) и т. н. При определяне броя на монасите от 12 души е направена уговорката, че всички трябва да бъдат грамотни (р. 57. 28—29), и по-нататък пише за диаконити (хлебари, готвачи и т. н.), включително и неграмотни, които били длъжни да бъдат старателни в труда, докато от грамотните се изисквало старание в молитвите (р. 60. 26—32). Затова, ако монасите не са имали слуги и добитък вътре в манастира и наблизо «вън от него», то напълно вероятно е, че те са имали зависими селяни и животни далеч от него в своите владения, в имението и в проастието.

За съжаление ние нямаме сведения за по-нататъшната съдба на този манастир. В източниците се споменава друг манастир край Месемврия, основан през XII—XIII в. (а може би и по-рано) — ма-

настирът «Богородица Милостива». Неговият устав забранявал манастирът да има и да придобива каквото и да е недвижимо, а така също и движимо имущество. Вероятно монасите (ἀσκοῦντες) са живеели от даренията на околното население. Впрочем едва ли уставът на манастира е запазил и по-късно този свой строг характер. Хрисовулите на Йоан Александър в първата половина на XIV в. освобождават монасите (както преди наричани ἀσκοῦντας) от ангария, псомодземия, кастроктисия и всякакви други тежки данъци, макар че би трябвало освобождаването от тях да се подразбира от само себе си за безимотен манастир. Освен това хрисовулите освобождават от данъци «и тези, които, колкото и да са и откъдето и да са, се намират включени в окръга на манастира» (ἔτι δὲ τοὺς ὅσοι καὶ ὅθεν ἐν τῷ τῆς μονῆς περιόρῳ περικεκλεισμένους λαχόντας)[123]. Може би сред тези жители да са били зависимите селяни на манастира.

Много интересни данни за едрото манастирско земевладение има в устава на манастира «Козмосотира» близо до Енос на устието на река Марица. Този устав пъстрее с имена на славянски села: Черника, Радавунта, Сагудаус, Делеана, Чехова, Драговаста, Ново село (р. 52). За съжаление ние не знаем къде са били разположени тези села. Името Сагудаус е известно в Южна Македония, където отдавна се е било заселило славянското племе на сагудатите. Имотите на село Делеана във владенията на лаврата се споменават в копие от хрисовула на Михаил Палеолог от 1259 г.[124]. Село Ново село е известно между Струмица и Петрич[125]. В. Григорович споменава село с такова име в централната част на Балканския полуостров, на изток от Солун, и отбелязва, че в околностите му са живеели власи[126]. Впрочем възможно е «Ново село» в този устав да е просто превод на споменатото също в него «Неокастро» (р. 72). А Неокастро (Кладово?) се среща и у Никита Хониат (р. 195), и у Акрополит (р. 28). Но и Ново село, и Черника са били много разпространени имена по това време. От една страна, славянски села са могли да се запазят по това време в устието на Марица — известно е, че славянски селища в Тракия чак до самия Константинопол е имало до XIX в.[127]. От друга страна, няма нищо невероятно в предположението, че част от тези села са могли да влизат в пределите на Южна и Западна България, като са се намирали на стотици километри от манастирската ограда.

Ктитор на манастира е бил Исак Комнин, бъдещият архиепископ на България. Основан от него през 1152 г. (ТК, р. 19), манастирът получава многобройни и разнообразни владения, така както и манастирът в Бачково — от Григорий Бакуриани. На първо време владенията на манастира запазили структурата на светското феодално владение, от което били отделени[128]. Като се задължава да не отдава манастира на което и да е друго лице (ТК, р. 37), Исак заедно с това споменава и за някои игумени, които безконтролно и самовластно се разпореждат с имуществото на манастирите. «Нали някои от игумените — пише в устава — измамват надеждите (ни — Г. Л.), като заграбват с жадни ръце божествените манастири и техните владения. . .» (р. 26).

Уставът рисува картина на напрегнати и враждебни отношения на манастира с околните феодални собственици, които се стремят да го «обидят», «както това се случва пред очите на всеки от нас на много места» (р. 71).

И накрая за манастирското земевладение в България и на нейните южни граници в края на XII и началото на XIII в. са запазени няколко славянски акта.

През 1198 г. кралят на Сърбия Стефан Първовенчани, брат на архиепископа на Сърбия Сава, тогава вече монах в Хилендар[129], подарява на манастира повече от 10 села, включително и отдалечени от Атон, «в Зета, половината от Каменица заедно с жителите» (ВВ, IX, № 2. 124—127). Освен това Стефан дава на манастира планински пасбища, лозя и пазара в Книнц (ВВ, IX, № 2. 126). В следващите години Стефан подарява на манастира още 9 села, между които село Търновец, няколко лозя, 140 души власи, пасбища, пчелини (при това всеки с по двама души), пазарище, коне и 30 «съпоула» сол (ВВ, IX, № 3. 60—69). Поразяват със своята щедрост в полза на манастира и други хрисовули от средата на XIII в. (ВВ, IX, № 4, 5 и др.).

Актът на българския цар Калиман, датиран в 1192 г. (?)[130], предизвиква напълно основателни подозрения за фалшификация. Това обаче не би пречело, макар и частично, да се използва, ако, разбира се, фалшификацията не е направена твърде късно. Но Й. Иванов доказва, че актът е бил изработен не по-рано от XVI в.[131]. Независимо от това Й. Иванов не отрича извода на А. П. Стоилов, че съставителят на акта се е основавал на действителни хрисовули (включително и хрисовулите на Асен II), които той е разширил в тази им част, където става дума за владенията на манастира[132].

В преамбюла на акта се говори за «големите дарения» на българските царе от края на XII в. в полза на духовенството[133]. Владенията, за които е имал претенции манастирът или които действително е владеел, са били пръснати из цяла България и някои от тях се намирали в противоположните й краища[134].

За големи дарения на първите царе на Второто българско царство в полза на манастирите се говори и в Синодика на Борил[135], и във Ватопедската грамота на Асен II, с която той дава на Ватопед населени земи в Серска област[136].

Някои данни за съдбата на българския манастир «Св. Георги» в планината Виргина близо до Скопие се намират в хрисовула на Константин Асен (1259—1278 г.). С този хрисовул Константин потвърждава правото на манастира за владение на земи, села, лозя и т. н., които са били подарени от «царете преди мен (Константин Асен — Г. Л.)» (ВВ, IX, № 5. 17—18, ср. № 5. 102—103). Архимандритът на манастира Варлаам представил на Константин и гръцки, и български хрисовули, както и от сръбските царе (от X до XIII в.). От българските царе са споменати Петър и Калоян, а от гръцките — Исак I, Алексий I, Мануил I Комнин (ВВ, IX, № 5. 19—22). Основните владения на манастира били придобити именно при управле-

нието на тези царе. Даже като не вземаме под внимание многобройните пропуски дори само на селата, придобити преди Константин в Скопска, Положка и Прилепска област, ние наброяваме около 30 села, принадлежащи на манастира. Някои села са били сложни стопански комплекси с ниви, лозя, орна земя, тревни площи за сено, зимовища и летовища, планински места, ловни полета и рибарници, метоси, градини, ливади, езера, бродинни, мостнини, махали, църкви, пазарища, панаири и т. н. (ВВ, IX, № 5. 35 и сл.). Пазарището в едно от селата било всяка седмица, а панаирът — всяка година на 10 септември (ВВ, IX, № 5. 59—61).

Въпреки това голямо богатство Константин подарява на манастира още две села (ВВ, IX, № 5. 105 и сл.).

За монаси българи по време на византийското господство споменава Теофилакт (col. 340. A; 449. A). Той рязко възразява на патриарха против основаването от последния на територията на България без знанието на архиепископа на ставропигиално манастирче (col. 417. A—B). Теофилакт се застъпва за обиден от епископа на Сердика монах килийник, който бил изгонен от манастира «Св. Йоан» в епархията на Сердика (col. 337. A sq.). Напълно вероятно е под този манастир да се разбира Рилският манастир[137]. В средата на XII в. съгласно житието на Йоан Рилски, писано от Георги Скилица, мощите на светеца са били пренесени от манастира в Сердика[138], което, разбира се, нанасяло сериозни щети на този манастир, тъй като намалявало броя на посетителите му. В житието на Прохор Пшински се отбелязват благодеянията на Роман IV Диоген, оказани на възникналия в чест на този светец манастир[139].

Хрисовулът на Константин за Виргинския манастир на пръв поглед, изглежда, свидетелства, че през XI—XII в. на територията на България са нараствали владенията не само на византийските, но и на българските манастири. Привилегиите, за които се говори в сигилиите на Василий II, се разпространявали и върху българските манастири в пределите на архиепископията[140]. Роман Диоген вероятно също е направил дарения в полза на Пшинския манастир. Но сведенията от подобен вид са нищожно малко в сравнение със съобщенията за владенията на византийските манастири в България. Нито от страна на Константинопол и византийските феодали, нито от страна на местното население не би могло да има еднакво отношение към българските и към гръцките манастири.

В житията на Гаврил Лесновски[141] и Йоаким Осоговски[142] се говори за дарения в полза на манастирите само от страна на местните български феодали боляри[143]. Сведенията за големи дарения в полза на българските манастири се отнасят предимно за времето на първите Асеновци, когато очевидно започва и разцветът на тези манастири.

Документите, свързани с дейността на Димитър Хоматиан (Pitra, VI, 563—570), сведенията на Никита Хониат за суровото отношение на Калоян към представителите на гръцкото духовенство (p. 617) и самото ожесточение на борбата през 1185—1205 г. ни дават

основание за извода, че гръцкият състав на монасите във византийските манастири, основани през XI—XII в., след 1185 г. в значителна степен е бил сменен с български, така както някога гръцките свещенослужители са сменили българските в завоювана България. При това манастирите не само не пострадали, а, напротив, нараснали и укрепнали, като получавали в лицето на силната централна власт един надежден покровител. Съдбата на българските манастири по това време, поне при първите български царе, очевидно съществено се е различавала от съдбата на манастирите на територията на Византия. Но този въпрос излиза вече извън пределите на нашата тема. Що се отнася до XI—XII в., то по наше мнение българските манастири не само са продължавали да съществуват в България, но са възникнали и нови; увеличаването на техните владения не спряло през XI—XII в., макар че забележимо изоставало от увеличаването на владенията на византийските манастири.

Като сравняваме развитието на църковното земевладение с манастирското в България в периода на византийското господство, не бива да не отбележим, че манастирското земевладение се е оказало по-устойчиво в борбата със светското. Частичното поглъщане на манастирска собственот се е съпровождало едновременно с основаването на нови манастири от светските феодали или с дарения в полза на старите, за което по думите на Никита Хониат те са били порицавани от Мануил I (р. 270).

Поражението на църковно-манастирското земевладение в борбата му със светското се е отразило според нашето мнение в института на харистикариите. Владенията на духовенството, попаднали в ръцете на харистикариите, често представлявали своеобразна преходна форма на собственост — от църковно-манастирска към светска; правата на предишните собственици често оставали само юридическа фикция, а по-късно навсякъде просто били ликвидирани.

Ние не си поставяме за задача да разглеждаме въпроса за харистикиите като цяло и затова няма да се спираме специално на обширната литература по този въпрос[144]. Ще отбележим само, че в последно време в историографията се забелязва определена тенденция за сближаване на понятията «харистикия» и «пропия» като два вида специални дарения от страна на централната власт. Д. Ксаналатос, като нарича харистикариите неограничени господари на получените в харистикия земи от манастирите, вижда главната причина за развитието на този институт във финансовите нужди на централната власт[145] и по-специално по времето на Алексий I Комнин. Смятайки харистикията просто за вид западноевропейски феод, К. Сетон поставя въпроса за «жизнеспособността» на този институт, но не дава отговор на него[146]. Г. Острогорски и П. Харанис направо говорят за близост в социалното съдържание на пронията и харистикията[147]. Както отбелязва Г. Острогорски, през XI в. раздаването на харистикии все повече е ставало прерогатив на централната власт[148]. Но защо често самите игумени и епископи, както и патриарсите са раздавали владения на светски лица? Нали в импера-

торското решение от декември 1071 г. във връзка със запитването на Кизикския митрополит направо се признава, че раздаването на харистикии от централната власт нанася щети на църквата[149]. Това е признато и в специалния простаксис на Алексий I от 1081 (1096 или 1111) г., с който се прави опит да се регулира въпросът за харистикиите, като се увеличават правата на патриарха за стопански контрол върху предоставените на светски лица църковни имущества[150].

Сведения за разоряване владенията на духовенството или за тяхното присвояване от страна на харистикарии се срещат заедно със сведения за появяването на нови харистикарии. Църковното законодателство ту забранявало, ту отново узаконявало харистикиите. За харистикии на българска земя през XI—XII в. имаме няколко сведения. Така например Псел съобщава, че той е получил харистикия в Южна Македония.

Две писма на Псел (до съдията τοῦ Βολερού и до митрополита на Солун, бивш учител на риторите), които представляват интерес за нас, за първи път внимателно са разгледани едва неотдавна от В. Тъпкова-Заимова. Като се позовава на Н. Скабаланович и А. П. Каждан, тя смята харистикията за разновидност на пронията[151]. В писмото си до съдията на Волерон Псел пише, че подареният му от някой си Теоктист (като награда за услугите на Псел) манастир в местността Добросонд (Δοβρόσονδος) се намира в бедствено положение — там «не сеят и не жънат». Псел като че ли «не бил получил от него нито едно зърно» и проскатимените в него гладуват. Селото там (χωρίον) е с «варварско име» — пише Псел — и е достойно в него да живеят само варвари. Но Псел е далеч от намерението да се откаже от тази «безплодна земя». Той иска «да я преобрази, да я култивира и да добави към нея нещо от намиращите се в съседство местенца (τοπίων)» (SM, II, p. 118. 10—12). Както пише В. Тъпкова-Заимова, оплакванията на Псел за бедственото положение на неговите харистикарни владения са нещо обикновено за онова време и съвсем не са искрени[152] — просто той иска да се освободи от държавните данъци и повинности. Псел сам се разобличава с фразата за «безплодна земя» в плодородната област Волерон[153]. И наистина в края на писмото си Псел моли съдията на Волерон да погледне на неговите владения «като на свои» (SM, II, p. 118. 22).

В другото писмо Псел гневно упреква митрополита на Солун, «бивш ритор», за това, че за всички услуги на Псел му е подарил някакво си негодно владение и не стига това, ами досега не е утвърдил дарението. «Потвърди дарението на дело — пише Псел, — а не на думи, ако искаш да изпълниш обещанието, което си ни дал.» В писмото има следната фраза: «Ако ти вместо малкоизвестното Добросонд би ни дал Елисейските поля и прословутата Асфоделева поляна, нима аз бих ги взел, макар имената им да са така блестящи?»[154].

В. Тъпкова-Заимова, така както П. Безобразов[155] и Н. Скабаланович[156], смята, че дарителят в първото писмо и митрополитът на Солун са различни лица и че във второто писмо само се споменава Добросонд, а фактически става дума за опит на Псел да получи още

една харистикия, сега вече от митрополита на Солун[157]. Според мнението на Н. Скабаланович митрополитът трябва да е бил Никита, който е бивш ритор и е управлявал митрополията на Солун от 1042 до 1055 г.[158]. Но напълно вероятно е в двете писма да става дума за една и съща харистикия.

Първо, ние не знаем всички митрополити на Солун за времето от 40-те до 80-те години на XI в., сред които е могло да има и «бивши ритори». Второ, самите издатели Е. Курц и Дрексл отбелязват, че в ръкописа името «Теоктист» е написано съкратено, така че те не са уверени в правилността на неговото разчитане (SM, II, p. 18); това име може да бъде и Теодул, митрополит на Солун през 80—90-те години на XI в.[159]. А сега вече е установено, че Псел е бил жив и през 90-те години[160].

Що се касае до Волерон, то за XI в. тази област твърде често се споменава не като самостоятелна тема, а като обединена в административно отношение със съседните малки области (Стримон, Сер, Мосинопол, Христопол) и особено често именно с темата Солун. В. Тъпкова-Заимова се позовава на недостъпния за нас труд на С. Кириадикис[161], за който ние знаем само от анотацията на К. Амандос[162], но същият Амандос привежда многобройни примери, свидетелстващи за подчиненото значение на областта Волерон през XI в. в системата на южномакедонските теми[163], а броят на тези примери би могъл и значително да се увеличи. Дори ако «съдията на Волерон» означава «съдията на темата Волерон», а не на малко подразделение на по-голяма тема, то и в този случай Волерон може да влиза в данъчен или съдебен окръг, обхващащ няколко малки теми заедно със Солун[164]. Така или иначе съществуването на специална тема Волерон съвсем не изключва нейното църковно подчинение на Солун, тъй като през XI—XII в. административните окръзи често не съвпадали с църковните епархии.

На нас ни се струва, че и в двете писма на Псел става дума само за Добросонд. Задължен за нещо на Псел, митрополитът на Солун му е дал в харистикия Добросонд, но не е успял или не е искал официално да утвърди своето дарение. Псел го кара да побърза с утвърждаването във второто си писмо, като мимоходом го упреква, че дарението не е богато, макар че той предпочита «по варварски» звучащия Добросонд пред Елисейските полета със своето блестящо име, тъй като Добросонд е реалност, а Елисейските полета — празен звук. А без утвърждаване на дарението от страна на митрополита и Добросонд няма да бъде нищо повече от тези митични полета.

Псел се надява не само да възстанови доходността на даденото му владение («да го преобрази»), но и да го увеличи чрез присъединяването на «намиращите се в съседство местенца». Казано с други думи, Псел разглежда тази харистикия като своя собственост, като при това дори съобщава за своите намерения в писмото си до нейния юридически собственик. Най-малко от всичко Псел пише за манастира и в писмата му става дума предимно за селото, земята, посевите

и жътвата, реколтата, т. е. само за това, което представлява ценност в харистикията.

Възобновената през 1016 г. с постановление на патриарх Сергий практика за раздаване на харистикии[165] фактически е била отменена през 1071 г. с решение на църковния събор, което разрешавало само аренда на църковната собственост, и то на дребни земеделци[166]. Но забраната не подействала — при патриарх Николай III (1084—1111 г.) отново се чуват оплаквания за нанесени щети от харистикариите[167]. През 1102 г. по нареждане на претора и анаграфевса на Тракия, Македония, Волерон, Стримон и Солун Симеон Влахернит съставя акт за злоупотребите на харистикариите и го представя на църковния събор[168]. За харистикарии (χρειττόνων), които не пуснали един от хората на манастира да отиде на служба при Теофилакт, се говори в едно от писмата на българския архиепископ (col. 365. D). През XI—XII в. харистикариите неоднократно разорявали манастира «Йоан Предтеча» край Месемврия. И ако Псел е смятал, че е в правото си да увеличи поземлените владения на харистикията си, то харистикариите на този манастир са се смятали в правото си да отчуждават владенията, които са получили в харистикия. В устава на същия манастир се казва, че почти всичките владения на манастира са били загубени в резултат на хазайничението на харистикариите. Ясно е, че едно от тези владения манастирът е откупил за 288 номизми благодарение на Евдокия Комнина, и то откупил, а не си го е възвърнал по съдебен път, тъй като църквата явно е загубила самото право на собственост върху това владение.

Любопитни са сведенията на Йоан Навпактски за харистикиите. Като се стреми почти едновременно с Михаил Хониат към възвръщането на църковните владения, раздадени от неговите предшественици в харистикия, в едно от писмата си той осъжда тази практика, като казва, че светските хора вземат под своя надзор манастирите (ἐφορεύσουσι) и извличат печалба за себе си «от полята и от другите автургии» (Pétridès, p. 6. 26—29). Но в друго свое писмо той пише, че дава на някой си Георги Цимисхий «за надзор и опазване» (τὴν ἐφορείαν καὶ συντήρησιν по-нататък — προνεῖσθαι — под попечение) манастира «Богородица Милостива» в другата Тревенион (ἐν τῷ δρούγγῳ Τρεβενίων), като предупреждава същия този Георги, че ако той ще действа във вреда на манастира, то Йоан ще го предаде на друго лице (Pétridès, p. 6. 36; 7. 2—21)[169].

Въпросът за харистикиите придобива особена острота през XII в. Обезпокоена от големите загуби, църквата издава редица специални постановления, с които определя на кого и какво може да се раздава като харистикия. Според Валсамон духовенството не е имало право да отчуждава каквато и да било недвижимост (дори и такава, която не носи никакъв доход) без крайна необходимост. Но и в този случай се изисквало решение на съвета, в който влизали най-малко 12 йерарси. «А пък носещите доход (т. е. αὐτουργία — Г. Л.) — пише Валсамон — никога не се отчуждавали»[170]. Като се позовава на 12-и канон на VII вселенски събор, Валсамон пише: «Ако земята

(ἀγρόν) не е доходна, а губеща, то тя може да се даде, но не на архонта, а на селянин или клирик; ако пък тя от тях премине към дината, то трябва да се отнеме. Ако пък това е αὐτουργία, която дава (οἴκοθεν) доход, като например солници (ἁλικαί), маслинова горичка (ἐλαιώνας), работилница за керамика и други подобни, то тя не се отчуждава и не се дава. Αὐτουργία не се отчуждава дори и в случаите, когато тя временно става недоходна (например ливада (λιβαδιαῖος), залята от вода, или проастие, лишено от хора — ἐξώχωρον). Αὐτουργία пък само по название, която е абсолютно недоходна и безплодна, може да бъде дадена, тъй като главното е не в названието, а в доходността»[171].

В харистикия се забранявало да се дават и ἐνθύρια, които се определяли със синодално решение като «намиращи се пред вратите на църквата»[172], т. е. намиращи се в непосредствена близост до църквата. К. Амандос смята ἐνθύριον за почти синоним на ἐσώθυρον (както и на ἐναῦλιν), означаващ място, «намиращо се вътре в селото»[173].

Тълкуването на Валсамон, както не е трудно да се забележи, също не е достатъчно определено независимо от привидната му строгост, тъй като то позволява да се оправдае отчуждаването дори и на автургия. Предписанието пък, че решението за отчуждаване трябва да се вземе от съвет на 12 йерарси, практически едва ли е имало някаква сила.

Валсамон споменава и за два простаксиса на Мануил I, който се опитва да ограничи кръга на лицата, придобиващи или получаващи в харистикия владения, подарени от императора на църквите и манастирите. Мануил I, който широко раздавал в прония държавни земи, е виждал в харистикиите удобно средство за попълване на поземления фонд за условни дарения. При това става дума вече не само за владенията на държавата и на царските манастири, а въобще за владенията на духовенството. От това време харистикиите се отнемали от хазната, ако получилите ги не принадлежали на сенаторското или на военното съсловие[174]. Разпорежданията на Мануил I без съмнение говорят за опит на централната власт да сближи харистикията с пронията, да придаде условен характер на даренията от хазната (те се раздават само на тези, които служат в синклита или в армията)[175]. Любопитен е опитът на централната власт да предяви своите права върху подарените някога на църквата земи (които, както вече споменахме, се смятали за «неотнимаеми»), ако те са преминали в ръцете на други лица. Повтарянето обаче, и то само след 10 години, на постановлението на Мануил I говори, че този опит не е имал голям успех.

Известна представа за причините, които карали духовенството често доброволно да прибягва до такова рисковано средство за експлоатация на своите владения като харистикията, може да даде по наше мнение уставът на манастира «Св. Мамант». Някога богат, този манастир пострадал от харистикарии, «от патриарха и от други вълци»[176]. Подчинен на патриарха и на секрета на голямата църковна

сакела, манастирът нееднократно бил даван в харистикия и към средата на XII в. стигнал до пълен упадък[177]. Желаейки да възстанови този манастир, от патриарх Козма го взел пак в харистикия някой си Георги Кападокиец Мистик[178]. Като събрал ту с помощта на дарения, ту «със силата на убеждението» разхитените владения на манастира чак до документите за неговите права (χαρτώων δικαιωμάτων), но страхувайки се, че след неговата смърт той отново ще бъде разграбен, Георги Мистик успял да постигне от патриарх Николай Музалон (1147—1151 г.) обявяването на манастира за независим и неподвластен нито на патриарха, нито на църковната сакела, нито на което и да било друго лице (αὐτοδέσποτον). Това решение на патриарха било потвърдено и с хрисовул на Мануил I[179]. Или, казано с други думи, оставайки покровител на манастира, Георги се отказал от своите харистикарни права над него[180].

Георги починал, без да успее да възстанови манастира, и монасите се обърнали с молба към неговия брат новелисима Теохарист Кападокиец да стане техен покровител вместо починалия си брат, тъй като, пишели те, «това е необходимост», за да не бъде разграбен манастирът от насилници и любители на чуждото. Независимо от това, че Теохарист нямал права на харистикарий, монасите доброволно се съгласили да му предадат и стопанското управление на манастира[181]. Раздаването на харистикии от страна на императора, патриарха и църковната сакела може би се обяснява на първо място и с финансовите нужди или потребности на централната власт от земи за условни дарения, но доброволното раздаване от страна на йерарси или игумени на владения на църквата и манастирите в харистикия е преследвало целта по наше мнение да се придобие защитник на тези владения в условията на изостряната борба със светското земевладение и с нарастващия произвол и безконтролност на местните власти.

Б. Светско земевладение

Най-малко сведения са запазени за владенията на светските феодали в България през XI—XII в. и по-специално за имотите на българите феодали, на местната аристокрация, за положението на която в периода на византийското господство ние знаем все още твърде малко[182]. В сведенията за войните на Василий II с България се споменават до 10 имена на големи български войводи и феодали (Cedr., II, p. 467—469, 474) покрай членовете на царската фамилия и десетки безименни «архонти» (например 35 архонти, пристигнали начело с Кракра при Василий II) (Cedr., II, p. 467). По сведение на продължителя на Скилица Василий II е оставил българите «под управлението на техните архонти» (Cedr., II, p. 715)[183]. На тези архонти, както и на византийските чиновници в България, императорът забранявал да се месят в работите на Охридската архиепископия[184]. През 1048 г. български архонт по име Михаил се притекъл със своите военни сили на помощ на византийските войски по време на набег

на печенегите и помогнал да бъдат напълно разгромени номадите в района на Овче поле (Εὐτζαπέλου) (Cedr., II, p. 587). За български феодал и дружината му се споменава и в житието на Михаил воин[185].

По време на въстанието през 1072 г. част от българската феодална аристокрация начело с Войтех се присъединила към въстаналите, а друга част избягала в Костур, намираща се под защитата на византийските гарнизони (Cedr., II, p. 716—717). При Никифор III Вотаниат, предците на когото се отличили при завоюването на България (Attal., p. 229—232), двама знатни българи — Борил и Герман — по думите на Ана Комнина са били главни съперници на Комнини по техния път за трона[186]. Ана Комнина съобщава и за друг български велможа (II, p. 181—182); за «местни архонти» близо до Струмица се говори в хрисовул от 1085 г. (MND, p. 27).

По данни на Теофилакт архонтите са се стремели да се освободят от данъци, като давали подкупи на местните чиновници (col. 533. D.). «Църковните и светските архонти» на Охрид съпровождали архиепископа при неговите посещения в църквата (col. 340. A). Теофилакт се оплаква и от своите могъщи «завистливи съседи», с помощта на които практорите намалили владенията му край Вардар (col. 432. C). Като пише за данъците, които «сам той» плаща, а не неговите селяни, Теофилакт подчертава, че тези данъци са по-високи, отколкото за «миряните» (col. 448. D — 449. A), като има предвид, разбира се, местните едри собственици.

Без съмнение е, че част от тези сведения на Теофилакт се отнасят до българските феодали. Особено интересно в това отношение е писмото му до епископа на Видин, в което Теофилакт пише, че обиждащите го (епископа на Видин) «кастрини» (καστρηνοί) «са просто деца» в сравнение с «кастрините» на Охрид, от които Теофилакт търпи многобройни неприятности (col. 337. C). В. Г. Василевски превежда καστρηνοί с думата «замъчни», като разбира под тях феодали, които издигат в своите имения крепости подобно на западноевропейските рицари[187]. Това тълкуване се приема от Ф. И. Успенски[188] и от М. В. Левченко, който смята, че под καστρηνοί Теофилакт и Михаил Хониат «са могли да разбират само военни прониари»[189]. М. М. Фрайденберг също пише, че Ф. И. Успенски справедливо смята «кастрините», споменавани в източника, за феодали[190].

В чуждестранната литература има друго разбиране за този термин. С. Ламброс[191] и П. Калигас[192] смятат καστρηνοί за «войници» от градските гарнизони. Ф. Дьолгер отбелязва този термин във византийските източници със значението на «жители» — τοῦ κάστρου, т. е. жители на малкия град[193]. Г. Щатмюлер подкрепя това мнение с други примери[194].

Главният аргумент на Г. Щатмюлер са синодалните решения за Атинската митрополия на патриарх Николай III (1084—1111 г.) и решението от 1164 г., в които е казано: περὶ τῶν ἐνθυρίων . . .[1] ὡς πολλὰ παρ' ἐνίων οἰκητόρων τοῦ κάστρου καὶ λοιπῶν προσώπων κατέχονται[195], т. е. «за ентириите. . . че много (от тях) владеят някои жители на града и други лица». Тъкмо тези οἰκήτορες τοῦ κάστρου (жители на

града), пише Г. Щатмюлер, са καστρηνοί. Този термин се употребява само като противоположен на термина χωριανοί (или χωρῖται) — «селяни, жители на селото»[196]. Но това са само твърде повърхностни тълкувания на самия термин. Какви ще са тези «жители на града», които са заграбили цели села (или дори групи от села — другни) и стасите на свободните селяни и от които загиват другните, а с тяхната гибел, пише Михаил Хониат, с гибел е заплашен и целият окръг? Кои в последна сметка ще са тези и «жители на Охрид», и на Видин, с които е толкова трудно да се борят и епископите, и дори архиепископът на цяла България? Разбира се, това не са занаятчиите и дребните търговци на града. Това са едрите земевладелци, които живеели в градовете. Провинциалните феодали често прекарвали голяма част от времето си в градовете и даже в столицата, като имали там свои домове. А пък чиновническата и сенаторската аристокрация имала в провинциите свои поземлени владения. Именно в нейните интереси още през XI в. е издаден закон, според който купилите земя от бедняци (но не πολῖται — граждани) са длъжни да я върнат на предишните ѝ собственици[197]. Без съмнение и Теофилакт, и Михаил Хониат под καστρηνοί имат предвид едри земевладелци[198].

Според нашето мнение καστρηνοί на Охрид са били българи — «мокрени», както пише за тях Теофилакт (col. 337. C) — т. е. местната българска земевладелска аристокрация, с която е влязъл в конфликт архиепископът. Тази аристокрация по време на византийското господство е основала българските манастири «Прохор Пшински», «Гаврил Лесновски» и «Йоаким Осоговски» и е поддържала манастирите, запазени от по-ранно време. За голям принос в манастира «Йоаким Осоговски» на един местен болярин от село Градец се споменава в житието на същия светец[199]. Родителите на светиите, в чест на които са били основани манастирите, също са били богати хора[200]. В житието на същия Йоаким се разказва за «болярин» в района на Овче поле, «притежаващ земята», където се е намирал манастирът. А боляринът се е смятал за пълен господар на окръга[201]. На един от камъните сред останките на църквата «Св. Власий» в село Текекозлуджа (Новопазарско), датирана към XI—XII в., славянски надпис гласи, че тя е основана от презвитер Йоан и Тома, които без съмнение са били местни феодали[202]. По сведение на Ансберт кръстоносците от Третия кръстоносен поход[203] се срещнали с един от местните боляри (jupanum vel satrapum) в Македония. Епископ Дитполд пише, че синовете на местен феодал (comes), които имали дружина от сто души, оказали съпротива на кръстоносците между Ниш и Сердика. В същото време кръстоносците разгромили имението на български феодал в местността Градец, близо до Крива Паланка[204]. За «местни стратиоти от знатни родове» (в окръга Филипопол) пише Никита Хониат (p. 571).

Няколко сведения за знатни българи са запазени и за Североизточна България. За делегация от влиятелни хора от Дръстър, пристигнали в Константинопол през 70-те години на XI в., ни съобщава Аталиат (p. 205). За «знатни хора на Влахия» (България), които

поддържали Асеновци, пише Робер дьо Клари[205]. Естествено е, че не внезапно в края на XII в. са се появили и такива могъщи феодали като самите Асеновци, като деспота на Мелник и Цепина Слав, владетеля на Просек и Струмица Добромир Хриз, а след това и Стрез.

Но ние не знаем какви са били отношенията в техните земи, какво са представлявали самите земи, а да не говорим вече за особеностите на развитие на българската вотчина в сравнение с византийската по същото време. Малобройните сведения за едро земевладение в България, с които разполагаме, се отнасят изключително до византийското светско земевладение.

Раздаване на български земи на византийски светски феодали по всяка вероятност е станало често явление едва в последната третина на XI в. (сведенията от по-ранно време се отнасят предимно до манастирското земевладение). Интересни са няколко акта от първите години на управлението на Алексий I, в които се съобщава за подаряването на редица поземлени владения в Македония на вестарха Лъв Кефала. Още преди идването на власт на Алексий I Вотаниат подарява на Кефала около 30 хектара (334 модия) земя с категория κλάσματα, т. е. запустели общински земи, в темата Солун и Стримон[206]. През 1081 г. Алексий I потвърждава това дарение. През 1084 г. императорът предава на Кефала проастието Мезолимна, което отначало е принадлежало на Стефан Малеин, а след това е било дадено «като подарък» (τρόπῳ δὲ δωρεᾶς) от Вотаниат на франка Отон и на Лъв Вааспаракан, от които скоро било отнето и върнато на хазната «поради участие на тези лица в метежа на Пунтез». Проастието било дадено на Кефала заедно с «впрягове и парици»[207]. През 1086 г. Алексий I потвърждава даденото в дарение на Кефала село Хоспиана[208] (Lavra, № 41. 5) в темата Мъглен (по средното течение на Вардар) като награда за отбраната на Лариса от Боемунд Нормандски, като освобождава селото и неговите парици и актимони от всички видове държавни данъци, които от този момент отиват в полза на Кефала (Lavra, № 41. 7—17, 24—30 sq.). През 1089 г., след смъртта на Кефала, Алексий I утвърдил неговото завещание и санкционирал преминаването на всички подарени от него и от Вотаниат владения на децата на Кефала. В списъка на даренията от Алексий I е посочено и проастието Ано (Ἄνω — Горен) в Македония (Lavra, № 42. 23—24)[209].

Всички тези владения били дадени като награда за вече минала военна служба, а не като условие за нейното изпълнение. Освен това те били дадени като пълна лична собственост (ἐις. . . κραταίωσιν πλείονα) с правото да бъдат предавани по наследство. Утвърждаването на завещанието от страна на императора е един ординарен факт и той нищо не променя. «Като подарък» Мезолимна е била дадена и на Отон, и на Вааспаракан (проастието е било отнето от тях само във връзка с държавната измяна). Сведението за това, че отначало проастието е принадлежало на Стефан Малеин, а след това с него се е разпореждал императорът, не опровергава извода за пълна лична

собственост на указаните в хрисовула лица на проастието Мезолимна, тъй като на нас не са ни известни обстоятелствата, при които то е било върнато на хазната за първи път[210]. Що се отнася до Хоспиана, то тя преди подаряването ѝ на Кефала е била село, което е носело повинности в полза на държавата (Lavra, № 41. 14—15, 24—30).

В същия район (в темата Мъглен) по това време владения е имала и фамилията Дука. Чичото на Алексий III и на Исак II севастократорът Йоан Дука през 1196 г. е подарил част от тези владения на Лаврата «Св. Атанасий» (Lavra, № 45. 4—7). В съседната тема — Солун и Стримон, са се намирали земи, които принадлежали на Комнини и по-специално на брата на Алексий I — Исак (Lavra, № 46. 13—14). В района на Скопие е придобила владения и фамилията Ангел — един надпис в манастира в Нарези от 1164 г. ни позволява да направим извода, че украсата на този манастир, а възможно е и други някакви благодеяния са направени в памет на Алексий Ангел — син на Теодора Комнина и Константин Ангел[211].

През втората половина на XI в. владения се раздавали и в Южна България. Григорий Бакуриани е отделил за основания от него манастир само част от своите владения. За мелницата, която той предал на монасите от Станимака, Бакуриани пише като за «една» от «господарските мелници» (р. 48. 10). Освен това той самият утвърждава границите между владенията на манастира и собствените си владения (р. 10. 23—26). В инвентарния списък на манастира се изброяват хрисовулите за владенията на Бакуриани в България. Вероятно част от тях Григорий е придобил и самостоятелно, а не в резултат на императорски дарения. Ф. Дьолгер, като пише за споменатите в списъка исокидики на селата Пролонгий и Здравикион, смята, че тези села очевидно по-рано са били свободни и Бакуриани ги е поставил под своя зависимост заедно с имотите им (р. 55. 33—34)[212]. Но тези села (Пролонгий в темата Солун, Здравикион с Кесарополис в темата Сер край езерото и владението Геланудион) са станали зависими не по времето на Григорий. В устава на манастира е споменат хрисовул за брата на Григорий — Абаси Бакуриани, според който Абаси е получил тези села в резултат на размяна за свои, очевидно екзимирани владения в Антиохия (р. 12. 1—2). Най-вероятно става дума за размяна, извършена от Абаси не с друг някой феодал, а с хазната (както ние вече срещнахме такъв случай с Теофилакт). Исокидиките на тези действително свободни преди това села са били дадени на Абаси, тъй като данъците от тях вече отивали в негова полза.

Вероятно Бакуриани е бил едър земевладелец в района на Филипопол още преди управлението на Вотаниат. Така например той е имал някакво дело с печенеги (очевидно заселени не само в Сердика, но и по тези места) и това дело било разгледано от самия Михаил VII (?) (р. 54. 26—27). Любопитно е заглавието на хрисовула «за подобренията», за построяването на крепости в своите владения от Григорий и дори «за построяването. . . на села». Очевидно хрисовулът е утвърждавал правата на Бакуриани за тези «подобрения»,

но какви села той е устройвал и заселвал, за съжаление на нас нени е известно. Със специален хрисовул Бакуриани се освобождавал от данъци, дори и в случай на увеличение на доходите му. Обикновено в хрисовула, измолван от даден феодал, се отразявали желанията на последния. Затова ние с право можем да предположим, че владенията на Бакуриани са нараствали не само за сметка на императорските дарения.

Друг специален хрисовул утвърждавал владенията на Бакуриани в Ахрида и по-специално владенията му на селата Сикония и Хапетика (р. 55. 16—17). В изброяването на владенията на манастира липсва село Червенци (Τζερβενῶν), което е споменато в друг хрисовул (р. 55. 4—5). Сред документите, изброени в устава, е посочен и питакият на императора, с който се нарежда «да бъдат изчислени» владенията на Бакуриани (р. 55. 26—27). Може би този питакий да е във връзка с трите други документа «за отделяне» (ἀποσχιδευσμοῦ) владенията на Григорий. Ако това е действително така, то едва ли е правена разлика между собствени и подарени от императора владения[213]. И накрая пак със специален хрисовул на Бакуриани се признавало правото да предава своите владения «на когото иска» — «роднини» и «свои хора», макар и да са от «арменско вероизповедание» (р. 55. 19—21).

Владенията на брата на Григорий — Абаси, също се намирали в българските земи и очевидно са били в съседство с владенията на Симвати Бакуриани, жената на когото е направила дарение на Иверския манастир[214]. К. Амандос справедливо отбелязва, че и Симвати, и Кали, както и Григорий и Абаси Бакуриани, независимо че са били византийски велможи, са запазвали своите «национални» симпатии[215]. Григорий Бакуриани, на когото е била поверена защитата на «империята на ромеите» от външни врагове, е проявявал дори неприязън към гърците. С отделен параграф в устава (§ 24) той забранява да се допускат в манастира дори «монаси ромеи», тъй като евентуално не само могат да нанесат «известни щети на манастира», защото са «насилници, бъбривци и алчни за богатство», но и ще се постараят «да заповядват в манастира или да отнемат в свои ръце игуменството» или дори, използвайки всеки удобен повод, «да направят манастира свой собствен (частен — Г. Л.), което, както знаем, често се случва» (р. 44. 20—45. 3).

За раздаването на владения в Македония ни съобщава и Теофилакт. Така той е бил уверен, че село Могила, което било отнето от него, ще бъде подарено «на някой друг» (col. 533.)[216]. Очевидно един от получателите на земи и парици в България е бил Михаил Антиох, който се настанил в съседство с владенията на архиепископа и му причинявал редица неприятности. Теофилакт дори написал гневно стихотворение, в което разказвал за този свой съсед[217]. Като пише до монаха Нил, Теофилакт го моли да ходатайства, «така че Антиох да не му бъде (на Теофилакт — Г. Л.) съсед (τοῦ μὴ γειτονῆσαι τούτῳ τὸν Ἀντίοχον)»[218], т. е. да дадат на Антиох земи, които да са по-далече от владенията на архиепископа.

При стълкновенията на Теофилакт с местните феодали според неговите думи чиновниците като че ли по-често вземали страната на враговете на архиепископа. Напълно вероятно е и те да са имали недвижими имоти в България. Един от особено ненавистните на Теофилакт местни чиновници е бил някой си Влахернит (col. 500. B)[219].

Много интересни са сведенията за раздаването на владения на светски феодали, които били специално организирани и на първо време се различавали от останалите държавни земи. Както пише Яхъя Антиохийски, след завоюването на България Василий II «организирал работите в България и назначил там василики, т. е. управители на всички дела и имущества»[220]. Нищо подобно ние не намираме във византийските хроники, които говорят само за стратези, назначени от Василий II в България, и за византийски гарнизони в нейните градове. Независимо от това терминът «василик» и «василикат» нееднократно се среща във византийските източници от XI в. По всяка вероятност във византийските хроники с тяхното насочено внимание предимно към военната история е подчертана административно-военната страна на мероприятията на Василий II в завоюваната страна, а в Яхъя пък — стопанско-икономическата. Може само да се предполага, че земите в България, които са попаднали под управлението на василиките, са били имения и владенията на българската царска фамилия и на другите войводи и боляри, които Василий II е изселил от страната. Във всеки случай от това сведение на Яхъя следва, че на завоюваните територии са възникнали «василикати», и то в такива големи мащаби, че в представата на хрониста тяхното управление се е приравнявало до управлението на цялата подчинена страна.

Най-ясни сведения за «василикатите» се намират в писмата на Псел. Константин IX Мономах дал на Псел василиката Мадитос в Тракия. В писмо до императора, като нарича себе си василик, Псел пише, че той не иска да се лиши от василиката и да го смени за нещо друго, но императорът е обещал «да облагодетелства» и хората на Псел, а досега не е направил това. «Защо — пише Псел — ти ни даде само половината от благата?» (ἐξ ἡμισείας ἡμῖν δίδως τὰς χάριτας) (SM, II, p. 1. 13—14). С други думи, давайки на Псел василикат, Константин IX не е освободил зависимите от Псел хора от данъци и повинности[221]. Затова Псел и нарича този дар половинчат. Но неговата молба явно не е била удовлетворена. Скоро след смъртта на Константин IX Псел пише писмо до съдията на Тракия и Македония, с което съобщава, че предава василиката Мадитос на друго лице. От писмото става ясно, че Псел има грамота от Константин IX, според която василиката му е даден като «неотнимаем» с право да го предава на когото поиска (διδόναι τοῦτο ᾧ ἄν βουλοίμεθα) (SM, II, p. 97—98). Той поверил своя василикат на човек на пръв поглед простодушен, който «няма да се противопоставя и няма да протестира срещу бирниците» (μήτε ἀντεπιχειρῶν τοῖς ἐπερεάζουσι, μήτε ἀντιγραφόμενος). Освен това Псел се оплаква на съдията, че турмархът Аплоконис «си присвоява» права, «дадени на друг», независимо от

това, че «на василика е дадено да осъществява някои от тези права» (SM, II, p. 98). Естествено Псел моли съдията за съдействие и помощ. Явно е, че от василиката, както и преди това, са искали данъци.

Действително в последното писмо за василиката Мадитос, адресирано до съдията на Македония (по това време Тракия и Македония неведнъж ги обединявали и отново разделяли), се съобщава, че бирниците продължават да преследват собственика на василиката. «Нима напразно — пише Псел — този (човек) е наречен нотарий, нали преследващите го във връзка с различни (данъчни) параграфи (γραφάς) донасят, че той не като василик е получил (това), а като един от безименните и частни лица» (SM, II, p. 105). Не стига това, ами исканията на бирниците се увеличили (в тази връзка Псел упреква съдията, че е отстъпил от предишната си «умереност»). «Но задълженията на василик — продължава Псел — са отхвърлени (от мен) като товар от плещите, неспособни да го носят, и затова ние прехвърлихме тежестта на василиката на друг, който, както аз мисля, също ще го залее море от злини, ако ти самият не станеш добронамерен ръководител наред с неговото ръководство» (SM, II, p. 105—106).

По такъв начин, макар Псел да е получил неотнимаем василикат и правото да го предава на когото поиска, той не е бил освободен от данъци и хазната не е губела своите права върху василиката. Макар предаването на василикати на «частни лица» очевидно също да се е практикувало по това време, Псел подчертава, че неговият приемник не е съвсем частно лице и нему като на управител на василикат му е даден чин нотарий. Но самият Псел вече е загубил интерес към своя василикат, който не се ползва с такива привилегии, с каквито той би искал, и го е предал (вероятно окончателно) на друго лице може би съвсем не безкористно.

Вероятно със същия василикат Мадитос ние се срещаме още веднъж. Приемникът на Псел не е успял да го задържи за себе си и василикатът бил върнат на хазната. Йоан II Комнин подарил Мадитос заедно с други имоти на манастира «Пантократор». В устава на този манастир се споменава, че са му подарени земи със славяно-гръцко население, включително проастието Диавенетов и още няколко проастии, селата Психрон Пегадин, Мадитос, Мармара, още няколко села, тържище, «село Тримвакис заедно с проскатимените му, които носят военна служба (σὺν τοῖς προσκαθημένοις ἐκεῖσε ἐστρατευμένοις)», пазарището на Мадитос «извън военните служби» (χωρις τῶν στρατείων)», проастието Славяни, «две села, носещи военна служба (τὰ ἐστρατευμένα δύο χωρία)» «заедно с проскатимените — парици на Алусиан (σὺν τοῖς ἐκεῖσε προσκαθημένοις παροίκοις τοῦ Ἀλουσιάνος)»[222].

По такъв начин бившият василикат Мадитос се предава на манастира не само със земите на императорското семейство, но и с държавните земи — между тези две категории собственост в този случай практически не се прави никаква разлика.

Може да се предположи, че най-напред императорите са раздавали земите на императорските домени и обявените за император-

ска собственост завоювани територии. Възтържествувалата в края на XII в. тенденция за сливането на императорската с държавната собственост е предизвикала ропот сред кръговете на сановническата и чиновническата аристокрация, която виждала в процеса за раздаване на държавни земи опасност за нейните доходи, така както и даването на дарения и възнаграждения от обедняващата държавна хазна. Никита Хониат с възмущение пише (р. 272—273), че Мануил I се отнася със свободните «като с роби», като раздава «общественото достояние» (държавните земи) «като собствено» (т. е. като земи на императорския домен).

По наше мнение това смесване на императорските с държавните земи най-леко е ставало именно в завоювана България, където византийската аристокрация не е имала родови владения, които да са били нейна собственост не едно столетие и правата върху които да са били осветени от една продължителна традиция. При това императорите се явявали като преки наследници на бившата българска династия. През 1949 г. при разкопки в Плиска е намерен печат с надпис: κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δ(ούλῳ) βασιλείῳ κτηματ(ίνῳ) τ(ῷ) καμα(τήρῳ)[223], т. е. «господи, помогни на твоя роб ктиматина Василий Каматир». Печатът без съмнение е принадлежал на член от знатното семейство на Каматирите[224] и също без съмнение се отнася към времето на византийското господство, когато това лице е заемало определен официален пост в България.

Издателят на материалите за този печат Ст. Маслев отбелязва, че титлата ктиматин е само вариант на титлата ὁ ἐπὶ τῶν κτημάτων или ὁ ἐπὶ τῶν βασιλικῶν κτημάτων, κουράτωρ τῶν κτημάτων и μέγας κουράτωρ[225], т. е. управляващ императорските имения, в дадения случай — управляващ имената на императора в Североизточна България. В Преслав са намерени други три печата — печат на антипат, патриций и управляващ императорските конюшни (κόμητι τοῦ σταύλου), задълженията на когото в мирно време били грижата за царските коне, а във военно — също и реквизицията на добитъка от населението; печат на Михаил, спатарокандидат и ἐπί τῶν οἰκηακῶν, и протонотарий τοῦ βασιλικοῦ ὤκου τῶν Μαγγάνων — неговите служебни задължения в България по мнението на Ст. Маслев са били свързани с управлението на императорските домени (бившите владения на българските царе и боляри); печат на Василий Вестиарий, асикрит и ἐκ προσώπου логотет на стадата (τῶν ἀγελῶν), който се грижел за снабдяването на войските с продоволствие и ездитни животни[226].

Горните сведения трябва да съпоставим с любопитното съобщение на Робер дьо Клари, което досега не е привличало достатъчно внимание. «Валахия — пише Робер дьо Клари — е земя на императорския домен и този Йоан (Асен — Г. Л.) е бил служител на императора (sergent de l'empereur), който е пазел табуните на императорските коне, така че, когато императорът е искал шестдесет или сто коня, този Йоан му ги е изпращал и се е явявал в двора всяка година»; но ето че обиден от двора, той се е върнал и «започнал да привлича около себе си знатни хора от Валахия»[227]. Предположението,

че Асен е бил един от ктиматините на императорските куратории в Североизточна България, може би е напълно основателно. Като длъжностно лице, имащо право на възнаграждение, той би трябвало всяка година да е идвал в двора на императора, тъй като възнаграждението се е изплащало веднъж в годината[228]. В такъв случай би било напълно разбираемо появяването на Петър (Теодор) и Асен в Кипсела за получаването на дарения (Nic. Chon., p. 482), каквито по това време усилено е раздавал императорът.

С разрастването на системата на императорските дарения (или като награда за вярна служба, или като условие за изпълнението на такава служба) се повишава и вниманието на централната власт към нечастновладелческия поземлен фонд. Част от него се превръща в същински императорски имения, т. е. владения на едър феодален собственик, а в другата част се укрепват правата на собственост на централната власт, която упражнява своите права, контрол и разпореждания. Още в новелата на Василий II от 996 г. ясно са заявени върховните права на държавата върху такива земи (Jus, III, p. 315)[229]. През XI в. според наблюденията на Ф. Дьолгер нараства значението на управлението на императорските домени и възниква като специално ведомство инспекцията на тези домени. Ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν, т. е. управляващият частните императорски имущества при Мануил I (нещо, което се съгласува с приведеното по-горе сведение на Никита Хониат), даже официално е заемал мястото на λογοθέτου τοῦ γενικοῦ, за което източниците не споменават. Само при управлението на фамилията Ангел отново се появява втората длъжност и изчезва първата[230]. Данструп отбелязва увеличаване на сведенията от XI в. за императорски и държавни земи и за правата на централната власт върху тях, която през XI и XII в. ги дава в ръцете на частни лица[231]. Л. Брейе смята, че по това време се увеличава самият брой на императорските домени[232]. Но очевидно е, че работата се заключава не в увеличаването на броя на домените на императора (тяхната площ, напротив, би могла и да намалее), а в нарастването на правата на императора върху държавните земи, с които той е започнал да се разпорежда като със свое лично имущество.

Еволюцията на властта на императора, т. е. превръщането му в «първи сред равните», се извършва в условията на силна (в сравнение със Запада) централна власт и фактически правата на императора като феодален собственик се пренасят и върху държавните земи, фондът на които започва бързо да се стопява.

Свързан с горното е въпросът за развитието на пронията във Византия през XI—XII в., който предизвиква и много спорове. Липсата на единство в мненията по този въпрос се обуславя от недостатъчните източници за изучаване на явлението, което по това време преживява първите етапи на своето развитие[233]. Спорът е главно по два пункта: за произхода на пронията (от дарени земи или от предоставени определен брой данъци) и за нейния военен характер.

Г. Острогорски, който е посветил на този въпрос специално изследване, смята пронията за условно поземлено владение, което е

приело специфичен военен характер само при Комнините, когато на власт е дошла земевладелската военна аристокрация (макар че прониятa е възникнала през XI в. преди Комнините). Наследствена прония по мнението на Острогорски е имало само при Палеолозите, и то далеч невинаги[234]. По своята същност, пише той, прониятa е подобна на западноевропейската бенефиция, а системата на прониите — на васалитета и ленната система. Той смята, че именно от Македония, където прониятa през византийския период е получила широко разпространение, тя е проникнала и в Сърбия[235].

Мнението за прониятa като условно поземлено дарение от военен характер решително отстояват М. В. Левченко[236], Б. Т. Горянов[237], М. Я. Сюзюмов[238] и Д. Ангелов[239].

А. П. Каждан, напротив, смята, че тя се е развила от ποσότης или от солемния (σολέμνιον), т. е. от правото на събиране на определена квота данъци от дадена местност и че тя не е била типично условно поземлено дарение и не е имала, във всеки случай през XII в., военен характер[240]. В последно време А. П. Каждан отделя малко внимание на този въпрос, като се позовава на липсата на достатъчно източници от XI—XII в.[241] и само бегло отбелязва, че «условна» собственост в известен смисъл са били всички земи на частни лица, а не само на прониарите, тъй като държавата е била dominus eminens на всички земи[242]. Твърде важна е една бележка на А. П. Каждан в рецензията му за работата на Г. Острогорски. Като поддържа извода, че подарените в прония земи не създават правото на собственост[243], в забележките си той пише: «По-точно би трябвало да се каже, че ю р и д и ч е с к и (разредката е на автора — Г. Л.) прониятa не представлява собственост на земята. Обаче щом прониятa получи икономическа реализация в рента, тя по същество става не нещо друго, а специфична форма на феодална собственост»[244]. В това се състои и същността на спора.

Действително юридически прониятa първоначално е само право на рента и само в зависимост от степента на развитие на феодалното стопанство тя много често става и феодална собственост[245]. Но само «юридически». Практически работата стои по-иначе, и то още през XI в. Тя е била форма на феодална собственост[246], която още не е намерила адекватно отражение в правните норми и без съмнение това е възпрепятствало развитието на понятието за държавна собственост. И на подарените «в пълна собственост» земи (εἰς κραταίωσιν πλείονα), и на василикатите, и на прониите, и на териториите в ποσότης централната власт си е запазвала правото на върховна собственост, но не в еднаква степен. Своеобразната йерархия на «владенията» е била построена от короната на степени, развити по-скоро на широчина, отколкото в дълбочина. На свой ред изброените видове «владения» и «дарения» са били форми на феодална собственост, но с различна степен на правата върху тях от собственика им (би могло да определим това явление като градуирана собственост). По такъв начин прониятa е еволюирала (на практика, а не в областта на правото) не от правото

на рента към правото на феодална собственост, а от действително условна собственост към наследствена, родова собственост.

М. Я. Сюзюмов в последно време също признава пронията първоначално само като «право», а не като собственост. Пронията се е развила, пише той, от различни видове дарения: 1) на земя (γήδια), 2) на правото за ръководене на стопанството на дадена територия (οἰκονομία), 3) на правото на управление на дадена територия (ἀρχή), 4) на правото за събиране на данъци и такси в своя полза (ποσότης), 5) на правото за използване на зависими работници (παροίκων)[247]. Само при Мануил I, пише Сюзюмов, дадените пронии се превръщат в предоставени територии при условието за изпълнение на (безразлично каква) гражданска или военна служба[248]. Едва в края на XII в. пронията придобива все по-отчетлив военен характер и по време на IV кръстоносен поход фактически вече не се различава от западноевропейската бенефиция[249]. «Създава се такова впечатление — пише М. Я. Сюзюмов, — че новелите от X в. възпрепятстват преминаването на селските земи в ръцете на динатите само затова, защото императорите са се стремели да имат за в бъдеще фонд за раздаване на земи в пронии»[250].

На нас ни се струва за твърде плодотворно мнението на М. Я. Сюзюмов, че условната собственост се е създавала по различни пътища (но като еволюира не от «правото» към собственост, а от различни форми на условна собственост към наследствена собственост). Задачата по наше мнение се състои в това да се изясни въпросът, съществувала ли е във Византия през XI—XII в. и по-специално на българската територия условна феодална собственост без значение как се е наричала тя. Сведенията в това отношение са много малко и повечето от тях имат твърде неопределен характер. Ние вече казахме по-горе, че селото, присвоено от Теофилакт, е било преди това свободно село на данъкоплатци на хазната. За нас е важно едно определено указание на Теофилакт, а именно че селото се отнема от него не за да бъде върнато в предишното му положение, а за да бъде дадено (χαρίζεσθαι) на някой друг (при това то ще бъде «подарено» не от императора, а от висше длъжностно лице в България — дук Йоан Дука) (col. 533. D). Ксаналатос смята, че тук става дума за раздаването на земи за държавна служба[251]. Работата, разбира се, не е в термина — това без съмнение са подарени земи, територии (село) със селяни, т. е. подарена собственост (а не права) и именно условна собственост. По този повод В. Г. Василевски пише, че «византийските кесари са се стремели да придобият правото да подаряват на своите светски слуги църковни, т. е. манастирски земи»[252]. Но в дадния случай по наше мнение правото за раздаване на земи като условна собственост е имал Йоан Дука. От два акта (единия) от времето на Теофилакт — 1104 г. (Lavra, № 51) и другия от 1184 г. (ibid., № 47) е известно, че висшите чиновници по места са получили от императора правото да подаряват държавни земи при условие да се изпълнява военна служба, като при това в акта от 1184 г. такова дарение направо е

наречено прония (ibid., № 47. 55—56). Наистина в акта от 1104 г. има много празнини, но издателите предполагат, че там са били написани думите στρατιώτῃ, τινι, на когото Склир е предал проастието Варсахани, като незаконно го е отнел от Лаврата «Св. Атанасий» (Lavra, № 51. 5—12)[253]. Както вече е доказано, терминът «стратиот» по това време по-често се употребява за обозначаването не на селянин (притежател на στρατεία — участък земя и задължен с военна служба), а на феодал, намиращ се на служба при императора[254]. Алексий I се разпоредил на Лаврата да се дадат равностойни владения на друго място. Отнетото проастие е имало почти 7 хиляди модия земя (около 600 хектара), 4 парици двувзевгарати, 11 парици еднозевгарати, мелница и градина. Според мнението на Г. Острогорски това владение е станало «прония», и то именно от военен характер[255].

В разпореждането на Йоан II (от 1124 или 1139 г.), както и във вече споменатите по-горе постановления на Алексий I и на Мануил I, се говори, че «като използват като щастлива находка» случаите на смърт на игумена или епископа, «анаграфевсите, дуковете, praktorите, стратезите, прониарите и други лица, изпълняващи държавна служба», нахлуват във владенията на църквите и манастирите «под предлог за събирането на държавни платежи» и отнемат всичко, което могат, от проастиите и селата на църквата. По-нататък в разпореждането на Йоан II пише, че той забранява «на архонтите по места. . . да присвояват» имуществото на църквите и манастирите (Jus, III, p. 428—430). От този документ следва, че представителите на централната власт по места са били «местните архонти», че прониарите също се разглеждат като служебни лица[256] (които нахлуват в църковните земи «под предлог за събиране на държавни платежи») и че те отнемат имуществото на църквите (но не е ясно дали става въпрос за недвижимо имущество). С една дума, струва ни се, че постановлението на Йоан II не само не противоречи на мнението, че прониарите са само притежатели на права за събирането на данъци (а не собственици на земята), но и го подкрепя. Терминът «архонт на дадено място» може да бъде употребен също не в смисъл на «земевладелец», а на «притежател на властта» върху определена територия.

Но ето и друг документ — хрисовула на Алексий I от 1085 г. за манастира «Богородица Милостива». В него също се забранява на стратезите, кастрофилактите и прониарите да навлизат във владенията на манастира и също е казано, че те са способни «да подчинят» и самия манастир (MND, p. 26—27) заедно с неговите земи, «работни впрягове» и селяни. Очевидно е, че и в постановлението на Йоан II се има предвид недвижимо имущество, което биха могли да си присвоят прониарите. Споменаването на прониарите сред чиновниците (впрочем в края на изброяването заедно с «другите лица») съвсем не е доказателство, че те не са били собственици на прониите като поземлени владения[257].

По-определени сведения за пронията през XII в.[258] намираме в

акта на дука на Солун Йоан Контостефан, племенник на Мануил I. Съгласно този документ, издаден през 1162 г., един «стратиот» на име Панкрати Анема заграбил в района на село Веселица («както то се нарича по местното наречие») проастие от Лаврата заедно с неговите 8 парици (Lavra, № 57). Панкрати Анема имал в съседство с владенията на Лаврата проастие «в прония», което преди това е било «в прония» в ръцете на други трима души, също «стратиоти». На тях манастирът им е давал под аренда определен участък земя, като в договора имало условие, че арендният участък не може да премине под аренда на тези, «които след това ще имат посоченото проастие в прония», и още, че арендаторите не могат да заселват на този участък «парици стратиоти», които са длъжни «там само да сеят», но не и да строят жилища и «да не правят места за вършитба» (ibid. № 57. 60—70, 76—77).

Договорът е бил нарушен, първо, защото арендаторите на участъка — стратиотите прониари, са починали и той е трябвало да бъде върнат на Лаврата; второ, защото новият прониар е заселил парици на арендния участък. Любопитно е, че за да заздрави своите права върху мястото, Панкрати е заселил на него свои парици, а осемте заварени парици на Лаврата е преселил в неговото проастие (ibid. № 57. 117—122). Наетият под аренда участък от Лаврата е определен като «немалък»; очевидно и проастието на прониара също е било голямо (ibid. № 57. 115). Тримата бивши прониари са получили проастието в прония най-рано още при Йоан II (през 1119 г.), като и тримата към 1162 г. са починали[259], при това те са го получили на същите основания (условна собственост със задължението да се изпълнява военна служба), на каквито го е получил и Панкрати.

Хониат пише, че Мануил I е раздавал «на стратиотите» («лекувал от глад войската») «участъци напоявани земи, плодородни орни ниви и данъкоплатци ромеи» (р. 273), като тази практика според неговите думи била «изобретена» още преди Мануил I, но отначало земите се раздавали само на «достойни» и «отличили се» воини, а сега като че ли на всички, които пожелаят да станат войници, дори на «незнатни хора» и даже на константинополското «простолюдие» (р. 272, 274), от което аристократът Никита Хониат е особено възмутен[260]. Преди това земя се е раздавала като награда за заслуги (на особено отличили се и достойни воини като Бакуриани и Лъв Кефала, и то «въз основа на хрисовули»), а сега — на всички стратиоти (без заслуги, но при условие да се изпълнява военна служба). И раздават пронии, както видяхме вече, не само самият император, но и висшите чиновници по места, тъй като това раздаване е станало вече система, обикновено явление, неизискващо специални императорски грамоти (тъй като прониите са се давали не като пълна лична собственост, а само като военно владение).

Особено голям фондът на държавните земи през XI—XII в. е бил в България. Земите между реките Струма и Вардар са се раздавали не само на манастири, но и на прониари. В «Тимариона» е от-

белязано, че плодородната долина на Вардар е извънредно удобна за военните упражнения на «стратиотите» и «стратезите»[261].

Разпространението на условните дарения от военен характер се потвърждава от новелата на Мануил I от 1143 (или 1158) г. и от повторението на тази новела през 1155 (или 1170) г., в които императорът забранява да се отчуждават подарените земи на лица, които не са от сенатското или стратиотското съсловие[262]. В новелите наистина не е казано от какъв характер са даренията, но във всеки случай, както вярно отбелязва М. Я. Сюзюмов, тези новели свидетелстват за опит да се трактуват даренията като условна собственост[263].

За още един случай на раздаване на пронии в българските земи има сведения в два акта на Лаврата (№ 45 и № 47). Актовете навярно са били датирани от издателите — № 45 от 1091 (или 1106) г. и № 47 от 1094 г. Ф. Дьолгер смята, че това е грешка и датира документите от октомври 1196 г. за акт № 45 и февруари 1199 г. за № 47[264]. Д. Анастасиевич и Г. Острогорски доказват, че и тази датировка за акт № 47 не е вярна и я отнасят за февруари 1184 г., т. е. за времето на Андроник I[265]. На тях им се удава също да направят и убедителни поправки към текста на акт № 47, който на места е напълно неразбираем в този си вид, в който е издаден[266].

В документ (лисис) № 45 се казва, че в темата Вериа и Мъглен на планината Пузухия (Πουζούχια № 45. 1—5)[267] Лаврата има земи, които са ѝ подарени от Йоан Дука (чичо на Исак II и на Алексий III, както доказват Д. Анастасиевич и Г. Острогорски)[268]. Тези земи Лаврата всяка година ги е давала под аренда на «стратиоти»[269] от темата Мъглен и на парици на мъгленския епископ (Lavra, № 45. 9—10). Но арендаторите не плащали уговореното и на чиновниците на темата Вериа и Мъглен се предписвало да помогнат на манастира да получи арендното заплащане (Lavra, № 45. 14—19). В акта (простагма) № 47 се казва, че сред тези «стратиоти» има «кумани» (Κομάνοι), които са уговорили местните българи и власи (може би и париците на епископа, споменати в акт № 45) също да не плащат на манастира за арендата и са им оказали в това отношение някаква помощ, а освен това са притеснявали манастирските власи, така че те са напуснали земите на Лаврата (Lavra, № 45. 23—25).

Д. Анастасиевич и Г. Острогорски предполагат, че «стратиотите кумани», които са създавали неприятности на Лаврата и на нейните арендатори, едва ли са били прости номади, които някога (през XI в.) императорът е победил и ги е заселил в пределите на България[270]. Това предположение се потвърждава от тези места в простагмата, в които авторите внасят няколко поправки, възстановяващи смисъла на текста. Тук се съобщава, че на територията на село Хостиана[271], принадлежащо на Лаврата, се намира манастирчето «Йоан Продром», което е подчинено на Лаврата. Около него са заселени няколко дулевти (προσκάθηνται δουλευταί τινες), които «не са предадени на манастира чрез данъчните списъци» (случай, очевидно аналогичен на този, който разгледахме вече). Чиновникът, който в темата Мъглен обикновено осъществявал това «предаване чрез да-

нъчните списъци», облагал дулевтите (които, разбира се, вече не били безимотни)[272] с данъци като непредадени на манастира (ἐπηρεάζει αὐτοὺς ὡς ἀπαραδότους), а двама от тях дори дал в прония на куманите (καὶ δύο ὑπ' αὐτῶν εἰς πρόνοιαν παραδέδωκε Κομάνοις). Императорът заповядал тези дулевти, включително и двамата, които чиновникът е дал в прония на куманите, да бъдат предадени на манастира, а на куманите да се дадат като компенсация «други»[273] (Lavra, № 47. 62—64).

По такъв начин споменатите по-горе кумани «стратиоти» се оказват действително прониари, едни от тези «полуварвари», на които, както пише Хониат, са се раздавали земи (р. 273)[274]. При това, нека отбележим още веднъж, правото на висшите чиновници да раздават пронии не само се признава в простагмата, но дори се предписва чиновникът да даде в прония на куманите други селяни на мястото на тези, които по-рано им е бил дал.

Изводът на Д. Анастасиевич и Г. Острогорски, че институтът на пронията като условно поземлено дарение от военен характер в края на XII в. вече е бил получил «много широко» разпространение и съсловието на прониарите е станало могъщо и етнически пъстро[275], ни се струва за напълно оправдан. По това време пронията придобива смисъл именно на специфично военно поземлено дарение[276]. Любопитно е, че Валсамон и Зонара[277] тълкуват западната βενεφίκιον само филологически — не като специфичен западен институт, равнозначен на византийската прония, а като дума (λέξις), εὐργέτημα, εὐεργασία, означаваща «благодеяние» въобще. «Нали в среброто (διὰ τῶν ἀργυρίων) — пише Зонара — се изразяват парите, а в бенефициите — всякакъв вид блага и предоставянето на достойнство (δεξιώσεως).» По наше мнение обяснението съвсем не е в това, че пронията не е имала нищо общо с бенефицията, а в това, че през XII в. западноевропейската бенефиция за византийците не е била още юридически равнозначна на пронията. Бенефицият, правата на който за феодала на Запада са били достатъчно здрави и от които той е можело да се лиши само с решение на съда на събранието на васалите и само в резултат на измяна спрямо сеньора, в представите на византийските правници не пронията, която императорът е можел винаги да отнеме от прониара, а дарението на пълна собственост е било равноценно на истински дар.

Във Византия не са приравнявали към прониара и западния «ленник». Именно твърдо установеното юридическо право на последния върху неговото ленно място е пречело за такова сравнение. Неслучайно във Византия с термина «ленник» (λίηιος) са наричали чужденците, владеещи собствена територия, неполучаващи никакви земи от императора, но признаващи неговия суверенитет и задължаващи се (често само формално) да изпълняват военна служба[278]. Фактически обаче, когато феодалите от Запада завоювали Византия в началото на XIII в., между прониата и феода вече нямало никаква разлика.

За прониари в началото на XIII в. ни дава сведения и Йоан

Навпактски. Един от тях — Константин Цирифна — владеел дъбови гори, в които селяните от съседните села самоволно събирали жълъди. Управляващият имотите на Цирифна дори убил един от тези селяни, когато го гонел от гората, за което Йоан го наказал с епитимия (Pétridès, p. 19—20). Друг прониар, желаейки да нагости поканения от него в пронията му висш сановник, изпратил в селото куриер, за да може масата да бъде вече сервирана при пристигането им. Селяните донесли необходимите продукти, които обаче не удовлетворили прониара и той убил един от своите парици «за дързостта му» като се отървал за извършеното деяние също само с епитимия[279].

Раздаването на пронии, както видяхме от примера в акта от 1196 г., продължава и по време на управлението на династията Ангел. Като пише за връщане на владенията на феодалите от Исак II Ангел, конфискувани от тях по времето на Андроник I, Никита Хониат отбелязва, че тази мярка дала на Исак много стратиоти за борбата му със сицилийците[280]. Във всички разгледани по-горе случаи такива «стратиоти», получатели на поземлени владения, са били прониари. Затова напълно правдоподобно е предположението на М. Я. Сюзюмов, че сред върнатите владения е имало и пронии[281]. Но очевидно е, че Исак II, който по това време се е нуждаел от големи военни сили за войната му с норманите, е раздавал и нови пронии. Именно това раздаване са имали предвид Теодор (Петър) и Асен, когато са отишли в Кипсела с молба да ги зачислят като «стратиоти» и да им предоставят «някое малко доходно село (χωρίον) . . .в Хемус» (Nic. Chon., p. 482)[282]. На нас ни се струва, че такова разбиране на това сведение е най-естествено.

Едва ли обаче системата на пронииte е получила голямо развитие на север от Балкана. За византийските стратези, архонти, катепани в градовете по Дунава сведенията са достатъчно многобройни, но имала ли е тази чиновническа и сановническа аристокрация поземлени владения в Паристрион, подарени от императора или придобити на място, ние не знаем. Ако там е имало такъв вид владения, то във всеки случай те са били с по-малки размери, отколкото на юг от Балкана и в Западна България. Североизточна България пък («земя на императорския домен»), живееща през XI—XII в. в обстановка на постоянна тревога и неувереност, се е славела сред византийците като непроходимо и диво място (Cedr., II, p. 594 sq.; Cinn., p. 93)[283]. Имало е и там през XI в. «стратиоти», които градовете по Истър «ги изхранвали» (Attal., p. 204), но трудно е да се каже какво са представлявали те.

Както вече споменахме по-горе, в Паристрион са се намирали императорските владения, но императорите са предпочитали да подаряват земи от тези места на знатни лица от чужденците, които са преминавали на служба на империята или на номади, или при условие че ще изпълняват военна служба. Сведения за даването на богати с трева и вода пасбища в Паристрион («чак до морето») на кумани се срещат неднократно (Cedr., II, p. 584, 587, 657). Кинам пише за предоставянето на земи на един от руските князе — Владислав,

който дошъл във Византия заедно със семейството и войската си (Cinn., p. 236). Преди Владислав в тези места е получил земи и руският княз Василко (Cinn., p. 236)[284].

По наше мнение в края на XI и началото на XII в. условното земевладение във Византия не само се е появило, но вече е получило и твърде широко развитие, включително и в българските земи. Пътищата и формите на неговото възникване са били разнообразни, но колкото повече се е развивало, толкова повече са изчезвали различията между харистикариите, прониарите, притежателите на василикати, солемнии и т. н. Всички те са се превръщали във феодали, притежаващи земи, дадени им от короната при условие да изпълняват предимно военна служба. И именно пронията става най-типична форма на условно дарение въобще, като постепенно измества другите негови форми. В началото на XIII в. и фактически, и юридически получаването на права върху доходите от определена територия е означавало владеенето на тази територия. Фактически обаче (но още не юридически) такова е било положението още през XI в. Доказателство за това е историята със солемния на севастократора Адриан, спомената вече от нас. Монасите на Лаврата се развълнували, като научили, че правото за събиране на данъците от полуостров Касандра е дадено на частно лице — на Адриан, — и те се страхували «да не би да ги сметнат за парици на този, на когото плащат държавните данъци». Въпреки че императорът със специален хрисовул разяснявал, че заплащането на данъците на Адриан не превръща монасите в парици[285], горното сведение е важно свидетелство, че практически и заплащащите, и събиращият данъците в своя полза са гледали на тази работа по-иначе. В дадения случай монасите на могъщата Лавра са успели да отстоят своите права, но в тези случаи, когато е ставало дума за прости селяни — данъкоплатци на хазната, работата винаги е могла да добие друг обрат.

Самото осъществяване от страна на централната власт на правото на върховна собственост върху земите на свободните селяни е водело до ограничаването, а след това и до ликвидацията на това право. Наистина в изследваното от нас време този процес още не е завършил и пронията си е оставала условна собственост. Но още по това време правата на прониарите са нараствали. Ако в началото получаваните от тях доходи от прониите нито по форма, нито по размери не трябвало да се различават от държавните данъци, то в средата на XII в. (както се вижда от акта от 1162 г.) прониарът вече свободно се разпореждал със селяните от своята прония — преселва ги на друго място, обработват арендни земи. В същото време техните платежи и повинности претърпяват съществени изменения.

Завършвайки раздела за едрото земевладение в България през XI—XII в., още веднъж искаме да обърнем внимание на факта, че повечето от източниците свидетелстват за бърз растеж на феодалното земевладение в България, но не на местната, а на византийската аристокрация. Територията на завоюваната страна е станала фонд за даването на земи на византийските феодали както във вид на

дарения, така и във вид на пронии. Не навсякъде обаче ръстът на владенията, принадлежащи на византийците, е бил еднакъв. Имения на светски и духовни феодали византийци са били разположени главно на юг от Балкана (в източната част на България) и в Македония (в западната и югозападната част на страната). Особено силно проникването на византийците е било в Македония, в която особеностите на местното икономическо развитие бързо са се приравнили с византийските — в края на XII в. степента на развитие на тази територия по наше мнение малко се е различавала от степента на развитие на съседните изконни византийски земи. Сходни процеси са ставали по всяка вероятност и в Североизточна България, но значително по-бавно, така че в края на XII в. тази област, избавена от непосредственото хазайничене на византийските феодали, е имала много повече сили, способни да започнат активна борба за освобождение. Ако в края на X в. по степен на развитие на феодалните отношения Североизтокът е изпреварил Запада, то в края на XII в. по наше мнение Западът е изпреварил Североизтока[286]. Трудно е обаче да се каже в коя половина на страната положението на населението е било по-добро. Прогресът на феодалните отношения в западната част на страната е донесъл засилване на гнета, личната зависимост и безправието, а забавянето на развитието на североизточната част е съпроводено с аграризация, разоряване и опустошаване на територията от външни врагове и от византийските отряди.

4. НЯКОИ ЧЕРТИ НА ФЕОДАЛНАТА ВОТЧИНА ПРЕЗ XI—XII в.

Твърде трудно е въз основа на нашия материал да си изградим пълна представа за структурата на феодалната вотчина в България. Ние не можем не само да изясним съотношението между домена и селските участъци, но често и даже да намерим достатъчно определени указания за наличието на самия домен. Материалите, запазени от Първото българско царство, ни позволяват само да се досетим, че разделянето на земята на вотчината на домениална и заета от селяните е съществувало още тогава[1]. Източниците от времето на византийското господство, макар и твърде по-многобройни, често ни дават да съдим за домена също само по косвени пътища — по състава на обектите, собственост на феодала, и по сведенията за повинностите на селяните.

Малко по-конкретни са данните в типика на Бакуриани. Основният масив от владенията на манастира в Петрич са се намирали в неговата околност, край Станимака и Филипопол; другите владения са били разхвърляни в Южна и Западна България на стотици километри от манастира. Част от земите близо до манастирската ограда без съмнение са представлявали домен. Бакуриани забранява на монасите да отчуждават както земи, заети от парици (παροικοτόπια), така и «други земи», които той разрешава да се дават за владение само на парици, «които обикновено работят за манастира»

(p. 51. 22—23). Следователно сред земите, на които са работели париците, е имало и такива, които не са им дадени за владеене. Потвърждение за това е и указанието за 47 впряга работни волове (p. 54. 7—8), наречени в типика «господарски» за разлика от «принадлежащите на париците животни» (p. 13. 29—30). Също така «господарски» (δεσποτικά) са наречени и мелниците, предадени на манастира (p. 48. 10). В типика има преки указания за задължение на селяните да работят ангария на манастира (p. 42. 6—7; 48. 12—13). Без съмнение те са били длъжни да работят на тези ниви, лозя, овощни и зеленчукови градини и проастия, които Бакуриани е дал на манастира.

Вероятно и другите владения на манастира също са се делели на домениални и παροικοτόπια[2]. Така, изброявайки владенията на манастира в темата Волерон, Бакуриани отбелязва, че той ги предава на манастира заедно «с всички зевгари в тях, с цялата намираща се в тях посевна площ (κατασπορᾶς), с цялото движимо имущество и способно самостоятелно да се движи и с всички доходи и привилегии, свързани с тях» (p. 11. 21—24). И тук под ζευγάρια следва естествено да се разбира господарски впрягове волове. Въз основа на сведението за 47 впряга може да се предположи, че манастирският домен е обхващал най-малко 330 хектара. Но за обработването му е могло да се използва и добитъкът на селяните, а освен това част от домена (лозя, овощни и зеленчукови градини и т. н.) се е обработвал главно ръчно. Далеч не всички домениални земи обаче са се използвали за посев и насаждения. Покрай пасбищата, ливадите, горите и другите полски имоти все някаква част годни за оран земи не е била обработвана. Затова именно се и признава за желателно тези земи да се дават за владеене на манастирските парици. Очевидно монасите са чувствали много по-остро недостига на работна ръка, отколкото недостиг на земя.

Вероятно подобно е било положението и в именията на Теофилакт. Ще напомним, че Теофилакт е заменил с хазната цяло село, но не заради неговата земя, а «заради труда на париците» (col. 424. A). При все това през XI—XII в. феодалите, използващи труда на селяните в своите домени, са предпочитали те да имат свое самостоятелно стопанство, а не да бъдат безимотни. Така манастирът «Богородица Милостива» е превърнал своите парици в зевгари, Теофилакт пък е снабдил своите селяни с работен добитък (col. 449. B), а монасите на манастира «Козмосотира» са се стремели да се възстанови (със силите на селяните на общината) изгорял селско-стопански двор (p. 66. 36—67. 20). Дори занаятчиите във вотчината са имали свое стопанство и е можело да бъдат привличани да работят ангария (NP, p. 253). По всяка вероятност още през XII в. някои от вотчинниците са разглеждали работата на селяните на земята на своите домени като основен вид тяхно занятие въобще. В устава на «Козмосотира» по-специално не се забранява «да се пренасят селцата» по-близо до манастира (което вероятно е ставало често), ако това не е затруднявало много париците да доставят плодовете на

труда си до своите домове (p. 52. 20—24). Тази мярка, разбира се, е имала за цел да «уплътни» повече работното време на селяните. Както вече се спомена по-горе, прониарът Панкрати Анема също е преселил своите селяни.

Господарските земи близо до Бачковския манастир и до манастира «Козмосотира» са представлявали вероятно значителни компактни територии покрай другите, които са се намирали в отдалечените манастирски владения. Но по-често те са били раздробени на много участъци, разхвърляни между участъците на свои и чужди зависими селяни, на съседни манастири и други феодали, на свободни селяни и т. н. При това имотът на феодала е могъл да представлява само част от дадено село, какъвто е случаят с двора (αὐλή, δσπήτιον) на Теофилакт в заграбеното от него село (col. 524. A; 536. A); могло е да включва в себе си редица селски дворове, какъвто е случаят в типика на Бакуриани за проастието с хорафии, «вписани в данъчния списък за предаване» (p. 11. 13—14); могло е и да се намира отделно от селото — такъв е бил например имотът, който Теофилакт е заменил с друг от хазната (col. 424. A; 457. C—D)[3]. Понякога владенията на феодала били обкръжени от села на свободни селяни или части от села, както това е станало при отделянето на земя на манастира «Богородица Милостива»[4]. Придобиванията, предоставянията и даренията от най-различен вид (и в най-различни места) не само на земи, но и на сгради, манастири, килии, ставропигии, приюти, пазарища, магазини, работилници, жилищни домове, мелници и т. н. още повече са усложнявали стопанската структура на вотчината[5].

Често отношенията вътре във вотчината се усложнявали от наличието в нейните предели на участъци и владения, върху които степента на собственост на вотчинника не е била еднаква (родови владения, владения по хрисовули, пронии, василикати, харистикии, села под патронаж, земи в χρῆσις — под аренда, земи, дадени само за ползване; участъци (например на манастири), на които пълното право на собственост за вотчинника ще премине само при определени условия и т. н.). В пределите на манастирската вотчина отделни монаси и игумени са могли да имат свои лични владения, а някои от монасите дори продължавали да обработват такива лични участъци, без да престават да бъдат монаси на манастира[6]. Освен това между самите манастири е имало различен вид договори за манастирските владения. Част от владенията на един манастир се предавали за ползване на монасите от друг манастир, и то често не за определено заплащане, а срещу предоставянето (също за ползване) на някакви други владения. Така например около 1037 г. манастирът «Рахи» (Ῥαχῆ) дал на монаха Дионисий участък земя за лозе, като в замяна е получил правото да мели зърно в мелницата на Дионисий. По-късно този участък бил продаден на Дионисий, но той не преминал в негова пълна собственост, тъй като не получил правата за свободно отчуждаване (Lavra, № 25). Очевидно договорът с манастира е бил средство за постепенното заробване на Дионисий. В тази връзка не е случайна и толкова ниската цена за лозето —

4 номизми за 15 модия. Известно е, че през XIII в. за 2—3 модия земя от средно качество се заплащало 1 номизма[7], т. е. 15-те модия са стрували 5—7 номизми за обикновена земя, а лозе се е оценявало почти 10 пъти по-скъпо от орна земя[8].

Дори и да се отчете падането на курса на номизмата през XIII в. в сравнение с XI в. и намалението, което би било справедливо в случая (Дионисий сам е посадил лозето), все пак е ясно, че цената за участъка е била по-скоро символична — Дионисий се е превърнал в парик на манастира.

Практиката за даването под аренда на домениални земи от манастирите също доказва, че през XI—XII в. необходимостта от работна ръка поне за манастирската вотчина е била твърде голяма. Владеенето на земя е предшествало владеенето на хора и в това е главната причина за развитието на арендата. Манастирите са предпочитали краткосрочната аренда (дори едногодишната), когато арендаторът е бил едър собственик или е имал силен покровител. В такива случаи при усложнения от различен род манастирът е можел след изтичането на годината да смени арендатора (както впрочем и условията на арендата). Така например Лаврата всяка година е давала земя под аренда на прониарите в темата Верия и Мъглен и на париците на мъгленския епископ[9]. За противоположен случай (дългосрочна аренда) черпим сведения от един акт от 1217 г., в който се твърди, че такъв вид аренда се е практикувала «от древни времена». Някой си Драгин Теодор получил от манастира участък земя при условие да го превърне в лозе. Драгин е бил длъжен да започне да внася арендното заплащане след изтичането на третата година от даването на арендата, като за 12 модия е трябвало да плаща по един перпер[10]. Това заплащане било определено за близките 25 години, а след като те изтекат, договорът се възобновявал за следващите 25 години, а заплащането (πάκτον) се удвоявало[11]. Подобен вид наследствена аренда малко се е отличавала от отношенията на феодална зависимост. Според Пире след 30 години аренда арендаторът се превръщал в «стопанин» на арендния участък и не можело да бъде изгонен от него от господаря му (Jus., I, p. 23, 42—43, 49). Арендаторът придобивал права за владеене и се превръщал фактически в парик. В приведения от нас случай монасите неслучайно са установявали срок за арендата от 25 години — за този срок арендаторът не придобива права за владеене на участък, обработван и превърнат с негов труд в лозе, а заплащането нараства двойно след 25 години и може би да нараства още за следващите 25 години. Едва ли положението на такъв формално свободен селянин да е било полеко от положението на тези, които са ставали «стопани» на манастирска земя след 30 години аренда.

Свободните селяни са били принудени да вземат земя под аренда не само затова, защото са имали малко земя или въобще са нямали земя, но и защото по-хубавата земя се е намирала в ръцете на феодалите. Любопитни сведения съдържа в това отношение един акт от 982 г., който представлява договор на славянобългарите от Йерисо

с Йоан Ивирит. Йоан се съгласява да им даде под аренда за 29 (но не за 30) години известни земи близо до Градиска за 100 златни номизми и за земи на българите на полуостров Лонгос[12].

Твърде интересни данни за арендата на свободните селяни намираме в запитването на севаст Алексий Педиадит към Йоан Апокавк. На остров Керкира «много от жителите (πολλοὶ τῶν οἰκητόρων) от далечни времена идват при нашия митрополит (керкирския митрополит — Г. Л.) и молят църквата да им даде участък земя (τόπον ἐκκλησιαστικόν) за засаждане на лозя или за друго ползване (ἢ χρῆσιν ἑτέραν) според техните нужди. И вземат земя, но по местния обичай дават вместо взетата друга, собствена, която е два пъти повече.» Такава размяна са направили не един и не десет арендатора (ἐκληπτόρων), «а много, и то много пъти в продължение на дълго време, като за новопридобитите (ἁπλᾶ) участъци земя дават в замяна двойно повече по размери». Севастът пита имат ли наследствено право за владеене на тези участъци хората, които са ги получили от църквата чрез такава размяна. Йоан Навпактски дава положителен отговор на въпроса — имат право да ги предават по наследство за ползване (εἰς χρῆσιν) и имат право на владеене (κατοχήν)[13]. По всяка вероятност твърде голяма е била нуждата на селяните от плодородна земя, щом те са се съгласявали на такива неизгодни условия — да дават двойно повече земя, и то без да бъдат уверени, че имат някакви права над полученото от тях в замяна. Ето втората причина за широкото развитие на арендата по това време, която често само е прикривала действителните по същество отношения.

М. М. Фрайденберг[14] и К. А. Осипова[15] са напълно прави, като твърдят, че още през X в. арендните отношения са станали форма на феодална зависимост или средство за въвличането в нея. Най-често така е било при вземането на земя под аренда от селяните. Едрите собственици — прониарът Панкратий Анема (Lavra, № 57) и епископът Ἐζιβῶν (Schatzkamm, № 57), — напротив, са се стремели да превърнат арендните земи в свои собствени. Очевидно така са постъпили със земите на Лаврата и прониарите в темата Верия и Мъглен. Манастирът е давал на тези прониари и на епископските парици земя «срещу десятък». Може би това действително е било десета част от реколтата, тъй като монасите се оплакват, че арендаторите «не доставят на манастира същия този десятък по време на жътва» (Lavra, № 45. 11—12). Манастирът давал в планината[16] Пузухия на прониарите и пасбища пак срещу десятък, който те също така не плащали. Нещо повече, те изгонили оттам дори подчинените на манастира власи. Императорът заповядал на чиновниците на темата да помогнат на монасите да си получат десятъка, да предадат на манастира данъците от власите и подарил на монасите два държавни парцела земя (μανδρία)[17], където трябвало да пасе добитъкът на зависимите от тях власи, заедно със «селата при тези парцели» (χωρίον τῆς μανδρίας) с техните «парици и мелници» (Lavra, № 47).

Най-важни сведения обаче за сравнителната ценност на раз-

личните обекти, собственост на манастирската (а и не само на манастирската) вотчина, и по-специално за сравнителната стойност (и размерите) на земите, заети от владения на парици и от другите земи на феодала, ни дава хрисовулът на Алексий I от 1104 г. за Лаврата «Св. Атанасий». С този хрисовул (Lavra, № 51) императорът компенсира загубите, нанесени на Лаврата от едрия феодал и местен чиновник Андроник Склир, който несправедливо ѝ е отнел проастието Варсахани. Лаврата е молела като компенсация да ѝ се дадат три съседни проастии, но се оказало, че са достатъчни и две. В хрисовула подробно се изброява какво и в какъв размер манастирът е загубил и с какво загубеното се компенсира.

Отнето от манастира	*Компенсирано на манастира*	
3549 модия земя от първо качество 3413 модия запустели земи (трето качество)	980 модия земя от първо качество 300 модия земя от второ качество 3702,5 модия земя от трето качество	Проастие Асмала
	2048 модия земя от първо качество	Проастие Лоротомос
Всичко: 6962 модия земя	Всичко: 7030,5 модия земя	
4 парици дизевгарати 11 парици еднозевгарати 1 зимна мелница 1 запустяла градина	9 зевгарати 3 воидати 2 актимони	Проастие Асмала
	9 зевгарати 7 воидати 5 актимони 2 мелници	Проастие Лоротомос

Освен това на манастира са били подарени 480 модия земя с десетина парици зевгарати.

Този любопитен документ си остава и досега загадка. И наистина какъв принцип на изчисления е заложен в основата му, в резултат на който се смята, че загубената от манастира собственост е напълно и без остатък компенсирана? Пръв Ф. Дьолгер прави опит да обясни този акт[18]. За своето обяснение той предварително поставя уговорката, че анаграфевсът често се е оказвал пред такива трудни, а понякога и неразрешими задачи и затова се е стараел да излезе от положението по най-простия начин. Според мнението на Дьолгер така стои работата и в дадения случай. Той изхожда от следните предпоставки: 1) 480 модия земя (както и 10 парици зевгарати), подарени на манастира от Алексий I при компенсирането на загубите, са включени от анаграфевса в сметките и представляват земя с «неопределено», но във всеки случай не първо качество; 2) 3413 модия загубени от манастира запустели земи са земи от второ качество, макар че Дьолгер допуска веднага, че тук сумираната земя е от второ и трето качество; 3) един зевгарат се приравнява на двама воидати или на четирима актимони, а дизевгарата на трима еднозевгарати.

Впрочем Дьолгер сам изказва големи съмнения за правилността на своите предпоставки. По-нататък той допуска една странна грешка-

ка, която прави безпредметни всички негови следващи изчисления. Той пише, че на Лаврата е била предадена земя от първо качество с 521 модия повече, отколкото тя е загубила, тогава когато в действителност тя е получила именно 521 модия по-малко — 3549 — (980+2048)=521[19].

След Дьолгер специален труд на този акт посвещава Г. Острогорски[20]. В началото той напълно основателно подчертава, че компенсацията би трябвало да бъде абсолютно еквивалентна и точна. Но той изхожда от следните предпоставки: 1) 480-те модия (от първо качество според неговото мнение) на императорското дарение случайно не са споменати в изчисленията, но на практика те са включени в сумата на предадените земи, така както и 10-те парици зевгарати, подарени заедно с тези земи, са включени в броя на предадените на манастира селяни. 2) Първото предположение води до второто — между дизевгаратите и еднозевгаратите според Острогорски няма разлика. 3) В акта има грешка при писането: вместо 2048 модия земя от първо качество трябва да се чете 3048 модия (т. е. вместо δισχιλ(ίων) — τρισχιλ(ίων). 4) При изчисленията е взета под внимание само земята от първо качество, т. е. вместо 3549 модия първо качество е предадено 4028 модия — 980 + 3048 (тези 3048 идват от поправката на Острогорски вместо 2048); или, казано иначе, манастирът е получил 479 модия (4028—3549) земя от първо качество повече, отколкото е имал преди; тези 479 модия Острогорски ги обявява за 480-те модия земя от императорското дарение. 5) 3413 модия запустели земи, загубени от Лаврата, 300 модия от второ качество и 3702,5 модия от трето качество просто не са взети под внимание при компенсацията. 6) Един зевгарат се приравнява не на двама воидата или на четирима актимони, а само на един и половина воидата или на трима актимона (съгласно една от формулите на византийските зememери)[21].

Но не би ли трябвало да се опитаме да обясним акта така, както е, и да приемем цифрите, назовани в него, такива, каквито са? Предположенията и поправките на Г. Острогорски за нас не са убедителни. 1) 480-те модия и 10-те парици зевгарати са специално дарение, дадено по «милостта» на Алексий I, и те нямат никаква връзка с операциите по компенсацията, която е станала само повод за това ново дарение в полза на Лаврата. 2) Разликата между зевгаратите и дизевгаратите недвусмислено е подчертана в акта. 3) Не са изчерпани възможностите за тълкуване на цифрите в акта, без да се внасят външни поправки, които винаги в подобни случаи са лесно уязвими. 4) Сам Острогорски подчертава в началото на статията си абсолютната точност, с която би трябвало да се извърши компенсацията, а след това маха от изчисленията хиляди модии земя, включително и от второ качество. 5) Действително съществувала е и формула, според която един зевгарат се е оценявал на 60, воидат — на 40 и актимон — на 20 перпери[22] (т. е. един зевгарат е бил равен на 1,5 воидата), но тази формула в акта не се прилага; самият Острогорски признава, че в акта 18 зевгарати, 10 воидати и 7 актимони са

изчислени на 24,75 зевгарати, т. е. по формулата 1 зевгарат = 2 воидати = 4 актимони (18 зевгарати + 5 (10 воидати) + 1,75 (7 актимони) = 24,75!)[23].

Макар че на манастира е била дадена повече земя, отколкото той е имал по-рано (7030,5 модия срещу 6962 модия), то земята е оценявана по качество и в такъв случай земята от първо качество, предадена на манастира, е била много по-малко, отколкото той е загубил. Има формула на византийските зememери, съгласно която 1 модий земя от първо качество = 2 модия земя от второ качество = 3 модия земя от трето качество[24]. По тази формула следователно ние можем да приведем различните по качество земи към един от тези видове; при това ние смятаме 3413 модия запустели земи за земи от трето качество, макар че в акта те не са пряко определени, докато всички други земи в него са точно определени. Това предположение ни се струва за най-естествено, тъй като, ако тези земи са били от първо или дори от второ качество, загубите на лаврата от хубава земя щяха да бъдат твърде значителни. Освен това земята от второ качество точно се определя дори и за най-малкия участък от 300 модия. Затова най-вероятно е да се изпусне посочването на земята именно от последното качество. Така че 6962 модия загубена от Лаврата земя се равнява на 4687 модия земя от първо качество, т. е. 3549 + (3413:3) = 3459 + 1138 = 4687. Получените от Лаврата земи общо 7030,5 модия са еквивалентни на 4412 модия земя от първо качество (980 + 150 + 1234 + 2048). И така срещу 4687 модия са дадени 4412, т. е. на Лаврата не са върнати при компенсацията 275 модия земя, преизчислени на база първо качество (4687—4412). Но затова пък на нея са ѝ предадени вместо 15 загубени 35 зависими селяни. И тук обаче специално внимание е обърнато на имущественото положение на париците. Да следваме самия акт: 1 «дизевгарат» = 2 зевгарати; 1 зевгарат = 2 воидати = 4 актимони. Следователно от манастира са отнети 19 зевгарати (4 дизевгарати и 11 едно-зевгарати, а са му предадени 24,75 зевгарати (както е изчислено в самия акт: 18 зевгарати + 10 воидати + 7 актимони = 18 + 10/2 + 7/4). Но в акта е казано още, че един зевгарат, отнет от Склир, се компенсира с една от предадените на манастира мелници. Следователно за 18 зевгарати (19—1) са дадени 24,75 зевгарати.

След тези изчисления табличката, която дадохме преди това, ще приеме следния вид:

Отнето от манастира	*Дадено на манастира*
4687 модия земя от първо качество	4412 модия земя от първо качество
18 зевгарати	24,75 зевгарати
1 зимна мелница	1 мелница
1 запустяла градина	

По такъв начин вместо 275 модия земя от първо качество и запустялата градина на Лаврата е дадено 6,75 зевгарати (или 27 актимони, т. е. 6,75 × 4). Следователно един актимон е приравнен към 10 модия земя от първо качество, а един зевгарат — към 40 модия.

тази цифра трябва малко да се увеличи (може би до 48—50 модия), тъй като 27-те актимони компенсират освен земята от 275 модия още и запустялата градина.

Но възможно ли е владеенето на парици да бъде признато за равностойно на владеенето на земя с определени размери? Ние мислим, че е възможно, а това признава и Г. Острогорски, според когото актът позволява да се установи стойността на един парик спрямо «заменяната за него» земя[25]. А и в самия акт направо се казва, че се разменя недвижимо имущество за парик — мелницата се компенсира с един зевгарат.

Наистина още Ф. И. Успенски отбелязва големите колебания в размерите на парцел земя за парик зевгарат (от 40 до 420 модия), но същият предполага, че тези колебания са зависели от качеството на земята[26]. В акта за отделянето на земя за манастира «Богородица Милостива» (р. 27—29), както вече видяхме, на един зевгарат се падало до 83 модия земя (500 модия за шест зевгарати). Но, първо, там е казано, че местните чиновници не са знаели «колко модия земя обхващат участъците», т. е. по колко модия земя се полага на един зевгаратен двор в дадената местност («в българските теми»); второ, при даването на земята и в този случай би могло тя да е била оценявана по качество (или, напротив, именно понеже не е била оценявана по качество, чиновниците да не са знаели по колко на това място се пада на селски двор и са избрали вероятно случаен критерий, като са се позовали на хрисовула на Алексий I, в който се казва, че 500 модия земя се обработват от шест впряга волове).

Известно е, че държавните данъци се събирали на базата една номизма за участък от 48 модия земя от първо качество[27], т. е. и тук за официална единица на данъчното облагане е била приета такава мярка, която е съответствала на парцел земя за парик зевгарат. Разбира се, много често тази цифра е била само теоретична, но тя е била официална мярка не само в отношенията с държавата — през XIV в. (а може би и по-рано) заплащането на феодалната парична рента на база парцел земя от 48—50 модия като еталон за определяне големината на рентата придобива силата на обичай.

Така например в данъчния списък на Зографския манастир от 1309 г. (или 1294) пише, че манастирът е получил 14 перпери доход от 716,25 модия земя, незаета от селяни, т. е. по един перпер от 50 модия. В. Мошин обръща внимание на този факт, като отбелязва, че подобно явление се наблюдава и в Хилендарския данъчен списък[28]. През 1315 г. по данъчния списък на Зографския манастир от 825 модия земя в Солунската тема е получено 16,5 перпери, а от 400 модия в Лужец — 8 перпери[29], т. е. и тук от неразделената на стаси орна земя (с други думи, земя от първо качество) се получава доход от един перпер за 50 модия. По данъчния списък от 1320 г. доходът от 1500 модия земя в Лужец е бил 30 перпери, от 500 модия в Антигония — 10 перпери, от 943 модия в Йерисо — 19 перпери, от 650 модия в Саравари — 13 перпери. От лозе с площ 5 модия, оценявано 10 пъти по-скъпо в сравнение със земята за зър-

но — един перпер. От една мелница по списъка от 1309 (1294 г.) — два перпера, а по списъка от 1315 г. — един перпер[30]. Да разгледаме накрая и описа на стасите, приведен от В. Мошин, с посочване на рентата, заплащана от всеки стас. Най-близко до отбелязаната от нас стандартна норма е стасът на стопанството на Димитър. По списъка от 1320 г. това семейство, което се е състояло от самия Димитър, майка му Фотина, жена му Зоя и сина му Константин, е владеело зевгар волове, 13 модия земя, 4 модия лозе, 3 мулета и 1 магаре. Рентата на семейството е била $2\ ^2/_3$ перпера. По списъка от 1315 г. сестрата на Димитър Ирина и синът ѝ Иван са имали едно муле и са плащали 1/6 перпера[31]. Следователно рентата за трите мулета и магарето би трябвало да бъде около 2/3 перпера (1/6×4), а от зевгара волове и от земята на Димитър от 53 модия (13 модия орна земя и 4 модия лозе — $13 + 4 \times 10 = 53$), т. е. от парцела на зевгарата — 2 перпера[32].

И така за един перпер се е оценявал участък орна земя от 50 модия, който не е даден за владеене, както и безстопанствен (очевидно стандартен — от 50 модия) селски стас, а предаден за владеене участък е давал доход от два перпера. Това напълно съответства на нашето тълкуване на акта от 1104 г., съгласно който участък от 50 модия земя от първо качество, незает от парик, е равностоен на парик зевгарат без земя, а зает участък — два пъти по-скъпо. До този извод стига още П. Безобразов, който пише, че участък от 40 модия земя, заселен с крепостни, е «във всеки случай» двойно по-скъп от също такъв участък без крепостни[33].

Без съмнение Г. Острогорски е прав, като прави в своята статия за акта от 1104 г. извода, че размяната на манастирското проастие Варсахани за проастията Асмала и Лоротомос е била изгодна за Лаврата, тъй като при значителните размери на манастирските земи съществено се увеличавал броят на нейните парици. Интересно е също наблюдението на Г. Острогорски, че както за предадените на манастира, така и за подарените парици в хрисовула от 1104 г. не е казано, че те се включват в този ἀριθμός, който е бил установен за владенията на Лаврата (80 парици), а това е позволявало на монасите да отслабят ефективността на държавния контрол[34] (впрочем тук работата зависи от разбирането на самото значение на термина ἀριθμός).

Бихме добавили към това, че актът от 1104 г. още веднъж подкрепя направения от нас по-горе извод, че през XI—XII в. достатъчно определено се проявява по-голямата заинтересованост на феодалите от придобиването на нови зависими селяни, отколкото придобиването на нови земи, тъй като селското стопанство е било основата на феодалната вотчина и нейната най-ценна част[35].

От този хрисовул най-накрая може да се направят и някои изводи за съотношението между земите на домена и земите на париците. В проастието Варсахани Лаврата е имала 19 зевгарати и 3549 модия земя от първо качество, т. е. (ако парцелът на един зевгарат е бил 50 модия) от париците са били заети 950 модия, а доменът е обхващал 2599 модия, като по такъв начин е превишавал παροικοτόπια

почти три пъти (без да говорим за 3413-те модия запустели земи). Голям е бил доменът и в проастието Лоротомос, където примерно на 14 зевгарати (9 зевгарати + 7 воидати + 5 актимони) е имало 2048 модия земя от първо качество, т. е. доменът (1348 модия) почти два пъти е превишавал селските владения. В проастието Асмала Лаврата е имала на 11 зевгарати (9 зевгарати + 3 воидати + 2 актимони) 1130 модия земя от първо качество (980 + 300:2), т. е. παροικοτόπια са заемали 550 модия и техните земи са били равни на домена. Разбира се, всички тези сметки са твърде приблизителни. В действителност домениалните земи в проастиите Лоротомос и Асмала са били много по-обширни, тъй като актимоните по всяка вероятност не са имали поземлени владения[36]. Следсвателно хрисовулът от 1104 г. ни помага да изясним причините на борбата за зависимото селячество между самите феодали, за която говорят източниците от XI—XII в.

5. КАТЕГОРИИ ЗАВИСИМИ СЕЛЯНИ

Сложността и разностранността на процеса при образуването на феодалната собственост и нейното развитие обуславят и многообразието на отношенията, които са съществували между феодала и зависимите селяни. «Когато разглеждаме което и да е обществено явление в процеса на неговото развитие — пише В. И. Ленин, — то в него винаги ще се окажат остатъци от миналото, основи на сегашното и кълнове на бъдещето»[1]. Сред експлоатираните от феодалите хора в България през XI—XII в. е имало и роби, и в различна степен зависими селяни, и занаятчии, и постепенно въвличани в зависимост свободни хора. Различията в положението на отделните групи от зависимото население в България през XI—XII в. обуславят разнообразие от термини, с които това население се обозначава в източниците. Тези термини обаче са византийски и те естествено не предават напълно местните особености; освен това те са консервативни и често не отразяват промените, настъпили във фактическото положение на една или друга категория селяни[2]. Но ние нямаме друг изход и се опитваме да разкрием реалното съдържание на византийските термини, като сме принудени често да се ограничаваме само с повече или по-малко вероятни предположения[3].

Положението на основната категория зависимо селячество в България по времето на нейното завоюване от Византия е било очевидно близко до положението на главната маса зависими хора в империята. Неслучайно в сигилиите на Василий II зависимите селяни на Българската архиепископия са обозначени с термина πάροικοι, при което по определен начин е подчертано, че те са били «парици» още преди завоюването[4]. Колкото и често да е широк смисълът на този термин[5], все пак като правило с него се обозначават в източниците зависимите селяни в родовите владения на феодалите, селяните в императорските владения и жителите на селата, дадени от централната власт като дарения или в прония. С други думи, пари-

щите са селяните в общините, които са попаднали в зависимост, не са загубили връзката си със своите парцели земя, но са загубили правото си на собственост върху тях и са станали само техни стопани. Ние мислим, че архиепископът на Охрид е имал в седемте кастри не по шест селски двора във всяко село (общо 40 двора), а в крайна сметка шест села, в които 40 двора са били освободени от основните държавни данъци.

За разлика от париците зависимите от феодалите и внесени в данъчните списъци разорили се свободни селяни, имената на които като хора, нямащи нищо, са били зачеркнати в списъците, се наричат в източниците «неплатежоспособни парици» (δάροικοι ἀτελεῖς,) «неизвестни на хазната», тъй като те нямат нито стаси, нито земя (MM, VI, p. 95; MND, p. 29). «Неизвестните на хазната парици», «актимоните», «апорите»[6] не са били специална категория селяни[7], така както и «авлитите» (αὐλῖται), «ипургите» (ὑπουργοί), «ипиретите» (ὑπηρετοῦντες), «дулевтите» (δουλευταί), «заселниците» (ἔνοικοι) и «елевтерите» (ἐλεύθεροι). Действително някои от тези термини показват имуществения положение на селяните (и на свободните, и на зависимите), други — юридическия им статут, трети — тяхната роля в имения на феодала. Независимо от това между тези групи от селяни има съществено сходство, което позволява да ги обединим в една категория — липсата на свое самостоятелно стопанство или по-точно липсата на поземлен участък.

Именно тази категория селяни (неносещи доходи на хазната) централната власт е подарявала на първо място, като е разрешавала на феодалите да ги заселват в своите имения при определен брой[8]. Част от тези селяни са получавали парцел земя и са се превръщали в зависими селяни със свое стопанство, а друга част е запазвала своето предишно имуществено положение. В. Мошин пише, че сред актимоните е имало и притежатели на добитък[9]; според мнението на Ф. Дьолгер актимоните не са имали нито дом, нито семейство, нито работни животни; те са били «надничари» в имения на феодалите и можело да плащат някои данъци или, както ἀτελεῖς, да не плащат нищо[10]. Но разделянето на актимоните на капникарии (заплащащи капникон) и на ἀτελεῖς само за себе си свидетелства за имуществени различия между тях; затова ние с право предполагаме, че в това отношение има по-голямо разнообразие.

Не са били специална категория и елевтерите. Г. Цанкова-Петкова напълно справедливо по наше мнение пише, че те първоначално са били «неплатежоспособни парици» или избягали парици[11]. Впрочем за това са писали А. П. Каждан, В. Мошин, Г. Острогорски и Ф. Дьолгер, които отбелязват, че «свободата» — ἐλευθερία — на елевтерите е означавала само свобода от държавните повинности[12] и от задълженията по отношение на друг поземлен собственик[13].

Много интересни сведения за своите елевтери ни дава Кекавмен. Той пише за тях на четири места[14], като в три от тях споменава елевтерите заедно с робите[15]. Тези сведения са проанализирани от Г. Цанкова-Петкова, според мнението на която фактическото поло-

жение на робите и елевтерите е било сходно и още през XI в. е имало явна тенденция към превръщането на елевтерите в крепостни[16], макар че по това време те заедно с робите по-често са представлявали слуги на феодала и са живеели в неговото имение[17]. Те са изпълнявали най-различни роли — от доверени хора и телохранители до лакеи, ратаи или работници в домена на стопанина.

Едва ли е възможно за това време да се приравнява положението на елевтера с това на мистията[18]. Мистията се е различавал от елевтера и неплатежоспособния парик преди всичко с това, че е работел на феодала по силата на определен договор в продължение на по-голям или по-малък, но точно установен срок и за договорено заплащане. А елевтерите и другите безимотни труженици, заселили се в имението на феодала, са изпълнявали такава работа и такива повинности, каквито е заповядвал техният господар, като са получавали от него много често само необходимото, за да преживяват; възнаграждението от господаря е било само милостта му и поощрението му. Тяхното положение без съмнение е било много по-безправно и по-несигурно. Сближаването на понятията «елевтер» и «роб» се наблюдава и в завещанията на Симвати и Кали Бакуриани. Симвати завещал определена сума пари, за да се раздаде на бедните и на тези, които в момента на неговата смърт се числят към прислужващите го елевтери (ἔχοντας εὑρεθῆναι ἐκδουλεύοντας μοι ἐλευθέρους)[19]. В завещанието на Кали наравно с робите и «бившите роби» — освободените от робство (ἀποδοῦλοι), се споменават и «бившите елевтери» (ἀπελεύθεροι)[20]. Очевидно да бъдеш «елевтер» в имението на феодала е означавало да се намираш в положение на ограничена свобода. Освободените роби и ипирети (ὑπηρέται) били длъжни в продължение на една година да получават издръжка от монасите, на които Кали завещала своите богатства[21]. Ние смятаме, че тук понятието ἐλεύθεροι е синоним на ὑπηρέται.

При наличието на обширен господарски домен не би било невероятно предположението, че елевтерите на феодала (както и другите категории безимотни) са били твърде многобройни. Но те са били междинна категория и колкото повече се е развивала феодалната собственост, толкова по-често феодалите са можели да ги настаняват в своите владения, където, получавайки за стопанисване участъци земя, са се превръщали в проскатимени[22]. В. Мошин смята, че проскатименът (за разлика от записаните в данъчните списъци парик не е бил внесен в данъчните кадастри и не е изпълнявал държавни повинности[23]. Сведения обаче за данъци от проскатимените се срещат навсякъде. Правилно посочва разликата между парика и проскатимена Б. А. Панченко, според когото проскатименът е преди всичко преселник на чужда земя[24].

Макар опитите за етимологично тълкуване на византийските аграрни термини често да са безплодни[25], терминът «проскатимен» е очевидно едно изключение, тъй като в източниците от XI—XII в. той често се употребява именно в това значение, което следва от самата му етимология («посаден», «заселен», настанен»). Теофилакт

пише, че са се разбягали селяните, «настанени преди това край църквата» на Деволската епископия и «настанени около църквата» (col. 529. B—C). Неплатежоспособните парици, подарени на манастира «Богородица Милостива», са наречени «посадени» на земя от 500 моди (p. 27, 38). Дори след като са станали вече зевгарати, за тях се говори като за парици проскатимени (p. 38). Този термин, показващ начина на въвличане на селяните в зависимост, се запазва след това и за техните деца и внуци[26]. Не е случайно, разбира се, обстоятелството, че през XI—XII в. с термина «проскатимени» се обозначават не париците от зависимите села, а зависимото население на проастиите, метосите, агридиите, зевгилатиите, странноприемниците, пристанищата и пазарищата, малките обособени владения и дори на мелниците. Проскатимените са преселници, които в действителен смисъл «са заселени» на господарска земя. На новото място те са получили земя за стопанисване (precaria data), като преди това са загубили своите парцели земя в общината и са загубили връзката си с нея[27]. Първоначално тяхното положение вероятно е било по-тежко от положението на париците в общините, но по-нататък разликите между тях все повече изчезват.

Друга категория, обозначавана с термин, етимологичното значение на който също в значителна степен съответства на действителното положение, е тази група зависими хора, каквито са били дулопариците (δουλοπάροικοι). Някои историци ги отъждествяват с париците[28], други ги смятат за селяни, намиращи се в първия стадий на превръщането им в парици[29], трети ги приравняват към робите[30] или към дворните слуги[31], четвърти ги отличават и от робите, и от париците[32]. Независимо от това повечето историци клонят към мнението, че ангариите са били главните видове повинности на тези селяни, които са се намирали в особено тежка зависимост. В постановлението на Алексий I и на патриарх Николай за властите на Атон е казано, че те «като овчари пасат овцете и млечния добитък и добитъка, даващ вълна, готвят и месят тесто за манастирите — с една дума, и те като дулопариците са полезни за монасите»[33]. Властите били изгонени от Атон[34], те не са били дулопарици, но за нас е важно тук сравнението на техните задължения с повинностите на дулопариците. По всяка вероятност те са били безимотни преселници в имението, които редовно и всекидневно са изпълнявали в него най-тежката работа. Сведенията, че те са имали семейства (Lavra, № 31. 24—26), ни позволяват да предположим, че все пак те е трябвало да разполагат и с някакво малко лично стопанство[35] и преминаването им в категорията на проскатимените или на париците е било напълно вероятно. В това отношение любопитен е един факт от завещанието на Кали Бакуриани, където се говори за «владения на дулопариците», освободени от нея за една година не само от «установената работа» (ангария), но и от плащането на вноски (εἰσφορῶν)[36].

Голям интерес предизвикват сведенията, които се срещат неедноkратно в източниците от XI—XII в., за роби в България. Известно

е, че робите в България през XI—XII в. не са били рядкост. В новелата на Цимисхий се споменава за роби, продавани от българи (Jus, III, p. 303)[37]. Очевидно българите са препродавали роби във Византия, като са ги купували като частен случай в Переяславец от русите[38]. Войните и вземането на пленници са били главните източници на роби, за което неведнъж се споменава в «Законъ соудный людьямъ». Но там е казано, че пленен роб, който е работил три години, се пуска на свобода[39]. Правното положение на робите обаче се променя с разпространението в България на нормите на византийското право — юридически робът и в България започва да се разглежда като instrumentum vocale.

По всяка вероятност много българи са били превърнати в роби при завоюването на България. Цимисхий дори издава специална новела, с която освобождава войниците от заплащането на такси (κομμέρκιον) при продажбата на роби, взети по време на война (Jus, III, p. 301—303)[40]. Йоан Геометър, като пише в едно от своите стихотворения за Василий II, заплашва българите, че те ще трябва да работят като роби, оковани във вериги (κυφῶσι)[41]. Без съмнение византийците са взели в робство много българи и по време на потушаването на въстанията през 1040 и 1072 г.

Но не само войната е била източник на роби в България. През 1095 г.[42] в отговор на запитване на митрополита на Солун Теодул императорът постановява тези от робите, които представят достатъчно доказателства за своя произход от родители, които са били свободни хора, да бъдат освободени. Робите искат освобождаване, «като доказват своето право на свобода с произхода си; те казват, че са се родили от свободни родители, от българи или от подобни (на тях), които нашата държава завзе в робство» (Jus, III, p. 402). Робите казват, «че произлизат от бащи българи, но някога, по време на непоносимия глад, са били продадени много евтино от своите родители» (Jus, III, p. 405). В същата новела се дава разрешение робите да бъдат венчавани при встъпването им в брак (Jus, III, p. 403. 406—407). И така ние можем да смятаме, че тяхното детство (времето, когато са били продадени) се отнася към 50-те—70-те години на XI в., характерни с особено тежък данъчен и феодален гнет в България.

И. Сакъзов има специален труд за тази новела[43]. Според неговото мнение българите в пределите на империята въобще не са били равноправни, а са се намирали в «социално и политическо робство»[44]. Но държавата, пише Сакъзов, опасявайки се от намаляването на свободното население — източник на средства и войници за войската, — все пак е била принудена да преразгледа своето отношение към робството[45]. Като се основава на това място в новелата, където е казано, че някои господари не позволяват на робите да се венчават, защото се страхуват този акт да не ги направи свободни, и като изхожда от разясненията на Алексий I, че «робите служат на господарите си, както и по-рано, и в никаква степен венчаването не ги избавя от робството им» (Jus, III, p. 407)[46], Сакъзов посочва, че новела-

та запазва старите правни отношения между господари и роби[47]. Юридическото положение на робите обаче според мнението на Сакъзов съществено се подобрява, тъй като се облекчава тяхното освобождаване[48].

М. Я. Сюзюмов смята, че новелата ни най-малко не е изменила юридическото положение на робите, тъй като нормите на гражданското право, както и преди това, не са се разпространявали върху тях[49], но поддържайки с цялата строгост на закона робството, държавата в същото време се е стремяла да посщрява количественото намаляване на робите[50]. Причината за това се е заключавала в измененията, настъпили в производствените отношения — трудът на робите престанал да бъде рентабилен[51]. От XI в., пише Сюзюмов, робският труд загубил всякакво значение[52]. А. П. Каждан също смята, че за разлика от IX—X в. през XI в. се наблюдава израждане на робството, терминът «роб» загубва реалното си съдържание, засилва се тенденцията за освобождаване на робите, които се превръщат в зависими селяни; запазват се робите само като домашни слуги в имението[53]. Според мнението на А. П. Каждан освободените роби първоначално стават зависими мистии, а след това — крепостни[54]. М. Я. Сюзюмов отхвърля възможността за такава еволюция, като смята, че освободените по завещание роби стават свободни хора, а ако впоследствие се окажат все пак зависими, то затова вината е в «по-нататъшните мероприятия на наследниците»[55]. За нас тези две гледни точки не са взаимно изключващи се. Освободеният, но лишен от имущество роб, което да е достатъчно, за да му осигури препитанието, веднага може да стане зависим под каквато и да е форма — всичко се определя от конкретните обстоятелства. Положението на свобода, запазвано според Сюзюмов от освободените роби в продължение на известно време, може веднага (и вероятно като правило) да стане просто юридическа фикция.

Във византийското законодателство са съществували още през IX—X в. норми, които са ограничавали разпространението на робството сред свободните хора. Съгласно Василиките вземането в робство на деца на свободни хора поради бедността на родителите се забранявало от закона[56]. Продаденият в робство на възраст до 20 години е имал правото да иска да му бъде предоставена свободата (ἀναβοᾶ εἰς ἐλευθερίαν)[57]. Но очевидно тези норми не се съблюдавали и новелата на Алексий I, която формално не внася нищо ново, фактически изиграва значителна роля. Сюзюмов е прав в това, че тя малко е изменила правното положение на робите, но без съмнение е съдействала за освобождаването на робите, които са били свободни по произход, и е облекчила самата процедура на освобождаването. Византийските юристи и през XII в. са се позовавали на новелата на Алексий I, като са я тълкували при това (Валсамон) като документ, който дава на роба, търсещ убежище в църквата, правото на покровителството на императора[58].

Независимо от това продажбата на свободни хора в робство е имала място във византийския живот както преди новелата на Алек-

сий I, така и след нея. Теофилакт пише, че данъчният чиновник (очевидно за неплатежоспособност) «отвежда в робство едно от петте деца, също както отброява петата или десетата (глава) добитък» (col. 337. B)[59]. За самопродажба в робство на мизерстващи свободни хора свидетелства Кинам (p. 275).

За роби на няколко места пише Кекавмен[60]; той съветва да не се скърби за умрял роб, така както и за счупен съд (p. 60. 12—16). Теофилакт съчинява специално стихотворение за избягал роб, в което го заплашва, че ще го върнат с вързани ръце, тъй като, както пише авторът, «господарят владее всички пътища на твоето бягство». Той нарича този роб технит, т. е. занаятчия[61]. Ана Комнина ни съобщава за двама роби на български велможа (II, p. 181).

През XI в. робите са били използвани не само като домашни слуги в имения и като занаятчии, но и за селскостопански работници[62]. Очевидно много от тези роби са били настанени на определени парцели земя и както и да се разглеждат те от правна гледна точка, фактическото им положение се е приближавало до положението на зависимото селячество. Според наблюденията на М. Я.Сюзюмов делата, свързани с имуществата на роби, са заемали по-голямо място в съдебната практика именно през XI в., вероятно защото продажбата на роби заедно с имущество (пекулий) е станала тогава често явление[63]. Не само продажбата, ще добавим ние, но и освобождаването на роби заедно с пекулиите; при това освободеният с пекулий роб често веднага е ставал зависим селянин. Официалното заявление в грамотите за освобождаване, че освободените роби стават «ромейски граждани» (πολίτας Ῥωμαίους), е било само една празна декларация — нали и крепостните във Византия дори и през XIV—XV в. юридически никога не са били лишавани от «привилегията» да се смятат за «граждани на империята на ромеите». Извънредно интересни в това отношение са сведенията от завещанията на Симвати и Кали Бакуриани. Като пише за своите ψυχάρια и ἀποδοῦλοι — освободени роби от мъжки пол (ἀρσενικά), — Симвати казва, че те се освобождават заедно с техните дрехи и жилища (ἔγκοιτα) и с пекулиите (πεκούλια)[64].

«Аз желая — пише Кали — всички освободени роби и робини, на които съм дала свободата още отдавна. . . да бъдат свободни от момента на моята смърт и (да се смятат) за ромейски граждани, така че на никой от тях никой от моите роднини или епитропи да не прави спънки да живее и работи, където си поиска»[65]. Следователно отдавна освободените заедно с пекулиите роби са продължавали да живеят в имението на феодала. Налагало се е между прочем те да бъдат «освобождавани» два пъти — освободени първия път от господарката си, те са продължавали да ѝ служат и чак след нейната смърт могат вече да живеят и работят, където си поискат. На практика едва ли много от тях са могли да се възползват от това право, така както не са се възползвали от него и първия път. По всяка вероятност пекулиите не са били достатъчни, за да могат робите да се изхранват, и затова може би в същото завещание Кали пише, че

нейните наследници — монасите, са длъжни в продължение на една година да дават от владенията ѝ прехрана на освободените роби (σκλάβους) и ипирети (ὑπηρέτας), тогава когато (и това противопоставяне е много интересно) дулопариците (париците) се освобождават за една година от повинности. Заслужава внимание също и ясното указание в завещанието на Кали, че терминът ἄνθρωπος се употребява в значение на δοῦλος (тя говори за своите ἀνθρώπων . . . ἤτοι δούλων)[66].

В източниците от XI—XII в. терминът «роби» се сближава с термина «слуги» (θεραπευατί). Съгласно хрисовула на Никифор Вотаниат «слугите» не са имали свое стопанство. След смъртта на техния господар те са оставали без средства за съществуване и Никифор прави една забележителна препоръка — да се снабдят «слугите на селяните и гражданите» с недвижимо имущество (Attal., p. 317—318). Да бъдеш «наследствен слуга» (κληρωτοῖς θεράπουσι), пише Никита Хониат, това значи «да не си свободен човек» (οὐχ ἐλευθέροις) (p. 79). Със значението на думата «роб» се е употребявал и терминът οἰκέτης (на оловните печати между тези термини не се е правела разлика)[67]. Без съмнение близко до това значение е бил и българският термин «отрок». В житието на Йоаким Осоговски зависимите хора, които между прочем са носели на ръце своя господар по време на боледуването му, се наричат ту отроци, ту роби[68]. В Хилендарско-студеничкия устав от края на XII и началото на XIII в.[69] на монасите се забранява да имат свои «отроци»[70], така както в устава на манастира «Св. Мамант» им се забранявало да имат ипурги и икети (ὑπουργοὺς καὶ οἰκέτας)[71] и в устава на манастира «Йоан Продром» край Месемврия — също ипурги (NP, p. 587). Теофилакт пише за специален държавен данък от владенията на феодалите, който се е наричал «отрочина» (ὀτρωτζίνα)[72], очевидно това е бил данък за владеенето на отроци, така както е съществувал например данък за владеенето на «зависими власи» (MND, p. 124). А. Леруа-Молинген смята, че «отроците» са дулопарици[73]. Това е напълно вероятно, ако вземем предвид, че положението както на робите, така и на отроците по това време се е приближавало до положението на зависимите селяни[74]. Тази тенденция е довела през XIV в. превръщането на отроците в предимно селско население, подобно на париците. Появили се даже цели зависими села на отроци[75].

Все по-често робите преминават в положението на зависимите (и очевидно в много по-голяма степен на зависимост) селяни. Без съмнение имало е място и на случаи на пълно освобождаване на роби. Евстатий Солунски например дава свобода на своите роби, като предоставя решението на този въпрос на духовния съд в съответствие с новелата на Алексий I от 1095 г.[76]. Но по-често според нашето мнение юридическата свобода на такива ἀποδούλων се е превръщала незабавно или след известно време в зависимост от феодален тип.

Заинтересоваността на централната власт от запазването на облагаемото с данъци и способно да носи военна служба население

се проявява също и в опитите да се попречи на попадането в робство на свободни хора. Такива опити се наблюдават и през XII в. Ако още Йоан II разселва част от пленените печенеги, като ги задължава с военна служба, а друга част продава в робство (Cinn., p. 8; Nic. Chon., p. 22), то Мануил разселва всички пленени сърби (Cinn., p. 103). Той се разпорежда също така да върнат свободата на всички, които са били свободни по произход (Cinn., p. 276), и дори откупува със средства на хазната част от робите, като ги зачислява във военните списъци[77] и очевидно им дава и недвижимо имущество.

Трябва да се предполага, че тези мероприятия и разпореждания далеч невинаги са имали успех, но независимо от това те са спомагали за превръщането на робите, свободни по произход, в зависими селяни. На този процес е помагала и борбата за свобода на самите роби. Източниците от XI—XII в. говорят за бягства на роби и за тяхната ненавист към господарите им. Евстатий, като мотивира необходимостта от освобождаването на робите, пише, че те «с едно око гледат към дома (на господаря), а с другото търсят път за бягство» и че «с една ръка изпълняват робския си труд, а с другата се хващат за меча»[78]. Почти със същите думи за роб, на когото «със сила са надянали ярема», пише и Кинам (p. 223, срв. p. 275, 276). Ана Комнина също пише за враждебността на робите към господарите им (I, p. 94), «тъй като по самата си природа робът е враждебен към господаря».

Робите вземат активно участие във въстанията през XI—XII в. Дори предводителят на въстанието през 1040 г. Петър Делян византийците са го смятали за избягал роб на константинополски велможа (Cedr., II, p. 527).

Като пишат за освобождаването на робите, и М. Я. Сюзюмов, и А. П. Каждан смятат, че те първоначално се превръщат в мистии и чак след това в зависими селяни. Каждан поддържа мнението, че такива мистии са били зависими[79], а Сюзюмов, че щом мистията стане зависим в някаква степен, той вече не е мистия[80], т. е. той подчертава чисто юридическата страна на нещата. Е. Е. Липшиц напълно справедливо определя мистията като юридически свободен, но фактически зависим човек и дори го поставя близко до положението на роба[81]. Според мнението на М. Я. Сюзюмов обаче преминаването в категорията на зависимите селяни е било «щастлива» участ само за малцина мистии, докато повечето от тях си оставали бедняци[82]. Но това едва ли може да се докаже, тъй като редиците на мистиите постоянно се попълвали от разоряващите се свободни селяни, за които пише и М. Я. Сюзюмов[83]. Сведения за използването на труда на мистиите в големите имения на светската земевладелска аристокрация в действителност са малко[84]. Но все пак такива сведения се срещат[85]. Бакуриани например не само е построил манастира с помощта на мистии (а не благодарение «ангариите» на париците, както сам подчертава той — p. 9. 27—31), но и постоянно е имал мистии в своето имение. На тези «бедни и служещи (καθυπερε-

τοῦσι) на манастира мистии и парици» той завещал да се раздава в деня на неговата смърт известна сума пари (р. 42. 1—9).

Има основания да се мисли, че и юридическият статут на мистиите се е изменял във връзка с промените в тяхното фактическо положение. Примери за юридическа непълноправност на мистиите ни дава А. П. Каждан — така например съдебната юрисдикция над мистиите се е осъществявала в някои дела от техните работодатели; на мистиите се забранявало да се явяват в съда във връзка с тъжби на техните господари. Василиките дори приравняват мистиите с робите и дават право на техния стопанин да ги издирва, когато са избягали, и да ги връща обратно[86]. Докато през IX—X в. наетият овчар или орач, който е прекратявал работата си преди изтичането на срока на договора, е загубвал само уговореното заплащане[87], то през XII в. мистия, който е напуснал работодателя си, са го залавяли и са го връщали обратно като беглец (καθάπερ δραπέτας) (Cinn., p. 271)[88].

Специфична категория зависими хора са били зависимите скотовъдци власи. Те са изпълнявали обикновените за дулопариците работи в полза на монасите на Атон[89]; манастирът «Богородица Милостива» също е имал в своите владения зависими власи (р. 124). «Принадлежащите» (διαφέροντες) на манастира на Амалфитяните власи в темата Мъглен пасели «своя добитък в пределите на тази тема» (Lavra, № 47. 24—25). Вероятно през XII в. част от тези власи са започнали заседнал живот и са се смесили с обкръжаващото ги славянско население. През 1198—1199 г. Стефан Първовенчани подарява на Хилендар 140 души власи, върху които манастирът е имал правото в случай на бягство със сила да ги връща в манастирските владения[90]. Така че тези власи са се разглеждали вече като действително крепостни и те едва ли са представлявали номадско население[91]. През XIV в. терминът «власи» много често е означавал само скотовъдци, без да се има предвид тяхната етническа принадлежност[92]. През XI в. обаче това още не е било така и в «Стратегикона» на Кекавмен (р. 67—70, 74—96), както и в императорското и патриаршеското решение от 1097 г. (?)[93] за власите се говори като за особена етническа група. Според мнението на И. Дуйчев терминът «власи» в хрисовула от 1184 г. (вж. с. 98—99) вероятно също показва и тяхната етническа принадлежност, а не само вида на професията им (овчарство)[94].

Най-труден е въпросът за занаятчиите във вотчината. Сведенията за тях са крайно бедни. Обширните имения на Теофилакт или на Бакуриани естествено не са могли да минат без труда на зависими занаятчии. Но Теофилакт само в едно от стихотворенията си споменава за «роб технит», който е «пренебрегнал работата си, възложена му от неговия господар»[95], а в типика на Бакуриани за занаятчии въобще не се споменава нищо. Може би сред занаятчиите наистина да е имало и доста роби, както се вижда от наблюденията на Р. Браунинг[96]. Във всеки случай монасите на манастира «Йоан Продром», които не са имали нито роби, нито слуги, са купували дрехите си от пазара, като за тази цел специално са получавали

всяка година от манастирската каса по две номизми-иперпери и по два «стари триглавника» (τρικέφαλα παλαιά)[97]. И, обратно, богатата Лавра «Св. Атанасий» е имала свои калугерствуващи корабни дърводелци, бъчвари, тъкачи, сарачи, готвачи, шивачи, обущари (Lavra, № 56)[98]. Зависимите от Навпактската митрополия (ὑπὸ τὴν μητρόπολιν) тъкачи, обущари и шивачи са имали и свое самостоятелно стопанство и съседният всесилен феодал се е опитвал да ги привлече към ангария в своя полза заедно с техния добитък (NP, p. 253. 8)[99]. Впрочем нашето мнение е, че занаятчии е имало доста и сред селяните, категориите на които разгледахме по-горе. Така например за един от предадените на Ивирон парици от село Радоливос от Кали Бакуриани е казано, че той е обущар (τζαγγαρίου). В брачния договор на охридчанката Теодора се казва, че тя дава като зестра на дъщеря си 1/3 от своите работилници (ἐργαστηρίων)[100].

Ние няма да говорим и за една доста значителна група от хора, които също са изпитвали на гърба си гнета на феодалната експлоатация — става дума за нисшето духовенство и нисшите слоеве на монашеството, положението на които често е било близко до положението на зависимите селяни. В случая ще се позовем на нашата статия, в която този въпрос е разгледан достатъчно подробно[101]. Необходимо е обаче да отбележим, че положението както на клирициte, така и на енорийските свещеници и на монасите дяконити е било като цяло несравнимо по-благоприятно от положението на париците; освен своето стопанство, като правило по-стабилно, отколкото на селяните, клирициte и йереите са имали някои специфични привилегии — често повечето от тях са получавали заплата, събирали са натурални и парични такси за требите от своите енориаши, без да говорим за нисшите монаси, които независимо от тежкия труд, полатан често от тях, никога не са търпели в богатите манастири такива лишения, каквито съдбата е отреждала на селското население[102].

За XI—XII в. характерна особеност в правното положение на всички разгледани по-горе категории феодално експлоатирани хора е бързото отслабване на различията между тях. Тази нивелировка преминава под знака на все по-голямото засилване на зависимостта на селяните от феодала и нарастването на експлоатацията.

Не е възможно да набележим някакви специфични категории на селяните по имуществен признак. Причината за това са не толкова недостатъчните източници, колкото самото положение на нещата по това време; естествено имуществените разлики вътре във всяка категория селяни са били големи. Но византийски термини за обозначаване на различни групи селяни по имуществен признак не се намират сред разгледаните от нас. Термините показват главно начините за въвличане в зависимост и правното положение на селяните.

Повечето от източниците говорят за зависимите селяни от всички категории като за дребни стопани. Като основни елементи на селското стопанство, отчитани от фиска или от феодала при определяне размера на данъка или рентата, се споменават орната земя (парцелът земя на селянина) и впрегатният добитък. Освен основното иму-

щество на селянина — поземления участък (владението) и впрегове волове — източниците говорят още за дребен и едър добитък за месо и мляко, за градини, мелници, домашни птици, пчели, рибарници. Интересно е, че рибарниците, така както и ливадите бързо престават да бъдат общински имоти и преминават в разреда на индивидуалното ползване (Theophil., col. 448. C)[103].

По своето имуществено положение селяните са били разделяни на дизевгарати, зевгарати, воидати, актимони и апори. Разбира се, тези категории съвсем не обхващат цялото разнообразие в тяхното имуществено положение. Ако вярваме на Теофилакт, то в зависимото от него село някои селяни са били седем пъти по-богати от своите бедни съселяни (col. 449. C).

Теофилакт пише за такъв парик бедняк като Лазар, който бил по израза на неговия господар «по-гол от речния рак» (col. 445. B) и «нямал нищо, което би могъл да загуби» (col. 445. A—B). Теофилакт моли практора, който изяснява имущественото положение на селяните, да ги впише в данъчните списъци «съответно с това, което имат» и да не ги облага с данъци «пряко силите им» (col. 449. C). Разнообразно е било и имущественото положение на париците на Бакуриани, който споменава най-нуждаещите се от тях (p. 42. 6—7). Някои по-заможни парици, които не се задоволявали със земята, дадена им от техния господар, всяка година арендували земя и от други феодали (Lavra, № 45. 10).

Категориите селяни, определени според начина на въвличането в зависимост и тяхното правно положение, и категориите селяни, установени по имущественото им положение, не съвпадат едни с други[104]. Независимо от съществуването на безимотни сред зависимите селяни основният контингент от тях са представлявали селяните, които са имали свое самостоятелно стопанство.

Трудно е да се определи достатъчно точно степента на зависимост от феодала на селяните от всяка категория. Причината също е в това, че през XI—XII в. тяхното правно положение постепенно се сближава; разликите между тях, обусловени от различните пътища на въвличането им в зависимост, все повече отслабват и лишават термините «проскатимен», «дулопарик», «отрок» и дори «роб» от тяхното реално съдържание. Терминът «парик», характеризиращ зависимото положение на стопанина на земя на феодала, постепенно измества другите термини и става обобщаващ. Затова ние можем да говорим за степента на личната зависимост на селяните през XI—XII в. само като цяло, без да ги разделяме в това отношение на определени разряди. Но и този въпрос досега си остава един от най-малко ясните в средновековната история на България.

А. Л. Погодин смята, че този проблем от българската история е «много тъмен и едва ли при липсата на данни някога ще бъде изяснен»[105]. Наистина ние не разполагаме с официални юридически паметници, които достатъчно определено да говорят за зависимото положение на селячеството. Само внимателното разглеждане на действителното положение на селяните във всеки конкретен случай

може да ни даде някаква представа за правата на феодала над личността на зависимия от него селянин.

Още Ф. И. Успенски пише, че във Византия чак до нейното завоюване от турците е имало и свободно, и зависимо население, икономическото и социалното положение на което е било различно[106]. Изводът за съществуването на лична зависимост във Византия през XII в. е господстващ и в съвременната историография, включително и в немарксистката. През XI—XII в., пише Ф. Дьолгер, зависимите хора са били принадлежност на имението; макар господарят да не е можел да изгони от земята зевгарата, то и зевгаратът не е можел да си отиде от нея без волята на господаря[107]. В. Мошин смята, че съществуването рамо до рамо на робски труд и труд на селяните в имението на господарите само по себе си предполага наличието на междинна форма, по-специално на серваж — крепостна зависимост[108]. Според мнението на К. Сетон с развитието на системата на пронииите и упадъка на централната власт разликата в положението на зависимите хора във Византия и в Западна Европа се запазва поскоро в областта на правото, отколкото в социалната област[109]. Г. Острогорски пише, че през X—XI в. обект на борбата на едрите собственици с държавата са били не само земите на селяните, но и те самите, а през XI—XIII в. възниква «личната зависимост» — византийските парици се прикрепват не към владението, а «към своя сеньор»[110]. Съветските историци смятат, че личната зависимост във Византия се оформя през XI—XII в., във всеки случай — в края на XII в.[111]. Някои български учени считат за възможно да се говори за крепостничество в България дори през X в.[112].

Всъщност възможността за търсене и получаване на феодална рента се е превръщала в действителност само благодарение на извъникономическа принуда, пораждана от самата система на стопанството, основано върху феодалната собственост на земята. След поземлената зависимост по необходимост е следвала и личната зависимост.

Това се потвърждава и от източниците от XI—XII в. Още в началото на XI в. на българския архиепископ се дава правото в работите на църквата и в управлението на своите владения да се разпорежда без намесата на сфициалните власти[113] и вероятно даже е осъществявал и юрисдикция поне от низша степен. Едно съборно църковно решение от 1071 г. гласи, че лицата, получили земя от църквата, са отговорни по всички въпроси, свързани с тази земя, не пред светския, а пред църковния съд[114].

Положението на парическа зависимост поне за преките наследници на зависимия стопанин е станало през XI—XII в. наследствено: в хрисовулите на Никифор Вотаниат от 1079 г. (Lavra, № 31. 23—26) и на Мануил I от 1156 г. (MND, p. 33) се препоръчва броят на париците да се попълва с техните деца и внуци. Според мнението на К. А. Осипова институтът ἀριθμός е представлявал крачка напред в закрепостяването, защото при него селяните при определен брой заедно с техните стопанства и земя се прикрепвали към феодалите[115]. Феодалите от своя страна безусловно са използвали този

институт за целите на закрепостяването на селяните, но самото въвеждане на ἀριθμός от държавата е преследвало по-скоро точно противоположни цели, а именно — да се ограничи броят на освободените от данъци зависими от феодалите хора и съвсем не е спомагало за задържането в пределите на имениятa на зависимите селяни, които не са били непосредствени стопани или наследници на стаси. Тяхното преминаване на земи на държавата, струва ни се, би било едно реално следствие от въвеждането на този институт, ако феодалите нямаха други, по-съществени средства за въздействие над своите селяни.

Независимо от това напускането на владението на феодала през XI в. вече е било достатъчно сложен процес. Работата е не само в непосилните трудности, с които би се срещнало всяко селско семейство, наумило си да намери по-леки условия за препитание или да усвои целини от държавните земи (макар че и тази възможност не бива да се изпуска), а и в това, че феодалите очевидно вече са имали достатъчно средства, за да задържат селяните в своите имения. Осъществяването или неосъществяването на правото на селянина да напусне владението на феодала е зависело явно не от самото наличие на това право, а само от силата на самия феодал, от неговия апарат за принуда. В това отношение много интересно е едно сведение на Кекавмен (р. 49. 30—33), който съветва своя син да не задържа елевтерите, ако те искат да си отидат. Г. Цанкова-Петкова напълно правилно според нас оценява това сведение като доказателство за съществуването на тенденция за превръщане на елевтерите в крепостни[116]. В действителност феодалите не са имали правото да задържат елевтерите («това е несправедливо» — пише Кекавмен), но всичко е зависело вероятно от самия феодал. За помощ със сила, а не за увещания, разбира се, моли Псел известно провинциално длъжностно лице, когато парици, принадлежащи на приятелско семейство на философа, са намислили да напуснат владението на това семейство[117]. Самата възможност за искане на съдействие по такъв въпрос от органите на държавната власт говори сама за себе си.

Париците се разглеждат не само като принадлежност на имениятa, но и като самостоятелна ценност. Като такава ценност например те се явяват в акта за компенсиране на загубите на Лаврата от 1104 г. (вж. с. 107 и сл.). В хрисовула на Мануил I от 1158 г. при изброяването на владенията на манастира, «както и да се наричат те», париците са посочени в един разряд с автургиите, пазарите, панаирите, реките, езерата и т. н.[118].

Все по-често предмет на съдебни дела стават не само и не толкова земите, колкото самите хора — зависимите селяни. Църковният владика на България са го обвинявали, че похищава хора от нивите и лозята (col. 445. A). Той заменя с хазната едно село «заради работата на париците» (col. 424. A), а не поради самата земя. Неговият парик Лазар зарязал своето стопанство на земята на господаря си, но това не го избавило от «ярема на парикията» (col. 444. C)[119]. Панкрати Анема си присвоява осем парици на Лаврата без земя (между тях Недон, Чернота, Надана — вдовица а Славота), като

ги преселва в своите владения, а Лаврата на законно основание иска да ѝ бъдат върнати и получава съдействието на властите (Lavra, № 57. 120—131). Кумани прогонили власите на манастира от манастирските пасбища, но манастирът не престанал да смята тези власи за свои и да действа пред властите не толкова за връщането на пасбищата, колкото за връщането на власите. Императорът дава на манастира нови пасбища, но не като компенсация за загубените, а като компенсация за власите (Lavra, № 47. 31—50).

Безусловно личната зависимост на селяните през този период се е намирала в стадий на сформяне, но от десетилетие на десетилетие тя се е усилвала, за което съдейства формирането на имунитета на феодалното имение. Усилването на личната зависимост на селяните е носело увеличаване на тяхната експлоатация и още по-голямо безправие. И ненапразно дори монасите на Лаврата са били обхванати от ужас пред перспективата да се окажат парици на частно лице (Lavra, № 39. 10—18). Никита Хониат свидетелства (р. 273—274), че по-рано свободни хора, които са дадени в прония, всъщност се оказват «в робство» и че прониарите безпощадно ги обират, като ги лишават и от последното им имущество. Йоан Навпактски пише за произволните непосилни данъци, налагани от феодала Константин Дука, и то не само на своите си селяни, а и на тези «от чуждите ниви». Той обирал селските семейства и при случай на смърт на селянина, и при случай на раждането на дете[120]. А, както е известно, правото на main morte на Запад е било свързано именно с личната зависимост от феодала.

Славянските актове от края на XII и началото на XIII в. свидетелстват вече за истинска крепостна зависимост. В хрисовула на Стефан Първовенчани от 1199 г. за Хилендар пише: «И ако някой от манастирските люде или влах избяга при великия жупан или при някой друг, да бъде върнат обратно или ако от жупановите люде (някой) премине при манастирските люде, да бъде върнат обратно»[121]. В запазена грамота на Асен II също пише за пълен имунитет на феодално имение, което предполага необходимото съществуване на лична зависимост в това имение[122]. Необходим атрибут на феодалната собственост и средство за реализацията ѝ, личната зависимост се е пораждала от нея и се е усилвала заедно с нейното развитие.

6. ФЕОДАЛНА РЕНТА И СРЕДСТВА ЗА НЕЙНАТА РЕАЛИЗАЦИЯ

А. Рента

Основното съдържание на дейността на всички организации на господстващата класа при феодализма — от вотчината до държавата — е изземването на незаплатения принаден продукт и задържането в положение на подчинение на неговия непосредствен производител. Затова въпросът за феодалната рента и за нейното формиране и размери е заедно с това и въпрос за главните причини на ожесточената

класова борба през средните векове. Обикновено при разглеждането на феодалната рента в България и във Византия на първо място се говори за държавните данъци и повинности, правата върху които са били предадени от държавата в частните ръце на феодалите. Причината обаче съвсем не е в това, че рентата от този вид е била основна, а в това, че за нея са запазени изключително голям брой сведения. На нас ни се струва, че разглеждането на феодалната рента, напротив, трябва да започне от тези нейни видове, които са се формирали в самата вотчина, като са отразили в себе си развитието на феодалните отношения, съдбата на едрото земевладение и пътищата за заробване на селячеството.

Примери за отработъчна рента (рента, заплащана с труд) можем да видим още в съчиненията на Презвитер Козма, там, където пише за работата в полза на «земните владици» и за това, че богомилите «повеляват на всеки роб да не работи за своя господар»[1]. Може да се предположи, че съгласно сигилите на Василий II за Охридската архиепископия[2] «задължените да служат (ὀφείλοντας ὑπειρετεῖν)» на църквите на енорията» парици и клирици са изпълнявали не само натурални, а и ангарийни повинности в полза на църквата. Във владенията на Бакуриани е имало значителна площ господарска орна земя. В типика на неговия манастир има и преки указания за ангария на зависимите селяни. Като определя, че един от париците на село Станимака е длъжен да обслужва с труда си странноприемницата на манастира (да мели зърно, да носи вода и дърва, да пали печката, да готви храна за посетителите), Бакуриани предписва този парик да бъде освободен «от всички други тегоби и от извършването на работите (δουλεία), с които е задължено цялото село» (р. 48. 12—13). На същото място се говори и за «обслужващите» манастира (καθυπερετοῦσι) бедни парици и мистии (р. 42. 6—7), както и за париците, които «обикновено работят за него»[3] (за манастира — Г. Л.). За две други странноприемници («Мармара» и «Св. Николай») също били отделени за обслужването им по един парик и по един монах (р. 48. 30—49. 13).

Към ангарийните повинности трябва да се отнесат и строителните работи, които се изпълнявали от селяните за вотчинника. Бакуриани се хвали с рядката добродетел, че манастирът в Бачково е бил построен от него «не за сметка на ангариите и принуждения (παροκλῆς), както и без прекомерно натоварване на моите парици, които аз не съм принуждавал тежко да страдат във връзка с построяването. . . на църквите и на самия споменат манастир» (р. 9. 27—31)[4]. С други думи, църквите и манастира Бакуриани е построил с труда на мистии, но в типика се споменават и издигнатите от него κάστρα, кули и други съоръжения (р. 10—11).

Кали Бакуриани в своето завещание освобождава париците (дулопариците) от своите владения за една година от «установените (ὡρισμένων) ангарии»[5]. Оплакването за липса на работна ръка за стопанството е една от главните теми в кореспонденцията на Теофилакт — трудът на париците (δυλεία)[6] в неговия домен е бил «по-

необходима от всичко работа (χρῆμα πάντων ἀναγήαιότερον)» за архиепископията (col. 424. A). Работният добитък от своя домен Теофилакт е давал на зависимите от него хора «за кратковременна утеха», както той сам пише (col. 449. B), очевидно също при условието да бъдат изпълнявани ангарийни повинности. Определени «уроци» — «работа по заповед на господаря» — е изпълнявал и техният на Теофилакт[7]. За монасите на Атон ангарийни работи като дулопарици са изпълнявали власите[8]. В проастиите Лоротомос и Асмала, които отначало са принадлежали на хазната (или на императора), а след това на Лаврата, е имало обширни домени и много селяни без свои парцели земя (Lavra, p. 139 sq.), които без съмнение са обработвали тези земи. С хрисовул от 1106 г. Алексий I подарява на манастира «Богородица Милостива» 12 парици без свои стопанства, «за да обработват (ἐργάζονται) дарената преди това на манастира земя» от 500 модия и за да работят (δουλεύουσι) за монасите (p. 29)[9].

От типика на манастира «Козмосотира» виждаме, че понякога феодалите са пренасяли цялото население на свое селце на друго място, което е било възможно, разбира се, само в такива случаи, когато ангарията в полза на господаря е отнемала значителна част от работното време на селяните. При това нивите на преместените селяни си оставали на старото място и в типика направо е казано, че отдалечаването на селяните от тяхното място на живеене може да затрудни събирането на реколтата и прибирането ѝ «в техните домове» (p. 52. 23—24). Типикът забранява такъв вид преселване, но протиаряът Панкрати Анема например го е осъществил (Lavra, № 57. 110).

Селяните на манастира «Козмосотира» са били длъжни да се грижат и за добитъка (биковете) на монасите (p. 68. 1—6). Само вестиаритите, които изпълнявали военната служба на манастира, се освобождавали от манастирската ангария (p. 72. 18—19). Към ангарийните повинности трябва да се отнесе и ремонтът на манастирските сгради и църкви, които «селяните са длъжни да възстановят, ако те се срутят» (p. 68. 32—33). Зависимите селяни на «Козмосотира» били длъжни да възстановяват общо, и то в най-кратки срокове, и изгорелите къщи в селата, колкото и да бъдат те (p. 67. 1 sq.). Константин Дука в Епир принуждавал да работят ангария париците, клирициите и занаятчиите от Навпактската митрополия заедно с техния добитък. А Теодор Дука, деспотът на Епир, забранил това да става занапред: «и да не бъдат принуждавани (зависимите хора на манастира — Г. Л.) нито частично (μερικῶς), нито изцяло (καθόλου) на ангария (NP, p. 253. 12). Съгласно хрисовула на Асен II, отнасящ се според мнението на Ласкарис към 1230 г., жителите на подареното на манастира «Ватопед» село Семалто, близо до Сер, били длъжни «да работят в полза на манастира»[10]. В хрисовула на Стефан Първовенчани за църквата в Бистрица се казва, че «стопаните на църковната земя» трябва да правят това, което им заповядва «старшият» на църквата. Същите селяни били длъжни да орат църковната земя, да строят трапезария («трапезную да гради»), да прокарват пътища. А селският «кон три години се предоставя за специална работа на църквата»[11].

Още по-малко са сведенията за натуралната рента, изплащана с продукти. Без съмнение тя е била заплащана в полза на църквата от зависимите парици и клирици на Българската архиепископия, които са били освободени от част от натуралните данъци към хазната (един модий пшеница, един модий просо и една мяра вино от всеки зевгарий)[12]. В богомилската «Книга на св. Йоан» отношенията на бога с ангелите са представени, както отношенията на феодала със зависимите селяни, които заплащат натурална рента. Дяволът («главният иконом» на бога) подбужда ангелите към въстание. «Ти колко дължиш на своя господар?» — пита той един от тях. — «Сто мери пшеница» — отговаря ангелът. — «Вземи перо и мастило и пиши: шестдесет». Така дяволът пита друг ангел и той отговаря: «Сто гърнета масло» — «сядай и напиши: петдесет»[13]. В тази любопитна картина без съмнение е намерил отражение светогледът на средновековния български селянин и образите в нея са взети от живота, макар че са получили фантастично пресъздаване. Жителите на село Станимака съгласно типика на Бакуриани били задължени не само с работа, а и с «тегоби» в полза на своя господар (р. 48. 12—13). За трите странноприемници на манастира годишно се отделяло определено количество зърно, вино, зеленчуци и други продукти «от доходите» на близките села Станимака, Здравикион и Прилонгион (р. 48—49). Само за тази цел манастирът е изразходвал всяка година по 1500 модии зърно (по четири модии на ден) и по 1500 мери вино (по четири мери на ден). В типика се предписва тези разходи да се увеличават в съответствие с увеличаването на доходите на манастира (р. 48. 19—22). По всяка вероятност тук се имат предвид натуралните вноски на селяните от горните села. В типика се споменава също и за «доброволни дарения» на селяните (вероятно в натура) по време на църковните празници (р. 40. 11—26)[14].

Според завещанието на Кали Бакуриани нейните парици са заплащали и «определени вноски» (εἰσφορῶν)[15], но ние наистина не знаем дали те са били натурални. Интересни в това отношение са писмата на Теофилакт. Сведенията за работа на ангария в тях са доста чести, но за натурална рента има намек само в едно писмо. Иронизирайки уж абсолютно неверните слухове за богатствата на архиепископа, Теофилакт пише на лекаря на Алексий I Михаил Пантехна да дойде при него в България и сам да обиколи париците на архиепископа и тогава те ще го «обогатят, като му дадат по една глава чесън» (col. 500. B).

Сведенията за натуралната рента стават много по-определени от средата на XII в. В типика на манастира «Козмосотира» Исак Комнин увещава игумена да не довежда селяните до разорение, така че «те да не търпят зло» и да не плачат, тъй като от тях «доходът отива в манастира», и че «от користолюбие» не трябва да се иска от тях повече от справедливото (р. 56. 9—19; 58. 34—59. 5). «Аз призовавам — пише Исак Комнин — игумена и подчинените му монаси да направят така, че никога епиците[16] от поверените им села да не познават каквито и да е тежки задължения освен полагащите им

се по норма (в полза на монасите — Г. Л.) платежи и да не им налагат каквито и да е неразумни и неочаквани тегоби». Нали тези епици, се казва по-нататък, «добиват само със собствените си ръце и със своя труд това, което е необходимо за прехраната им, за прехраната на техните нещастни жени, деца и родители, както и многото, което предоставят на техните господари и управници. . .» (p. 59. 1—4). Постъпленията от зависимите парици строго се отчитали от икономa на манастира, от игумена и скевофилаките (p. 67. 33—40) и са представлявали, както е казано на друго място, «зърно, ечемик, зеленчуци, вино, растително масло и прочие» (p. 44. 9—11). Очевидно париците на манастира са били задължени към него и с натурална повинност — псомодзомия, правото на която е преминало от държавата на феодала. Само вестиаритите на манастира били освободени от нея, и то от Исак Комнин (p. 72. 19).

На Лаврата натурална рента заплащали зависимите от нея власи, които пасели «собствения си добитък» на манастирските пасбища в темата Мъглен и Верия (Lavra, № 47. 32—50). По сведение на Йоан Навпактски един епирски феодал в началото на XII в. облагал «с тежки тегоби семейството на починал селянин, а при раждането на дете искал. . . дори кожата, с която се обличаме през зимата»[17]. Същият автор се оплаква, че някога «многолюдна парикия» Навпактската митрополия рязко намаляла, а заедно с това намелели и «вноските» (συνεισφοράς) на селяните[18]. Дори отношенията между епископа и свещениците в епископията били построени върху чисто феодална основа — йереите заплащали на епископа действителна феодална рента в натура. «От подчинените. . . на епископа на Пелагония йереи — пише Димитър Хоматиан — ежегодно има много приношения от плодове (καρποφόρημα) в полза на светейшеството на епископията, а именно восък, пшеница, ечемик, овчи кожи, лен и домашни птици» (Pitra, VI, p. 573). Отначало тези приношения са били уж доброволни, но след това, пише Хоматиан, някои архиереи «поради чревоугодие и алчност» увеличават размера на вноските и ги превръщат от «доброволност» в «насилие и тирания». «Не понесох сълзите и стенанията на йереите» — продължава Хоматиан и решава точно да определи размерите на вноските, така че те да бъдат по силите им и занапред «да не се изменят». «Сега ние определихме йерей-зевгарат да дава по три мери пшеница и по три мери ечемик, воидат пък — съответно по-малко — по три овчи кожи, 50 шепи обработен лен и един литър восък, а от споменатите продукти на земеделието нито едно зрънце» (Pitra, VI, p. 574). Ненапразно в българските грамоти от XIII в. на църквите и манастирите се дава от царете екскусия «от поповете», «како и с меропс»[19], т. е. както от крепостните селяни.

В решението на Йоан Навпактски «за непреднамерено убийство» се разказва за прониар, който тръгнал за своята прония от някакво село, «разположено във Влахия»[20], заедно с протовестиарита на Епирския деспот Мануил Дука — Георги Хониат. Прониарът изпратил свой човек в пронията да отиде по-рано, за да може при

пристигането на господаря и неговия гост всичко да бъде готово за гощавката (εἰς ὑποδοχήν). Жителите на пронията, «а по-скоро народ влашки» (καὶ μᾶλλον γένος τὸ Βλαχικόν) дали за гощавката само твърди овчи крака и нито един овен. Разгневеният прониар се нахвърлил върху един от селяните, който се осмелил да му възрази и го убил[21].

Според хрисовула на Стефан Първовенчани зависимите хора от църквата в Бистрица (меропхите и попът, ако той не е «освободен») също надплащат към оброка (припл҃аки оу оброк) по време, когато има посещение на църквата от «крал, владетел или гост»[22].

Така че, колкото и да са оскъдни сведенията, ние все пак имаме право да направим извода, че през XI в. явно преобладава рентата, заплащана чрез труд. Основания за този извод ни дава не толкова фактът, че за XI в. преобладават сведенията за отработване пред тези за ангария, колкото ясно изразената в източниците от това време заинтересованост на феодалите от селския труд в земите на домена. Ф. Дьолгер също предполага, че през XI и началото на XII в., когато е имало много малки участъци земя на селяните и огромни домениални земи, особено тежка е била именно отработъчната рента[23]. За средата на XII в. сведения за натурална рента се срещат много по-често, но все пак те не са достатъчно, за да ни дадат възможност да отговорим на въпроса, дали отработъчната рента в България и в районите, населени с българо-славяни, за XII в. е отживяла форма на рента, съществуваща наред с преобладаващата натурална рента. Ние можем да кажем само, че значението на рентата, заплащана с продукти, през този период се е увеличило в сравнение с предишната рента, заплащана с труд.

Още по-трудно е да съдим за размера на отработъчната и натуралната рента през XI—XII в. Засега ние нямаме в това отношение нито едно пряко сведение[24]. Разбира се, размерите на ангарията за дулевтите, робите, дулопариците и безимотните парици би трябвало съществено да се различават от размерите на ангарийните повинности на париците и проскатимените. Освен имуществото на селянина, степента на неговата зависимост, състава на семейството върху размера на ангарията са влияели и много други фактори, без да говорим за местната специфика, силата на обичая, силата на селската съпротива и т. н. Но независимо от цялата тази пъстрота и разнообразие вероятно е имало някакви норми. Така в завещанието на Кали Бакуриани се говори за ὡρισμένων ἀγγαρείων καὶ εἰσφορῶν, т. е. за «установени ангарии и вноски»[25]. В типика на Исак Комнин също пише за това, че не трябва да се иска от селяните повече «освен записаното по закон за полагащите се платежи» (ἐκτὸς δικαίας ἀναγραφῆς τῶν ὀφειλομένων αὐτοῖς τελεσμάτων — p. 58. 40). Любопитна е забележката в хрисовула на Теодор Дука, че зависимите хора могат да бъдат принуждавани да работят ангария частично или напълно заедно с техния добитък (NP, p. 253. 12)[26]. Трудно е да се отгатне какво конкретно се има предвид тук. Но може да се предположи, че има намек за някакви норми или за срокове на ангарията. И, обрат-

но, в хрисовула на Стефан Първовенчани е казано, че селяните работят за църквата толкова, «колкото им повелява старшият»[27].

Съгласно хрисовула на Алексий I от 1106 г. 500 модии земя се обработвали от 12 безимотни парици с 6 впряга волове. Ангарията за тези «неплатежоспособни парици» би трябвало да обхваща без съмнение ако не цялата седмица, то по-голямата част от нея. Скоро обаче на тези 500 модии манастирът заселил само 6 парици зевгарати[28], т. е. 6 семейства, всяко от които имало по чифт волове. Ние не знаем изпълнявали ли са тези зевгарати някакви ангарийни повинности, но във всеки случай размерът на ангарията би трябвало рязко да се е намалил — едва ли по това време тя е била господстваща форма на рента.

Сред сведенията за натурална рента най-интересно е сведението в типика на Бакуриани (р. 48. 7—8), че разходите на странноприемницата близо до село Станимака всекидневно са 2 модии жито и 2 мери вино освен зеленчука и другите продукти. Всички тези продукти са идвали от доходите на зависимото село Станимака. Ако допуснем, че издръжката на странноприемницата е поглъщала дори всички натурални платежи на селяните, то те би трябвало да представляват годишно — а в типика направо е казано (р. 48. 20—23; 49. 13—15), че странноприемницата трябва да работи всеки ден през цялата година — 730 модии жито и 730 мери вино (освен останалите продукти). А. П. Каждан смята, че за Балкана по това време е характерно малкото село[29]. Например село Радоливос в Южна Македония е имало всичко 13 двора (Schatzkamm., № 65). Според хрисовулите на Исак I и на Алексий I селата са наброявали по 10, 20 и 30 двора (Jus, III, p. 323, 366). Ако предположим, че село Станимака било три пъти по-голямо от най-голямото село по хрисовулите, т. е. имало е 90 двора, то в този случай натуралната рента от един двор ще бъде средно по 8 модии жито и по 8 мери вино. Съгласно Хоматиан дори свещениците-зевгарати са заплащали на епископа по 3 модии пшеница и по 3 модии ечемик (Pitra, VI, p. 574), а що се отнася до архиепископа, вероятно още повече. Освен това париците от Станимака са изпълнявали ангарийни повинности и са снабдявали странноприемницата и с други необходими продукти. Съгласно типика на значително по-бедния манастир на Аталиат за препитанието на един монах годишно се полагало по 30 модии жито и по 24 мери вино (освен парите и другото продоволствие)[30]. Бачковският манастир е имал около 50 монаси. Следователно за препитанието на тези монаси е трябвало още почти толкова, колкото е отивало за издръжката на странноприемниците, без да говорим и за паричните плащания, от които селяните също не били избавени. Разбира се, като определяме тези приблизителни цифри, ние изхождаме от най-оптималните за селяните, предпоставки, като предполагаме, че село Станимака е имало 90 двора.

Всичко това естествено са само опити, макар и примерно да се определят размерите на селските повинности, като се основаваме на оскъдните материали. Но освен тези, в известна степен редовни да-

нъци феодалите са налагали и извънредни задължения. За «неочаквани» нови тегоби се споменава в типика на манастира «Козмосотира» (p. 59. 1); в него се говори за допълнителна ангария в случай на пожари или срутване на манастирските сгради (p. 66. 35—67. 1 sq.). За «доброволни» подаръци се споменава в типика на Бакуриани (p. 40, 11 sq.). При посещение на селото от господаря и негови гости селяните трябвало да правят допълнителни вноски, «да надплащат към оброка», както пише в хрисовула на Стефан Първовенчани[31].

Косвен показател за размерите на феодалната рента през XI—XII в. могат да бъдат сведенията за имущественото положение на зависимите селяни по това време. Както вече споменахме, ангарията е била преобладаващ вид повинност във владенията на Теофилакт. «При отработъчната рента — пише К. Маркс — е ясно от само себе си, че при равни други условия изцяло от относителните размери на принадения или ангарийния труд зависи в каква степен непосредственият производител ще има възможност да подобрява своето положение, да се обогатява, да произвежда известен излишък над необходимите му средства за съществуване. . .»[32].

Но във владенията на Теофилакт селяните едва ли са имали и най-малка възможност за подобряване на своето положение. Независимо от пъстротата в имущественото положение на париците на архиепископа повечето от тях очевидно са водели полугладно, мизерно съществуване. Наистина за причините за разоряването на селяните Теофилакт е обвинявал данъчните чиновници, но нали и те са го обвинявали в същото (col. 445. B, C). При това разорени се оказали не само тези от зависимите селяни на Теофилакт, които не са били освободени от държавните данъци или на част от тях, но и тези, за владеенето на които той не е заплащал основните данъци.

Сред зависимите селяни на Бачковския манастир, които са били освободени от данъци и са «работели» само за манастира, е имало толкова бедни, че Бакуриани е предписвал при особено тържествени случаи да им се правят благодеяния, така както на мистиите (p. 42. 1—9). В манастира «Козмосотира», който е бил напълно освободен от данъци, също е имало «по-бедни» от париците, които «се нуждаят от грижи за прехраната им» (δεομένων ἐπικουρίας βιωτικῆς). На тях заедно с пострадалите от пожар трябвало да се отделя част от имуществото на виновния за подпалването, ако той бъде открит (p. 67. 10—15).

Най-труден обаче е въпросът за паричната рента. Българският историк А. Бурмов смята, че в България през IX—XIV в. е съществувала рента от трите вида, но паричната рента се е срещала крайно рядко[33]. Очевидно така е било, но какъв е произходът на паричната рента, за която пише авторът? Ние се занимаваме с XI—XII в. и трябва да признаем, че не сме срещнали нито едно сведение за парични данъци на феодалите, възникнали в резултат на развитието на самото феодално имение. За парична рента в източниците се говори само в тези случаи, когато става дума за предаване от държавата на феодала правото за събиране на един или друг, или дори на

всички парични данъци. Казано другояче, паричната рента в България през XI—XII в. води своя произход от държавния данък[34]. Признаването на този факт неизбежно поставя пред нас въпрос от огромна важност: кога тази парична форма на изземване на принадения продукт става феодална рента — преди предаването на правото за събиране на данъци в частни ръце или едва след това предаване? Както вече казахме, сред съветските историци преобладава мнението[35], че държавните данъци във Византия постепенно придобиват характер на феодална, централизирана рента. Има разлика само в това, че едни историци (А. П. Каждан) смятат, че централизираната феодална рента данък е първична и преобладаваща в продължение на определен (начален) етап форма на изземване на принадения продукт от феодалите, а други (М. Я. Сюзюмов) отстояват мнението, че държавният данък не може да се превърне във феодална рента (дори централизирана) преди образуването на едрото земевладение от феодален тип и преди консолидацията на самата класа на феодалите. Приемането на първата гледна точка е възможно само тогава, когато бъде достатъчно точно определен критерият, който би ни позволил да констатираме, макар и приблизително, онези специфични черти на държавния данък и повинностите в полза на хазната, които го превръщат от прост израз на поданството във феодална рента данък. С други думи, когато бъде определено времето на превръщането на държавната собственост на земята във феодална. Според мнението на А. П. Каждан това е станало още през IX в., тъй като още тогава вече съществува централизирана феодална рента[36]. Като се позовава на изказването на К. Маркс за определящото влияние на размерите на рентата върху ембрионалната печалба на зависимия селянин[37], А. П. Каждан пише, че вземането на феодална рента (безразлично централизирана или частновладелска) се определя не от размерите на имуществото на стопанина на земята, а в по-голяма степен от личните отношения между собственика на земята и нейния стопанин, «фиксирани в известна по-голяма степен от феодалната традиция, отколкото от размерите на парцела земя и имуществото на крепостния»[38].

В специално изследване А. П. Каждан доказва, че принципите на Диоклетиановата данъчна система (съгласно които величината на повинностите зависи от размерите и качеството на земята) през периода XII—XV в. са загубили всякакво значение във Византия. Според мнението на А. П. Каждан да се определи от какво са се обуславяли размерите на феодалната рента (от реалните размери на имуществото или от личните отношения и феодалния обичай) означава въобще «да се изясни въпросът, съществувала ли е в късна Византия феодална рента, или всъщност може да става дума само за Диоклетианова система на облагане»[39]. След това авторът прилага анализ на сведенията от източниците, който показва, че принципите на Диоклетиановата данъчна система са запазени в «късна Византия» само на теория и не са имали никакво практическо значение[40]. Впрочем още през 1927 г. Ф. Дьолгер пише, че от изкуственото зда-

ние на диоклетиано-константиновската финансова система към края на византийската история «не е останал камък върху камък», а работата по събирането на данъците и самите принципи на това събиране са били в страшно объркано положение още от X в.[41]. Особено подробно на този въпрос се спира Г. Острогорски, който доказва, че при нарастване на размера на имуществото византийските данъци са имали тенденцията, противно на правилото, към относително намаление[42].

Всички тези изводи за изчезването на практика на единен и ясен критерий за облагането с данъци са обосновани от материалите в източниците и ни се струват за убедителни. Но, първо, става дума за късна Византия, т. е. за XIII—XV в., а не за XI—XII в. и още помалко за IX—X в. Затова не бива да не отбележим, че тъкмо за IX—X в., когато по мнението на А. П. Каждан е господствала феодалната централизирана рента (а не Диоклетиановата система на облагане), ние не можем да твърдим, че между размерите на имуществото и величината на данъка рента (?) е изчезнала функционалната зависимост, т. е. че по това време вече (следвайки логиката на А. П. Каждан) данъкът е станал феодална рента. Съставеният именно през X в. «Трактат за облагането» изхожда все още от принципите на Диоклетиановата система. Второ, сведенията за укрепване на държавната собственост на земята се отнасят не към IX и началото на X в., когато според мнението на А. П. Каждан е господствала централизираната рента, а към X—XII в., когато, както той пише, централизираната експлоатация е отстъпила първото си място на частновладелската. Трето, наблюдаваното несъответствие между размерите на данъка и имуществото често е било (поне за XI—XII в.) следствие не на принципно нови отношения между стопанина на държавната земя и държавата, а следствие на произвола на данъчните чиновници и областните управители. Четвърто, К. Маркс в приведеното по-горе положение за независимостта на величината на рентата от печалбата на селянина (вж. с. 213, заб. 37) говори за феодална рента, а не за данък, идентичността на който във Византия през IX—X в. с рентата данък тепърва трябва да се докаже.

Нито формата на данъците (тяхното многообразие, многобройност на обектите за облагане, разнообразие на натуралните и ангарийните повинности и т. н.), нито колебанията в техните размери при неизменност на имуществото, нито дори прикрепването към земята сами за себе си не правят от данъка рента от феодален тип, докато не се формира самата система на феодални производствени отношения. Собствеността на държавата върху земята става феодална, когато вече е формирана класата на едрите собственици от феодален тип и държавата става изразител на нейните интереси. Данъците могат да запазят старата си форма от времето на Римската империя, техните размери могат да се установяват в зависимост от размерите на имуществото и въпреки това през XI—XII в. тези данъци (независимо от съдбата на Диоклетиановата система) да станат феодална централизирана рента, така както са възтържествували

феодалните отношения по това време и така както е съществувала вече частновладелска рента.

Рентата, вземана от владенията на Аталиат и основания от него манастир, е била без съмнение феодална, макар че нейната величина се е определяла от размерите на имуществото на зависимите селяни. Ако при един или друг парик, пише Аталиат, «се окаже повече земя, предоставена му за владеене. . . или нещо друго. . . тогава трябва на него да се увеличат (размерите) на работата и вноските» (MM, V, p. 318).

Имущественото положение на париците е било до най-малки подробности отчетено и в разгледания от нас акт за компенсиране на загубите на лаврата (1104 г.). Що се отнася до облагането с данък, то подобни примери за XI—XII в. могат да се приведат много. Работата, разбира се, не е в запазването на Диоклетиановия jugum, а в запазването и през XI—XII в. на принципа, по който размерите на облагането зависят и от размерите на имуществото[43].

Формирането на феодалната собственост от «класически» тип и превръщането на държавната собственост във феодална е единен взаимнообусловен процес. По наше мнение едва ли е възможно този процес да бъде разделен на два етапа — на първи, в който господства централизираната феодална рента (преди формирането на феодалната собственост от «класически» тип) и на втори — частновладелска феодална рента. Тези процеси са протичали едновременно и ние бихме казали, че превръщането на държавната собственост във феодална и на данъка в рента е имало подчинен характер, то не е изпреварвало развитието на феодалната собственост върху земята от «класически» тип, а, напротив, следвало е това развитие, обусловено е от него и на свой ред му е съдействало. На нас ни се струва, че и А. П. Каждан е близо до това мнение. «Своеобразието на първия етап от процеса на феодализация във Византийската империя — пише той — се състои в това, че наред с разрушаването на общината и отделянето на алодиалната собственост, наред с подчиняването на селяните на феодалното имение има място и централизираното подчинение на общината на държавата»[44]. Тук авторът издига дори на първо място процеса на образуване на собствеността от «класически» тип; наред с развитието на частновладелската рента, бихме продължили ние, има място и превръщането на държавния данък от подчинените на държавата общини в централизирана рента.

Въпросът за паричната рента е тясно свързан с проблема за развитието на стоково-паричните отношения във Византия и България. Както вече споменахме, българските историци доказват, че през XI—XII в. независимо от тежкия чуждестранен гнет се наблюдава засилване на стоково-паричното обръщение в България (вж. с. 28 и сл.). Византийската държава е усилвала данъчния гнет, като е увеличавала паричните данъци; византийските и българските феодали често са получавали (и колкото по-късно, толкова по-често) правото да събират тези данъци в своя полза; те са извършвали и търговията с продуктите, получавани от тяхното домениално сто-

панство и от зависимите селяни под формата на натурална рента. Неслучайно през XII в. италианските търговски кораби се отправяли във Византия за покупката на зърно, масло, вино и месо[45]. Манастирът «Козмосотира», който имал собствени пазарища, продавал растителното масло в крайморския град Енос (p. 54. 1—4). В източниците нееднократно се говори за големи богатства в пари на феодалите в България. Манастирът на Бакуриани например годишно изразходвал за заплати на монасите по 161 номизми и за благотворителни цели — по 230 номизми (p. 26. 7 sq.; 41. 10—43.14). Разбира се, източникът на паричните богатства на феодалите през XI—XII в. е била феодалната рента независимо от това, по какви пътища тези пари са отивали в джобовете на феодалите — дали от непосредствените парични плащания на селяните, дали в резултат на получени права за събиране на държавните данъци в тяхна полза, дали по пътя на продажбата на продуктите от вотчината на външните и вътрешните пазари, дали благодарение на дарения на хазната или подаръци от императорите[46].

В случаите, когато става дума за освобождаване владенията на феодала от едни или други данъци, то работата е сравнително ясна. При това без съмнение основната маса на рентата не е паричните облагания на хазната, присвоявани вече от феодала. Ако става дума за подарени на феодала свободни селяни с правото на събиране в негова полза на всички или някои данъци и с правото на трудови повинности, които по-рано селяните са изпълнявали за хазната, то въпросът се оказва по-сложен. Обхващали ли са тези данъци от подарените селяни всички данъци и повинности в полза на феодала? Запазвали ли са тези данъци (вече във вид на частновладелска рента) своите предишни размери и форма? Очевидно на първо време и размерите на рентата, и нейната форма не се променяли. В исокодиката на село Радоливос направо се казва, че цялата данъчна сума от селото се предава на господарката заедно с тези платежи, които преди това са отивали в полза на практорите (дикератон, хексафол, синития, елатикон) (Schatzkamm., № 65. 13—15). Но така е било само на първо време[47]. Както вече видяхме, прониарът Панкрати Анема вече свободно се разпореждал и с труда, и с времето на своите селяни. По всяка вероятност модификацията на бившите държавни повинности е засегнала преди всичко ангарията. Задължението на селяните да строят крепости, мостове, пътища, да пренасят товари и други повинности е било, разбира се, приспособено от феодала на първо място към нуждите на неговата вотчина.

В типика на манастира «Козмосотира», получил своите владения от Исак Комнин, се споменава (p. 72. 19) за натуралния данък псомодземия (доставка на продукти за държавата на евтини цени). Правото за събиране на този данък попаднало в ръцете на частно лице, а след това в ръцете на монасите. Но можем ли да бъдем уверени, че този данък е запазил и своите предишни размери, и формата си? Напълно вероятно е той да е запазил само своето старо название. Феодалът, който е имал възможност (разбира се, невинаги произ-

волно) да преобразува повинностите на зависимите селяни в съответствие със своите интереси, рано или късно е постъпвал по същия начин и с държавните повинности и данъци, правата за които са попаднали в негови ръце[48]. Бакуриани превръща парици от съседното село в слуги при странноприемниците, като естествено ги освобождава от други платежи и друга работа. Манастирът «Богородица Милостива» се отказва от използването само единствено на труда на безимотни селяни, като предпочита да владее зевгарати, които биха могли да се трудят на домена на манастира и да внасят платежите от своето стопанство. Възможността за видоизменяне повинностите на селяните по волята на техния господар пряко посочва и Аталиат: «Няма да позволя видът и редът на тяхната (на париците и арендаторите — Г. Л.) служба (λειτουργίας) да се изменят (ἐναλλαγῆναι), ако в стопанството на зависимите селяни не настъпят непредвидени (ἀπρόοπτον) промени» (MM, V, p. 318).

Официалната сума на държавните данъци, предоставена на феодала, е била очевидно пределът, по-ниско от който рентата не е слизала. Във формиралата се феодална вотчина основната маса на рентата не е била свързана със своя произход от държавния данък. Може, разбира се, да се предположи, че най-малко са се модифицирали бившите държавни парични платежи, но все пак размерите на тези платежи също е можело да претърпят изменения дори в такива случаи, когато правото за присвояването им не е било дадено на феодала, а той сам ги е събирал от своите селяни и сам ги е внасял в хазната. Парикията, съединена с личната зависимост, е означавала през XI—XII в. много по-голям гнет, отколкото обикновеното поданство в условията на феодалната държава.

Затова, макар държавните данъци по това време да са били в по-голямата си част парични, през XI—XII в. те са представлявали централизирана феодална рента данък; макар и обикновено предоставяни на феодала, те са влизали като съставна част на частновладелската рента и ние не можем в този раздел да се заемем с разглеждането на техните конкретни форми. Сведенията за предадени от държавата на феодала данъци ни дават материал преди всичко за характеристика на държавните данъци и държавната данъчна система, а не за изследване на частновладелската феодална рента.

Като говори за натуралната рента, заплащана от селянина, и като посочва стимулите, които «ще го поощряват към усилване напрежението на работната сила», К. Маркс пише: «Тук е дадена възможност за известно икономическо развитие, разбира се, в зависимост от повече или по-малко благоприятните обстоятелства. . .»[49]. Според нашето мнение зависимото селячество в България през XI—XII в. се е намирало в изключително неблагоприятни условия. Двойният гнет — на чуждите феодали и държавата и на местните феодални собственици — е водел често до изземването не само на принадения, но и на необходимия продукт. Селячеството е бедствало, бягало, вдигало се е на мощни народоосвободителни и антифео-

дални въстания. Икономическото развитие на България в условията на чуждото робство не е било напълно преустановено, но е било затруднено и забавено.

Б. Извъниконomическа принуда и имунитет на феодалното имение

Формирането на вотчината като организация, самостоятелно осъществяваща изземването на принадения продукт, е дълъг и многостранен процес. Но колкото и да е била неразвита вотчината, нейното съществуване е немислимо без постоянна извъниконomическа принуда, така както без нея е невъзможно съществуването на самата феодална собственост. Извъниконomическата принуда е постоянна и главна политическа функция на вотчината по всички пътища на нейното историческо развитие; имунитетът пък е по-млад от вотчината и представлява мощно средство на тази принуда, но далеч не е равнозначен на нея — той е само юридическо оформяне от страна на държавната власт на правата на феодала за извъниконomическата принуда.

Политическата власт на феодала в неговата вотчина се поражда от самата феодална собственост. Държавата, като раздава имунитетни привилегии, узаконява и засилва тази власт, спомага за разширяване на вотчината (тъй като правото да осъществява съдебно-административни функции се разпространява често и върху свободните селяни в окръга, където е владението на притежаващия имунитет), съдейства за превръщането на владението в независима вотчина княжество. Но самият ръст на политическото могъщество на феодала се обуславя от ръста на неговото икономическо могъщество, той става самостоятелен, влизайки често в конфликти с централната валст, тъй като реалното политическо господство на притежаващия имунитет при по-нататъшното развитие като правило е много по-значително, отколкото сумата на онези права и привилегии (имунитет), законен притежател на които вотчинникът официално е бил признат.

Самият имунитет като феодален институт се появява едва тогава, когато феодалът фактически вече осъществява онези права, които моли да му дадат или вече е способен да осъществява и без намесата на централната власт. Съдържанието на извъниконomическата принуда по такъв начин не се свежда до имунитета. Тя включва в себе си освен фискалните, административните и съдебните права, намерили юридическо оформяне от страна на държавната власт, и тези политически права на феодала, които са били узурпирани от него от общината и от държавата и които произтичат от самото му положение като феодален собственик. Неразривно свързан с този проблем е и въпросът за създаването и функционирането на материалните средства за потискане, без които всички политически права на феодала, както признатите, така и непризнатите, биха били само юридическа фикция.

Като цяло този проблем от историята на Византия не е разработен достатъчно, но към него в последно време се проявява все по-значителен интерес. Изходен пункт за неговото изследване е разглежданият въпрос за имунитета на феодалното имение, но заедно с това се набелязва напълно определена тенденция да се излезе извън рамките на тази чисто юридическа категория. Ние ще се спрем тук само на трудовете от последните години в тази област. Б. Т. Горянов[50] разглежда като пръв стадий от развитието на имунитета (а именно като фискален имунитет) екскусията — частичното или пълното освобождаване на владението на феодала от облагането с държавни повинности (по-нататък наистина термините «екскусия» и «имунитет» авторът употребява като синоними). Развитието на екскусията той приема като резултат от борбата на едрото феодално земевладение против централизираната държава, от една страна, и против дребното селско земевладение, от друга страна. Възникването ѝ авторът отнася към X в. и по-специално към първата половина на XI в., «когато процесът на феодализация във Византийската империя е бил в основните си завършен». През XI—XII в., пише той, имунитетът получава своето по-нататъшно развитие, когато феодалното земевладение удържа окончателна победа над централизираната държава. Екскусията, пише авторът, не води сама за себе си към появяването на съдебни права у феодала[51] (макар че зачатъците на съдебния имунитет се отнасят към XI в.)[52], но тя е насочила развитието както на църковно-манастирското земевладение, така и на пронията (светската вотчина) по друг път, а именно по пътя на превръщането му от пожизнено в наследствено владение[53].

Екскусията на париците не е означавала, че те самите се освобождават от данъци, а че се предава правото за събиране на тези данъци в полза на господаря, което пък още повече е засилвало тяхната зависимост[54].

Против формално-юридическия подход към проблема за имунитета във Византия и по-специално против смесването на понятията екскусия и имунитет застава А. П. Каждан. «Същността на имунитета — пише той — се заключава не толкова в изземването на феодалното имение от системата на държавното управление, колкото в подчиняването на селячеството от феодала». Авторът подчертава активната роля на имунитета в процеса на феодализацията, в подчиняване на феодала на още невъвлечените в зависимост непосредствени производители[55].

Според неговото мнение имунитетът се е формирал във Византия едва през XIV в.[56] и представлява явление, напълно различно от екскусията и е независимо от нея. Екскусията не дава средства за извъникономическа принуда — тя е само данъчна привилегия, известна от далечни времена, когато за никакъв имунитет не би могло да става дума[57]. Но щом във византийското общество понятието свобода въобще се е отъждествявало със свобода от данъци, то екскусията е «означавала във Византия през X в. нещо повече, отколкото икономическа отстъпка. Свободата от данъци е означавала из-

ключително положение, привилегированост, в известна степен — принадлежност към господстващата класа»[58]. Привилегията за отделяне от общата система на облагане е подкрепяла феодалната юрисдикция, а данъчните привилегии са съдействали за оформянето на феодалните отношения[59], с други думи, и за оформянето на имунитета на феодалното имение[60].

Г. А. Острогорски разглежда екскусията като данъчен имунитет. Предоставянето на данъците според него е увеличавало административно-съдебните права на феодала, тъй като «компетенцията на длъжностните лица във Византия никога не е била ясно разграничена» — сред чиновниците, събиращи данъци, е имало и съдии; на свой ред и практорите са имали съдебни функции (нещо, което е посочил още П. А. Яковенко, отбелязва авторът)[61]. Следователно освобождаването от данъци и забраняването на данъчните чиновници да влизат в територията, ползваща се с данъчна привилегия, е означавало също и придобиването на съдебно-административни функции от феодала[62].

Твърде интересен е направеният от автора анализ на източниците от XI—XII в., който показва, че съдебният имунитет е възникнал и се е развил вече по това време[63], по-специално с разпространението на практиката за раздаване на пронии, на които той е неотнимаем атрибут[64]. Не виждайки в имунитета средство за извъникономическа принуда, Г. Острогорски независимо от това стига до твърде близко разбиране на този въпрос. «Съвкупността на тези (на имунитетните — Г. Л.) права — пише той — естествено е предавала селянина във властта на сеньора, като го е изземвала от непосредствената власт на държавата»[65].

И накрая специално по въпроса за екскусията и нейната роля при формирането на имунитета отделна статия пише М. М. Фрайденберг. Според неговото мнение екскусията е «завършен данъчен имунитет», тя открива за собственика екскусат «нови пътища за увеличение на селските платежи», предоставя му известни права над зависимите селяни[66]. По силата на факта, че компетенцията на длъжностните лица (фискални, военни и съдебни) във Византия не е била строго разграничена[67], забраната спрямо чиновниците за влизане в имението на феодала е означавала едновременно и предаване на съдебните права в ръцете на последния[68]. Екскусията, давана на селяните (по-вярно би било да се каже — екскусия на селяните, давана на феодала), е оформяла правата «на феодала екскусат върху принадения труд на зависимите селяни първоначално в размера на държавните данъци»[69]. Заслужава внимание изводът на автора, че първоначално на феодалите е дарявана екскусия именно на селяните, а не на други обекти на собственост[70].

Трябва да отбележим, че в повечето от посочените трудове екскусията се разглежда или като етап в развитието на имунитета, или като една от неговите страни.

При това оформянето на съдебния имунитет се отнася вече към късна Византия (т. е. за XIV—XV в.), но за зараждане на феодал-

ната юрисдикция повечето историци смятат за възможно да се говори за IX—X в. (във всеки случай за XI—XII в.).

Но общата и най-плодотворна тенденция, която се проявава в новите трудове за византийския имунитет, е стремежът центърът на тежестта при изучаването на въпроса да се пренесе от изследване юридическите и формално-правните отношения на феодала с държавата върху разглеждане на действителните му отношения със селячеството.

Твърде сполучливо и поразително точно изказване по въпроса за имунитета прави още през миналия век талантливият руски византинист Н. Скабаланович — динатите са се стремели да постигнат ненамеса на властите в работите на техните имения, защото те вече са можели да се справят с бедните и сами[71]. Всъщност имунитетът се появява в резултат на естественото историческо развитие на едрото земевладение. Отношенията на феодала със селянина се основават не на свободен договор и изземването на принадения продукт от самостоятелния стопанин е възможно само с насилие под една или друга форма. «Висшата власт във военното дело и в съда — пише К. Маркс — е била атрибут на поземлената собственост»[72]. С оформянето на феодалната вотчина се оформят и юридическите права на феодала като оръдие на насилието, макар че самото насилие се е осъществявало от феодала много преди признаването на тези негови права. Държавата не създава органи за насилие във вотчината — тя само засилва и ускорява тяхното развитие. Предоставянето на имунитет е юридическата страна на процеса за развитие на системата за извъникономическа принуда, а не негова същност. Наистина държавата се стреми да се представи като единствен източник на политическите права на вотчинника, тъй като това облекчава централната власт в консолидацията на силите на господстващата класа при провеждането на политиката, изразяваща интересите на тази класа като цяло. Но не мероприятията на държавата са били източник за политическото господство на феодалите, а самата феодална собственост. Юридическото оформяне на политическите права от страна на държавата и практическото осъществяване на тези права на практика съвсем не съвпадат по време. Като правило второто предшества първото, като го легализира, задълбочава и разширява.

Едновременното предоставяне на поземления собственик на цялата съвкупност от имунитетни права и привилегии при раздаването на пронии, когато ролята на държавата като че ли представлява главна и решаваща, става възможно само тогава, когато признатото от държавата наличие на тези права е станало вече всекидневно явление.

Ограничаването на проблема за извъникономическата принуда само до въпроса за имунитета би означавало по наше мнение изследване не на самия механизъм на потискане, а само на неговите правни форми. Необходимо е да се разгледат фактите за реално осъществяваната от феодала юрисдикция, макар че източниците мълчат за неговото право на това или дори отричат това право.

При подхода на проблема от такава гледна точка не само екскусията, но и самият ред за събиране на данъците дори от неекскусионните владения (т. е. непосредствено от селяните или чрез посредничеството на техния господар — феодал) има непосредствено отношение към формирането на феодалната вотчина като организация на насилие независимо от нейната юридическа легализация. Разбира се, екскусията е много по-стара от самото феодално имение[73], но през XI—XII в., съществувайки в нови условия, тя е изменила своя характер и е станала един от пътищата за превръщането на вотчината в самостоятелно осъществяваща насилието организация за изземването на принадения продукт.

Екскусията е била известна в България още в края на X или началото на XI в., т. е. още преди нейното завоюване. Със сигилиите на Василий II определен брой клирици и парици на Охридската архиепископия били освободени от «икомодия и други епирии»[74]. При това е подчертано, че посочената данъчна привилегия църквата е ползвала още при Самуил[75]. За екскусия на домениалните владения на архиепископията или на други видове нейна собственост в сигилиите не се споменава нито дума. Затова ние с право можем да предположим, че тук става дума за частична екскусия[76].

Разбира се, частичната екскусия не е избавяла феодала от нахлуване на данъчните чиновници. Но тя е стеснявала сферата на тяхната дейност във феодалното имение. В това отношение извънредно интересни са два документа, разгледани и достойно оценени от Г. Острогорски[77]: копие от хрисовула на Константин X за Иверския манастир от юни 1065 г. и хрисовулът на Алексий I от февруари 1082 г. за Ватопедския манастир. Според първия документ Иверският манастир не се освобождавал от данъци, а получил правото да ги внася непосредствено в λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, «за да не бъде притесняван от бирниците» (μὴ ἐνοχλεῖσθαι ὑπὸ διοικητοῦ)[78]. Още по-определени са сведенията във втория документ: Ватопедският манастир, който имал правото на солемния от 72 номизми, но заплащал за някои свои владения в полуостров Касандра по 19 номизми, предпочел да се откаже от своите 72 номизми, ако бъде освободен от плащането на данъка от 19 номизми и от посещението на местния съдия, който събирал този данък, тъй като при посещенията си той вземал от монасите само за антиканиския по 20 номизми[79]. Подобен на споменатия акт от 1065 г. е и хрисовулът на Алексий I от 1094 г. за Лаврата, според който монасите, макар и да не се освобождавали от епибол, получавали обаче правото техните владения да не се измерват от анаграфевсите (Lavra, № 48. 27—43). За правото да се внасят данъците направо в хазната без посредничеството на данъчните чиновници говорят и актовете от 1079 г. (Lavra, № 31. 4—16) и от 1081 г. (ibid., № 36. 5 sq.). Според хрисовула от 1124 г. (или 1139)[80] на бирниците било забранено да нахлуват във владенията на църквата «под предлог (за събиране) на държавните платежи»; църковните сеньори сами трябвало да внасят своите данъци и чиновниците имали право

да влизат в техните имения само тогава, когато данъците не се внасяли доброволно (Jus, III, p. 429—430).

Твърде любопитни в това отношение са хрисовулите на Никифор Вотаниат и на Алексий I, дадени на Григорий Бакуриани. За съжаление те не са датирани точно[81], но тяхната последователност може приблизително да се определи по етапите на развитие на фискалния имунитет на някои имения. Очевидно Бакуриани е бил един от първите, на които е даден хрисовул за освобождаване от част от държавните данъци (p. 56. 3—4). След това той получава екскусия за всички данъци и повинности (p. 55. 9—11), след което се освобождава от облагане също и на всички негови «подобрения» и придобивки, които са били направени след получаването на първите хрисовули (p. 55. 5—6). И накрая един от хрисовулите (вероятно последният от този вид) освобождава Бакуриани от всички и всякакви данъци и повинности върху всичко, което той има или би могъл да придобие в бъдеще (p. 55. 6—8). Подобен пълен данъчен имунитет е бил даден почти едновременно и на Лъв Кефала за всички обекти, които са му били подарени и са станали негова собственост заедно със зевгарите и париците (Lavra, p. 110—112).

М. М. Фрайденберг справедливо пише за «раздробеността» на византийската екскусия — освобождаването на различни обекти на собственост на един и същ феодал е било твърде различно — за едни владения той не е плащал никакви данъци, за други — само някои, а за трети — всички платежи и повинности[82]. Съмнителен е обаче изводът, че дори пълната екскусия не е предполагала избавянето на феодала от заплащането на данъци[83].

Много по-интересно във връзка с това е друго явление, съпътстващо екскусията през XI—XII в., а именно нарушаването на прерогативите и предписанията на държавната власт от нейните представители по места по силата на личните взаимоотношения с местните феодали. Оказва се, че феодалите са можели на практика да ползват и частична, и пълна екскусия, без формално да са имали право на нея. Всичко е зависело от провинциалните чиновници, които, както правилно пише Д. Ксаналатос, навсякъде са били по това време не само представители на централната власт, но и местни динати[84]. «Благодарение на известно малко увещание» (т. е. подкупване на практора) Теофилакт не само задържа за себе си «прословутото» село, но и се освобождава от всички данъци за него, дори и от зевгологията (col. 533. D). Според неговите думи правото да не допуска анаграфевсите и «най-безчовечните от практорите» в своите владения му е «давано нееднократно». Това е станало толкова обикновено за архиепископа, че той дори не скрива своите сделки с чиновниците, извършвани чрез заобикаляне на законите (col. 433. A).

Но това не е всичко, екскусия феодалът е можел да получи фактически и в резултат на договаряне с управляващия секрета на имуществата, макар владенията на «екскусата» да са били официално обложени с данък (col. 540. B). С други думи, не само развитието на юрисдикцията на сеньорите и укрепването на апарата на насилието

във вотчината е протичало самостоятелно по силата на развитието на самата феодална собственост, но от ръцете на държавата по някой път се е изплъзвал и контролът над екскусията; както всички други феодални институти (а екскусията по това време вече е станала феодален институт), тя също разкрива тенденция към независимо развитие, което държавата е можела само да ускорява или забавя.

Понякога, напротив, екскусията (и именно пълната екскусия) не е избавяла феодала от данъци, но това е ставало поради това, че феодализиращият се чиновнически апарат често е превръщал осъществяването на функциите на държавата в тяхна противоположност. Ярък пример за това е разгледан от Г. Острогорски[85]. В средата на XII в. от ползващия пълна екскусия Патмоски манастир практорът Пигонит искал заплащането на корабен данък («нечуван» данък, както казвали монасите), а следващите практори започнали да искат от монасите изпълняването и на други повинности, като се позовавали на това, че те не са нито по-лоши, нито по-добри от Пигонит (MM, VI, p. 111—112).

И накрая екскусията, съпровождана от забраната на чиновниците за влизане в територията на екскусата, не само е давала на феодала право самостоятелно, с помощта на собствения си апарат да реализира в своя полза част от принадения продукт, но е и увеличавала независимостта на имението от централната власт, разширявала е функциите на частната власт и понякога е предавала в нейни ръце и юрисдикцията, поне низшата, тъй като често практорът е бил и съдия, а съдията — и практор. Последното вече е доказано от историците, споменати от нас по-горе, въз основа на материала от актовете. Ще добавим само, че този извод се подкрепя и от наративни източници — и Кекавмен (?) (p. 98), и Скилица (II, p. 526) пишат, че данъчните чиновници са били и съдии. В едно от императорските решения от края на XI в. направо е казано, че клирикът трябва да се съди при архиерея, а мирянинът — при практора (Jus, III, p. 367)[86]. Така че екскусията в новите, феодални условия е означавала много повече, отколкото обикновеното освобождаване от данъци. И то не само защото тогава «свободата» е означавала само свобода от данъци, а и защото данъците са представлявали по това време централизирана феодална рента — реализация на върховната феодална собственост на държавата върху земята. Отстъпването на тези данъци на феодала е означавало стесняване на правата на върховната собственост на държавата, а заедно с това и предаване функциите на извъникономическата принуда, осъществявана при вземането на централизираната рента, в частни ръце. Не е случайно, разбира се, че феодалите са проявявали много по-голяма заинтересованост не толкова от самото освобождаване от данъци, колкото от това да бъдат освободени от достъпа на данъчните чиновници в пределите на техните владения[87]. Затова невинаги частичното освобождаване от данъци с достъп на практорите в имението за събиране на останалите данъци е било по-изгодно, отколкото заплащането на всички данъ-

ци, но с право на феодала сам да ги събира от своите селяни и да ги внася в хазната без намесата на практора.

Наистина в актовете на Лаврата от 1184 и 1196 г. се разказва за екскусат манастир, който се е обърнал за помощ към централната власт, за да може да получи от своите непокорни селяни рентата и договор с арендаторите. Но сред тези арендатори явно е имало и не прости селяни, а прониари — светски феодали, които са оказвали подкрепа и на другите манастирски арендатори, и на селяните (Lavra, № 47. 1—17, 55). Но този случай явно само излиза извън пределите на обикновен инцидент, който може да бъде разрешен със силите на самия феодал.

Според мнението на едни историци данъчният имунитет (екскусията) е начален стадий от развитието на имунитета въобще, а съдебният имунитет — по-късен институт, зародил се през XI в. и развил се едва през XIII—XIV в.[88]. Според мнението на други историци екскусията въобще не е свързана с имунитета, а съдебният имунитет е характерен едва за късна Византия, макар че неговото зараждане се отнася към IX—X в.[89]. Според мнението на трети[90] през XI и във всеки случай през XII в. феодалите във Византия и в България вече са осъществявали често сфициално призната низша и средна юрисдикция в своите имения. Съгласно сигилиите на Василий II за архиепископа на България нито един чиновник не е имал правото да се намесва в работите на българската църква[91]. Трудно е да се каже дали и правото за водене на съдебни дела са осъществявали в своите владения самите йерарси. Това обаче е било напълно възможно. Сред зависимите хора на архиепископията е имало и клирици, а те са били задължени да се съдят при своя архиерей (Jus, III, p. 366, 367). Но съдебната юрисдикция, макар и само частично, се е разпространявала и върху париците. Поне съборното решение от 1071 г. гласи, че лицата, стопанисващи църковна земя, са подотчетни по всички въпроси, свързани с това стопанисване, само на църковния съд и нямат право да искат защитата на светския съд[92].

Съгласно хрисовула на Константин IX още от 1045 г. новият манастир на остров Хиос получава правото да не допуска в своите владения нито един съдия (μή τινα δικαστήν) (MM, V, p. 1, 3—4), т. е. правото сам да осъществява юрисдикцията на своята територия[93]. Още Н. Скабаланович посочва едно важно сведение в едно от писмата на Михаил Псел, съгласно което, получавайки василикат от императора, василикът е можел да осъществява някои от правата в дадената му територия (SM, II, p. 98). За правото на светския феодал през втората половина на XI в. да изпълнява съдебни функции свидетелства и Кекавмен. «Препоръчвам ти също така — пише той — и следното. Ако ти живееш в своя си дом[94] и народът в областта (τῆς χώρας) е под твоя власт, пази се този народ да не се възбунтува против теб справедливо или несправедливо и да не ти причини неприятности и загуби както духовни, така и телесни. Случва се и това от излишна справедливост: нали като бъдеш справедлив, ти не можеш да гледаш тези, които вършат нещо несправедливо и срамно; уязвен пък в

своята добродетел, ти справедливо ще се гневиш и по достойнство ще накажеш съгрешилите. Но като свършиш това по отношение на всички провинили се, ти ще направиш тях и техните съмишленици свои врагове и като се озлобят против теб, те ще въстанат срещу теб. Затова трябва да бъдеш справедлив докрай и правдолюбив, обаче виновните наказвай по следния начин: едни наказвай, други пък доведи, събери народа, разкажи за престъплението им и кажи: «Съдете ги!» И ако се окаже, че (сред събралите се) има и техни съмишленици, то те не може да не разберат справедливостта, но смутени, по-вярно изобличени пред лицето на истината, (сами) ще кажат, че трябва да бъдат наказани. И след тяхното решение накажи ги по-леко и по-снизходително, уж че от съчувствие към тях. Кажи им: «Твърде тежко ви осъдиха вас вашите приятели и другари, но от милост към вас аз облекчих присъдата, защото глупаво е хората да бъдат вразумявани с жестокост.» Тогава теб ще те превъзнасят всички и дори и понеслите наказанието. Някои пък поправяй, като предварително заплашвай със страшни думи, а други убеждавай с благонравие и кротост като баща своите деца и тогава с божията милост ще можеш да предотвратиш несправедливостта и сам да се предпазиш от всякаква зла умисъл. По отношение пък на най-дребните простъпки преструвай се, че нищо не си чул, особено тогава, когато те са извършени против теб и твоите хора» (р. 56. 31—57. 25).

Тези съвети на Кекавмен, както съвсем справедливо пише Г. Цанкова-Петкова, ни дават основание да се предполага, че феодалът е имал (или фактически е осъществявал) на цялата територия на своите владения правото да съди не само своите зависими хора, но и жителите на областта (χώρα), които също в някаква степен са му били подвластни[95]. Такива права очевидно е имал и Михаил Аталиат, на който с хрисовули на Михаил VII Дука от октомври 1074 г. и на Никифор III Вотаниат от април 1079 г. е било разрешено да не допуска в своите владения преди всичко съдиите, а след това и всички данъчни чиновници[96]. Без съмнение съдебни права са имали и монасите на манастира «Богородица Милостива», които са ползвали пълна екскусия и «не са признавали никакъв друг господар», както е написано в хрисовула на Алексий I от 1106 г. (MND, p. 29).

Много интересни в това отношение са писмата на Теофилакт Български. В едно от тях той разказва за провинил се монах, който бил хванат по заповед на архиепископа и заключен в кулата. Но характерът на обвиненията, отправени към монаха, очевидно са излизали извън пределите на юрисдикцията на архиепископа. Теофилакт пуснал монаха само защото в това време не се намерил «обвинител» и «на никой от българските райони» (?)[97]. Но когато монахът продължил да не се подчинява на Теофилакт, «заразявайки» и населението на окръга, архиепископът заявил, че ако държавната администрация не пресече тази «местна епидемична болест», то той сам ще действа. «Ако аз сам — пише той — бъда в състояние да го хвана, той ще бъде умъртвен в кулата като обществено и държавно

зло» (ἐν τῷ πύργῳ ἀποθανεῖται ὡς κακὸν κοινὸν καὶ δημόσιον) (col. 516. B).

Така че правото да задържа под арест, да хвърля в затвора, да наказва и да помилва Теофилакт, разбира се, е имал. Но неговата юрисдикция без съмнение е била ограничена. Той не е могъл да действува, без да се съобразява със светския съд, необходим е бил «обвинител» и още някой може би от представителите на администрацията на българските теми (? — μερῶν). Забележително обаче е, че Теофилакт, недоволен от ограничаването на съдебните му права, заплашва, че той de facto ще направи това, което не му е позволено de jure. В дадения случай става дума не за правото на архиепископа да съди за престъпление против църквата — за такива престъпления много хора са били осъдени от Теофилакт в България (col. 445. A). Той заявява, че ще се разправи с човек, характерът на простъпката на който подлежи на разглеждане от светския съд, и го заплашва не повече и не по-малко, а със смърт. Наистина като доказателство за това, че властта на Теофилакт и по-специално съдебната не е била твърде голяма, може да служи случаят с неговия собствен парик Лазар, който създавал неприятности на архиепископа и отказвал да му се подчинява. Но очевидно този случай не е обикновен, тъй като парикът е намерил покровители и защитници в лицето на местните висши чиновници, които са използвали Лазар, за да си разчистят сметките с архиепископа.

Без съмнение още по-големи са били правата на Григорий Бакуриани в пределите на неговите владения, който още преди основаването на манастира се ползвал от екскусия и забрана за влизане на държавни служебни лица от всякакъв ранг — «от най-големите чак до най-малките» (p. 15. 2—7). Основаният от него манастир е бил самоуправляващ се, неподвластен нито на царската, нито на патриаршеската, нито на архонтската, нито на епископската власт, или, както тогава са казвали, «автодеспотен» (αὐτοδέσποτον). Чиновник (нотарий) е можел да го посети само по покана на монасите (p. 44. 24—27). М. М. Фрайденберг справедливо по наше мнение свързва «автодеспотията» с развитието на манастирския имунитет. На нас обаче не ни е ясно защо според него «автодеспотията» да не е «висока степен на имунитетни отношения»[98]. Действително този институт е бил добре известен още през VI—VII в., но тогава не е имало феодална манастирска вотчина, основана на експлоатацията на труда на зависимите стопани. В новите условия през XI—XII в. «автодеспотията» би могло да бъде явление, твърде близко до развития имунитет. Такива «автодеспотии» на територията на България по това време са манастирът «Богородица Милостива» — αὐτοδέσποτον καὶ αὐτοεξούσιον καὶ ἐλεύθερον (p. 26—27) и манастирът «Йоан Предтеча» край Месемврия (αὐτοδέσποτον καὶ ἰδιοδέσποτον) (p. 51. 8). Но между тези три манастира е имало и съществена разлика: най-мощен, с голям брой зависими селяни и сложна организация на управление е бил Бачковският манастир; много по-скромен е бил манастирът «Богородица Милостива» и ако вярваме на типика, съвсем малко недвижим имот е имал манастирът «Йоан Предтеча». И на-

края такъв манастир като «Св. Мамант», също притежаващ «автодеспотия», съвсем не е имал никакви зависими от него стопани[99]. Следователно сама за себе си «автодеспотията» не е създавала имунитет, но тя е ставала негова юридическа санкция, негова правна гаранция, когато притежателят ѝ е феодален собственик. Историята на института на «автодеспотията» според нашето мнение е още един аргумент в полза на това, че самото даване на права не създава извъникономическа принуда, ако липсват материалните средства за осигуряването на тези права.

Най-ярък пример за самоуправляващ се манастир, притежаващ неограничен имунитет — и финансов, и съдебно-административен, — е бил манастирът «Козмосотира». Той е ползвал пълна и безусловна екскусия (р. 26. 6—27. 3). Населението в неговите владения е било подвластно само на съда на игумена, дори в случаите на такива сериозни престъпления като преднамереното предизвикване на пожар (р. 67. 9). Игуменът е имал право пълновластно да наказва своите селяни, като ги води, както пише в типика, «към спасение по тяхна воля или против тяхната воля» (р. 67. 17; 68. 29—30).

Но такова е било положението в тази вотчина близо до Енос и преди това, когато част от нея е преминала в ръцете на манастира. Исак Комнин просто е предал всички права върху тези владения, фиксирани с хрисовули, на основания от него манастир — и не само правата, а и самата вотчина с нейната организация и вече установен механизъм за изземване на принадения продукт. «Само при случай на разследване на нашите права — пише Исак Комнин — от държавната власт и сила» трябва да се запазят и «да се имат под ръка» всички хрисовули на императорите, които утвърждават привилегиите на това владение (р. 53. 9—14). Г. Острогорски привежда убедителни примери за това, че самите хрисовули, даващи привилегии, са придобивали самостоятелна ценност; притежателят на такъв хрисовул е придобивал означените в него привилегии независимо от това, на чие име е издаден той. Веднъж дадени, привилегиите са ставали някаш принадлежност на самото владение[100]. И колкото повече време минавало, толкова в по-голяма степен те са загубвали личния си характер; независимостта и привилегиите на имението са ставали непосредствени, присъщи нему атрибути без значение, кой е неговият притежател.

Ненапразно императорските хрисовули, дадени на ктитори на манастири, на дарители или на самите манастири, са се пазели толкова старателно и са се вписвали в манастирските инвентарни книги (TGP, p. 54—56; MND, p. 25 sq.; 90—93, TK, p. 53). Ненапразно заедно със земите манастирът «Св. Мамант» е загубил и царските документи — възстановяването на предишното благосъстояние на манастира е означавало да си върне не само земите, а и тези документи[101]. С акт на протата на Атон от 1169 г. на Руския манастир се предавал манастирът «Солунчанин» с неговото имущество и владелски права, а така също и всички негови привилегии[102]. Евстатий Солунски направо възхвалява Комнини за това, че те не се ограниче-

ват само със словесни уверения за привилегии, а издават и грамоти, «на които са приложени златните короиди — императорските печати» (FRB, p. 78. 17—18).

За съдебна компетенция, фактически осъществявана от светските феодали в края на XII в. в такива мащаби, на каквито те не са имали официално право, ни дава сведения също Евстатий Солунски. Едрият феодал, пише той, самовластно наказва не само своите, но и чуждите селяни, които живеят в проастието[103]. Йоан Апокавк, от когото има запазени доста съдебни решения по църковни и брачни дела, си е позволявал да решава и дела от друг вид на територията на своите владения. Усамотен на село, пише той, «аз живеех със селяните и ги съдех, като определях загубите, причинени от магаретата на похабените чужди ниви, а така също като изчислявах колко каруци трябват, за да се отнесе краденото. . . и колко земеделска покъщнина е похитена»[104]. Съгласно хрисовула на Асен II за Ватопедския манастир игуменът имал право да събира от селяните на манастирското село Семалто и съдебния данък «арико» (ἀερικόν)[105], тъй като е бил и съдия на тези селяни. По хрисовула на Асен Тих (където става дума за правата, дадени на монасите дълго време преди Тих) Виргинският манастир още в края на XII — началото на XIII в. е бил освободен от посещаването на чиновници, които не можело в пределите на неговите владения «нито да съдят, нито да връзват (арестуват), нито да вземат глоби» («ни судити, ни связати, ни глобу взяти, никои доходок»)[106].

По такъв начин правото на феодалите да съдят по наше мнение е било вече често явление през XI в., а към края на XII в. то вече е било достатъчно забележимо оформено. Висшата юрисдикция (делата, свързани с убийство, заговор, изнасилване и т. н.), както по-рано, си оставала в компетенцията на държавната администрация. Официално така е било и през XIV в.[107] (а не само през XI—XII в.), макар че фактически феодалите понякога са узурпирали и тези права още в края на XII в.

Осъществяването на всички тези права би било, разбира се, невъзможно, ако властта на феодала не се е опирала на реални, намиращи се под негово разпореждане органи на насилие. Какво са представлявали те, на какъв принцип са били организирани и въобще разполагал ли е феодалът с такива органи? Това са въпроси, които досега едва са засегнати в изследванията. Българските историци А. Бурмов и Д. Ангелов смятат, че обичайният за феодалните страни на Запада йерархичен строеж на феодалната собственост, а следователно и на васалитета е било чуждо явление за Византия и България. В това те виждат и една от характерните особености в развитието на феодалните отношения в тези страни[108]. Още през 1910 г. С. Бобчев пише (макар и твърде неопределено)[109] за «обширна йерархия на големите и малките боляри». 25 години по-късно Е. Герланд изказва мнението, че ленът и васалитетът не са били чуждо явление за Византия, но сюзерен в нея е бил само императорът. Пръв източник за ленници на императора, пише Герланд, е било старото съсло-

вие на стратиотите, част от което е оцеляла и се е издигнала до положението на «архонти», сравнявани със западноевропейските «рицари». Втори източник на ленници е била (особено от времето на Комнини) пронията. По такъв начин, смята Герланд, аграрните отношения във Византия все повече наподобяват западноевропейските, макар това да не е намерило отражение в официалното право[110]. Г. Острогорски също смята, че системата на прониите е аналогична по своята същност на западноевропейския васалитет и ленната система[111]. Но всичко това се отнася само до отношенията на държавата с едни или други феодали. Много по-интересно е мнението на А. П. Каждан, че още през X в. в средите на византийската аристокрация се проявява стремеж за създаването на «държави имения», обединени помежду си чрез системата на васалитета. През XI в. стратиотите според неговото мнение окончателно се превръщат в затворено съсловие на рицари[112], макар за империя на феодалната собственост да е «в по-голяма степен присъща централизираната (деспотична), отколкото йерархична структура»[113].

По-горе ние също отбелязахме, че йерархията на правата на феодалната собственост във Византия е имала място предимно сред владенията, давани от хазната[114], а отношения на васалитет са свързвали всички феодали от различни степени и рангове непосредствено от императора. Но заедно с това във Византия се е развивала, макар и по-малко ярко изразена, йерархия, подобна на западноевропейската. К. Маркс пише: «Йерархичната структура на земевладението и свързаната с нея система на въоръжени дружини са давали на дворянството власт над крепостните»[115]. Колкото и своеобразни да са били пътищата на развитие на феодализма във Византия, елементи на йерархия се проследяват в структурата на феодалната собственост и в тази страна; васални отношения между феодалите и в тяхната собствена среда не са били напълно чуждо явление и за Византия.

Ние вече споменахме за един български феодал, помощта на който е решила изхода на битката с печенегите в полза на византийците[116]. Много от владенията на Григорий Бакуриани, ктитор на Бачковския манастир, както и самият манастир са представлявали крепости. Манастирът е бил построен на удобно от военна гледна точка място, защитено от планини и река, в «по-северните предели на темата» заради «непостоянството», както е казано в типика, на жителите на Филипополската тема (р. 9. 6—10). Близо до странноприемницата на село Станимака Бакуриани наредил да се построи «кула», в която обитателите ѝ да могат да се спасяват от «насилници» (βιαίων) (р. 48. 29—30). Но особено интересни са сведенията в типика за многобройните κάστρα, издигнати от Бакуриани в различни места на неговата вотчина. При изброяване владенията на Бакуриани с думата κάστρον са обозначени или големи селища, или, обратното, малки групи от постройки. Само за Петрич (Бачково), край който е построен манастирът, е казано «кастрон, т. е. село» (κάστρον ἤτοι τὸ χωρίον) (р. 10. 8—9). С думата κάστρον са назовани

и градовете (например Мосинопул) (p. 11. 2, 5—10 sq.). Но нито за село (χωρίον), нито за град (πόλις) думата κάστρον в типика е била равнозначна. В село Станимака е имало два издигнати от Бакуриани κάστρα заедно с техните агридии Липица и Света Варвара (p. 10. 17—20). Κάστρον Ваниста е имал села (χωρίοις), агридии, извор и планини (p. 10. 26—29). И, обратно, в село Прилонгион е имало няколко «стари κάστρα», агридии и странноприемница (p. 12. 23—26). Бакуриани подарява на манастира κάστρα «с всевъзможни сгради в нея, с всичките доходи от недвижимо, движимо и способно самостоятелно да се движи имущество» (p. 13—14). Вътре в κάστρον Перитеорион се е намирал дворът (αὐλήν) на брата на Бакуриани Абаси (p. 11. 14—15). В един от хрисовулите, издаден в полза на Бакуриани, сградите κάστρον са наречени «подобрения» (p. 55. 5). Струва ни се, че се натрапва изводът, че κάστρον през XI в. е било равнозначно на προάστειον, макар че в типика те се различават едно от друго (p. 41. 8). Κάστρον в типика е административен филиал на вотчината, имение, в което феодалът или е живеел постоянно, или се е установявал, когато е обикалял своите владения. Като говори за κάστρον Кесарополис в темата Сер с неговата агридия Гелавнонос, Бакуриани пише, че той го е получил от Абаси, който в своето завещание е направил Григорий «вместо себе си архонт на този кастрон и село» (ἄρχοντα ἔνστατον τοῦ τοιούτου κάστρου τε καὶ χωρίου) (p. 12. 33—35). Главната външна разлика на κάστρον се е заключавала преди всичко в това, че мястото е било укрепено, обградено със стени. Във връзка с това ще напомним още веднъж, че мнението за καστρήνοι като за феодали от типа на европейските рицари не е съвсем безпочвено (да бъдеш притежател на κάστρον съгласно типика е означавало да станеш архонт).

Въоръжена сила без съмнение е имало и под разпореждането на Тесфилакт. Едно от основните обвинения против него е било, че архиепископът притежава «непреодолима власт» (col. 444. B), «много сила» (col. 445. D; 456. A), «напада по пътищата» (456.A), «похитява хора» (col. 445. A), пречи на събирането на държавните данъци от клириците (col. 448. B) и въобще проявява «архиепископска тирания» (col. 457. A). Своето голямо влияние и власт не само в църковните, а и в светските работи Тесфилакт считал за свое неотнемаемо право[117]. Като подбира кандидат за поста епископ на Видин, той пише, че бъдещият епископ трябва да бъде «деен и бърз в църковните и светските дела» (col. 52. 5. B). В едно от своите писма Тесфилакт вече се оплаква, че той съвсем няма време «поради много църковни и светски дела» (col. 321. A). Намек за наличието на въоръжени хора при архиепископа има в писмото му, в което разказва как е «изпратил» да бъде хванат неподчиняващия се монах, как е хванат и поставен под стража (col. 516. B). Като се обръща към свой избягал роб, архиепископът пише: «Къде ще избягаш ти, подъл роб, от своя господар, който владее всички пътища на твоето бягство? Неговата ръка като божията ръка ще хване беглеца и ще го върне обратно назад с вързани ръце. . . и тогава само той ще бъде готов за милосърдие»[118].

Но самият Теофилакт смята, че неговата власт в светските работи не е достатъчно голяма. Той енергично и настойчиво (официално и неофициално) се бори за нейното разширяване, като се обръща за съдействие към висшите чиновници в центъра и по места, давайки подкупи на практорите и използвайки своите широки връзки. Теофилакт се сравнява с лъв, който е «вързан с божествени и царски вериги» и е «обуздан с намордник» (col. 436. A). Реалната власт, пише той, при мен е «по-малко, отколкото ми е нужна, за да окажа съпротива на враждуващите с мен местни чиновници» (col. 388. C—D).

Тези представители на държавната власт по места са били очевидно едновременно и земевладелци или пък са ставали такива, като са използвали служебното си положение. Тесфилакт се оплаква, че те, нарушавайки неговите привилегии, принуждават свещениците от района Полог да изпълняват разни повинности наравно с «простия народ», като използват труда на йереите дори за лични услуги. . . «за свои интереси и за печалби» (χαρπίζεσθαι) (col. 517. B). Тенденцията за превръщане на заеманата длъжност не само в средство за обогатяване, но и непосредствено в собственост от феодален тип се проявява във Византия още от по-рано. Ненапразно Михаил Дука в началото на 1078 г. издава специална новела, с която постановява, че придобиващите от държавата за управление κάστρα ги получават само за себе си (ἐφ' ἑνὶ προσώπῳ), а не в наследство (Jus, III, p. 330)[119]. Подобно явление се наблюдава даже и в средите на духовенството. През XII в. Валсамон дава специално тълкуване на каноните, които са забранявали на епископите да предават своето епископско достойнство на брат, син или друг роднина (PG, t. 137, col. 192. C, 193. A).

Такива представители на висшата чиновническа аристокрация като логофета Велисариот са си присвоявали дори правото да освобождават от данъци независими от самите тях манастири — например в памет на някой член от тяхното семейство[120]. Димитър Хоматиан неведнъж пише за знатни чиновници, които заграбват земите на съседите си (Pitra, VI, p. 236, 262—263, 313 etc.). За блестящата въоръжена свита на един от византийските велможи — управителя на Солун — можем да прочетем в «Тимарион» (ВВ. VI, 1953, с. 368).

Особено интересни и най-конкретни обаче са сведенията за военните сили на ктитора на манастира «Козмосотира» Исак Комнин. В типика се споменават две (села), «изпълняващи военна служба — Дилиана (Διλιανοῦ) и Драгаваста (Δραγάβαστα) (p. 52. 29)». «Тъй като ние — пише Исак Комнин — заедно с другите недвижими имоти дадохме допълнително на манастира двете села: Делеана (Δελεάνου) и така наречената Драгаваста, (то трябва да се знае, че) в тях има някои стратиоти, задължени с данъци към нас (ὑποτελεῖς), които много пъти са създавали неприятности и на своите съседи, и на управляващия (προνοητεύοντα) нашите села, като по такъв начин се противят на внасянето на полагащите се към нас данъци и може би даже се осмеляват да използват оръжие (θάρρει τάχα τῆς στρατιωτικῆς ἐγχειριάσεως)[121]. (Затова) е необходимо след нашата смърт

игуменът с отворени обятия (ὅλῃ χειρί) приятелски да ги приема на своята трапеза и колкото може по-благосклонно да се отнася с (тях), за да ги има като любезни съюзници (ἐπικούρους προσφιλεῖν) и благодарение на тях да разполага в достатъчна степен със сили за отразяване действията (ἀπορραπίζειν) на тези, които, живеейки в съседство с нашите села, се стремят със своята алчност да ги обиждат, както това многократно се е случвало пред очите ни» (p. 71. 12—22). Стратиотите на тези две села, продължава типикът, «са достатъчно все пак както за защитата (πρὸς ἐπικουρίαν) на манастира» и «за отразяване нападенията върху нашите села на алчните съседи от околността», така и за изпълняването на специални поръчения на игумена (p. 71. 22—26)[122].

Исак Комнин се опасява, че тези стратиоти, свързани с лични отношения с него, след смъртта му могат да откажат да се подчиняват на игумена. Подчинените отношения на стратиотите спрямо Исак са се обуславяли без съмнение от тяхното зависимо положение — те са били задължени да му плащат данък. Преминаването на техните владения към манастира като че ли неизбежно обуславя подчиняването им на игумена. Но Исак го съветва на първо време да бъде любезен с тях и по всякакъв начин да ги привлича към себе си. Очевидно зависимостта на тези села от Исак Комнин не е била още достатъчно солидна. Жителите на тези села според нашето мнение са изпълнявали военна служба преди всичко на държавата и след това са продължили да я изпълняват, като са станали вече в някаква степен зависими. Исак е решил да ползва не само техните платежи, но и тяхната военна повинност, което, разбира се, му е било изгодно в обстановката на постоянни стълкновения със съседните едри феодали.

Трудно е да се каже какво място по-нататък са заемали стратиотите във военните сили на феодалите. Най-вероятно е болшинството от тях да са се слели с масата от другите зависими селяни и само малцина да са достигнали до привилегированото положение на стопани от специфичен вид.

За такива стопани се говори в същия типик. Те са наречени вестиарити (βεστιαρῖται). В типика е казано, че село Συκέαν и проастието близо до него Исак Комнин е дал за ползване на някой си Аспиот. След смъртта на Аспиот неговото стопанство трябвало да стане собственост на манастира. В проастието и в селото на този пожизнен, зависим от Исак стопанин живеели парици (p. 52. 22). Същото трябвало да бъде направено и със село Радавунта, което се ползвало от пинкерна Константин, със село Керкидзон след смъртта на Романит Никита, със село Черника и проастието Галата след смъртта на Кастамонит, със село Хатисион след смъртта на Константа, «ако той умре бездетен». Константа е наречен от Исак «свой възпитаник» (ἀναθρεπτός) и само той има правото да предаде стопанството си по наследство при условието, че има деца (p. 52. 38—51). Част от местата (τόπια) Исак е предал (δοθέντα) на своя граматик Михаил. В типика Исак споменава и за своите «прониари», които са управлявали неговите села и имения (p. 71. 15; 72. 9).

Всички тези лица заедно с владенията на Исак трябвало да преминат под подчинението на игумена на манастира и да изпълняват «различни служби» и преди всичко военна «за защита на манастира и. . . отразяване нападенията. . . на опитващите се да нанесат вреди и разруха на неговите владения» (p. 72. 13—15). През XI в. вестиаритите са били телохранители на императора, а през XIII в. — леко въоръжена пехотна стража при чиновниците на финансовото ведомство, но смисълът на термина е ставал все по-широк[123]. С тези вестиарити стопаните рицари на Исак нямат нищо общо освен само наименованието. Те нямат аналогия и с «чулуките» (τζουλούχων)— «служещи за заплата» стратиоти при частни лица (Pétridès, p. 15. 9, not. 4)[124]. Вестиаритите, пинкерните, граматиците и т. н. са били стопани на села и проастии, заселени с парици. Те са били освободени за разлика от стратиотите на двете села от всички данъци и вноски към своя господар, като са изпълнявали за него военна служба и различни поръчения. И само дотолкова, доколкото те са изпълнявали задълженията си, са запазвали и владелските права на своите стопанства. Типикът не оставя никакво съмнение в това отношение. Там е казано, че ако те «биха пожелали някога по подобен начин да бъдат воини (στρατευθῆναι) на някой друг господар освен службата в полза на този най-свят манастир и съответно подчинени на неговия честен игумен, то нека бъдат от това време премахнати от всички списъци на нашите милости и нека бъдат изселени от епископсиса на Неокастро и със сила прогонени на друго място от настоятеля (на манастира) като чужди на нашето писмено определение за благодеянията за тези вестиарити» (p. 72. 24—31). По такъв начин това са вече своего рода ленници, васали на едър земевладелец, негови редовни военни сили[125].

Струва ни се, че трябва внимателно да се отнесем към нееднократните сведения в източниците за така наречените проноити (прониари), които са били владения на едри собственици. Тези собственици едва ли са били само просто «управляващи». Може би тяхното положение е било най-привилегированото сред ленниците, подобни на вестиаритите на Исак. За «свой човек, бивш проноит» (τοῦ ἀνθρώπου ἡμῶν καὶ γεγονότος προνοητοῦ) на име Вардан, пише и Бакуриани (p. 11. 5). Алексий I Комнин през 1092 г. (или 1100) дарява Лаврата с екскусия на един от нейните метоси и прави уговорката, че «и прониарите на владенията» на севастократора Исак нямат право да облагат този метох с данъци (Lavra, № 46. 13—21). Вероятно и тези прониари не са били просто «управляващи владенията» на Исак, а и негови ленници — те са можели да искат изплащането на данъците от съседния манастир, макар и да не са имали никакви чиновнически функции. Тези «управители на владения» на византийските велможи при отсъствието на своите господари са имали власт и сила, достатъчни, за да проведат на практика в живота заповедта на Андроник I за отменяване на такъв вкоренил се обичай като брегового право (Nic. Chon., p. 427). Напълно е вероятно, че с развитието на пронията, построена на държавноправна основа, се е

развила с времето и «прония» от друг вид, построена на основата на частноправните отношения. Паралелно с развитието на пронията, предоставяна от държавата при условието за изпълнение на една или друга служба (а колкото по-нататък, толкова по-често при условието за изпълнение на военна служба), аналогично са се появили и подобен род стопанства в пределите на владенията на едрите феодали. Очевидно това явление е играло известна важна роля в съдбата на дребното и средното феодално земевладение вече в XIII в., а може би и по-рано.

Процесът, довел в началото на XIII в. и във Византия, и в България до появяването на ясни признаци за настъпващата феодална раздробеност, би трябвало да е започнал много по-рано. Появата на почти независими от централната власт и осмеляващи се да влизат в борба с нея «хегемони» и «архонти», за които по времето на IV кръстоносен поход пишат византийските автори (Nic. Chon., p. 827. 841 etc.; Acrop., p. 14. 62 etc.), е била подготвена навсякъде с нарастването на тяхното както икономическо, така и следващото след него политическо и военно могъщество. Неограничен владика в Пелопонес и южната част на Гърция в края на XII и началото на XIII в. е станал Лъв Сгур. В Навпакт Константин Дука е имал огромна власт над населението на областта: по свое усмотрение той сменявал игумените на независимите манастири или въобще лишавал манастирите от игумени, като използвал техните доходи, отнемал земята на клирицитe[126], изгонил от града самия митрополит[127], събирал произволни данъци[128] и т. н. В западните европейски провинции в края на XII в. особено могъщи станали членовете на семействата Дука и Комнини, които владеели огромни богатства в темите Солун, Волерон и Стримон и заемали в тях най-големите постове в империята[129]. Именно фамилията Дука в началото на XIII в. застанала начело на държавата деспотат в Епир, а след това и в Солун.

В българските земи също се появяват такива феодали. Съгласно житието на Йоаким Осоговски боляринът в района на Овче поле, като разговарял с игумена на местния манастир, наричал целия окръг «моя държава»: «Елика хот щоу ми творити, да твороу, и никомоу же есть мощно възбранити о сем. . . Не в си — попитал той игумена — яко вь области моей никто же есть соупротивляе ми се?»[130]. Независими управници стават владетелят на Просек и Струмица Хриз, след това Стрез, деспотът на Мелник и Цепина Слав. Основите за независимостта на тези владения са били заложени още в периода на византийското господство. Неслучайно самият цар Асен отделил за Петър специална област — огромна територия заедно с Преслав, която получила името «Петрова земя» (Acrop., p. 23). При Асен II за един от най-едрите феодали (който също се казвал Петър) се правели специални уговорки дори в международните договори на България (с Дубровник)[131].

Не е случайно и това, че още в първите етапи на освободителната борба на българския народ и особено през 1185—1191 г. предателството, интригите и откритите стълкновения раздирали лагера

на българските феодали. Ф. И. Успенски настойчиво прокарва мисълта, че освобождаването на България е само едно от явленията от общото разпадане на империята, настъпило вследствие феодалната раздробеност[132]. Без съмнение началото на процеса на раздробяване на Византия е облекчило борбата за освобождение, но и феодалите на България далеч не са били единни пред лицето на външния враг. Силите, сплотили българския народ за борба против чуждото господство, са се намирали в самия народ.

* * *

Завършвайки главата за социално-икономическото развитие на България през XI—XII в., смятаме, че не е необходимо да повтаряме нашите изводи. Ще отбележим обаче, че в историографията досега има напълно определена тенденция малко да се преувеличава нивото на развитие на феодалните отношения в България и по-специално за IX—X в. Ако вече по това време процесът на формиране на феодалните отношения в основите си е бил завършен и основната маса от селяните се е намирала във феодална зависимост или дори е била закрепостена, то ние би трябвало да признаем, че с настъпването на византийското господство е станало едно неразбираемо и рязко спадане на нивото на обществено-икономическото развитие на България, което бавно започва своя нов, повторен възход. В такъв случай почти двестагодишният период, характерен с важни събития в живота на българския народ и с огромни промени в живота не само на Византия, но и на цяла средновековна Европа, не би получил нито необходимото изясняване, нито необходимата оценка. Надяваме се, че разгледаният по-горе материал в известна степен ни дава основание за извода, че оформянето на основните феодални институти в България (консолидация на едрото земевладение, формиране на вотчината, установяване на личната зависимост, развитие на имунитета) е станало именно през XI—XII в.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПЪРВА ГЛАВА

1. Основни занятия на населението и оръдия на труда

[1] I. Sakâsov. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin und Leipzig, 1929, S. 38.

[2] В Мин е: ὀλιγαλαίαν; в Будапещенския ръкопис (2 Fol. Graec., f. 14v) — ὀλιγολαίαν. Ние имахме възможност да ползваме този ръкопис от XVIII в., съдържащ половината от издадените от Мин писма на Теофилакт, по време на посещението ни в Будапеща през лятото на 1959 г. Описание на ръкописа вж.в Maria Kubinyi. Libri manuscripti graeci in bibliothecibus budapestinensibus asservati. Budapestini, 1956, p. 14—15. Микрофилм от писмата на Теофилакт неотдавна е направен от атонските ръкописи и той се пази в библиотеката на Конгреса на САЩ във Вашингтон (вж. F. Dölger. BZ, 50, 2, 1958, S. 96).

[3] М. І. Γεδεών. Βυζαντινὰ συμβόλαια. Bz, 5, 1896, S. 115; συκαμίνων δένδρων, καρύων δένδρων.

[4] «Житие на Климент Охридски», превел от гръцкия оригинал, увод и бележки от Ал. Милев. София, 1955, с. 78. 11—14.

[5] Б. Ангелов и М. Генов. Стара българска литература. София, 1922, с. 118; Theophil., col. 500. B; TGP, p. 48. 9. sq.

[6] Станко Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948. ИБАИ, т. XX, 1955, с. 192.

[7] P. Skok. De l'horticulture byzantine en pays Jougoslaves. „Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου". Ἐν Ἀθήναις, 1935, σελ. 463, 469.

[8] Le livre du préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage publié par Jules Nicole. Génève, 1893, p. 39, 40; Pitra, VI, p. 574; Иоанн Навпактский (Сборник статей в честь В. И. Ламанского. СПб., 1907, с. 246).

[9] Le livre du préfet. . . p. 39, 40.

[10] Материали за българската древност. Абоба—Плиска. ИРАИК, X. София, 1905, с. 310—311.

[11] Ж. Възарова. Славянобългарското селище край село Попино, Силистренско. София, 1956, с. 15—24.

[12] Т. Герасимов. Две находки със сечива и оръжия от XII—XIII в. ИБАИ, т. XX, с. 590—593.

[13] Ж. Н. Выжарова. О происхождении болгарских пахотных орудий. (К вопросу об этногенезе болгарского народа). М., 1956, с. 13; ср. пак тя. Пахотные орудия на территории Болгарии и их этническое определение. Автореферат на дисертация за защита на степента кандидат на историческите науки. М., 1952, с. 8 и сл.

[14] Ж. Н. Выжарова. О происхождении. . . с. 5—6; А. П. Каждан («Византийское сельское поселение». ВВ, II, 1949, с. 227) смята, напротив, че промените в етническия състав на населението на империята не са довели до някакви забележими изменения в селскостопанската техника, която си е оствала антична.

[15] Ж. Н. Выжарова. О происхождении. . . с. 43—44.

[16] Пак там, с. 3.

[17] А. П. Каждан. Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв. М., 1952, с. 43.

[18] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. София, 1925, с. 74.

[19] Иоанн Навпактский. (Сборник в честь В. И. Ламанского, с. 246).

[20] А. Иширков. Струмишко (Стопански чъртици). МП, г. I, кн. 1, 1924, с. 33.

[21] Пак там, с. 13—14.

[22] Cinn., p. 106. 17 sq.

[23] ИРАИК, X, с. 310.

[24] ИРАИК, X, с. 315.

[25] Ansbert, p. 38, 44.

[26] Ср. FRB, p. 160. 20; πτύον λαβῶν εἰς χεῖρας ἀπονευτίξεται.

[27] Georgii Acropolitae. Annales. Bonnae, 1836, p. 20.

[28] ИРАИК, X, с. 329.

[29] Ж. Възарова. Славянобългарското селище, с. 92.

[30] Пак там, с. 92—93.

[31] Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1931, с. 397; ИРАИК, X, с. 317.

[32] М. Ласкарис. Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II. «Български старини», XI, София, 1930, с. 5; Theophil., col. 316. C.

[33] I. Sakâsov. Op. cit., S. 36—37.

[34] Ibid., S. 37.

[35] Б. Ст. Ангелов. Старославянски текстове. ИИБЛ, кн. III, 1955, с. 172—173.

[36] Robert de Clari. La conquête de Constantinople. Poèmes et récits de la vielle France, XVI. Paris, 1939, p. 37.

[37] Ж. Възарова. Славянобългарското селище, с. 92.

[38] Срв. Жития Мелетия Нового (Миупольского) (изд. на В. Г. Василевски). «Православный Палестинский сборник», бр. 17, 1886, с. 43, където е нарисуван

типична картина за пренасянето на градски жител в село, който е натоварил сред другите продукти и сушена риба на едно от мулетата.

[39] A. Delatte. Geographica. BZ, 30, 1929/1930, S. 513.

[40] Ж. Възарова. Славянобългарското селище, с. 192.

[41] Le livre du préfet, p. 40.

[42] ИРАИК, X, с. 317; Й. Иванов. Български старини. . . с. 402. Впрочем знатните хора в Охрид са давали ловни имения (κυνηγίου κατὰ τὸν δρυμῶνα) като зестра (М. І. Гεδέων. Op. cit., p. 115).

[43] Й. Иванов. Български старини. . . с. 409.

[44] С. Георгиева справедливо отбелязва, че независимо от наличието на обилен археологически материал (събран досега в България) той продължава да е лошо систематизиран и не е изследван, което в значителна степен обуславя неговото ограничено използване («За керамичното производство в средновековен Преслав», ИП, г. IX, № 6, 1953, с. 626).

[45] I. Sakâsov. Op. cit., S. 41.

[46] ИРАИК, X, с. 252, 285, 286, 294, 297 и сл.

[47] ИРАИК, X, с. 169, 171, 308—313, 315, 319—321; с. 309, 313, 315, 330.

[48] Ю. Г. Господинов. Разкопки в Преслав. ИБАИ, т. VI, 1932, с. 187.

[49] «Разкопки и проучвания», III, Средновековен отдел. София, 1949, с. 23, 42, 45, 75, 76.

[50] Ю. Г. Господинов. Нови находки в Преслав. ИБАИ, т. XV, 1946, с. 82—85.

[51] Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. ИБАИ, т. XXI, 1957, с. 238—239.

[52] Ст. Станчев. Пос. съч., с. 192—194, 203—207, 219. «Разкопки и проучвания», III, с. 165—168, 180, 181, 211—213.

[53] ИБАИ, т. XXII, 1959, с. 285—287.

[54] ИБАИ, т. XXI, 1957, с. 238, 247—248, 250—251.

[55] Т. Герасимов. Пос. съч., с. 590—593.

[56] Ж. Възарова. Славянобългарското селище. . . с. 15—30.

[57] ИРАИК, X, с. 313—330; Ж. Възарова. Пос. съч., с. 19.

[58] Ст. Станчев. Пос. съч., с. 193—194.

[59] «Разкопки и проучвания», III, с. 163 и сл.

[60] Т. Герасимов. Археологически данни за железодобиването в Североизточна България през средните векове. «Природа», кн. V, 1955, с. 66.

[61] К. В. Шкорпил. Домашний быт и промысел. ИРАИК, X, с. 301. Такова е мнението и на Кр. Миятев («Славянский город в древней Болгарии», BS, X, 2, 1949, с. 263).

[62] Н. А. Мушмов. Колективни находки на монети. ИБАИ, т. V, 1929, с. 385; срв. Ст. Цонев. Стоковото производство във феодална България. ИП, г. X, № 5, 1954, с. 57, бел. 6.

[63] Й. Иванов. Български старини. . . с. 29, 33—34.

[64] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I. София, 1943, с. 80.

[65] Б. Ст. Ангелов. Старославянски текстове, с. 173.

[66] Géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe en français par P. Amédée Jaubert, vol. II. Paris, 1840, p. 388—389; W. Tomashek. Zur Kunde der Hemus-Halbinsel, II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Iorisi. SKAW, philos.-hist. Classe. CXIII, 1. Wien, 1887, S. 318—320; срв. С. Лишев. За стоковото производство във феодална България. София, 1957, с. 78.

[67] ИРАИК, II, 1897, Приложение, с. 53.

[68] ИБАИ, т. XX, 1955, с. 494—502.

[69] ИРАИК, X, с. 307—308.

[70] Géographie d'Edrisi, p. 318; W. Tomaschek. Op. cit., S. 366.

[71] Кр. Миятев. Славянский город в древней Болгарии, с. 265—266; Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в. ИП, г. VII, № 4—5, 1951, с. 422; С. Георгиева. За керамичното производство, с. 635.

[72] Б. Т. Горянов. Крупное феодальное землевладение в Византии VIII—

XIV вв. ВВ, X, 1956, с. 111; срв. М. В. Левченко. Рецензия на книгу А. П. Каждана «Аграрные отношения. . .» (ВВ, VII, 1953, с. 282).

[73] А. П. Каждан. Византийские города в VII—XI вв. СА, бр. XXI, 1954, с. 170 и сл.; пак той. Рецензия за книгата на M. Thompson. Athenian Agora, II, Princeton, 1954 (ВВ, XIV, 1958, с. 298); З. В. Удальцова, А. П. Каждан. Некоторые нерешенные проблемы социально-экономической истории Византии. ВИ, 1958, № 10, с. 90, 92.

[74] М. Я. Сюзюмов. Роль городов-эмпориев в истории Византии. ВВ, VII, 1956, с. 29; пак той. Некоторые проблемы истории Византии. ВИ, 1959, № 3, с. 116.

[75] С. Лишев. За стоковото производство. . . с. 80.

[76] Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик. . . с. 434. Особено силно е влиянието на Византия, пише Д. Ангелов, в периода на византийското господство и по време на Второто българско царство (D. Angelov. Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien, BS, XX, I, 1959, p. 45).

[77] Д. Ангелов. По въпроса за стопанския облик. . . с. 432 и сл.

[78] Според сведения на Кекавмен например реколтата от жито, събирана от населението на Лариса само от нивите край стените на града, е била достатъчна за изхранването на жителите в продължение на четири години обсада.

[79] М. Г. Попруженко. Козма Презвитер. «Български старини», XII. София, 1936, с. 56.

[80] Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, с. 80. Срв. също там: «оръдията и инструментите, с които те (занаятчиите — Г. Л.) правят това, ги вземат един от друг».

[81] Б. Ст. Ангелов. Старославянски текстове, с. 174.

[82] Й. Чангова. Пос. съч., с. 233, 261—263.

[83] Ст. Станчев. Пос. съч., с. 219.

[84] ИРАИК, X, с. 330.

[85] Ст. Цонев. Пос. съч., с. 75 и сл.

[86] Вж. за това също и нашата статия «Налоговая политика Византии в Болгарии в 1018—1185 гг.». ВВ, X, 1956.

[87] През 960 г. например за една номизма е можело да се купи 8 модия пшеница или 12 модия ечемик (G. Ostrogorsky. Löhne und Preise in Byzanz. BZ, 32, 1932, S. 321), а в края на 60-те години на XI в. — дори 18 модия пшеница (Attal., p. 203).

[88] Ст. Цонев. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. «Трудове на Държавния университет», Стопански факултет, кн. II, Варна, 1954, с. 559.

[89] С. Лишев. За проникването и ролята на парите във феодална България. София, 1958, с. 120.

[90] Пак там, с. 142.

[91] Ст. Цонев. Стоковото производство. . . в светлината. . . . с. 551—552.

[92] Пак там, с. 552—553. Според мнението на И. В. Соколова («Клады византийских монет как источник для истории Византии VIII—XI вв.», ВВ, XV, 1959, с. 60—61) сребърните монети, които се намират почти изключително в съкровищата от X—XI в., са били предназначени предимно за външната търговия. Вж. също рецензията на Т. Герасимов за пос. съч. на И. Соколова (ИБАИ, т. XXII, 1959, с. 369—371). За тезаврацията и лихварството вж.: Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи през XI в. според «Стратегикона» на Кекавмен. ИИБИ, VI, 1956, с. 609—611; С. Лишев. За стоковото производство. . . с. 69; пак той. За проникването. . . , с. 103 и сл. Ф. Грирсон (Ph. Grierson. The debasement of the bezant in the XI century. BZ, 47, 1954, S. 384, Anm. 1) справедливо вижда една от причините за тезаврацията във Византия през XI в. в повреждането на монетите, но обяснява падането на курса с чисто субективни моменти.

[93] Ст. Цонев. Стоковото производство. . . в светлината. . . с. 554.

[94] Пак там, с. 560.

[95] Пак там, карти № 1 и 2. Изводите на Ст. Цонев се подкрепят от А. Бур-

мов в рецензията за книгата на Цонев). «Ценен принос към проучването на феодализма в България». ИП, г. X, № 1, 1954, с. 109.

[96] С. Лишев. За стоковото производство. . . с. 63.

[97] С. Лишев. За проникването. . . с. 116.

[98] Вж. също: В. Велков. Археологические находки в Болгарии, относящиеся к истории Византии. ВВ, XV, 1959, с. 252—253.

[99] Големи съкровища от златни монети в България от това време са по-скоро изключение. За такова съкровище вж.: ИБАИ, т. I, 1924, с. 229. Намереното през 1923 г. съкровище близо до с. Изгерлии (Згарли) се състои от 25 кг златни монети, от които 300 принадлежат на Алексий I, Йоан II и Мануил I Комнин. 250 от тях (260 според сведенията на Н. Мушмов — ИАД, IV, 1914, с. 272, сред които има и няколко монети на Исак II Ангел) са постъпили в Софийския музей. Намерените заедно с монетите златни предмети говорят в полза на тезата, че съкровището е било донесено в България от Мала Азия (ИБАИ, т. I, с. 229). Не е ли свързано скриването на това съкровище с въстанието на българите през 1185 г.?

[100] Т. Герасимов. Старинни фалшификати на монети от Ив. Цимисхий. ИБАИ, т. XVII, 1950, с. 313—315. Тези монети представляват груба и неграмотна имитация на монетите на Йоан Цимисхий. Ср. това мнение на Герасимов с предположението на Ив. Дуйчев («Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство». — ИИБИ, III—IV, 1951, с. 106—107), че сред така наречените византийски медни монети от IX—X в., намирани в България, може би има и монети, сечени от българската държава (?). Впрочем С. Лишев («За проникването. . .» с. 84—85) смята, че това предположение не намира потвърждение, като се позовава на ниското ниво на развитие на стоковите отношения в България по това време.

[101] Attal., p. 203. Предполагаме, че Н. Скабаланович («Византийское государство и церковь в XI в.», СПб., 1884, с. 296—297) е прав, като отнася това сведение не само за околностите на град Родосто, където Аталиат е имал свои владения, но и към цяла Тракия и Македония; вероятно мероприятието на Никифорица е засегнало поне всички западни теми. Вж. също: С. Лишев. За стоковото производство. . . с. 54; срв. G. T. Brătianu. Un expérience d'économie dirigée. Le monopole du blé à Byzance au XIe siècle. Byz., IX, (2), 1937, p. 645, 650, 654. Авторът смята, че това мероприятие на Никифорица е означавало фискален монопол, свързан с унаследената от Римската империя традиция — задължението житото да се продава на държавата по ниски цени. Срв. A. Andréadès. Byzance, paradis du monopole et du privilège. Byz., IX, (1), 1934, p. 177—181. Във всеки случай търговията с жито е имала такива мащаби, че с въвеждането на монопол върху нея Никифорица е виждал вярно средство за бързо попълване на хазната и за лично обогатяване.

[102] Срв. С. Лишев. За стоковото производство. . . с. 70; пак той. За проникването. . . с. 152—153.

[103] Gesta Dei per francos. Hanoviae, 1611, p. 188.

[104] За това вж.: С. Лишев. За проникването. . . с. 132—133.

[105] В. Априлов. Болгарские грамоты. Одесса, 1845, с. 34. Интересно е, че недалеч от София и днес се добива медна руда.

[106] С. Цонев. Стоковото производство. . . в светлината, карти № 1 и 2. Впрочем много византийски монети от XI—XII в. са намерени преди няколко години и на левия бряг на Дунав, в Румъния (J. Salbău. Circulatia monetară în Transilvania secolelor XI—XIII, în lumina izvoarelor numismatic. «Studii şi Cercetari de Numismatică», 2, 1958, p. 269—301; B. Mitrea. Découverts récentes de monnaies antiques sur le territoire de la République Populaire Roumaine. «Studii şi Cercetări de Istorie Veche», 9, 1958, p. 150—156; N. Bănescu. BZ, 52, I, 1959, S. 233—234).

[107] «Повесть временных лет», т. I. Изд. на АН на СССР, 1950, с. 48.

[108] В колекцията на Хараланов в Шумен се пази златен медальон с емайлово изображение на птица, изпълнено с разноцветна решетъчна техника. Според мнението на Т. Герасимов («Златно медальонче с емайлов образ на птица», ИБАИ, т. VII, 1950, с. 308) медальонът е близък до киевския медальон, който се пази в частна колекция в Ню Йорк. Медальонът на Хараланов произ-

хожда или от самата Силистра, или от нейните околности и може да бъде датиран за XI—XII в. В Ал Бекри (втората половина на XI в.) намираме сведения, че стоките на «славяните» «пристигат. . . по море и суша до русите и Константинопол» («Известия Ал-Бекри о славянах и их соседях». Изд. и превод на В. Розен. ЗАН, т. 32, СПб., 1879, с. 54). Трябва да се предположи, че и тук се имат предвид сухопътните търговски пътища, водещи от славянските страни през България и от България до Константинопол.

[109] Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, ἐκδιδ. ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, τ. Β'. Ἐν Ἀθήναις, 1880, σελ. 356.

Срв. сведението на Йоан Навпактски (Сборник в честь Ламанского, с. 244).

[110] За търговските пътища, минаващи през България през XI—XII в., вж.: K. Dieterich. Zur Kulturgeographie und Kulturgeschichte des Byzantinischen Balkenhandels. BZ, 31, 1931, S. 45—48 f. За търговските връзки на Византия с Русия през XI—XII в. вж.: E. Frances. Les relations russo-byzantines au XIIe siècle et la domination de Galicie au Bas-Danube. BS, XX, I, 1959, p. 52, 62.

[111] Това потвърждават и находките на монети на Бела III във Видин. Вж. Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. ИБАИ, т. VIII, 1935, с. 468.

[112] В. Ганев. Историческото развитие на търговското право. ГСУ, III, Юридически факултет, XII, 1921, с. 112, 116. Вж.: Géographie d'Edrisi, p. 286 sq., 290 sq., 386 sq.; W. Tomaschek. Op. cit., 373 sq.

[113] К. В. Шкорпил. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. ИРАИК, X, с. 443—499, вж. също: В. Тъпкова-Заимова. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. ИП, г. XIV, № 1, 1958, с. 58—73.

[114] Ioannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi. Bonnae, 1938, p. 495—496, 500. За това вж.: Р. А. Наследова. Ремесло и торговля Фессалоники конца IX — начала X в. по данным Иоанна Камениата. ВВ, VIII, 1956, с. 73—76. Вж. също: Иоанн Камениат. Взятие Фессалоники. Предисловие и комментарии Р. А. Наследовой, перевод С. В. Поляковой и И. В. Феленковской. Две византийские хроники. М., 1959, с. 150, 223—224.

[115] Le livre du préfet, p. 40.

[116] Й. Иванов. Български старини. . . с. 282.

[117] Византийская сатира «Тимарион». Перевод С. В. Поляковой и И. В. Феленковской. Предисловие Е. Е. Липшиц. ВВ, VI, 1953, с. 367. Може би някаква част от намерените при разкопките на Преслав предмети на византийските занаяти да е попаднала там през XI в. по пътя на търговията. Византийските амфори от Преслав, датирани със своите оловни печати в X—XI в. (Й. Чангова. Пос. съч., с. 239, 254, 263), най-вероятно говорят за търговски връзки на Византия с Първото българско царство. За амфорите от XI—XIII в. в България вж. Й. Чангова. Средновековни амфори в България. ИБАИ, т. XXII, 1959, с. 258—259.

[118] Φέλλος. MB, V, σηλ. 19.

[119] Urkunden zur älteren Hardels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig. Fontes rerum Austricarum, 2, Abt., Bd. XII, T. I. Vindobonae, 1856, p. 52—53.

[120] I. Sakâsov. Op. cit., S. 135—136. Ср. А. Бурмов. Феодализмът в средновековна България. ИП, ч. II, № 2, 1945—1946, с. 159.

[121] По договора с Дубровник на българските търговци се разрешава да купуват оттам злато, сребро, сукно, тъкани с втъкани златни нишки и всичко друго «освен пшеница, която не се изнася от Дубровник без позволението на владетелстващия в момента княз» (В. Априлов. Пос. съч., с. 67).

[122] За това вж.: E. Frances. La féodalité et les villes byzantines au XIIIe et au XIIIe et an XIVe siècles. BS, XVI, I, 1955; Sur la conquête de Constantinople par les Latins. BS, XV, I, 1954.

[123] Й. Иванов. Български старини. . . с. 578.

[124] В. Априлов. Пос. съч., с. 67—71.

[125] В. Априлов. Пос. съч., с. 66—67.

[126] Ansbert, p. 45.

[127] Géorgraphie d'Edrisi, p. 386.

[128] Н. Окуњев. Грађа за историј у српске уметности. «Гласник Скопског научног друштва», кн. V. Одељење друштвених наука, 2, 1929; G. Bešković

Deux églises de Milutin. Premier recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij. Paris, 1930.

[129] Ст. Станчев. Пос. съч., с. 221.

[130] С. Георгиева. Пос. съч., с. 630.

[131] В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на вътрешния град в Преслав. ИБАИ, т. XX, с. 481.

[132] С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен български некропол край Ловеч и накитите, намерени в него. Пак там, с. 551.

[133] Известно е, че по времето на Зоя и Константин IX за сметка на хазната там е била възстановена разрушената каменна църква (В. Бешевлиев. Към археологическото проучване на Добруджа. Комплексна научна добруджанска експедиция. София, 1956, с. 14—17).

2. Свободно селячество и община

[1] С. Лишев. Някои данни за феодалните отношения в България през X в. ИИБИ, VI, 1956, с. 409, 414, 416, 422—423; Б. Примов. Отношението на богомилите и на техните западни последователи към труда, частната собственост и държавата. ИП, г. XII, № 1, 1956, с. 53; И. Пастухов. Българска история, с. 367.

[2] Д. Ангелов. Феодализмът във Византия. ИП, г. III, № 2, 1946—1947, с. 227—230. Според мнението на Б. Ст. Ангелов («Класовият характер на старобългарската литература». ИП, г. IV, № 4—5, 1947—1948, с. 557) «свободните хора» през X в. са били преобладаващото болшинство от жителите на България. Срв. «История на България», I. София, 1954, с. 158—159, 164.

[3] Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII в. «Известия на Камарата на народната култура». Серия: Хуманитарни науки, т. 4, № 3, 1947, с. 19—20, 34, 45.

[4] «История Болгарии», I. М., 1954, с. 94.

[5] Д. Ангелов. Византийски влияния върху средновековна България. ИП, г. IV, № 4—5, 1947—1948, с. 411—413; Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. София, 1955, с. 102; срв. Д. Ангелов. История на Византия, I. София, 1950, с. 317, където периодът IX—XI в. във Византия е наречен време на «ранния феодализъм».

[6] Д. Ангелов. Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. София, 1958, с. 15.

[7] С. А. Никитин. Задачите на съветските историци в изследването на историята на България. ИП, г. X, № 6, 1956, с. 6—7.

[8] К. А. Осипова. Развитие феодальной собственности на землю и закрепощение крестьянства в Византии X в. ВВ, X, 1956, с. 80.

[9] А. П. Каждан. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes d'Histoire de la paysannerie byzantine». Bruxelles,1956, ВВ, XII, 1957, с. 338.

[10] Вж. В. И. Ленин. Крах II Интернационала. Съч., т. 21, с. 210.

[11] F. Dölger. Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts. «Byzantinische Archiv», Heft 9. Leipzig — Berlin, 1927, S. 66.

[12] F. Dölger. Zur Textgestaltung der Lavra-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung. BZ, 39, 1939, S. 60—61. Вж. също G. Stadtmüller. Michael Choniates, Metropolit von Athen (ca. 1138-ca. 1223). «Orientalia Christiana», XXIII, 2. Roma, 1934, S. 188; P. Charanis. On the Social Structure of the Later Roman Empire. BS, 17, 1945, p. 57.

[13] D. Xanalatos. Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächtlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylactos von Achrida. München, 1937, S. 66.

[14] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 18—19 sq.

[15] Ibidem; пак той. О византиским државним сељацима и војницима (Две повеље из доба Јована Цимиска). Глас САН. Одељење друштвених наука. Нова серија, 3, 1954, с. 23—24, 40—41; пак той. Византийские писцовые книги. В, IX, 2, с. 233, 235, 238.

[16] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 22, 42, 71—72.

[17] Вж. забележките на З. В. Удалцова за свободните селяни («Византиноведение в народнодемократической Болгарии» (1944—1953 гг.). ВВ, VIII, 1956, с. 353), на Б. Т. Горянов («Византийское крестьянство при Палеологах». ВВ, III, 1950, с. 45—46) и на М. М. Фрайденберг («Аграрные отношения в Византии в XI—XII вв». Автореферат на дисертация. М., 1953, с. 3).

[18] Вж. А. П. Каждан. Крестьянское движение в X в. и аграрная политика императоров Македонской династии. ВВ, т. V, 1952, с. 85; пак той. К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII—X вв. ВВ, X, 1956, с. 49 и сл., 58 и сл., 61—65; пак той. Формирование феодального поместья в Византии X в. ВВ, XI, 1956, с. 99, 112—113, 116, 122; пак той. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» с. 332—335. За съжаление ние бяхме лишени от възможността да използваме монографията на А. П. Каждан («Деревня и город в Византии IX—X вв. Очерки по истории византийского феодализма». М., 1960), която бе издадена, когато настоящата книга вече се намираше под печат.

[19] А. П. Каждан. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» с. 337; пак той. Формирование феодального поместья, с. 119; пак той. Рецензия за книгата на Д. Ангелов «Феодализмът във Византия». ВВ, III, 1950, с. 281.

[20] М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений в византийской деревне в XI—XII вв. УЗ на Великолукския педагогически институт, 1956, с. 112, 120. Затова авторът подчертава повече фактите за разлагането, отколкото за укрепването на общината (вж. пак той. Монастырская вотчина в Византии XI—XII вв. Пак там, т. 4, 1959, с. 69—72).

[21] Пак той. Экскуссия в Византии в XI—XII вв. УЗ на Великолукски я педагогически институт, т. 3, 1958, с. 346, заб. 582.

[22] Пак там, с. 363—364. Вж. М. Я. Сюзюмов. О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону. ВВ, X, 1956, с. 41—42.

[23] М. М. Фрейденберг. Развитие. . . с. 134.

[24] Вж. Е. Э. Липшиц. Византийское крестьянство и славянская колонизация. ВС, с. 143; Б. Т. Горянов. Византийское крестьянство при Палеологах, с. 45—46; М. М. Фрейденберг. Аграрные отношения в Византии в XI—XII вв., с. 3.

[25] М. Я. Сюзюмов. Византийская община по Земледельческому закону, с. 43—44.

[26] Й. Иванов. Български старини. . . , с. 550—555, 557—562.

[27] S M, II, p. 299. Издателят на съчиненията на Евстати Тафел (Eustathii metropolitae Thessalonicensis Opuscula. Francofurti ad Moenum, 1832, p. 358) погрешно приписва това и другото писмо на Псел на Евстати Солунски.

[28] SM, II, p. 296—297 (при Тафел — p. 357—358).

[29] Й. Иванов. Български старини. . . с. 409. П. Динеков («Стара българска литература», I, София, 1950 — литография, с. 222) отнася съставянето на първите кратки жития на Йоаким Осоговски, Прохор Пшински и Гавриил Лесновски към XI—XII в.

[30] ASS Novembris, t. IV. Bruxelles, 1925, p. 680.

[31] А. П. Каждан. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes . . .» с. 336, 337.

[32] Пак там, с. 332—335.

[33] А. П. Каждан справедливо отбелязва необходимостта от специално изследване на въпроса за понятието «свобода» във византийското феодално общество (А. П. Каждан. Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв. ВВ, XVI, 1959, с. 105—106).

[34] В противен случай (т. е. ако разглеждаме самото заплащане на данаците като доказателство за липса на свобода за данъкоплатците) всички те, както вярно отбелязва Караянопулос (J. Karayannopulos. Рецензия за книгата на Острогорски «Quelques problèmes. . .» BZ, 50 (1), 1957, 172, 80—181), биха били крепостни парици от памтивека независимо от времето и държавата.

[35] Μήτε τὴν ἰδίαν ἐχόντων означава според мнението на Г. Острогорски μήτε τὴν δημοσιακὴν κατεχόντων (G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 31).

[36] А. П. Каждан. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» с. 336; пак той. Формирование феодального поместья, с. 111.

[37] Г. Острогорски. О византиским државним сељацима. . . с. 29—33.

[38] Първата сигилия, издадена за първи път по копие от Александър Лавърски във ВВ, V, 1898, № 4, е преиздадена от Руйар и Колом (Lavra, № 9) за 989 г. Изданието на втората сигилия («Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» I, 1917 σελ. 787—788) не ни е достъпно.

[39] Г. Острогорски. О византиским државним сељацима. . . с. 27—28.

[40] Пак там, с. 28.

[41] Пак там, с. 29. Г. Острогорски е напълно прав според нашето мнение, като не приема догадката на Ф. Дьолгер (BZ, 29, S. 105) за παροίκους вм. ἀΐκους, тъй като става дума именно за 36 селски дома, семейства (пак там, с. 29, заб. 15). Вж. също: P. Lemerle. Esquisse pour une histoire agraire de Byzance. «Revue historique», 219, 1958, p. 79, п. I. И. Караянопулос в рецензията за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, с. 174, напротив, поддържа по този въпрос Ф. Дьолгер. Но в същия акт за предаването на зевгаратите на манастира «Богородица Милостива», на който се позовава И. Караянопулос, се предават именно семейства парици (предадени 12 семейства, но 16 парици) (p. 38).

[42] Г. Острогорски. Пос. съч., с. 28—29, 42—43. Тук Г. Острогорски също справедливо смята за погрешна датировката на Дьолгер за нападението на българите на Йерисо по времето на Симеон (F. Dölger. Ein Fall der slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jh, SKAW, phil.-hist. Kl., Heft I, 1952, s. 7). Любопитни сведения за тези славяни в Йерисоса подбрани и разгледани от Г. Сулис (G. Soulis. On the slavic settlement in Hierissos in the tenth century. Byz., 23, 1953, p. 67—72).

[43] Г. Острогорски. О византиским државним сељацима. . . с. 34.

[44] Пак там, с. 36. Вж. Lavra, № 28, 32—33.

[45] Г. Острогорски. Пос. съч., с. 36.

[46] Пак там, с. 35, 37—38.

[47] Г. Острогорски, с. 39—41.

[48] Ср. J. Karayannopulos. Рецензия за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, S. 173, 176—177.

[49] А. П. Каждан. Рецензия за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, с. 336; Г. Острогорски. О византиским државним сељацима. . . с. 40.

[50] Ср. J. Karayannopulos. Рецензия за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, S. 170—171. Авторът различава δημοσιάριοι и δημοσιάριοι πάροικοι, ако първите са просто данъкоплатци, то вторите могат да бъдат действително държавни селяни.

[51] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 62.

[52] F. Dölger. Beiträge. . . S. 60; G. Ostrogorskij. Die ländiche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert. VFSWG, XX, 1—2. Stuttgart, 1928, S. 28.

[53] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 62. Ср. MM, VI, p. 4—5.

[54] М. Я. Сюзюмов. О характере и сущности византийской общины, с. 44.

[55] Tract., p. 116.

[56] М. Я. Сюзюмов. О характере и сущности византийской общины, с. 44.

[57] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 25—26.

[58] А. П. Каждан. Рецензия за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, с. 334; пак той. К вопросу о особенностях феодальной собственности, с. 65.

[59] А. П. Каждан. Рецензия на пос. съч. на Г. Острогорски, с. 332—334.

[60] F. Dölger. Beiträge. . . S. 66—67, Anm. 2.

[61] F. Dölger. Sechs byzantinische Praktica des XIV. Jh. für das Athonskloster Iberon. Abhandlungen der BAW. Neue Folge, Heft 28. München, 1949, S. 19, Anm. 44.

[62] F. Dölger. Byzantinische Diplomatic. Ettal, 1956, S. 364. Вж. също: F. Dölger. Beiträge. . . S. 128; пак той. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reiche A: Regesten, II. München und Berlin, 1925, № 846.

[63] F. Dölger. Regesten, II, № 846; Cedr., II, p. 521.

[64] Jus, III, p. 323; F. Dölger. Regesten, II, № 944.

[65] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 176.

[66] За другата вж. по-нататък.

[67] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 286, 15—21.

[68] Ф. И. Успенский. К истории крестьянского землевладения в Византии. ЖМНП, ч. 225, януари 1883 г., с. 69—78.

[69] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 316—317, заб. 1.

[70] Ю. Кулаковский. Друнг и друнгарий. ВВ, IX, 1902, с. 12—15 и сл.

[71] Г. В. Вернадский. Заметки о крестьянской общине в Византии. УЗ, основани от руската учебна колегия в Прага, 1 (2), 1924, с. 91—93.

[72] F. Dölger. Beiträge. . . S. 65, Anm. 7. Ср. G. Ostrogosrkij. Die ländiche Steuergemeinde. . . S. 12—13, 15—16, 45.

[73] F. Dölger. Chronologisches und Diplomatisches zu den Urkunden des Ahosklosters Vatopedi. BZ, 39, 1939, S. 328, Anm. 3. Вж. също ЕЕВЕ, № 3, 1926, акт № 4.

[74] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 301—305; тук е и литературата по въпроса. Вж. Pétridès, p. 7, 4, № 5.

[75] V. Laurent. Charisticariat et commende à Byzance. REB, XII, 1954, p. 101: ἐν τῷ χωρίῳ Σελτζιάνῳ δρούγγου Ἀχελώου.

[76] К. Ά(μάντος). Рецензия за кн.: G. Stadtmüller. Michael Choniates. «Ἑλληνικά» VII, 1934, σελ. 327—328. Вж. също анотацията му към неговия труд «Σλάβοι καί Σλαβόφωνοι εἰς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας». «Ἰατρική», τ. 3, 1926 (недостъпна за нас) в «Ἑλληνικα», I, 1928, σελ. 184.

[77] M. Wellnhofer. Рецензия за пос. съч. на Щатмюлер в BZ, 35, 1935, S. 106—109. Велнхофер нарича «другата» «ein semasiologisches Kabinettstück» (Ibid., S. 109).

[78] A. A. Vasiliew. Histoire de l'empire byzantin, I. Paris, 1932, p. 233—234; II. Paris, 1932, p. 152—153.

[79] S. Kougeas. Πραγματ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν XV, 3, 1950, σελ. 6.

[80] D. Zakythenos. Le déspotat grec de Morée, II. Athènes, 1953, p. 28.

[81] Β. Τομαδάκη. Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου; «Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Περίοδος δεύτερος, τ. ζ. 1956—1957, σελ. 100—105.

[82] P. Lemerle. Recherches sur la régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Commènes. Cahièr de Civilisation médiévale au X^ee XIIe siècles, II année, № 3, 1959, p. 281, n. 78.

[83] А. П. Каждан. Аграрные отношения в Византии, с. 15—17, 89; пак той. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 64.

[84] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 45.

[85] G. Stadtmüller. Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διερευνήσεως τῆς Ἠπείρου, «Ἠπειρωτικά χρονικά», Ἔτος 9. Ἐν Ἰωαννίνοις. 1934, σελ. 159—161. Вж. също: М. А. Селищев. Славянское население в Албании. София, 1931.

[86] М. Я. Сюзюмов. О характере и сущности византийской общины по Земледельческому закону, с. 44; А. П. Каждан. Византийская община в IX—X вв. УЗ на Великолукския педагогически институт, 1955, с. 93—94.

[87] Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Госполитиздат, 1951, с. 59—61; вж. също: Ф. Энгельс. Развитие социализма от утопии к науке (К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. II, М., 1952, с. 85).

[88] А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 74—76.

[89] А. П. Каждан. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 50.

[90] М. В. Левченко. Рецензия за «Аграрные отношения» на А. П. Каждан. ВВ, VII, 1953, с. 282.

[91] П. Ангелов. Рост и структура крупного монастырского землевладения в Северной и Средней Македонии в XIV в. ВВ, XI, 1956, с. 158.

[92] Вж. например В. Мошин. Зографские практики. «Сборник в памет на проф. П. Ников». София, 1940, с. 297.

[93] PG, t. 126, col. 217. D.

[94] В. Н. Златарски. («Големината на българския хляб». «Известия на Народния етнографски музей в София», г. I, кн. 1—2, 1922, с. 12) предполага, че Теофилакт е записвал сказанията, слушани от него в България. Авторът привежда данни за приготовляването на такива хлябове в Македония и през XIX в., като тяхната големина е зависела от «броя на членовете» на семейството (пак там, с. 13).

[95] Πεῖρα XXI, 1 (in: Jus, I).

[96] Италианският историк Антонио д'Емилия смята, че в решенията на Хоматиан по въпроса за наследяването са се отразили и нормите на местното славянско право. Тази мисъл Д'Емилия изказва в доклада си на X конгрес на византинистите в Истанбул (вж. З. В. Удальцова. X Международный конгресс византинистов в Истамбуле. ВВ, X, 1956, с. 240), публикуван в недостъпно за нас издание (A. d'Emilia. I responsi del canonista bizantino Demetrio Comaziano in materia d'impedimento matrimonale da affinità. «Studi in onore di P. de Francisci», IV, Milano, 1956).

[97] В. Мошин. Зографские практики, с. 297.

[98] F. Dölger. Sechs byzantinische Praktika, S. 20. Ср. Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 242.

[99] F. Dölger. Sechs byzantínische Praktika, S. 23.

[100] А. П. Каждан. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 50.

[101] F. Dölger. Sechs byzantinische Praktika, S. 20.

[102] Ф. И. Успенский и В. Н. Бенешевич. Вазелонские акты. Л., 1927, с. LX—LXIII.

[103] F. Dölger. Byzantinische Diplomatik, S. 369.

[104] F. Dölger. Sechs byzantinische Praktika, S. 126.

[105] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 61.

[106] F. Dölger. Byzantinische Diplomatik, S. 369.

[107] Ibidem.

[108] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 300—301.

[109] Ibid., p. 153.

[110] Б. Т. Горянов. Крупное феодальное землевладение, с. 120.

[111] Пак там, с. 121.

[112] А. И. Неусихин («Возникновение зависимого крестьянства в Западной Европе VI—VIII веков». М., 1956, с. 85) посочва подобно явление в общините на салическите франки.

[113] F. Dölger. Byzantinische Diplomatik, S. 369. При това Дьолгер отбелязва, че по въпроса за «стасите» има още «много тъмнина». Срв. М.М. Фрейденберг. Монастырская вотчина, с. 71. В статията «Крестьянство Западной и Юго-Западной Болгарии в XI—XII вв.» (УЗ на Института по славяноведение, XIV, 1956, с. 229 и сл.) ние говорим за произхода на стаса като комплекс от стопанства, а не за следващото от това значение на термина «стас». Фрейденберг отбелязва (пос. съч., с. 71, заб. 107), че по въпроса за трапезундската стас ние повтаряме извода на Г. Острогорски, а всъщност ние въобще не сме се решавали да правим каквито и да е изводи за непознатата ни трапезундска стас (вж. G Ostrogorskij. BNJ, 6, 1929, S. 582—584 .

[114] Е. Э. Липшиц. Византийское крестьянство и славянская колонизация, с. 118—123.

[115] Там на с. 29. 9 са споменати впрочем и «стаси», но още П. Н. Папагеоргиу обосновано е предложил ὑποστάσεις вместо στάσεις (B. P. Papageorgiu. Zu den Dokumenten des Gottesmutter-Klosters in Makedonien. BZ, 11, 1902, 70); вж. също там възраженията на Л. Пти (с. 686 и новите доводи на Папагеоргиу (с. 687).

[116] А. Пападопулос-Керамевс. Κερκυραϊκά, ВВ, XIII, 2, 1906, с. 342, 11; срв. ВВ, XIII, 3—4, 1907, Приложение № 2. 11.

[117] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 61.

[118] За значението на «стаса» и «ипостаса» вж. също нашата статия «Крестьянство. . .» с. 229—232.

[119] F. Dölger. Sechs byzantinische Praktika, S. 126; пак той. Beiträge. . . S.

153; J. Karayannopulos. Рецензия за «Quelqus problèmes» на Острогорски, с. 179. Срв. също: G. Ostrogorskij. Die ländiche Steuergemeinde. . . S. 42.

[120] F. Dölger. Sechs Byzantinische Praktika, S. 20—21, 127.

[121] Срв. Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 252: «имеющий земельный надел».

[122] G. Ostrogorskij. Die ländiche Steuergemeinde. . . S. 76—77.

[123] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . . с. 363—364.

[124] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 176.

[125] Предполагаме, че единственото ограничение в това отношение е била вабраната да се заселват до нивите на съседа по-близо от разстоянието, определяно с два полета на стрела (Jus, III, p. 169).

[126] D. Xanalatos. Beitroge. . . S. 64—65.

[127] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 164.

[128] А. П. Каждан. Рецензия за «Quelques problémes. . .» на Г. Острогорски, с. 338.

3. Едро земевладение

[1] Козма Презвитер, с. 55—56. Вж. за това: В. Киселков. Презвитер Козма и неговите творения. София, 1943, с. 70. Срв. С. Лишев. Някои данни. . . с. 413—414.

[2] Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 550—562.

[3] М. С. Дринов. Съчинения, т. I. София, 1909, с. 422 и сл.; И. Снегаров. История на Охридската архиепископия, I. София, 1924, с. 53—62; В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, II. София, 1934, с. 2 и сл.; вж. също H. Gelzer. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche. BZ, 2, 1893, S. 41—45; Е. Голубинский. Краткий очерк истории православных церквей (Болгарской, Сербской и Румынской, или Молдо-Влашской). М., 1871, с. 40 и сл., 225 и сл.

[4] А. Бурмов. Феодализмът. . . с. 170.

[5] С. Лишев. Някои данни. . . с. 416.

[6] Пак там, с. 430.

[7] Й. Иванов. Български старини. . . с. 555, 556, 558—559.

[8] Κάστρον не е равнозначно нито на понятието «град», нито на понятието «крепост», а означава населен пункт, защитен със стена, т. е. нещо средно между село и град. Вж. G. Stadtmüller. Michael Choniates, S. 299; С. Лишев. Някои данни. . . с. 416. Срв. В. Златарский. Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею. IV, 1931, с. 50.

[9] Й. Иванов. Български старини. . . с. 550.

[10] Ние, разбира се, не засягаме тук въпроса за промените в общия брой епископии, подчинени по-рано на патриарха на България, а след това на архиепископа. Вж. за това глава II.

[11] Й. Иванов. Български старини. . , с. 551.

[12] Пак там, с. 552.

[13] Б. Гранич, като се позовава на С. Новакович (Ст. Новаковић. Охридска архиепископија у почетку XI в. Глас САН, 76, 1908, с. 1—62), който се опитва по споменатите в сигилиите κάστρα да установи размерите на някои епархии, смята, че разликата в броян а клириците и париците зависи от разликата в териториите на епископиите и плътността на тяхното население. (B. Granić. Kirchengeschichtliche Glossen zu den vom Kaiser Basileios II. dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien. Byz.,VIII, 2, 1937, S. 401). Но самият Новакович не свързва размерите на територията на епископията с броя на нейните парици, тъй като и тук не може да се открие строга зависимост. Така епархията Моровизда е имала 15 парици и 15 клирици, а епархията Сервия — 30 парици и 30 клирици, макар че в първата са споменати 7 κάστρα, а във втората — нито една. По-нататък: епископията без нито една κάστρα с център в неизвестното селище Рога е имала 40 клирици и 40 парици, а съседната епископия Янина, по-голяма и, разбира се, по-плътно населена — само 15 парици и 15 клирици.

[14] Впрочем сравнението е допустимо, ако границите на тези «теми» не се различаваха твърде много от границите на «епископиите».

[15] Й. Иванов. Български старини. . . с. 550—551, 557.

[16] Пак там, с. 557—558.

[17] В. Бешевлиев. Към археологическото проучване на Добруджа, с. 14—17.

[18] И. Николаевић-Стојковић. Прилог проучавању византиске скулптуре от 10 до 12 века из Македоније и Србије. ЗР САН, XLIX. Византолошки институт, кн. 4, 1956, с. 184—186.

[19] Ф. Окуњев. Грађа за историју српске уметности. Гласник Скопског научног друштва, V. Одељење друштвених наука, 2, 1929, с. 89—92.

[20] G. Boškoviћ. Heux églises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica. Premier recueil dédié à la mémoire de Th. Uspenskij, I. Paris, 1930, p. 202 sq.

[21] М. Рајковић. ЗР САН, XLIV. Византолошки институт, кн. 3, 1955, с. 209—212. Срв. И. Акрабова. За «окачените портрети» в живописта на една църква от XII в. «Разкопки и проучвания», IV. София, 1949, с. 5—18.

[22] Балдуин Сариа. Истраживања у Стобима. «Гласник Скопског научног друштва», V. Одељење друштвених наука, 2, 1929, с. 12.

[23] D. Nicol. The Cherches of Molivdoskepastos. ABSA, vol. 48, 1953, p.146 f.

[24] Св. Радојчић. Црква у Коњху. ЗР, кн. XXI. Византолошки институт, кн. I, 1952, с. 151.

[25] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления Константинопольских поместных соборов XI—XII вв. о раздаче церковних имуществ (харистикарии). ИРАИК, V, 1900, с. 9.

[26] Пак там, с. 10, 26.

[27] Този термин тук се употребява в по-широко значение — «ползване» на земя от църквата въобще, а в дадения случай — именно за дребно стопанство.

[28] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления. . . с. 10, 19—20, 26.

[29] Срв. HNJ, I, str. 311.

[30] В. Златарски (История, II, с. 175, бел. 3) идентифицира това село със Ἄσπραι Ἐκκλησίαι (Бели църкви), известно от друг източник.

[31] Theophil., col. 473. C; χωρὶς δὲ αὗται τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, т. е. «те (Еклисиите) извън (пределите) на архиепископията». Още издателят (Меурсий) с основание смята, че тук има грешка, като предлага да се чете вместо χωρίς — χῶραι. Но по-вярно е предположението на Д. Ксаналатос (Beiträge. . .» S. 23): χωρίς да се поправи на χωρίον. Това се потвърждава и от същото писмо, в което по-долу четем: τὸ χωρίον αἱ Ἐκκλησίαι (Theophil., col. 437 D). Б. Графенауер не взема предвид предположението на Д. Ксаналатос (вж. HNJ, I, str. 311).

[32] Theophil., col. 540. A: ἃ μοι ἐπὶ τῷ τῶν ἐκκλησίων χωρίῳ. Αἱ ἐκκλησίαι тук е собствено име. Употребяването на тази дума като определение в множествено число към χωρίον се среща при Теофилакт два пъти: αἱ Ἐκκλησίαι (col. 473. D) и τὸ χωρίον αἱ Ἐκκλησίαι, като и двата пъти за посочване името на село. Срв.: τὸν . . . τοῦ Δανούβεως ῥέοντα ποταμόν (Anna, II, p. 302).

[33] F. Chalandon. Essai sur le règne d'Alexis I Comnène, I. Paris, 1900, p. 282—298 и сл.; В. Г. Васильевский. Материалы. . . ЖМНП, ч. 202, април 1879, с. 430—431. Срв. F. Dölger. Beiträge. . . S. 101; D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 28—29, 31; G. Ostrogorskij. Рецензия за книгата на Ксаналатос (SK, XI, 1940, S. 269).

[34] Село с такова име съществува и сега близо до Битоля.

[35] Срв. брачния договор на охридчанката Теодора: дъщерята получава като зестра $^1/_3$ от «дворовете извън оградата» (αὐλῶν ἐκτὸς περιβολαίων) и «дворовете вътре в кастрона» (αὐλῶν ἐντὸς τοῦ κάστρου) М. Ἰ Γεδεών. Βυζαντινὰ συμβόλαια, σελ. 115.

[36] За Роман Страворoман, родом от Пентапол Фригийски, протопроедър, етериарх и «роднина на цар Никифор Вотаниат», пише Никифор Вриений (Nic. Bryenn., p. 130, 17—20), за него споменава Ана Комнина (Anna, I, p. 101—102), а така също и Скилица (Cedr., II, p. 735. 16—17). Иван Дуйчев («Образи на двама българи от XI в.». «Изследвания в чест на акад. Д. Дечев». София, 1958, с. 758, заб. 1) допуска, че един от четиримата протопроедри, изобразени заедно с Вотаниат на миниатюрата в Cod. Coisl. 79, е Роман Страворoман. (Срв. R.

Guilland. Le décanos et le référendaire, REB, V, 1947, p. 99). Не би било никак удивително, ако този привърженик на Вотаниат се е оказал след възкачването на престола на Алексий I в България като местен чиновник, който вероятно е осъществил и конфискацията на селото на Теофилакт. Но не е изключено Роман да е бил и този «архонт», на когото Йоан е подарил отнетото от църквата село.

[37] Ф. И. Успенски («К истории крестьянского землевладения в Византии». ЖМНП, ч. 225, 1883, с. 66) смята, че думата (στρατός) при Теофилакт има значение не на «отряд», «войска», а на «селяни», нещо, което не се оправдава от контекста.

[38] Theophil., col. 524. B: ὡσὰν μεῖνι χώρα δίδοιτη καθ' ἡμῶν (или: «за да не бъде на никого вместо нас дадена земята»). Думата χὼρα (χούρα) и сега в някои райони на Гърция означава χωράφιον (вж.: К. Ἀμάντος. Παρασπόρι. «Ἑλληνικά» IV, 1931, σελ. 320).

[39] Ф. Дьолгер (F. Dölger. Beiträge. . . S. 101) предполага, че под «практик» в дадения случай трябва да се разбира само «кадастър», данъчна книга. Съмнително е обаче неговото предположение, че това село е било собственост на привилегированата църква (Охридската архиепископия) и затова не е било внесено в данъчните книги (вж. например Jus, III, p. 506. 15, където Алексий II разпорежда владението на манастира да се разглежда като не внесено в δημοσιακοῖς πρακτικοῖς). Първо, не са доказани толкова големи данъчни привилегии на самата архиепископия; второ, селото не е било нейна собственост и невнасянето му в практика е резултат само на сделките на архиепископа с данъчните чиновници. Впрочем така разбират това място и П. Харанис (P. Charanis. The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire. DOP, № 4, 1948, p. 70), и Ж. Руйар (G. Rouillard. Notes et discoussions. . . «Revue de Philologie, de Litterature et d'Histoire Anciennes», 16, 1942, p. 117 sq. — недостъпна за нас).

[40] Евстатий Солунски (PG, t. 136, col. 632) употребява по народното δσπήτιον като синоним на οἰκία. Вж. за това: Ф. Кукулés. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ λαογραφικά, τ. Α'. «Ἑταιρεία μακεδονικῶν σπουδῶν.» «Ἐπιστημονικαὶ πραγματεῖαι». σειρά φιλολογικὴ καὶ θεολογική, τ. 5. Ἀθῆναι, 1950, σελ. 49.

[41] В. Грюмел (V. Grumel. L'affaire de Léon de Chalcédoine. Le chrisobulle d'Alexis 1er sur les objets sacrés. «Etudes Buzantins», II, 1944, p. 131) датира новелата в 1082 г. Нейното нарушаване от Алексий I през 1086 г. Грюмел обяснява само с извънредните обстоятелства (ibid., p. 132—133).

[42] Ф. И. Успенский. К истории крестьянского землевладения в Византии, ЖМНП, ч. 225, с. 312. П. Мутафчиев («Пронията във Византия и отношението ѝ към военната служба». ИИД, кн. VI, 1924, с. 4) стига до извода, че подареното веднъж на църквата «никога не се е вземало обратно». Вж. по-специално D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 25, 30, където авторът специално е подбрал законодателните постановления за неотнимаемост на църковните владения и изказванията в тази насока на патриарсите Ксифилин, Лихуд, Музалон и др.

[43] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 113.

[44] М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 123. Срв. D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 62.

[45] Theophil., col. 449. C. Така разбира това място Д. Ксаналатос (D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 63, Anm. 44), като смята, че «свръхизчисленията» са вторите и третите синове на установените по ἀριθμός парици, а така също и преселниците от Мала Азия.

[46] Срв. с изказването на А. П. Каждан («Формирование феодального поместья, с. 116), според мнението на който в това писмо става дума не за преброяване на париците, за да бъдат обложени с данък, а за проверка на техния брой в архиепископията и правото за владеенето им.

[47] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 16.

[48] Theophil., col. 365. C—D. Теофилакт моли да пуснат при него от един манастир певец и получава отказ, тъй като това се забранява от 58-ия канон на Картагенския събор (PG, t. 138, col. 208. D). От този отказ Теофилакт изпада в ярост.

[49] Ив. Дуйчев например (Рецензия за «Bulgarische Wirtschaftgeschichte» на И. Сакъзов. ИБАИ, VII, 1933, с. 435) упреква автора именно за това, че смята

Теофилакт за богат. Д. Ксаналатос (D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 61), напро признава Теофилакт за богат и знатен човек.

[50] Някои факти против тази теза са приведени вече от Н. С. Гросу в неговата статия «Церковно-религиозная деятельность византийского императора Алексея I Комнина». «Труды Киевской Духовной Академии», кн. VII—VIII, 1912.

Ксаналатос например дори такъв факт като принудителното реквизиране на част от средствата на църквата за воденето на войната с норманите (1082 г.?) тълкува като стремеж на Алексий I да награждава своите привърженици за сметка на църквата (D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 28; P. Charanis. The Monastic Properties. . . p. 70). Той пише за борбата на архиепископа против притесненията «от страна на държавата», като отъждествява действията на практорите с курса на официалната политика, което само за себе си не е вярно (D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 29). Като признава обаче, че Теофилакт е увеличил броя на своите парици и че често църквата е получавала дарения и защита от самия Алексий I, Ксаналатос, за да избегне противоречието си, се впуска в мъгляви разсъждения за мисията на държавата. Помощта «за бедните класи от народа», пише той, е било първото задължение на държавата, а тъй като тя се е осъществявала основно уж чрез благотворителната дейност на църквата и манастирите, то и Алексий I не е можел да не ги поддържа, макар че се е стремял да ограничи църковното земевладение (ibid., S. 28). От тези идеалистически позиции авторът разглежда и всички сведения на Теофилакт за стълкновенията му с практорите.

[51] Ксаналатос пише за ликвидиране на предишните права на Охридската архиепископия. Именно тяхното наличие в автокефалната архиепископия според мнението на Ксаналатос е давало на Теофилакт увереност и настойчивост при неговите спорове с практорите (D. Xanalatos, Beiträge. . . S. 29; вж. също: HNJ, I, str. 311). Но автокефалността, която е имала съществено значение в отношенията на архиепископа с патриарха, малко се е вземала под внимание при отношенията му с императора. Освен това, преди да се доказва, че Охридската архиепископия е имала такива права, трябва да се докаже, че бъдещото увеличение на данъците в страната не би трябвало да се отнася до нея.

[52] F. Dölger. Regesten, II, № 1110. Също там вж. за датировката.

[53] Ibid., № 1111. В съседство с Дринуполската епархия през 1801 г. (още по времето на Никифор III) на епископа на Стага (близо до Кувелчия) били подарени земи (вж. П. Успенский. Восток христианский. Путешествие в Метеорские и Осолипмнийские монастыря. СПб., 1896, с. 405—406).

[54] Вж. М. А. Селищев. Славянское население в Албании. София, 1931; G. Stadtmüller. Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορικῆς διαφωνήσεως τῆς Ἠπείρου, σελ. 159—161.

[55] Epirotica saeculi XIII, p. 296 sq.=NP, p. 251.6—252.6.

[56] Огново ще отбележим ясното разграничаване между частни земи, свободни от данъци и облагани с данъци.

[57] Eustathii opuscula, p. 322.

[58] Иоанн Навпактский («Сборник в честь Ламанского»), с. 241.

[59] Пак там, с. 243.

[60] Пак там, с. 246.

[61] NP, p. 251. 24—25.

[62] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 30—41; G. Stadtmüller. Michael Choniates, S. 172, f., 282—286.

[63] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 38 и сл. Впрочем в същата година Мануил I е подарил на епископа на Стага 1000 модия земя и аридмос от 40 неплатежоспособни парици (Ch. Astruc. Un document inédet de 1163 sur l'évêche thessalien de Stagi. BCH, 83, 1959, S. 206 sq. Вж. забележката на В. Лоран (V. Laurent. BZ, 52 (2), 1959, S. 422—423).

[64] P. Lamma. Un prostagma inedito attribuito a Isacco II l'Angelo. «Atti e Memorie Accad. Sc. Lett. ed Arti di Modena», V, 10, 1952.

[65] G. Stadtmüller. Michael Choniates, S. 152—154.

[66] Срв. ibid., S. 178.

[67] Pl, t. 215, col. 1559—1562. Срв. G. Stadtmüller. Op. cit., s. 152—153.

[68] Или Мунититца — сега Мегденица, село, близо до Термопилите. В к. G -

Stadtmüller. Op. cit., s. 205, Anm. 1. Тук, в това село около 1222—1223 г. е починал Михаил Хониат (ibid., s. 211).

[69] Epirotica saeculi XIII, p. 249.

[70] Ibidem.

[71] Вж. тълкуването на Валсамон към XVI канон на Картагенския събор — PG, t. 138, col. 89. A—B; 93. A—B.

[72] Ibid., col. 85. A.

[73] М. Г. Попруженко. Синодик царя Бориса, I. Одесса, 1897, с. 64.

[74] Пак там, с. 56.

[75] Й. Иванов. Български старини. . . с. 605—606.

[76] Пак там, с. 432.

[77] На остров Оксин се е намирал манастирът Βουλγαρίου, на който през първата половина на XII в. игумен е бил Григорий Монах (NB, 16, 1922, σελ. 393—402). Cy. H. Trou. Michael Italicos. BZ, IV, 1895, s. 1—12.).

[78] Вж. К. А. Осипов. Развитие феодальной собственности на землю, с. 70—71. В 1089 г. Лаврата е имала вече около 4 хиляди хектара земя (равно на 47 хиляди модия) (Lavra, № 43. 18).

[79] BB, XII, 1906, Приложение, № 1. 11—13.

[80] Actes d'Esphigmènou. BB, XII, 1906, Приложение, № 2, 14—22.

[81] Ф. Дьолгер отнася основаването на манастира към 1081 г. (F. Dölger. Regesten, II, № 1026). И досега в манастира има запазена фреска, наистина покъсно обновена, с портретите на ктиторите — Григорий Бакуриани и неговия брат Апаси (Абаси) (вж. А. Н. Грабар. Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря. ИБАИ, т. II, 1924, с. 56—57). Запазен е и печатът на «севаста и дука Григорий Бакуриани» (V. Laurent. Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine «Ἑλληνικά» VIII, 1934, № 564).

[82] Сега село Средногорец на левия приток на река Чая. За първи път се споменава от Ана Комнина (Anna, II, p. 256), а след това в типика на Бакуриани (TGP, p. 1, 9, 10). Селища обаче с такова име се срещат и в други райони на България (вж. Й. Заимов. Гръцки и романски елементи в Пирдопската топонимия. «Изследвания в чест на акад. Д. Дечев», с. 170).

[83] JGA, p. 10. 12, 54—56.

[84] Ibid., p. 10; Τοπολινίτζα. Може би това да е крепостта (φρούριον) Τοπλιτζός на река Марица, споменавана от Скилица (Cedr. II, p. 604) за малко по-ранно време. Τοπολιτζὸς се споменава и от Аталиат (Attal. p. 36). В. Златарски («Политическото положение на Северна България през XI и XII в.», ИИД, кн. IX, 1929, с. 21) я разполага в околностите на Хасково, като предполага впрочем, че тя никъде повече не се споменава в източниците. Топлица е известна близо до Струмица — Τοπλίτζα (MND, p. 41) и в епископията на Ниш (Й. Иванов. Български старини, с. 553).

[85] Ibid., p. 55. Вж. Астор (Heisenberg), p. 38. 23; τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδὸς ὠνόμασται Вж. за това: И. Дуйчев в кн. «Orientalia Christiana Periodica», 3, 1937, p. 272 и К. Ἀμάντος. Μητρόπολις Μορραχριδῶς «Ἑλληνικά», X, 1937—1938, σελ. 52.

[86] Имената на някои села се уточняват от грузинската версия ни типика (вж. А. Шанидзе. Страница из историята на грузино-българските взадмоотношения, ИП, ч. XIV, № 4, 1958, с. 103—104). За съжаление не ни е остъпен трудът на К. Амандос (Κ. Ἀμάντος. Μικρὰ Θρακικὰ Μελετήματα, Β: Χειρόγραφαι τῆ μονῆς Γρηγορίου Πακουριάνου παρὰ τὸν Στενήμαχον. «Θρακικά», 10, 1938, σελ. 234—252), в който на основание на хиоския ръкопис на типика са дадени много важни поправки към изданието на Л. Пти и са запълнени празнините в текста. (Вж. забележката на Ф. Дьолгер в BZ, 39, 1939, s. 231). През 1954 г. в Лувен е издаден грузинският текст на типика — M. Tarchnišvili. Typicon Gregorii Pacouriani. «Corpus scriptorum Christianorum Orientalium», v. 143—144. Scriptores Iberici, v. 3—4. Louvain, 1954) (недостъпен за нас). Академик А. Шанидзе е подготвил превод на руски език на издадения в Лувен текст, но този превод, доколкото ни е известно, още не е публикуван (вж. А. Шанидзе. Страница изисторията, с. 103). Както твърди А. Шанидзе, оригиналът на типика е бил съставен само на грузински и на гръцки език (така пише и в грузинския текст — вж. пак там, с. 104), а не на гръцки, грузински и арменски език, както се

твърди в букурещкия ръкопис (вж. L. Petit. Le Typicon. . . p. 56); А. Шанидзе смята споменатото «арменско» копие за по-късна прибавка в текста (пос. съч., с. 104). Тук може би не е безинтересно да отбележим, че през втората половина на XVII и началото на XVIII в. тази прибавка, ако тя действително е такава, вече е съществувала. По това време някакъв ръкопис на типика е бил известен на ерусалимския патриарх Доситей Нотара, който е преписал от него цитата за утвърждаването на типика от ерусалимския патриарх Евтимий, пребивавал някога (началото на 80-те години на XI в.) в Солун, във владенията на Бакуриани и очевидно в Константинопол. В този цитат, преписан от Досифей, се казва, че типикът е съставен на «гръцки, грузински и арменски» език (Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας I, σελ. 244. 9). Може би този въпрос е много по-сложен и ако припомним, че в специалния императорски хрисовул е уговорено правото на Бакуриани да предава своите владения на всеки, на когото поиска, па «макар и той да е от арменско вероизповедание» (L. Petit. Le Typicon. . . p. 55), че съгласно букурещкото копие Бакуриани е подписал типика с «арменски букви» и че манастирът е бил разположен в пределите на Филипопол, където, както е известно, е имало много арменци, наричани и от Ана (Anna, II, p. 297), и от Теофилакт (Theophil., col. 348—349) «еретици», то могат да се направят определени изводи. С. Г. Каухчишвили, доколкото на нас ни е известно, е подготвил ново издание на този паметник.

[87] По грузинската версия — вж. А. Шанидзе. Страница из историята на грузино-българските взаимоотношения, с. 99. Срв. TGP, p. 13. 27—14. 1.

[88] В. Златарски (История, т. III, София, 1940, с. 31) отъждествява Soribention със Станимака.

[89] Вж. за това: С. Лишев. За стоковото производство, с. 68—69, бел. 1.

[90] Съгласно един от атонските актове от 1023 г. (или 1038) един от феодалите е владеел даже половината от манастира, която след това продал за 50 номизми (ВВ, XIII, 1908, Приложение, Акты Зографа, с. 4).

[91] Срв. К. Н. Успенский. Экскуссия-иммунитет в Византии. ВВ, XXIII, 1923, с. 102, 107—108.

[92] Вж. Theophil., col. 409. Още Меурсий предполага, че писмата са били адресирани до Николай Бакуриани, като посочва Берийските анали, в които за 1073 г. е отбелязано, че победител на «персите и франките» е Николай Бакуриани (PG, t. 126, col. 409, C, n. 36). Това се потвърждава и от надписа на писмата в будапещенския ръкопис: 2 Fol. Graec., f. 46v: Τῷ Σεβαστῷ τῷ Πακουριάνῳ κυρῷ Νικολάῳ в Мин (col. 409, A): Τῷ σεβαστῷ Πακουριανῷ Срв. Б. А. Панченко. Каталог моливдовулов. ИРАИК, XIII, 1908, № 314.

[93] Schatzkamm., № 65. В исокидиката дарителката е наречена Василакина (дъщеря на Никифор Василаки); нейното име (Кали Бакуриани) се изяснява от други два, за съжаление недостъпни на нас, документа: завещанието на Симвати Бакуриани в полза на брат Сергий и завещанието на жената на Симвати — Кали — в полза на Ивирон («Ὀρθοδοξία» V, 1930, σελ. 614—618; VI, 1931, σελ. 364—371; вж. К. Ἀμάντος. Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, «Ἑλληνικά» IV, 1932, σελ. 231—232). Ф. Дьолгер (Op. cit., S. 180) дава датата на завещанието на Кали 4 ноември 1084 г., като погрешно смята, че това завещание не е издавано. Че то е именно това завещание, което е издадено в «Ὀροδοξία», потвърждава С. Врионис Младши, който впрочем отбелязва и грешката на Дьолгер — обявяването за основател на манастира в Бачково на Симвати Бакуриани (S. Vryonis Junior. The Will of a Provincial Magnate Eustatius Boilas. DOP, XI, 1957, p. 263, n. 1). Предполаганите от Амандос, Врионис и Дьолгер роднински връзки между Симвати и Григорий Бакуриани на нас ни се струват за твърде вероятни.

[94] К. Н. Успенский. Экскуссия-иммунитет, с. 89—90; G. Stadtmüller. Op. cit., S. 152—154.

[95] Вж.: Lavra, № 36, 39, 48, 50, 51, 53.

[96] Непонятно е защо Ф. Дьолгер приравнява 500 модия с 20 хектара, т. е. с почти двойно по-малка площ (F. Dölger. Regesten, II, № 1124).

[97] Ф. Дьолгер (Regesten, II, № 1231) превежда тази дума Rinden; в новогръцки (вж. Новогреческо-русский словарь, А. А. Йоаннидис. М., 1950, s. v.) — «кобила».

[98] Ср. М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 131.

[99] Преводът на М. М. Фрейденберг (пос. съч., с. 131, и в Монастырская вотчина, с. 70) «с принадлежащата им земя» по наше мнение не е верен. Не само на селяните, но и на манастира земята ще принадлежи едва след процедурата на отделянето ѝ. В. Мошин (Δουλικόν ζευγάριον SK, X, 1938, с. 127) превежда един път «заедно с отнасящата се към тях земя», след това — «с парцелите земя» и накрая (погрешно) — «с принадлежащата им земя». Срв. G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 30: «la terre correspondante». Срв. превода на П. Тивчев: «със съответната им земя», «с определената им земя» («Подбрани извори за историята на Византия». София, 1956, с. 198, 200). В Трактата за облагането (Tract., p. 116. 12; 116. 40; 117. 14 etc.) ἀνηκούσα γῆ има само едно значение: «земя, подлежаща» на облагане с данъци. Много подобни примери могат да се приведат и от други източници.

[100] Т. е. по 83 модия на зевгар. Срв. брачния договор на охридчанката Теодора, която дава на дъщеря си зестра един впряг (ζευγάριον βοεικόν) и 100 модия орна земя (М. І. Ἰ. Γεδεών. Βυξαντινα συμβόλαια, σελ. 115.

[101] Ф. И. Успенский. Акт отвода земли монастырю Богородицы Милостивой. ИРАИК, I. Одесса, 1896, с. 3—4.

[102] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства. «Труды VI Археологического съезда в Одессе». Одесса, 1888, с. 309.

[103] Б. А. Панченко. Крестьянская собственность в Византии. ИРАИК, X, 1904, с. 193, ср. с. 196.

[104] Иеромонах Михаил. К вопросу о значения терминов ζευγάριον, δουλικὸν ζευγάριον. ВВ. X. 1903, с. 607—610.

[105] В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον, с. 128—129. Вж. хрисовула от 1327 г. — ВВ, XVII, 1911. Приложение, № 113. 27—33.

[106] В. Мошин. Пос. съч., с. 130—131.

[107] Пак там, с. 128.

[108] Пак там.

[109] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 19, 29.

[110] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 115—116; пак той. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» с. 333.

[111] Вж. рецензията на Ф. Дьолгер за пос. съч. на В. Мошин (BZ, 38, 1938, S. 528—529; пак той. BZ, 40, 1940, S. 127); вж. също: G. Ostrogorskij. Op. cit., p. 70; P. Charanis. On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the thirteenth Cen ury and later. BS, XII, 1—2, 1951, p. 143—144.

[112] В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον, с. 127. Впрочем авторът не пише колко парици са се оказали «извън манастирското имение».

[113] Вж. също: F. Dölger. BZ, 38, S. 529. По-вярно 12 семейства (стопанства), а не 12 селяни, което става ясно от изброяването на техните имена — в Мостеница са преброени 8 селяни, но се посочват 6 семейства (тъй като в две от семействата има възрастни синове, а и зетьовете живеят заедно със старото поколение); същото е и във втория случай — 8 селяни, но 6 семейства (MND, p. 38).

[114] Г. Острогорски (G. Ostrogorskij. Die ländiche Steuergemeinde. . . S. 84—85; срв. Н. Скабаланович. Византийское государство. с. 271) пише, че редът, по който трябвало да се правят ревизиите съгласно индиктите (през 15 години), рядко се спазвал; ревизията би могло да се проведе и след 40 години, но като правило след по-голям срок от 15 години. В дадения случай според нашето мнение ревизии е следвало да има ако не през 15 години, то много по-често, отколкото през 40 години.

[115] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 29.

[116] Въпреки мнението на М. В. Левченко (рецензия за книгата на А. П. Каждан «Аграрные отношения. . .» с. 282) запазването на традициите на голямото семейство е имало място именно тук, в района, където последствията от измирането и обедняването на селячеството са се проявили особено силно.

[117] П. Успенский. История Афона, III. Киев, 1877, с. 62. Ср. К. А. Осипова. Развитие феодальной собственности, с. 77. Не е ясно защо Б. Т. Горянов («Поздневизантийский иммунитет», ВВ, XII, 1957, с. 97) отнася разпростране-

нието на екскусията «на париците» едва към края на XI или дори към средата на XII в.

[118] MM, VI, p. 122. 3. Срв. Г. А. Острогорский. К истории иммунитета в Византии. ВВ, XIII, 1958, с. 72. Любопитно е, че подаряването на половин дузина или дузина «неплатежоспособни» селяни се среща твърде често (ср. MM, VI, p. 104—105).

[119] MM, VI, p. 104—105. Ср. G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 30—31.

[120] Jus, III, p. 444; PG, t. 137, col. 949. D.

[121] PG, t. 137, col. 933. C—D sq. Кинам (Cinn., p. 276. 9—15) пише, че хрисовулът, забраняващ възбуждането на разследване за владенията на духовенството, е издаден от Мануил I през 15-ата година от царуването му, т. е. очевидно се има предвид хрисовулът от 1158 г. срв. P. Charanis. The Monastic Properties, p. 83—85.

[122] В генеалогичните таблици на Грюмел (V. Grumel. Traité d'études byzantines, I. La chronologie. Paris. 1958, p. 364) такива лица в семейството на Комнините няма.

[123] Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, I. СПб., 1891, σελ. 467. 16—22. За манастир в Елада, близо до Тива, с подобен устав се разказва и в житието на Мелетий Миуполски. «Ето изминаха вече тридесет и шест години от смъртта на отеца (т. е. на Мелетий — Г. Л.) — се казва в житието — и приблизително 300 души, без да владеят и най-малък участък земя, като се изключи това, което заема тяхното жилище и овощната градина, без да имат поминък и печалби, без да се грижат за своите телесни нужди и потребности», живеят в манастира («Житие Милетия Миупольского (Нового)», с. 21, 97). «Телесните нужди» на монасите са се удовлетворявали освен от зеленчуковата и овощната градина на манастира, което, разбира се, не е било достатъчно (пак там, с. 80, 112, 113), и от приношенията, които са давали предимно по-състоятелните съседи (пак там, с. 112, 116, 132, 142, 150, 151). Ние не смятаме, че получаването от манастира на парични или натурални придобивки от хазната е било «показател за липсата» на собствена вотчина или доказателство, че тази вотчина е била слаба (М. М. Фрейденберг. Монастырская вотчина. . . с. 56 и сл., 60, 62; срв. с. 61).

[124] Σ. Εὐστρατιάδης. Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἁθω. «Ἑλληνικά» II, 1929, σελ. 352, N 54.

[125] А. Иширков. Струмишко, с. 36.

[126] В. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1877, с. 91.

[127] П. Орешков. Българските села в околността на Цариград. СпБАН, кн. VIII, клон ист.-филол. и филос.-обществен., 5, 1914, с. 85—108.

[128] Срв. М. М. Фрейденберг. Монастырская вотчина, с. 62, заб. 44.

[129] Actes de Chilandar. ВВ, IX, 1915. Приложение № 2. 44.

[130] Й. Иванов. Български старини. . . с. 605—608.

[131] Пак там, с. 604.

[132] А. П. Стоилов. Своден хрисовул за историята на Зографския манастир. Сб. в чест на В. Н. Златарски. София, 1925, с. 448, 450, 452.

[133] Й. Иванов. Български старини. . . с. 605—606.

[134] Пак там, с. 606—607.

[135] Синодик на цар Борил, с. 63—64.

[136] «Български старини», кн. IX, с. 5.

[137] Митрополит Симеон Варненски и Преславски. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. Сб. БАН, кн. XXVII, клон ист.-филол., 15, София, 1931, с. 114; И. Гошев. Заветът на св. Иван Рилски. «Годишник на Духовната академия», т. IV (XXИ), 12, 1955, с. 494.

[138] В. Златарски. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски. ИИД, XIII, 1933, с. 49—68; Й. Иванов. Български старини из Македония, с. 380.

[139] Й. Иванов. Пос. съч., с. 403—404.

[140] Пак там, с. 561.

[141] Пак там, с. 398—399.

[142] Пак там, с. 415.

[143] Вж. също J. B. Papadopoulos et Arcadios Vatopedinos. Un acte officiele du Despote Alexis Sthlavos au sujêt du couvent de Spéléatissa près de Mélénicon. Сп. БАН, кн. XLV, клон ист.-филол. и филос.-общ., 22. София, 1933, p. 4—6.

[144] Специално за харистикиите вж. М. Я. Сюзюмов. Проблемы иконоборчества в Византии. УЗ на Свердловския държавен педагогически институт, бр. 4, 1948.

[145] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 32—33, 34—35.

[146] K. Setton. On thr importance of land tenure and agrarian taxation in the Bezantine Empire, from the fourth century to the fourth crusade. «American Journal of Philology». July 1953, Vol. LXXIV, 3, p. 245—248.

[147] G. Ostrogorskij. Pour l'histoire de la féodalité bysantine. Bruxelles, 1954, p. 17; P. Charanis. The Monastic Properties, p. 72, 88. Впрочем тези два института Скабаланович вече ги е сближил («Византийское государство и церковь», с. 263 и сл.).

[148] G. Ostrogorskij. History of the Byzantine State. New Brunswick, New Jersey, 1957, p. 330—331; ср. P. Charanis. Op. cit., p. 81; А. П. Каждан. Рецензия за Pour l'histoire de la féodalité bysantine на Г. Острогорски. ВВ, X, 1956, с. 221. Вж. също: пак той. Аграрные отношения, с. 222—223. Н. Скабаланович («Византийское государство и церковь», с. 257—258) смята, че харистикиите са се раздавали безконтролно и без формалности, тъй като висшите йерарси са имали върху тях само правото на наблюдение.

[149] F. Dölger. Regesten, II, № 986.

[150] Ibid., № 1076. Впрочем там се различават манастирите: ἐλεύθερα, ἐπιδοθέντα, δωρεθέντα, κατ' ἐφορείαν ἢ οἰκονομίαν δοθέντα, κοσμικά, δημοσιακά, πατριαρχικά, βασιλικά καὶ αὐτοδέσποτα Jus, III. p. 408).

[151] В. Тъпкова-Заимова. Съобщения за харистикии в нашите земи. ИИБИ, V, 1954, с. 385.

[152] Срв. написаното в игрив тон писмо на Псел до племенника на патриарха: «Най-скъпото за мен е харистикарията, която за мен е както всяко друго създание било от мъжки, или от женски пол» (SM, II, p. 255. 19—21). В това писмо Псел благодари на племенника на патриарха за някакво дарение.

[153] В. Тъпкова-Заимова. Съобщения за харистикии. . . с. 391.

[154] PG, t. 122, col. 1165—1168. Цит. по: В. Тъпкова-Заимова. Пос. съч., с. 388.

[155] П. Безобразов. Византийский философ и государственный деятель Михаил Пселл. М., 1890, с. 41.

[156] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 409.

[157] В. Тъпкова-Заимова. Съобщения за харистикии, с. 390—391.

[158] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 409.

[159] Jus, III, p. 404; Theophyl., col. 376. D. Запазен е и печатът на Теодул (вж. А. А. Цанченко. Каталог моливдовулов. ИРАИК, XIII, 1908, № 486; V. Laurent. Les bulles métriques. . . , «Ἑλληνικά», VI, 1933, № 481. През 1086 г. Теодул е бил вече архиепископ на Солун (V. Laurent. Op. cit., p. 205), а в 1097 г. е подписал новия устав на Атон (П. Успенский. История Афона, III, с. 179).

[160] A. Sonny. Das Todesjahr des Psellos und die Abfassungszeit der Dioptra, BZ, 3, 1894, 602—603 (авторът смята, че Псел е бил жив поне в началото на 1097 г.); вж. също: G. Redl. Untersuchungen zur technischen Chronologie des Michael Psellos. BZ, 29, 1929, S. 170; Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica, I, Berlin, 1958, S. 437. Там е и съответната литература.

[161] Σ. Κυριακίδου. Τὸ Βολερόν. Βοζαντιναὶ μελέται. V—IV. Ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1939.

[162] Κ. Ἀ(μάντος). Κυριακίδου Στιλπ. Βυζαντιναὶ μηλέται, II—V. «Ἑλληνικά», XI, 1939, σελ. 258—259.

[163] Κ. Ἀμάντος. Βολερόν. «Ελληνικά», II, 1929, σελ. 125—126, пак той. Βόλος—Βολερόν. «Ἑλληνικά», VII, 1934, σελ. 267—270.

[164] Вж. например Lavra, p. 81, 85, 116, 118, 128, 140.

[165] Вж. за това: K. Setton. On the importance of land tenure. . . p. 247—248.

[166] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления. . . с. 10, 26.

[167] Пак там, с. 32—42.

[168] Пак там, с. 42. Вж. D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 34—35.

[169] За раздаването на харистикии в пределите на Навпактската митрополия през първата третина на XIII в. вж. V. Laurent. Charisticariat. . . p. 101—109.

[170] PG, t. 138, col. 125. D, 128. A. По подобен начин определя автургията и Кекавмен: «Направи си автургии — пише той, — каквито са мелниците и работилниците, градините и прочее, и те всяка година ще ти дават доходи и чрез арендата (πάκτον), и чрез своите плодове» (р. 36. 13—15). Ср. Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . . с. 605.

[171] PG, t. 137, col. 929. B—D. К. Амандос тълкува ἐξώχωρα като противоположно на ἐσώχωρα (ἔσω τοῦ χωρίου εὑρισκόμενα), (Κ. Ἀμάντος. Ἐσώθυρα. «Ἑλληνικά», II, 1929, σελ. 437—438), но от Валсамон тук ясно са противопоставени προάστιον ἐξώχωρον и προάστιον διά παροίκων οἰκισθὲν ἐκ νέου.

[172] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 150. Тук вж. и за αὐτούργια. Срв. Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 38; срв. с. 46. Вж. също: F. Dölger. Beiträge. . . S. 136—137.

[173] Κ. Ἀμάντος. Ἐσώθυρα, σελ. 437—438. Вж. с. 83, заб. 35.

[174] PG, t. 137, col. 1012. B.

[175] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника I Комнина. ВВ, XII, 1957, с. 64. Ср. G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . . p. 42.

[176] Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, «Ἑλληνικά» I, 1928, σελ. 247

[177] Ibid., p. 257; 305. 31—37.

[178] Ibid., p. 246, 257, 306.

[179] Ibid., p. 257. 27—40; 258. 3—37.

[180] Ср. P. Charanis. The Monastic Properties, p. 75—76.

[181] Τυπικόν, σελ. 265. 20—23.

[182] Вж. Д. Ангелов и М. Андреев. История на българската държава и право, с. 105.

[183] Вж. C. de Boor. Zu Johannes Skylitzes. Bz, 13, 1904, S. 365—369; пак той. Weiteres zur Chronik des Skilitzes. BZ, 14, 1905 S. 462—467. Изводите на Дьо Боор, че хрониката на Скилица достига само до 1057 г., а нейното продължение, обхващащо 1057—1079 г., е на неизвестен автор, са общопризнати. Доколкото ни е известно, тези изводи се опитва да опровергае само Б. Прокич (Б. Прокић. Јован Скилица као извор за историју Маћедонске словенске државе. «Глас Српское краљевске академије», I—XXXIV. Други разред, 50, 1910, с. 64—67).

[184] Й. Иванов. Български старини. . . с. 561.

[185] Пак там, с. 423.

[186] Вж. за това: Ив. Дуйчев. Образи на двама българи от XI в., с. 747—758.

[187] В. Г. Васильевский. Материалы для внутренней истории Византийского государства. ЖМНП, ч. 202, април 1879, с. 401, 415.

[188] Ф. И. Успенский. К истории крестьянского землевладения. ЖМНП, ч. 225, януари 1883, с. 66.

[189] М. В. Левченко. Рецензия за «Аграрные отношения» на А. П. Каждан, с. 280.

[190] М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 114.

[191] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, σελ. 518—519.

[192] П. Καλλγρας. Μελέται βυζαντινῆς ἱστορίας (1204—1453), Ἀθῆναι, 1894, σελ. 62. Впрочем към такова разбиране първоначално са били склонни и Ф. И. Успенски («Образование Второго Болгарского царства», с. 44, заб. 3, с. 45), и В. Г. Василевски (пос. съч., с. 397 и сл.).

[193] F. Dölger. Beiträge. . . S. 136.

[194] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 299—300; ср. П. Мутафчиев. Войнишки земи, с. 55, 86.

[195] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 38; G. Stadtmüller. Op. cit., S. 286. 15—21.

[196] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 299. Впрочем този термин така се разяснява още в бележките под линия на Мин (PG, t. 126, col. 337, п. 37), така е смятал и Симеон (вж. «Писмата», с. 18, бел. 2).

[197] Πεῖρα IX, 3, 4. Вж. за това: М. Я. Сюзюмов. Экономика пригородов византийских крупных городов. ВВ, XI, 1956, с. 58.

[198] По-сложен е въпросът, били ли са те «замъчни», т. е. имали ли са замъци. Впрочем Г. Щатмюлер неведнъж се позовава на западноевропейските хроники от края на XII и началото на XIII в. Нему следователно е известно, че кръстоносците са наричали «замъци» (chastel, châteaux) завзетите от тях през 1204 г. многобройни византийски крепости (Geoffroi de Vill-Hardouin. Conquête de Constantinople, ed N. de Wailly. Paris, 1874, p. 147, 206—207 sq.; Robert de Clari. Conquête de Constantinople, trad. par P. Charlot. Poèmes et récits de la ville de France, XVI. Paris, 1939, p. 122 sq.), но като тълкува термина καστρηνοί, той не смята за нужно дори да спомене за това (Op. cit., S. 299).

[199] Й. Иванов. Български старини. . . с. 403. Вж. Д. Ангелов. Аграрните отношения, с. 109.

[200] Й. Иванов. Пос. съч., с. 396, 401.

[201] Пак там, с. 413—414.

[202] В. Иванова. ИБАИ, VII, 1933, с. 319, 321.

[203] Ansbert., p. 42. Ф. И. Успенски («Образование Второго Болгарского царства», с. 149) смята този «сатрап» за Добромир Хриз. В. Златарски («Ансбертовият «жупан» или «сатрап» не е бил Добромир Хриз». ДСУ, XXIX, ист.-филол. факултет, 6, 1933, с. 11—14) го отъждествява с катепан на България (като предлага в Ансберт да се чете caterapum вместо jurapum). Но най-вероятно той не е бил нито едното, нито другото (С. Лишев. Третият кръстоносен поход, с. 233, бел. 1).

[204] С. Лишев. За стоковото производство, с. 67; пак той. Третият кръстоносен поход, с. 231—232.

[205] Robert de Clari. La conquête de Constantinople, p. 137—138.

[206] Lavra, № 37. 10—13. Ана Комнина (Anna, I, p. 244—246 sq.) разказва за защитата на крепостта Лариса от Лъв Кефала срещу норманите.

[207] Lavra, № 38. 2—17.

[208] Ив. Дуйчев. («Проучвания върху Българското средновековие». София, 1945, с. 42, бел. 2) смята, че това същото село, което фигурира в актовете на лаврата (№ 47 от 1094 (?) г.) под името Хостиана (Χωστ'ανες), е известно сега като Фуштани (името произхожда от Хвощени). Впрочем по акт № 47 това село принадлежи вече на лаврата «Св. Атанасий» и й е било подарено очевидно от наследниците на Кефала.

[209] Ж. Руйар първоначално датира тези хрисовули в полза на Кефала в 1082, 1086, 1087 и 1090 г. (G. Rouillard. Un grand Lénéficaire sous Alexis Comnènes. BZ, 30, 1929) 30, S. вж. също Δ. Ἀ. Ζακυθηνός, in: «Ἑλληνικά», III, 1930, σελ. 254 — бележка за тази статия на Руйар.

[210] Ж. Руйар (Op. cit., p. 448) справедливо отбелязва, че историята с владенията на Кефала не може да обясни сведението на Теофилакт за отнемане владения на църквата (вж. с. 83 и сл.). Г. Острогорски («Quelques problèmes. . .» p. 23—24) се позовава на тези актове като доказателство, че положението на отнеманите от хазната и отново давани селяни не се е изменяло — променял се е само техният стопанин: държавата или частно лице.

[211] N. Okunev. La découverte des anciennes fresques de Nérez. «Slavia», 6, 1927, p. 603—609; Мила Рајковић. Из ликовне проблематике нереског живописа. ЗР САН, књ. XLIV. Византолошки институт, књ. 3, 1955. Личността на този Алексий Ангел е установена от Г. Острогорски («Возвышение рода Ангелов». «Юбилейный сборник Русского археологического общества в Югославии». Белград, 1936, с. 116—119).

[212] Пак той. Regesten, II, № 1026. Впрочем Πραβίκιον (TGP, p. 49, 55) той очевидно идентифицира с Σδραβίκιον (TGP, p. 12).

[213] Впрочем Ф. Дьолгер (F. Dölger. Regesten, II, № 1104) тълкува ἀποσχιδευσμός като «зачеркване» владенията на Бакуриани от кадастрите, т. е. освобождаването им от всякакви видове данъци и повинности.

[214] Κ. Ἀ(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 231—232. За печата на един от рода Бакуриани вж. «Ἑλληνικά» VII, 1934, № 566.

[215] Ibid., p. 231. За неприятностите, причинявани на Ивирон от гърците

през XI в., вж. А. Шанидзе. Страница. . . с. 100—101. Очевидно Бакуриани е знаел тези факти.

[216] Ж. Руйар («Un grand bénéficier. . .» p. 448) превежда: «желаещ да дари, каквото си пожелае» (?).

[217] S. G. Mercati. Poesie di Teofilatto di Bulgarìa. «Studi Bizantini»; vol. I. Roma, 1925, p. 191.

[218] Ibid., p. 191—192; NE, 8, 1911, σελ. 8—9.

[219] За конфискация на владенията на някой си Влахернит ни дава сведения Ана Комнина (Anna, II, p. 4). За Симеон Влахернит вж. с. 124. Впрочем през XI—XII в. са известни още: 1. Йоан Влахернит (вж. за неговия печат: V. Laurent. Les bulles métriques. . . «Ἑλληνικά» VIII, 1935, № 682, № 714; вж. също Κ. Μ. Κωνσταντόπουλος. Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα, 1917, σελ. 350, № 598); 2. Никифор Влахернит (вж. V. Laurent. Op. cit., «Ἑλληνικά» VII, 1934, № 654).

[220] В. Розен. Император Василий Болгаробойца. СПб., 1883, с. 59. Вж. Н. Скабаланович. Византийское государство, с. 165—167.

[221] За това, че данъци са се събирали и от императорските имения, вж. MM, VI, p. 5; F. Dölger. Beiträge. . . S. 63.

[222] А. Дмитриевский. Описание литургических рукописей, т. I, Τυπικά, ч. I. Киев, 1895, с. 695. Алусиан би могло да е бил собственик на имения, върнати на хазната, но запазили името на своя предишен стопанин. Ние не сме напълно уверени в правилността на нашето разбиране на това любопитно сведение, но може би то свидетелства, че при Алексий I Комнин още са били запазени свободни села, задължени с изпълняването на военна служба. Според мнението на П. Лемерл (P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque Comnènes, p. 268—270, 275—276, 280) термините στρατεῖαι, στρατεῦσαι и ἐστρατευμένα χωρία (както тук, така и в другите документи от XI—XII в.) означават съответно: данъци и повинности за издържането на войската, изпълнението на тези повинности и села, предадени на стратиотите съгласно «реформата» на Мануил I (Nic. Chon., p. 272). На нас ни се струва, че това предположение не е убедително, тъй като на основание на него трудно може да се разбере съответното място в типика на манастира «Космосотира» (вж. с. 242 и сл.).

[223] Ст. Маслев. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. ИБАИ, т. XX, с. 446—447.

[224] За още един печат на протоновелисима Василий Каматир (втората половина на XII в.) вж.: V. Laurent. Les bulles métriques. . . «Ἑλληνικά» VIII, 1935, № 710; вж. също: Byz., VI, 1931, № 5, p. 262, note 3. За рода Каматир вж. също: В. С. Шандровская. Григорий Каматир и его печать в собрании Госэрмитажа. ВВ, XVI, 1959.

[225] Ст. Маслев. Пос. съч., с. 447. Срв. F. Dölger. Beiträge. . . S. 39 f. За ефориите на императорските куратории вж. също: Lavra, № 27. 43—48. Императорските земи са били и земите, които са се давали под «надзор» — ἐπίσκεψις — както това следва от «Трактата за облагането» (F. Dölger. Beiträge. . . S. 120, 151 ff.). Срв. А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 114, заб. 125.

[226] Ст. Маслев. Пос. съч., с. 453—455. Вж. F. Dölger. Beiträge. . . S. 38—43. Срв. К. Н. Юзбашян. «Варяги» и «прония» в сочинениях Аристакеса Ластивертци. ВВ, XVI, 1959, с. 25—26.

[227] Robert de Clari. La conquête de Constantinople, p. 137—138.

[228] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 161—162.

[229] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . p. 17, n. 2.

[230] F. Dölger. Beiträge. . . S. 14—15.

[231] J. Danstrup. The state and landed property in Byzantium to c. 1250. «Classica et mediaevalia», vol. 8 (2), 1947, p. 224—226, 229—231.

[232] L. Bréhier. Les institutions de l'emyire byzantin. Paris, 1949, p. 266.

[233] Вж. Литературата по въпроса: Б. Т. Горянов. Крупное феодальное землевладение, с. 112—121.

[234] G. Ostrogorskij. Le système de la pronia à Byzance et en Serbie médiévale. «Actes du VI-e congrés international d'ètudes byzantines», t. I. Paris, 1950, p. 182, 186.

[235] Ibid., p. 184, 187. Ср. D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 44—45; К. М.

Setton. On the importance of land tenure. . . p. 244, 245; P. Charanis. The Monastic Aroperties, p. 87—91.

[236] М. В. Левченко. Рецензия за «Аграрные отношения. . .» на А. П. Каждан, с. 280, 282.

[237] Б. Т. Горянов. Крупное феодальное землевладение, с. 114—117.

[238] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника Комнина, с. 60—61, 64.

[239] Д. Ангелов. Феодализмът. . . с. 225, 227.

[240] А. П. Каждан. Аграрные отношения в Византии XIII—XIV вв. Приложение: Прония, с. 211, 217 (срв. Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 264—266); вж. също неговата рецензия в сб. «Средние века» (бр. XI, 1958, с. 237; бр. XII, 1958, с. 128). Срв. P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 280.

[241] А. П. Каждан. Рецензия за «Pour l'histoire. . .» на Т. Острогорски, с. 222, 226; срв. J. Karayannopolis. Рецензия за «Quelques problèmes. . .» на Г. Острогорски, S. 172; F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 34 f. (като много старо свидетелство за пронията се признава актът от 1162 г.).

[242] А. П. Каждан. Рецензия за «Pour l'histoire. . .» на Г. Острогорски, с. 225.

[243] G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . . p. 71.

[244] А. П. Каждан. Пос. рец., с. 228, заб. 1.

[245] А. П. Каждан. Пос. рец., с. 228, заб. 1.

[246] Ср. Д. Ангелов. Принос към народностните и поземелни отношения в Македония, с. 3

[247] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника Комнина, с. 60.

[248] Пак там.

[249] Пак там, с. 74.

[250] Пак там, с. 61. «Още при Мануил Комнин — пише М. Я. Сюзюмов в друг свой труд — вече е възтържествувала прониалната система, масовото превръщане на останалите свободни селяни в зависимо състояние» («Некоторые проблемы истории Византии», с. 116).

[251] D. Xanalatos. Beiträge. . . s. 31—33.

[252] В. Г. Васильевский. Материалы для внутренней истории Византийского государства. ЖМНП, ч. 202, април 1879, с. 401. Както вече се каза (вж. с. 85), селото е било заграбено от Теофилакт и юридически не е било собственост на църквата.

[253] Вж. Lavra, p. 137. Хрисовулът е издаден по копие; на фотоснимката от пострадалия оригинал П. Лемерл («Recherches sur el régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 279, n. 71, 72) не е намерил думите στρατιώτῃ τινι и предлага да се чете στρατείᾳ τινι, което едва ли облекчава разбирането на текста, тъй като по-нататък в акта три пъти (№ 51. 23—24, 28, 52—53) се казва, че проастието се оказва под разпорежданията на секрета на орфанотрофията.

[254] Вж. например G. Ostrogorskij. Le système de la pronia, p. 183—184; М. В. Левченко. Византийский феодализм XI—XII вв. «Сб. документов по соц.-экон. истории Византии», М., 1951, с. 137.

[255] G. Ostrogorskij. Размена поседа и сељака у хрисовуљи цара Алексија I Комнина светогорској Лаври 1104 године. «Историски часопис», 5, 1955, с. 20. Като разглежда мнението на Г. Острогорски («Pour l'histoire. . .» p. 15 sq.), че прониарското земевладение е израснало не от κτήματα στρατιωτικά, а се е оформило в средата на «динатите», М. Я. Сюзюмов справедливо отбелязва извършващата се диференциация сред стратиотите през X в. («Внутренняя политика. . .» с. 60 и заб. 10). В слоя на прониарите е могла да премине само част от бившите «стратиоти».

[256] Срв. Attal., p. 200—201. Срещу подкуп Никифорица «давал чинове и пронии на когото си поиска» (τὰς τιμὰς καὶ προνοίας οἷς ἐβούλετο χαριζόμενος); TGP, p. 13. 16—17; Като заминал за Азия, Григорий Бакуриани оставил грижите за своите владения на частно лице — като му ги дал «в прония и управление» (πάντων τῶν κτημάτων τὰς προνοίας καὶ διοικήσεις παρ' ἐμοῦ διενέργειν προτραπείς), срв. Lavra, p. 154: παντοίας προνοίας καὶ διοικήσεως.

[257] Според мнението на П. Мутафчиев, прониари земевладелци са ставали

и чиновници, които са получавали от императора вместо заплата земя (П. Мутафчиев. История, II, София, 1943, с. 11—12).

[258] Вж. оценката за това свидетелство от М. В. Левченко (ВВ, VII, с. 280) и от Г. Острогорски (G. Ostrogorskij. Le système de la pronia, p. 183); вж. рецензията на А. П. Каждан за труда на Г. Острогорски («Pour l'histoire»). А. П. Каждан пише, че в акта от 1162 г. не се съдържа нищо определено за наследяването на пронията (ВВ, X, 227). В статията на А. П. Каждан «Прония» (Приложение к «Аграрным отношениям в Византии XIII—XIV вв.») този акт въобще не се споменава. П. Лемерл («Recherches sur le régime agraire à l'époque des Comnénes, p. 277—278) също не е склонен да придава сериозно значение на този акт, като отбелязва лошо запазеното начало на акта, неясността на термина «прония» и липсата на преки указания за условност на владеенето на проастието.

[259] G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . . p. 34. Лемерл (op. cit., p. 278) отхвърля установената от Острогорски дата (1119 г.), но по същество нищо не предлага на нейно място.

[260] Лемерл, като нарича реформата на Мануил не само военна, но и реформа в аграрните отношения («Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes», p. 272—274), не смята, че тук става дума за пронии, понеже земите с париците са ги получавали често и граждани от низшите класи. Но нали именно това Хониат счита за ненормално!

[261] ВВ, VI, 1953, с. 366; Ив. Дуйчев. Едно кратко описание на Вардара от XII в. МП, г. XIII, кн. 3, 1942, с. 4—5.

[262] Jus, III, p. 498, n. 2; F. Dölger. Regesten, II, № 1398. Новелата е била отменена през 1182 г. от Андроник Комнин от името на Алексий II (Jus, III, p. 507; F. Dölger. Regesten, II, № 1553). Вж. за това: М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника Комнина, с. 64—65; пак той. Роль городов-эмпориев, с. 35. Ср. G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . ., p. 42. Н. П. Соколов. К вопросу о взаимоотношениях Венеции и Византии в последние годы правления Комнинов. ВВ, V, 1953, с. 145—150; М. М. Фрейденберг. К истории классовой борьбы, с. 45—47.

[263] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика, с. 64.

[264] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 26, 34. Срв. Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 43.

[265] D. Anastasijević et G. Ostrogorskij. Les Komanes pronoïaires. «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'histoire orientales et slaves», t. XI. Mélanges Henri Grégoire. Bruxelles, 1951, p. 23.

[266] Ibid., 25—26. Датировката на актовете и догадките на Острогорски и Анастасиевич блестящо се потвърдиха от фотографиите на оригинала (P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 276, n. 60).

[267] Ив. Дуйчев (Проучвания, с. 40, бел. 3) изказва предположението, че тук трябва да се чете Κουζούχια и да се разбира планината Кожух, която и сега носи същото име сред местното население. Фотоснимката от оригинала на документа обаче не подтвърждава догадките (P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 276, n. 60).

[268] D. Anastasijević et G. Ostrogorskij. Op. cit., p. 21.

[269] Ibid., p. 22; «т. е. очевидно на пронiарите».

[270] D. Anastasijević et G. Ostrogorskij. Op. cit., p. 25.

[271] Вж. с. 134 и заб. 207.

[272] Вж. MM, V, p. 259: δοθλευταί . . . οὓς παροίκους οἴδαμεν ὀνομάζεσθαι.

[273] Срв. F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 44, а също и Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 42. Съгласно интерпретациите на тези учени в прония са били дадени самите кумани. Вж. също: П. Тивчев. Подбрани извори, с. 207. Преводът на П. Тивчев свидетелствува за такива поправки, с които трудно можем да се съгласим.

[274] П. Лемерл («Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 274) се съмнява, че у Хониат става дума за «не гърци», но още на следващата страница признава това, като пише за «прония на куманите» и като подчертава, че този факт не бива да се надценява (Ibid., p. 275).

[275] D. Anastasijević et G. Ostrogorskij. Op. cit., p. 28.

[276] П. Лемерл («Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, p. 276, n. 60; 277) иронизира този извод, като от-

белязва, че «двама парици са дадени като че ли на цяла група кумани и че както и да се нарече това (работата не е в терминологията!), става дума за «стратиоти селяни», а не за могъщи, властвуващи личности. Но, първо, няма никакво основание да се смята, че «групата кумани» е имала само двамата споменати парици и, второ, самият Лемерл признава, че διευθετεῖν ἀλλοτρίους βλάχους ἢ βουλγάρους ὡς οἰκείους означава «да разполагат с чуждите власи или българи като със собствени» — а способни ли са на това куманите «селяни»?

[277] PG, t. 137, col. 273. B—C; 276.

[278] За такива «ленници» на императора на Византия вж.: Я. Ферлуга. Византиска управа у Далмацији. Посебна издања САН, књ. 291. Византолошки институт, књ. 6. Београд. 1957, с. 139—142.

[279] Греческий кодекс № 250 Гос. библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде, f. 63 r-v. Това съдебно решение е издадено от А. Пападопулос-Керамевс през 1909 г. (A. Papadopulos-Kerameus. Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης. „Τεσσαρακονταετηρὶς τῆς καθηγησίας Κ. Σ. Κόντου". Athen, 1909, 379 — недостъпно за нас (но очевидно не от посочения ръкопис, тъй като цитатът приведен от Г. Щатмюлер) Op. cit., s. 294: οὐδὲ ἕνα ἀρνόν . . . βρώσιμον οὐδὲ πόσιμον) по изданието на Пападопулос-Керамевс, не съвпада напълно с това, което ние четем в гръцкия кодекс № 250: οὐδὲ ἕνα ἀρνόν . . . καὶ βρώσιμον οὐδὲ ἓν οὐδὲ πόσιμον . Йоан Апокавк съветва деспота «да има в пронията си мъже ромейски», а не чужденци (NP, p. 278, 11—19.)

[280] Nic. Chon., p. 466: καὶ στρατολογηθησόμενοι καὶ κατὰ τῶν Σικελῶν ἀνδριασόμενοι.

[281] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика, с. 64, заб. 35.

[282] Вж. за това Ф. И. Успенский. Значение византийской и южнославянской пронии. Сб. в честь В. И. Ламанского, с. 31—32; В. Златарски. История, II, с. 412, 435—436; D. Anastasijević et G. Ostrogorskij. Op. cit., p. 20; M. Bachmann. Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos. München, 1935, S. 73. Срв. П. Мутафчиев. История, II, с. 43; Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 44—45 и А. П. Каждан. Рецензия за «Стоковото производство» на С. Лишев, с. 218. Срв. Nic. Chon., p. 571 — за местните «стратиоти», привлечени от Петър и Асен на страната на въстанието. П. Лемерл («Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes», p. 281, n. 77) смята, че тук става дума не за пропия, а за дарение «от стария тип» — награда за служба, «при това отхвърлена».

[283] Н. Я. Мушмов («Колективни находки на монети през 1923 година», ИБАИ, II, 1924, с. 230), след като изучава намерените съкровища от византийски монети в Североизточна България, смята, че някои от тях са били заровени по време на въстанието през 1185 г.

[284] Вж. за това: E. Frances. Les relations russo-byzantines, p. 51, 57.

[285] Lavra, № 39. Ф. Дьолгер («Zur Textgestaltung. . .» S. 60), като разглежда този документ, разграничава като два напълно независими момента размерите на данъка и правото, по което подлежи да плащат данъкоплатците. Според него на последните им е безразлично на кого ще плащат (на държавата, на манастира или на Адриан), но те се страхуват да станат Zinsbauern на частно лице (на частното право), тъй като подчинените на Адриан «чиновници» са по-лоши от държавните. При частните лица, пише Дьолгер, се е живеело по-лошо, особено при прониарите (срв. ibid., 34 f., където се отбелязва, че за прониари през XI в. не може и дума да става). С други думи, на данъкоплатците не име било все едно на кого ще плащат, защото от това са зависели самите размери на платежите. Срв. G. Stadtmüller. Op. cit., S. 176 и Xanalatos. Beiträge. . . S. 64; според мнението на последните учени при частни лица селяните нерядко са живеели и по-добре.

[286] Мнението на П. Мутафчиев (История, II, с. 31), че Паристрион за времето на византийското владичество по ниво на своето развитие е бил отхвърлен със столетие назад, ни се струва преувеличено.

4. Някои черти на феодалната вотчина през XI—XII в.

[1] Вж. например за «властелските работи» в «Учительском евангелии» Константина (IX в.) (Антоний. Из истории христианской проповеди. СПб, 1892, с. 227); за работата в полза на господа и в полза на «земните владици» вж. Презвитер Козма (Козма Пресвитер, с. 44).

[2] Любопитно сведение за παροικοτόπια има в едно от писмата на Псел. В него очевидно става дума за харистикия или за василикат. В резултат на своеволията на стопанина на имението селяните били доведени до разорение. Псел пише до съдията на южногръцките теми (κριτῆ τῶν Κατωτικῶν) да не настоява да получи някакви суми от стопанина на това имение: «Ти питаш кой трябва да «направи» тези номизми, които искаш от гореспоменатия. Затова те съветвам, остави ги нему, но не така, че той да ги похарчи за себе си, а така, че те да отидат за възстановяване на разорените стопанства на париците» (οἰκοδομῆσαι τὰ καταλυθέν παροικοτόπια) (SM, II, p. 103—104).

[3] Вж. А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 103.

[4] Вж. с. 104 и сл.

[5] Интересен е често споменаваният в източниците специфичен вид селища — ζευγηλάτιον (или ζευγηλάτειον). А. П. Каждан смята, че понякога това са метоси, както е казано в акта за предаване земя на манастира «Богородица Милостива» (ζευγηλάτιον ἤτοι μετόχιον), понякога — проастии (А. П. Каждан. Византийское сельское поселение, с. 232—233. Срв. пак той. Аграрные отношения, с. 67. MND, p. 38. Срв. TGB, p. 11. 10—11; τοῦ μετοχίου τοῦ ἐντὸς τοῦ κάστρου). Според мнението на Д. Ангелов («Принос към поземлените отношения във Византия през XIII в.» ГСУ, т. 47, ист.-филол. факултет, кн. II, 1952, с. 9), зевгилатиите са били императорски или въобще едри феодални имения, или пък големи чифлици. Е. А. Черноусов («Из византийского захолустья XIII в.», «Сб. Харьковского ист.-филол. общества в честь проф. В. П. Бузескула». Харьков, 1914, с. 20) стига до извода, че в зевгилатиите трябва да виждаме земеделски селища, които не влизат в състава на имения. По всяка вероятност всички тези изводи са верни. Метох, манастир или манастирче с всички техни владения, подчинени на друг манастир, са могли да придобият предимно стопанско значение (М. М. Фрейденберг. Монастырская вотчина, с. 63), като са ставали равнозначни и на зевгилатий, и на проастие. В хрисовула на Михаил Палеолог от 1259 г. е споменат зевгилатий с водна мелница (ὑδρομυλικῷ ἐργαστηρίῳ) и други имоти (δίκαια), а също и село (χωρίον) Камина с «неговите зевгилатии» (μετὰ τοῦ ζευγηλατείου αὐτοῦ) (Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, σελ. 352, № 54). Такава е била обаче по-нататъшната съдба на зевгилатиите, които са имали без съмнение своеобразни черти при своето възникване. Зевгилатият Мостеница на манастира «Богородица Милостива» е бил заселен с шестте парици, които са били отначало обезземлени и нямащи нищо; зевгилатият е бил създаден от манастира специално за тези парици близо до земята от 500 модия, която те трябвало да обработват и където очевидно са се намирали и шестте впряга (ζεῦγος), подарени на манастира за обработването на тази същата земя от 500 модия. Това е стопански филиал на вотчината, лишен в дадения случай от господарски двор. За такъв зевгилатий ни дава сведения и Йоан Навпактски (Pétridès, p. 20). Срв. за проастията на Симвати Бакуриани с «роби» и «елевтери» — К. Ἀ(μάντος). Ἰωαχεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ διαθῆκαι, σελ. 231). Не можем ли да предположим във връзка с това, че зевгилатият е възникнал в резултат на заселването на обезземлени селяни, след това селището нараствало и по-нататък (вече през XI—XII в.) е прераствало в проастие имение, в което би могло да се намира и дворът на феодала, а би могло да се превръща и в метох (срв. А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 67).

[6] Lavra, № 14, 29, 55.

[7] Вж. G. Ostrogorskij. Löhne und Preise in Byzanz. BZ, 32, S. 312; Срв. F. Dölger. Zur Texgestaltung, S. 64.

[8] Вл. Мошин. Зографские практики, с. 293—294

[9] Вж. с. 153.

[10] Ф. Дьолгер («Beiträge. . .» S. 155) отбелязва, че през XI в. договорът предвиждал обикновено по една номизма от 10 модия.

[11] MM, III, p. 238. Вж. за това: М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 117—120.

[12] П. Успенский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты, I, 2. Киев. 1877, с. 312—313.

[13] Ἀ. Π. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Κερκυραϊκά ВВ. XIII, 1906, с. 337. 34—338. 22.

[14] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . . с. 253.

[15] К. А. Осипова. в ВА, X, 1956, с. 74—75.

[16] Д. Ксаналатос («Beiträge. . . S. 59—70 Anm. 42), както и повечето от историците преди него превеждат πλαννηά като «планинско пасбище» (Bergwiese). Ив. Дуйчев (Проучвания, с. 40, бел. 3) смята, че тази дума невинаги означава «планинско пасбище», а по-скоро е равнозначна на съвременната българска дума «планина». Срв. A. Leroy-Molinghen. Trois mots slaves dans les lettres de Théophylacte de Bulgarie. «Annuaire de l'histoire orientales et slaves», t. VI, 1938, p. 115—116.

[17] Ив. Дуйчев (пак там) превежда тази дума «кошари».

[18] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 52 f.

[19] Погрешното включване в сметките от Дьолгер на 480-те модия от императорското дарение веднага се набива в очите: лаврата и така е получила съгласно Дьолгер земя от първо качество с 521 модия повече, отколкото е загубила. Впрочем Ф. Дьолгер допуска и още една странна грешка, като включва в своята формула (521 модня първо качество + 3702,5 модия трето качество = 3113 модия второ качество (3413 — 300) + 480 модия неопределено качество) 480-те модия от дарението не в получаваната от манастира земя, а в загубената от него).(F.Dölger. Zur Textgestaltung,S. 52.) Неуспешен е също така и опитът на Дьолгер да приравни един дизевгарат към три еднозевгарата, предизвикан единствено от целта да подбере механнчно цифра, еквивалентна на 24 3/4 зевгарати, предадени като компенсация на манастира.

[20] Г. Острогорскиj. Размена поседа. . . с. 20 и сл. Авторът не отбелязва посочените грешки на Дьолгер.

[21] Ф. И. Успенский. Наблюдения по сельскохозяйственной истории Византии. ЖМНП, ч. 259, 1888, с. 253—254. А. П. Каждан («Формирование феодального поместья», с. 101, заб. 28), като се позовава на посочения труд на Острогорски, не изказва своето отношение към неговото тълкуване на акта. М. М. Фрейденберг («Монастырская вотчина», с. 72, заб. 112) пише за необходимостта от специално изследване на акта.

[22] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры, с. 253—254.

[23] Ние вече имахме случай да изложим нашето разбиране за операцията по компенсирането, когато още не ни бе известна статията на Г. Острогорски. Затова тогава изложихме накратко само основните резултати, като пропуснахме всички детайли на изчисленията (Г. Г. Литаврин. Крестьянство. . . с. 244).

[24] Ф. И. Успенски (Византийские землемеры, с. 279, 298) смята, че тази формула се е използвала именно в европейските теми на империята.

[25] Г. Острогорски. Размена поседа. . . с. 20.

[26] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры, с. 310.

[27] Пак там, с. 306.

[28] В. Мошин. Зографские практики, с. 293—294.

[29] Пак там, с. 294.

[30] Пак там, с. 293—294.

[31] Пак там, с 294.

[32] Пак там, с. 300. Вж. също: Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 239—241.

[33] П. Безобразов. Крестьяне. Приложение к «Истории Византии» от Ф. Герцберг. М., 1896, с. 647.

[34] Г. Острогорски. Размена поседа. . . с. 25. Ф. Дьолгер («Zur Textgestaltung», S. 64) отбелязва, че по актове § 3 и 4 на лаврата от 941 г. κλασματική γῆ се предават от фиска при условие да се заплаща по една номизма данък на 50 модия. Ф. Дьолгер предполага, че това е било особено изгодно на манастирите «с тяхната работна сила», но през XI—XII в. те са се стремели да придобиват не толкова земя, колкото «работна сила».

[35] Срв. Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 241.

[36] По такъв начин изводите на историците, получени предимно върху материалите от XIII—XIV в., че доменът често е превишавал няколко пъти парцелите земя на селяните (Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 232 и сл.; Б. Т. Горянов. Крупное феодальное землевладение, с. 128—129), може да бъдат разпространени и за XI—XII в.

5. Категории зависими селяни

[1] В. И. Ленин. Сочинения, т. 1, с. 162.

[2] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 70.

[3] Ние вече имахме случай да изложим становището си за категориите селяни в България през XI—XII в. и няма да повтаряме всичко казано по-рано (вж. Г. Г. Литаврин. Крестьянство Западной и Юго-Западной Болгарии в XI—XII вв. УЗ Ин-та славяноведения, т. XIV, 1956 г.).

[4] Й. Иванов. Български старини. . . с. 551.

[5] Вж. за това: В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον, 117.

[6] Е. Е. Липшиц («Византийское крестьянство и славянская колонизация», с. 123) приравнява термините «апори» и «безимотни» («актимони»). С това е съгласен и Б. Т. Горянов («Византийское крестьянство при Палеологах», с. 36). М. Я. Сюзюмов («О характере и сущности византийской общины. . .», с. 31—32) смята обаче, че «апор» не означава безимотен селянин, а по някаква причина неспособен лично да обработва земята, с която разполага.

[7] М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 124, заб. 4. Ср. Б. Т. Горянов. Пос. съч., с. 36.

[8] Срв. F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 62; М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 124—126; А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . с. 102. Вж. също: Т. Тарановски. Историја српског права у Немањићкој држави. I ДЕО. Историја државног права. Београд, 1931, с. 62—63; В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον. с. 122—123.

[9] В. Мошин. Пос. съч., с. 120—121.

[10] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 52, 61.

[11] Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . . с. 604, бел. 4.

[12] А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . с. 134—136; G. Ostrogorskij. Quelques problèmes p. 72; В. Мошин. Пос. съч., с. 121—122.

[13] Г. Острогорский. Византийские писцовые книги, с. 270—271; F. Dölger. Sechs byzantinische Praktica. . . S. 21, Anm. 55.

[14] Cec. Strat., p. 49.30—33; 55.21—23; 61.17—19; 65.2—6.

[15] Ibid., P. 55.21; 61.18; 65.4.

[16] Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . . с. 603—605. Впрочем едва ли елевтерите, споменати от Кекавмен, са получили от него земя. «Обслужващите те елевтери — пише той — ако можеш облагодетелствувай, а ако те пожелаят, облагодетелствуваните от теб, да си отидат, не ги принуждавай (да останат), тъй като това е несправедливо» (Cec. Strat., p. 49.30—33). Най-вероятно става дума за парични подаръци на господаря, във всеки случай — за дарения на движимо имущество, след получаването на което елевтерът би поискал да напусне господаря си.

[17] Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . . с. 604.

[18] Пак там, с. 606. А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . с. 136; Ф. Дьолгер (BZ, 40, 1940, S. 129) нарича елевтерите селскостопански работници, които не владеят участъци земя. Срв. G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 71.

[19] Κ. Α(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, ρελ. 231.

[20] Ibid., p. 232. Срв. за значението на термина ἀποδοῦλος: Κ. Α(μάντος). Рецензия на Lavra, I. «Ἑλληνικά» X, 1937, σελ. 406.

[21] Κ. Α(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 232.

[22] В хрисовула на Мануил I от 1158 г. се прави разлика между проскатимените и другите (както ние мислим, без земя за стопанисване) заселници в имението на феодала; владенията на манастирите са били изчислени така, «както и проскатимените парици в тях, и заселниците» (ἔτι δὲ καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς προσκαθημένοις (=μένων — Г. Л.) παροίκων τε καὶ ἐνοίκων — PG, t. 137, col. 495. A).

[23] В. Мошин. Δουλικόν ζευγάριον, с. 118.

[24] Б. Панченко. Крестьянская собственность, с. 191. Критика на възгледите на Б. Панченко вж. в А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . с. 89 и сл. Срв. М. М. Фрейденберг. Развитие Феодальных отношений, с. 132.

[25] Ф. И. Успенский и В. Н. Бенешевич. Вазелонские акты, с. I XVII; А. Каждан. Аграрные отношения, с. 146, 151. Напротив, Г. Щатмюлер (Ор.

cit., S. 154 f.) смята за възможно да се прибягва понякога към етимологията на термина с цел той да бъде изяснен. За «проскатидзомените» вж. М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 132.

[26] Theophyl., col. 529. Срв. F. Dölger. Sechs byzantinische Praktica, S. 125: проскатименът е селянин, постоянното местожителство на който се намира в друго село.

[27] К. А. Осипова («Развитие феодальной собственности», с. 67, като тълкува акт № 2 на лаврата, пише за правото на протимесис у проскатимеиите. Срв. А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 105. Вж. също: A. Charanis. On the Social Structure and Economic Organisation, p. 141.

[28] R. E. Zachariä von Lingenthal. Geschichte des Griechisch—Römischen Rechts. Aalen in Würtenberg, 1955, S. 260 f.; В. Г. Васильевский. Труды, IV, Л., 1930, с. 234.

[29] В. Златарски. Устройство. . . с. 61, заб. 52.

[30] Н. С. Гроссу. Церковно-религиозная политика. . . с. 532; Б. Т. Горянов. Византийское крестьянство, с. 29—31; пак той. Введение к IV разделу «Сборника документов по соц.-экон. истории Византии», с. 234; Д. Ангелов. Принос към поземлените отношения във Византия, с. 85.

[31] В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον, с. 125.

[32] F. Dölger. Zur Textgestaltung. . . S. 61; G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 72; А. П. Каждан. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» p. 339.

[33] Ph. Meyer. Die Haupturkunden für Geschichte der Athoskloster. Leipzig, 1894, S. 163.

[34] Вж. за това: П. Успенский. История Афона, т. III, с. 335 и сл.; Н. С. Гроссу. Пос. съч., с. 532.

[35] Ф. Дьолгер ги смята за актимони, ἀνυπόστατοι, т. е. нямащи нито земя, нито стопанство (F. Dölger. Zur Textgestaltung, p. 61). В. Charanis. On the Social Structura and Economic Organisation, p. 140—141).

[36] К. Α(μάντος). Ἰωαχεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 232.

[37] Вж. за това: Р. Браунинг. Рабство в Византийской империи. ВВ, XIV, 1958, с. 51.

[38] «Повесть временных лет», . М., 1950, с. 48.

[39] В. Ганев. «Законь соудный людьямь». София, 1959, с. 486 и сл. За робство при българите преди завоюването на страната от Византия вж. И. Сакъзов. Една новела на Алексея Комнин за роби-българи. «Сборник в чест на В. Златарски», с. 367—387. Авторът се позовава на Кекавмен и Скилица, чиито сведения са доказателство за масово превръщане в роби на пленени гърци по времето на Самуил; след това тези роби са били освободени и зачислени във войската (пак там, с. 373—375, 386). Кекавмен съобщава, че след като превзел Лариса, Самуил «поробил» (καταδουλωσάμενος) ларисците и ги отвел в България (Cec. Strat., p. 66.6 sq.); за преселването на жителите на града пише и Скилица (Cedr., II, p. 436). Но καταδουλωσάμενος означава тук не «поробил» в истинския смисъл на думата, а «взел в плен», «покорил»; при това едва ли болшинството от тези ларисци са били гърци по произход, което е и позволило на Самуил незабавно да ги освободи (но не предварително, както мисли Сакъзов) и да ги зачисли в списъците на своите войници (τοῖς καταλόγοις τῶν ἑαυτοῦ κατατάξας στρατιωτικῶν) като съюзници в борбата срещу ромеите (вж. Cedr., II, p. 436. 4—7).

[40] Впрочем Ф. Дьолгер («Regesten», I, № 754) смята, че тази новела е била издадена не след завоюването на Североизточна България през 971 г., а през 974/5 г. след един от походите в Мала Азия.

[41] PG, t. 106, col. 919. В. Вж. за това: В. Г. Васильевский. Труды, II, бр. 1, СПб, 1909, с. 117.

[42] Съгласно датировката на Ф. Дьолгер около март 1095 г. («Regesten», II, № 1177).

[43] И. Сакъзов. Една новела на Алексея Комнин. Още на първите страници в статията авторът допуска странна на пръв поглед грешка: като привежда гръцкия текст: οὔθ' εἰς δουλείαν ἡ καθ' ἡμᾶς παρέλαβε πολιτεία) (по Jus, III), Сакъзов неочаквано превежда с отрицание — «не»: «които нашият закон не приема като роби» (с. 367). Работата е в това, че като взема гръцкия текст от

Jus, III, Сакъзов използва превода, направен по изданието на новелата съгласно тълкуването на Валсамон в Мин, където действително пред παρέλαβε стои отрицанието οὐ (PG, t. 137, col. 800. B). На В. Златарски не му е бил ясен произходът на тази грешка на Сакъзов (В. Златарски. История, II, с. 401, бел. 1). Поправката в Мин не е случайна, макар и излишна, тъй като «робство» тук означава не повече от подчинение на страната от Византия (и дори не «военен плен», както мисли Дьолгер — «Regesten», II, № 1177. Срв. «История Болгарии», I, с. 109). Нали в даденото място става дума, първо, за събития, случили се преди 77 години; второ, за роби, имащи претенции да получат свобода, които не са произхождали от военнопленници от онова време, а от българи, продали своите деца в робство, т. е. нито българите, завоювани през 1018 г., нито техните деца преди продажбата са били роби. В противен случай позоваването на робите върху факта, че са били продадени от родителите им, и самите им претенции за освобождаване не биха имали никакъв смисъл, а разпореждането на Алексей I би се оказало истинска реформа в областта на византийското право, каквато в действителност то не е било.

[44] И. Сакъзов. Пос. съч., с. 378. Вж. също П. Мутафчиев. История, II, с. 31—32.

[45] Пак там, с. 379—380.

[46] М. Я. Сюзюмов («О правовом положении рабов в Византии», УЗ Свердловского гос. пед. ин-та, 1955, с. 172) греши, като пише, че на това място от новелата не е обърнато внимание в литературата.

[47] И. Сакъзов. Пос. съч., с. 381—382.

[48] Пак там, с. 384—385.

[49] М. Я. Сюзюмов. О правовом положении рабов. . . с. 172.

[50] Пак там, с. 169, 172; пак той. Роль городов-эмпориев, с. 38.

[51] Пак там, с. 191—192.

[52] М. Я. Сюзюмов. Экономика пригородов. . . с. 61.

[53] А. П. Каждан. Рабы и мистии в Византии IX—XI вв., УЗ Тульского гос. пед. ин-та, бр. 2, 1951, с. 77—78.

[54] Пак там, с. 76—77.

[55] М. Я. Сюзюмов. О правовом положении рабов, с. 186.

[56] Jus, V, p. 26—27.

[57] Jus, VII. Epitome legum, tit. 38, §8, p. 127.

[58] PG, t. 138, col. 300. D.

[59] В. Р. Браунинг («Рабство. . .» с. 51) неточно излага този факт, като пише за «българско детенце на пет години, взето в робство от бирниците». Срв. Theophyl., col. 336. C; AASS Novembris, III, Bruxelles, 1910, p. 511, 513.

[60] Cec. Strat., p. 49.28; 55.21; 61.18; 65.4 etc.

[61] «Studi Byzantini», I, p. 189—190. А. Браунинг (пос. съч., с. 46) смята, че за Византия е характерно преобладаването на квалифицирани работници сред робите или дори преобладаването на роби сред квалифицираните работници.

[62] Вж. за това: А. П. Каждан. Рабы и мистии, с. 72, 75; М. Я. Сюзюмов. Рецензия за горната статия на А. П. Каждан (ВВ, VI, 1953, с. 281); Р. Браунинг. Рабство. . . с. 46. За «роби, работещи по нивите» се пише като за обикновено явление, например в «Тимарион» (ВВ, VI, 1953, с. 366).

[63] М. Я. Сюзюмов. Рецензия за книгата на A. Hadjinicolau-Marava. Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin. Athènes, 1950, ВВ, V, 1955, с. 282; пак той. О правовом положении рабов, с. 177.

[64] Κ. Ά(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 231—232.

[65] Ibid., p. 232: τοὺς ἀποδούλους ἅπαντας καὶ τὰς ἀποδούλους, ὧν καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐποίησα πρὸ πολλοῦ καιροῦ . . . θελῶ καὶ βούλομαι ἅπαντας τῇ ὥρᾳ τῆς τελευτῆς μου ἐλευθέρους ἅπαντας εἶναι καὶ πάσας πολίτας Ῥωμαίους, μὴ κωλυμένου τινὸς ἐξ αὐτῶν ἢ παρά τινος τῶν συγγενῶν μου ἢ τῶν ἐπιτρόπων μου εἰς τὸ διάγειν κἀ ἐξυπηρετεῖν ὅπου καὶ βούλονται.

[66] Ibidem.

[67] Вж. например V. Laurent. Les bulles métriques. . . № 14, 104, 157, 167, 169, 184, 185, 228, 240, 263 etc. Синоним на термина «роб» (δοῦλος) е бил и терминът

ὑπηρέτης (Φ. Ι. Κουκουλές. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, σελ. 392), употребен в завещанието на Кали редом с σκλάβος.

[68] Й. Иванов. Български старини. . . с. 415.

[69] Д. Ангелов. Аграрните отношения. . . с. 109.

[70] Ст. Новиковић. Законски споменици српских држава средњега века, V. У Београду, 1912, кн. 5, с. 361.

[71] Τυπικὸν τῆς . . . μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, σελ. 287. 23; 288. 16.

[72] По будапещенския ръкопис 2 Fol. Graec., f. 7ᵛ: ἢ λόγος ἀεριχοῦ ἢ ὀτρωτζίνας ἀφείλετο ср. Theophyl., col. 517. B: ἢ . . . κληριχούς ἢ ἑτέρους τινὰς ἀφείλετο. A. Leroy-Molinghen. Prolégomènes à une édition critique des «Letters» de Theophklacte de Bulgarie. Byz., XIII, 1938, y. 257; ἢ λόγῳ ἀεριχοῦ ἢ ὀτρωτζίνας ἀφείλετο.

[73] A. Leroy-Molinghen. Trois mots slaves, p. 117.

[74] Срв. Г. Г. Литаврин. Крестьянство. . . с. 237. А. В. Соловиев в интересната статия («Сокалници и отроци к упоредноисторијској светлости». «Гласник Скопског научног друштва», књ. XIX. Одељење друштвених наука, св. 11, 1938, с. 123, 130) сближава отроците със селските дворни слуги — сокалниците. Авторът обаче вижда между тях правна разлика — отроците са роби, а сокалниците — полусвободни; и едните, и другите били пришълци сред зависимите жители на селото община.

[75] Д. Ангелов. Аграрните отношения. . . с. 110.

[76] Eustahtii Thessalonicensis Epistolae. PG, t. 136, № 26,col. 1289. C—1290. B.

[77] Eustathii Thessalonicensis Manuelis Comneni laudatio funebris. PG, t. 135, col. 984. B. — 985. C.

[78] Eustathii opuscula, p. 200.

[79] А. П. Каждан. Рабы и мистии, с. 76—77. Срв. пак той. Формирование феодального поместья, с. 112.

[80] М. Я. Сюзюмов. О наемном труде в Византии. УЗ Уральского гос. университета, бр. 25, 1958, с. 161; пак той. Византийская община по земледельческому закону, с. 41; срв. пак той. О правовом положении рабов, с. 186.

[81] Е. Э. Липшиц. Византийское крестьянство и славянская колонизация, с. 126—129; срв. А. П. Каждан. Рабы и мистии, с. 79.

[82] М. Я. Сюзюмов. О наемном труде, с. 172, 173; пак той. Роль городов-эмпориев, с. 31—32.

[83] М. Я. Сюзюмов. О наемном труде, с. 170.

[84] М. Я. Сюзюмов. Рецензия за «Рабы и мистии» на А. П. Каждан, с. 281.

[85] Вж. К. А. Осипова. Развитие феодальной собственности, с. 76. За мистии-технитари (τεχνῖται), заели се през X в. за 100 златни монети да построят манастир в Македония, се съобщава в житието на основателя на манастира Герман Косиницки (Хр. Лопарев. Византийские жития святых VIII—IX вв. ВА, XIX, 1915, с. 112—113). За много наемни работници в Тракия и Македония пише Вриений (Nic. Bryenn., p. 134). При Вотаниат, пише Аталиат, по време на глада «работещите за заплата» искаха тя да им бъде повишена (Attal., p. 204).

[86] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 106.

[87] С. С. Бобчев. Старобългарски правни паметници, ч. I. София, 1903, с. III.

[88] Срв. неиздаденото слово на Григорий Антиох: γ II 10, f. 271: ὁ φυγὰς μισθωτὸς ὁ δραπέτης.

[89] Ph. Meyer. Haupturkunden. . . S. 163. Подробен анализ и датировка на документите, свързани с историята по изселването на власите от Атон, вж. в H. Gyóni. Les vlaques du Mont Athos an début du XIIe siècle. «Etudes slaves et romaine», vol. I, fasc. I, 1948, p. 30—42. Тяхното пребиваване в Атон Дьони отнася към 1100—1104 г. (ibid., p. 37).

[90] Actes de Chilandar. ВВ, XIX, 1915, № 3, 67—72.

[91] За власи земеделци в началото на XIII в. (βλάχοι τινες εἰγ γῆν προσκαθήμενοι) вж. Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлени отношения в Македония, с. 28.

[92] Д. Ангелов. Аграрните отношения, с. 104. Вж. също: E. Darkó. Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau. «Сб. в памет на П. Ников», с. 179.

[93] Ph. Meyer. Op. cit., S. 163 sq.; П. Успенский. История Афона, III, с. 355 и сл.

[94] Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 42—43. Много данни за етническото значение на термина βλάχοι през XI—XII в. е събрал М. Дьони (M. Gyóni. Le nom de βλάχοι dans Alexiade d'Anne Comnène. BZ, 43, 1951, s. 244—247).

[95] «Studi Bizantini», I, p. 189—190.

[96] Р. Браунинг. Рабство. . . с. 46.

[97] Τυπικόν τῆς . . . μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, σελ. 283. 21—30

[98] Вж. F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 63.

[99] Сред зависимите хора на митрополията са били дори и рибарите (ἁλιεῖς). — NP, p. 253. 8

[100] М. І. Гедеών, Βυζαντινὰ συμβόλαια, σελ. 115.

[101] Г. Г. Литаврин. Крестьянство. . . с. 239—242.

[102] Г. Г. Литаврин. Пос. съч., с. 240. М. Я. Сюзюмов (ВВ, VI, 1953, с. 283) протестира против отъждествяването на париците и клириците. Вж. също B. Granić. Kirchengeschichtliche Glossen. . . S. 209. Anm. 2; срв. S. 411—412. Но тази разлика (вж. тълкуването на Валсамон към 4-ия канон на VII вселенски събор, който забранява на епископите да използват клириците като «роби и ипирети» — PG, t. 137, col. 839.D) е могло с цялата си строгост да се е признавала в правото и далеч не е била така строга в практиката.

[103] Впрочем съгласно акта на лаврата от 1015 г. селянин, имащ част от земята, която някога е била общинска, е бил длъжен да допуска в своите владения съседите си за риболов (Schatzkamm., № 103. 40—41).

[104] Срв. В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριόν, с. 123.

[105] А. Л. Погодин. История Болгарии, СПб., 1910, с. 63.

[106] Ф. И. Успенский. Социальная эволюция и феодализация в Византии. «Анналы», № 2, 1922, с. 107.

[107] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 61.

[108] В. Мошин. Δουλικὸν ζευγάριον, с. 115, 117.

[109] K. Setton. On the importance of the land tenure, p. 257.

[110] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 25—26, 67—73. Записаните в данъчните списъци земевладелци, пише Г. Острогорски («Византийские писцовые книги», с. 279), са били негови крепостни парици.

[111] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья. . . с. 111—112; пак той. Рецензия за книгата на Г. Острогорски «Quelques problèmes. . .» с. 336—337. Б. Т. Горянов. Византийское крестьянство, с. 32—33; М. М. Фрей денберг. Развитие феодальных отношений, с. 121 и сл., 133; пак той. Экскурсия. . . с. 356.

[112] А. Бурмов. Феодализмът в средновековна България с. 169—170; пак той. Зависимото население в България, с. 258, 260; С. Лишев. Някои данни. . . с. 416; пак той. За стоковото производство, с. 50.

[113] Й. Иванов. Български старини. . . с. 561.

[114] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 10, 19—20.

[115] К. А. Осипова. Развитие феодальной собственности, с. 78.

[116] В. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи, с. 605.

[117] МВ, V, σελ. 381.

[118] PG, t. 137, col. 936. C; 937. B; 940. B—D, Вж. G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 68—69.

[119] Жалбата на Лазар в съда срещу Теофилакт не е доказателство за неговата свобода, тъй като това право париците са имали до края на съществуването на Византийската империя. Официално в правно отношение не са били свободни само робите (G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . p. 43, 72, 74.

[120] Иоанн Навпактский (Сб. в честь В. И. Ламанского), с. 243—244. Вж. също NP, p. 253.

[121] Actes de Chilandar, ВВ, XIX, 1915, № 3. 69—72. Т. Тарановски («Историја српског права», I, с. 62, 74) смята този акт за доказателство за закрепостяването на селяните в Македония в края на XII в.

[122] Вж. например «Български старини», XI, 1930, с. 5.

6. Феодална рента и средства за нейната реализация

[1] Козма Пресвитер, с. 35, 44. Според мнението на С. Лишев («Някои данни. . .» с. 413, 433) през X в. в България е преобладавала отработвана рента.

[2] Й. Иванов. Български старини. . . с. 550 Вж. II, p. 530.

[3] TGP, p. 51. 22—23: τῶν παροίκων δουλεύοντων συνήθως αὐτῇ.

[4] Останки от манастирската църква, построена от Бакуриани през 1083 г., са открити при разкопки през месец септември 1955 г. (вж. Кр. Миятев. Една важна находка в Бачковския манастир. ИБАИ, XXI, 1957, с. 316—320).

[5] К. Α(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 232.

[6] Тук и по-нататък терминът δουλεία в нашите източници постоянно се употребява в значение на ἀγγαρεία, т. е. отработвана повинност. Без да привеждаме многобройни примери за това, ще се позовем само на трудовете на В. Мошин («Δουλικὸν ζευγάριον», с. 121 и сл.) и на Г. Острогорски («Quelques problèmes», p. 71), които установяват същото в източниците не само от XI—XII в., но и от XIII—XIV в. Вж. също: F. Dölger. BZ, 38, S. 529.

[7] «Studi Bizantini», I, p. 189.

[8] Ph. Meyer. Haupturkunden, S. 163.

[9] Смисъла на думата δουλεύουσι В. Мошин («Δουλικὸν ζευγάριον», с. 27) предава с думите: «за изпълнение на ангария».

[10] М. Ласкарис. Ватопедската грамота, с. 33—34.

[11] Т. Флоринский. Афонские акты и фотографии с них в собраниях П. И. Севастьянова. СПб., 1880, с. 26.

[12] Й. Иванов. Български старини. . . с. 561; II, p. 530.

[13] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, с. 75. Зигавин, който преразказва богомилските догмати, изложени от ересиарха Василий в беседата му с Алексий I, също съобщава за една от легендите на богомилите, в която се казва, че дяволът е обещал на ангелите награда за подкрепата им за облекчаване «тежестта на службата» (τοὺς βάρους τῆς λειτουργίας. — „Πανοπλία δογματική . . . παρὰ Εὐθυμίου μοναχοῦ τοῦ Ζιγαβηνοῦ τιθέντα". — PG, t. 130, c o l. 1296. A).

[14] Очевидно сред тези дарения е бил и канискионът, който през XI в. се е състоял от един хляб, кокошка, един модий ечемик и 1/2 мера вино. (Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеймона. Киев, 1873, № 19, с. 158; С този акт, вж. Schatzkamm., № 64; срв. Lavra, № 32, канискионът се е увеличавал.) Съгласно акта на Константин X Дука от 1060 г. за лаврата «Св. Атанасий» още по това време е съществувал и антиканискион, т. е. паричен израз на това «доброволно» приношение (Ἐ. Εὐστρατιάδης. Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, σελ. 357, N 57).

[15] К. Α(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 232.

[16] Терминът ἔποικοι в типика постоянно се употребява вместо думата πάροικοι (TK, p. 58, 67, 68).

[17] Иоанн Навпактский (Сб. в честь В. И. Ламанского), с. 244.

[18] NP, p. 251.

[19] Афонские акты в собраниях П. И. Севастьянова, с. 26.

[20] Очевидно се има предвид така наречената «Велика Влахия» в Тесалия.

[21] От гръцки. 250, л. 63а—64а.

[22] Афонские акты в собраниях П. И. Ревастьянова, с. 26.

[23] F. Dölger. Die Frage des Grundeigentums in Byzanz. «Bulletin of the Internationale Committee of Historical Sciences», vol. V, № 18—21. Washington, 1933, p. 8.

[24] Б. Графенауер (HNI, str. 311) пише, че ангарията в Македония по време на византийското господство е била 20 дни в годината. За съжаление авторът не посочва източника за това сведение.

[25] К. Α(μάντος). Ἰωακεὶμ Ἰβηρίτου Βυζαντιναὶ Διαθῆκαι, σελ. 232.

[26] Ср. Schatzkamm., № 103.30.

[27] Афонские акты в собраниях П. И. Севастьянова, с. 26.

[28] Вж. за това с. 103 и сл.

[29] А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 56—57.

[30] МВ, I, σελ. 35.

[31] Афонские акты в собраниях П. И. Севастьянова, с. 26.

[32] К. Маркс. Капитал, т. III, с. 805.
[33] А. Бурмов. Феодализмът в средновековна България, с. 160—161.
[34] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 104.
[35] Вж. за това с. 41 и сл.
[36] А. П. Каждан. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 49, 64.
[37] «Печалбата — пише К. Маркс, — ако ние, прибягвайки до лъжлива антиципация, наречем така тази частица излишък на неговия (на селянина — Г. Л.) труд над необходимия труд, която той си присвоява, до такава степен не оказва определящо влияние върху рентата. . . че по-скоро тя се явява задгърба на последната и намира своя естествена граница в размера на натуралната рента» (К. Маркс. Капитал, т. III, с. 809).
[38] А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 138—139.
[39] Пак там, с. 139.
[40] Цак там, с. 148 и сл.
[41] F. Dölger. Beiträge. . . S. 9.
[42] G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . . p. 337.
[43] Впрочем това признава и А. П. Каждан дори за XIII—XIV в. «. . .Размерът на рентата — пише той — се установява (до известна степен — Г. Л.) независимо от ембрионалната печалба на селското стопанство» (А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 164).
[44] А. П. Каждан. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 64—65 (курсивът е наш).
[45] A. Schaube. Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebietes bis zum Ende der Kreuzzüge. München — Berlin, 1906, S. 238, 245.
[46] Ср. С. Лишев. За стоковото производство, с. 70.
[47] Такова е мнението и на Г. Острогорски («Quelques problèmes. . .», p. 66).
[48] Срв. М. М. Фрейденберг. «Экскуссия. . .» с. 354.
[49] К. Маркс. Капитал, т. III, с. 807 (курсивът е наш).
[50] Б. Т. Горянов. Поздневизантийский иммунитет. ВВ, XII, 1957, с. 113—114.
[51] Пак там, ВВ, XI, 1956, с. 182, 199.
[52] Пак там, с. 187.
[53] Пак там, ВВ, XII, 1957, с. 115; XI, 1956, с. 192, 199.
[54] Пак там. ВВ, XI, 1956, с. 176; XII, 1957, с. 115. Срв. Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 62, заб. 31.
[55] А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 95—97.
[56] А. П. Каждан. Рецензия за статията на П. Ангелов «Феодализмът във Византия», с. 280.
[57] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 118, 122; пак той. Новые материалы по внутренней истории Византии X—XV вв. ВВ, VIII, 1958, с. 306.
[58] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 119.
[59] Пак там, с. 122.
[60] Що се отнася до «екскусията на париците» (авторът има предвид очевидно «държавните селяни»), то А. П. Каждан изказва предположението, дали тя не е представлявала просто замяна на общите държавни повинности с някакъв специфичен техен вид. А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 120—121, 122. Любопитно е, че за такъв вид «освобождаване» на парик пише и Бакуриани (TGP, p. 49. 5—6: ἐλευθερωθέτω πάροικος); вместо обикновената рента този парик е бил длъжен занапред да обслужва странноприемницата.
[61] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 97. Срв. П. Я. Яковенко. К истории иммунитета в Византии. Юрьев, 1908, с. 70.
[62] Засягайки «екскусията на париците», Г. Острогорски последователно изяснява, че както през X в., така и след това тя е означавала не повече от признаването и закрепването на правата на господаря върху всички данъци и повинности на «екскусираните селяни» (Г. Острогорски. Пос. съч., с. 62, 66 и сл.).

[63] Г. Острогорский. К истории иммунитета в Византии, с. 95—102.
[64] Пак там, с. 72.
[65] Пак там, с. 96. Не може да не се съгласим с автора и за това, че би било погрешно да се предполага такава точност в екскусионните грамоти при изброяването както на данъците, така и на чиновниците, каквато тези грамоти в действителност не са имали (пак там, с. 66, 97).
[66] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . . с. 343, 345, 350.
[67] Срв. Г. Острогорски. Пос. съч., с. 97.
[68] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . . с. 356.
[69] Пак там, с. 350.
[70] Пак там, с. 349.
[71] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 249.
[72] К. Маркс. Капитал, т. I, с. 339.
[73] А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 118.
[74] Й. Иванов. Български старини. . . с. 555.
[75] Пак там.
[76] С. Лишев също вижда тук съобщение за «частичен административен, съдебен и финансов имунитет» (С. Лишев. Някои данни. . . с. 423).
[77] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 69—71.
[78] F. Dölger. Finanzgeschichtliches aus der byzantinischen Kaiserkanzlei des 11. Jahrhunderts. Sbaw, philos.-hist. Klasse, H. I, 1956, S. 6. 1, 3—5; 7. Ф. Дьолгер (S. 10) смята този акт за един от първите, който отразява началото на развитието на привилегиите, свързани със забрана за влизане на чиновниците в пределите на вотчината.
[79] ЕВЕ, 3, 1926, σελ. 164; Г. Острогорски. Пос. съч., с. 69—70.
[80] Ф. Дьолгер («Regesten», II, № 1301) датира този хрисовул в април 1124 г.
[81] Ф. Дьолгер («Regesten», II, № 1016—1022; 1093—1104) отнася част от тях към началото на 1078 г., а болшинството към времето на царуването на Алексий I, от неговото заемане на престола до декември 1083 г., т. е. до основаването на манастира в Бачково.
[82] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . . с. 344—345; Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 106. Вж. например хрисовула на Теодор Комнин от 1228 г. (NP, p. 252. 10—12), където при изброяване на документите и правата на митрополията в Навпакт е казано: «на царските простагми, добавянето на дарения, практорските сигилии, писаните и неписаните обичаи и всички частични или пълни правомощия (παντὸς ἑτέρου μεριχοῦ καὶ καθόλου δίκαιοδοτήματος)».
[83] М. М. Фрейденберг (пос. съч., с. 351 и сл.) се позовава на сигилиите на Алексий I от 1092 (1107) г. (Lavra, № 46) и на писмата на Теофилакт, но в сигилиите не се говори за пълна екскусия. Писмата на Теофилакт пък позволяват да се говори само за ограничена екскусия и за заинтересованост на феодала да владее дори не екскусирано село и съвсем не за това, «че самият акт на даване на екскусия увеличава рентата на феодала над обичайната данъчна норма» (М. М. Фрейденберг. Пос. съч., с. 350, 352). Феодал, получил правото на селските данъци или правото да ги събира за държавата без участието на практорите, е имал, разбира се, възможност да измъква някакъв излишък над сумата на самите данъци. И наистина Теофилакт «упорито се е вкопчил» и за това село, което е било под негов патронаж, макар че данъците от него, както и по-рано, са отивали в полза на хазната (col. 449. C) и за онова, което е нямало данъчни облекчения (col. 536. A); но едва ли този «излишък» над данъците е имала предвид централната власт вече при самото даване или ликвидиране на екскусия.
[84] D. Xanalatos, Beiträge. . . S. 58—59.
[85] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 71—72.
[86] Вж. също: Д. Ангелов. Принос към народностните и поземелни отношения, с. 40.
[87] Г. Острогорский. К истории иммуиитета, с. 69—70.
[88] Б. Т. Горянов. Поздневизантийский иммунитет. ВВ, XI, 1956, с. 187, 199; XII, 1957, с. 114—115.
[89] А. П. Каждан. Новые материалы, с. 306; пак той. Формирование феодального поместья, с. 106.
[90] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 7 и сл.; М. М. Фрейден-

берг. Развитие феодальных отношений, с. 120—123; пак той. Экскуссия. . ., с. 354—360; А. Бурмов. Зависимото население в България през XIII и XIV в. ИП, г. III, № 3, 1946—1947, с. 160; С. Лишев. Някои данни. . ., с. 423; Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . ., с. 602—603.

[91] Й. Иванов. Български старини. . ., с. 561.

[92] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления. . ., с. 19—20.

[93] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 67, 96, 99.

[94] Г. Цанкова-Петкова («Югозападните български земи», с. 602) превежда не без основание ἐν οἰκίᾳ ἰδιάζεις с думите: «живееш, без да заемаш държавна служба, в свое имение».

[95] Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи, с. 603.

[96] ММ, V, p. 136; 139. Вж. Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 99.

[97] По ръкописа 2 Fol. Graec., f. 6v. 22: μὴ εὑρεθῆναι μεδενὰ τῶν τῆς Βουλγαρίας μερῶν е трудно разбираема фраза, но не по-малко съмнително е и това, което намираме в Мин (PG. t. 126, col. 516. B): μὴ εὑρεθῆναι μηδένα τῶν βουλήσεως μερῶν.

[98] М. М. Фрейденберг. Экскуссия. . ., с. 343.

[99] Τυπικὸν τῆς . . . μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, σελ 287.

[100] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 78, 79 и заб. 105. Срв. Г. Г. Литаврин. Крестьянство. . ., с. 247—248.

[101] Τυπικὸν τῆς . . . μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, σελ. 258.

[102] В. Мошин. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI—XII вв. BS X, 1948, с. 38, 39.

[103] Eustathii Opuscula, p. 357.

[104] Иоанн Навпактский (Сб. в честь В. И. Ламанского), с. 246.

[105] «Български старини», XI, с. 5.

[106] ВВ, XIX, 1915. Приложение, № 5. 29—31.

[107] Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 81—84, 102—104.

[108] А. Бурмов. Феодализмът в средновековна България, с. 158; Д. Ангелов. Феодализмът във Византия, с. 228.

[109] С. Бобчев. История на старобългарското право. Лекции и изследвания. София, 1910, с. 186, 286.

[110] E. Gerland. Kannten die Byzantiner das Lehnwesen? „Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου", σελ. 52—54.

[111] G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . ., p. 184, 187.

[112] А. П. Каждан. Феодальные отношения в Византии в X в., с. 85. А. П. Каждан. Формирование феодального поместья, с. 117—118.

[113] А. П. Каждан. К вопросу об особенностях феодальной собственности, с. 48—49. Вж. също: М. М. Фрейденберг. Монастырская вотчина, с. 65—67.

[114] Вж. с. 143—146, 158—159.

[115] К. Маркс. Немецкая идеология. К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 3, с. 23.

[116] Й. Иванов. Български старини. . ., с. 423. За военните отряди на византийските феодали през XI в. вж. Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 314—315.

[117] Тези претенции на Теофилакт между другото са се намирали в противоречие с 16-ия канон на Картагенския събор, който забранява на духовните лица да се намесват в светските дела (PG, t. 138, col. 89. A.).

[118] «Studi Bizantini», I, p. 189—190.

[119] Вж. F. Dölger. Regesten, II, № 1012: «който получава κάστρον (als Dux?)».

[120] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, B'; σελ. 88.

[121] П. Лемерл («Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 275, 56), като посочва трудността за превод на думата ἐγχειρίασις, превежда това място «confiants dans leur qualité de soldats» и отбелязва, че в дадения случай ἐγχειρίασις означава постоянна готовност на войника към насилие.

[122] За подобни села на стратиоти в населена със славяни местност, които са били задължени да изпълняват военна служба в полза на манастира, вж. А. Дмитриевский. Τυπικά т. I, ч. 1, с. 697.

[123] F. Dölger. Beiträge. . ., S. 31; Cp. P. Charanis. On the Social Structure and Economic Organisation, p. 125—126; Вж. също: P. Lemèrle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 270, n. 34.

[124] Вж. също: Georgii Acropolitae opera, rec. A. Heisenberg, I. Lipsiae, 1903, p. 75. I: Τζουλούκωνας.

[125] Воената служба на прониарите към църквата и манастирите може би не е била изключителна черта на сръбската прония, както пише Г. А. Острогорски (G. Ostrogorskij. Le système de la pronia. . ., p. 188). Срв. М. М. Фрейденберг. Монастырская вотчина, с. 56, 67.

[126] Иоанн Навпактский (Сб. в честь В. И. Ламанского), с. 241, 245.

[127] Пак там, с. 246.

[128] Пак там, с. 245.

[129] Вж. например Lavra, № 39, 45, 46, 57.

[130] Й. Иванов. Български старини. . ., с. 414.

[131] В. Априлов. Болгарские грамоты, с. 67—68.

[132] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 124.

ВТОРА ГЛАВА

ПОЛИТИКАТА НА ВИЗАНТИЯ В ЗАВОЮВАНА БЪЛГАРИЯ

Предадена от феодалната аристокрация, разорена и обезкръвена от почти четиридесетгодишна война, България загубва своята независимост. Нейните градове и села лежат в развалини, нивите и градините са опустошени. Някои райони са обезлюдени — тяхното население или се е разбягало, или насила е преселено във Византия, или е загинало под меча на завоевателя. Едрите феодали, «показните», както ги нарича древният преводач на хрониката на Симеон Логотет[1], един след друг бързат да изявят покорността си пред византийския император. Народът е готов да продължи борбата, като поддържа отделните, още несложили оръжие боляри. Но преобладаващото болшинство от българската аристокрация бърза да се поклони пред Василий Българоубиец. Самият патриарх се отправя да посрещне императора, за да го моли със смирение България да бъде приета под сянката на неговия скиптър; в столицата на страната Охрид се готви тържественото посрещане на завоевателя. В късната есен на 1018 г. вероломно е завзет Срем (Сирмий) — крепост в най-северната част на Западна България — последната опора на съпротивата. Властта на Византия се разпространява над цяла България и страната е наводнена от чужденци. В началото на 1019 г. императорът влиза като победител в Охрид. В историята на българския народ настъпва епоха на тежко и продължително византийско владичество.

1. ОРГАНИЗАЦИЯ НА УПРАВЛЕНИЕТО

Съмнения, предположения, неувереност, напразни позовавания на авторитети са характерни черти за повечето трудове, когато в тях стане дума за административното устройство на България под византийска власт. И това не е чудно. Нашите източници са крайно оскъдни, неопределени и понякога и противоречиви. Независимо от това в продължение вече на седемдесет години в науката съществуват най-малко две основни концепции по този въпрос. Още К. Иречек изказва мнението, че България е била запазена от Василий II като известно административно цяло. Макар в страната да е имало няколко стратези и дук, всички те са били подчинени на висшия управник на цяла България («висшия дук»), чиято резиденция е била в Скопие[2]. Тази гледна точка получава своето по-нататъшно развитие в трудовете на Ф. И. Успенски, който обосновава теорията

за автономия, вътрешно самоуправление на България, загубено от нея постепенно едва в края на XI в.[3].

Окончателна разработка тази теория получава в трудовете на В. Н. Златарски. Положението в България на първо време след завоюването е представлявало според неговото мнение просто възпроизвеждане на порядките, съществуващи при Петър и Самуил, и се е определяло със специфичен договор, който сякаш българската аристокрация е сключила с Василий II, преди да сложи оръжие. Единната административна единица «България» се е управлявала от катепан-дук, пълномощен императорски наместник, властта на когото се е простирала и над Североизточна България. Едва в средата на XI в., след възстановяването на властта на Византия в този район, изпитал нашествието на печенегите, е била създадена темата Паристрион, независима от катепана на България[4].

Втората гледна точка, която едва след 50 години започва да придобива все повече и повече привърженици, е издигната от Н. Скабаланович. Според неговото мнение България веднага е била разделена на три теми: «Паристрион», съвпадащ със «старата» (Североизточна) България, «България», включваща ядрото на така нареченото «Самуилово царство», и «Сирмий» (или «Белград»), обхващащ територията по реките Дунав и Сава, на запад от Паристрион[5]. Като не признава по такъв начин теорията за единство на България, Н. Скабаланович смята обаче, че въстанието през 1040 г. е било предизвикано от нарушаването на привилегиите, дадени от Василий II[6]. Този възглед поддържат Б. Панченко[7], П. Мутафчиев[8] и след това Ф. Дьолгер[9] и Г. Острогорски[10]. А възгледите на В. Златарски предизвикват особено остра критика в Румъния. Неговите националистически увлечения срещат резки възражения дори от Н. Йорга[11] и Н. Бънеску[12], които водят полемиката също от националистически позиции.

Особено голямо внимание на този въпрос — преди всичко на Паристрион — отделя Н. Бънеску. Почти изчерпващ кръг от източници, привлечени от него, включително и нови материали (моливдовулите), позволяват на автора да докаже безпочвеността на аргументацията на Златарски за късната (средата на XI в.) организация на темата Паристрион и значително да разколебае концепцията за «автономия», макар че упоритият му стремеж навсякъде и във всичко по въпроса за Паристрион е да издигне на първо място власите, да подчертае тяхната «решаваща роля» и да снижи научното значение на неговите трудове[13]. Неслучайно почти единственият навремето «съюзник» на Н. Бънеску по въпроса за липсата на административно единство в България под византийско владичество П. Мутафчиев с раздразнение и пристрастие се нахвърля срещу неговите трудове[14]. Според мнението на Н. Бънеску Паристрион като специфична тема е съществувал непрекъснато от времето на Йоан Цимисхий (т. е. от неговата победа над Светослав и анексирането на България)[15] до въстанието в 1185 г. Темата пък Сирмий никога не е съществувала, а темата Драч — стара и само възстановена от Василий II визан-

тийска тема — няма никакво отношение към въпроса за управлението на България[16]. В. Златарски признава в края на краищата, че административната област Паристрион е съществувала от времето на завоюването на България, но смята, че до 1059 г. тя е била подчинена на темата-дукат «България»[17], както и областта Сирмий[18]. В последните години и българските историци започват да се отказват от изводите за автономия и самоуправление на България, като признават едновременно образуването ако не на три, то поне на две теми[19]. Неотдавна специално на проблема за «автономията» се спира С. Лишев. Той привежда допълнителни аргументи в полза на тезата за липса на каквото и да е самоуправление в България след завоюването ѝ. Но авторът все пак продължава да се придържа към хипотезата (наистина, като ѝ дава друга трактовка) за специфичен «договор» на българската аристокрация с Василий II в навечерието на нейната капитулация[20].

Разбира се, това е само твърде бегъл обзор на достатъчно обширната литература. При това ние приведохме в най-общи черти с мо главните гледни точки. Има издигнати много предположения, нещо е изяснено в споровете, но проблемът е още далеч от своето разрешаване. Д. Ксаналатос например пропуска въпроса за системата на византийското управление в България, тъй като източниците според неговото мнение не позволяват той да бъде решен[21].

Да разгледаме преди всичко така наречените «самоуправление» и «автономия» на България. Тази теория се основава на следните свидетелства. Във връзка с въстанието на Петър Делян Скилица пише: «Нали император Василий, когато подчини българите, не желаеше нито да прави нововъведения, нито да променя положението, а искаше да им остави предишното устройство, за да се управляват по такъв начин, какъвто е установил някога Самуил» (II, р. 530). С твърде близки изрази пише за това и продължителят на Скилица във връзка с въстанието през 1072 г.: «Нали когато император Василий подчини България, той не искаше да въвежда нещо ново в обичаите, но (искаше) те да се управляват във всичко със своите архонти и по своите си обичаи, както и при Самуил, бившия техен управник» (II, р. 715).

В сигилия на Василий II от 1020 г. е казано: «Не без кръв, не без труд и пот, а благодарение на многолетно търпение. . . господ ни дари тази страна ὑπόσπονδον, неговата благост ни помогна, съедини в едно разделеното, постави ни под един ярем и не наруши в нищо порядките и формите, добре предопределени от царстващите преди нас»[22]. Съгласно привържениците на теорията за «самоуправление» то е било дадено на българите по силата на договор: Василий II се е съгласил на отстъпки и аристокрацията е сложила оръжие[23]. Но нали по-голямата част от нея е капитулирала още преди падането на Охрид, преди появяването в императорския щаб на българския патриарх и на представителите на управляващата династия. Ние бихме казали, че миниатюрата в мадридския ръкопис на Скилица твърде точно предава същността на работата: в краката на импера-

тора победител, изобразен като воин в пълно въоръжение, са се прострели ничком обезоръжените и пълни с угодническо смирение български боляри[24]. Членовете на царското семейство и най-именитите боляри са били преселени в пределите на Византия, предимно в Мала Азия, дадени им били почетни титли, имения и високи длъжности. И това не е било следствие на специално съглашение. Василий II е бил трезв и умен политик — облагодетелствани от императора, но откъснати от българската среда, а с това лишени от надеждата за възстановяване на своето положение като управници на България, тези потомци на Самуил са станали верни слуги на поробителите на своя народ, тъй като занапред от тяхното поведение изцяло е зависело личното им благосъстояние[25].

Но болшинството от българските феодали, «именити» (μεγιστάνες) и династи (*δυνάσται*), е останало на своите места, като е запазило своите богатства, земя и положение. Много от тях в навечерието и по време на завоюването са били начело на градовете и крепостите и са предводителствали военните отряди. Такива управници например са били Добромир — властител на Верея (Cedr., II, p. 452), архонтите на 35 крепости, очевидно подчинени на Кракра или признаващи неговото върховенство като управник на Перник (ibid., p. 467), повелителят на Струмица Драгомъж, архонтите Моровизда, Липений, Пелагония, предали своите градове чрез посланици, Богдан — «топарх на вътрешните крепости» (ibid., p. 467), Димитър Полемарх — глава на областта (*τὸ μέρος*) близо до Сервия, проявил военно изкуство в боевете с византийците (Cec. Strat., p. 29), Николица, Несторица, Лазарица и други «показни» боляри (Cedr., II, p. 469). Изхождайки от сведенията на Скилица и от сигилиите на Василий II, може да се помисли, че всички ἄρχοντες са останали управници на същите области. Но едва ли под тяхно разпореждане са били и военните сили, както това може да се заключи от сведенията на Яхъя[26]. В такъв случай ние напразно бихме търсили в източниците български имена на дук, катепани, стратези, съдии, практори, анаграфевси и т. н. както за времето на Василий II, така и за покъсно време[27]. Всички имена без изключение са гръцки. Византийски гарнизони в най-важните центрове и крепости на България, гръцки катепан и стратези били поставени от завоевателя още преди да напусне пределите на страната. Всички командни постове в управлението на страната надеждно били осигурени за византийците. Едва ли при такива условия оставането на българските архонти на второстепенни и третостепенни постове (при това под непосредственото подчинение на византийските управници и военачалници) е изисквало някакво юридическо оформяне, а още повече пък специален договор за гаранции.

Най-сериозен аргумент в полза на теорията за «договор» е всъщност само употребената във втората сигилия на Василий II дума ὑπόσπονδος. Някои български историци и до ден днешен предпочитат да превеждат тази дума «по договора», «съгласно договора»[28],

както това прави още В. Златарски[29], който придава на това място огромно значение.

Да проследим обаче употребяването на тази дума във византийските автори от това време. Лъв Дякон пише, че доместикът на Запада Лъв Фока по време на своя щастлив поход против арабите някаш е имал за съюзник някакво божество, което «съкрушило и подчинило враговете му» (ἅπαν τὸ ἀντίπαλον καταστρεφομένη καὶ τιθεῖσα ὑπόσπονδον)[30]. Аталиат (р. 219), като разказва за Корнелий Сципион Африкански Старши, пише, че той, след като разгромил Антиох, «го направил покорен на римляните (καὶ ὑπόσπονδον τοῦτον τοῖς Ῥωμαίους πεποίηκε) и отпразнувал в Рим победния си триумф». Същият автор, описвайки делата на Никифор Фока, казва, че той, «възсиявайки, като някакво божество, направи подвластни приказните градове (ὥσπερ τις ἀσώματος καταστράψας πόλεις ἀμυθήτους ὑποσπόνδους πεποίηκε) Антиохия и Мелитин, Тарс и Германикия» (р. 229). Като разказва за обсадените сарацини от Роман Диоген в акропола на Хиерополь, Аталиат пише (р. 110), че императорът «ги е направил пленници» (или «поданици» — ὑποσπόνδους πεποίηκε), защото те са молели той да им прости. На едно място той пише и за подчиняването на българите от Василий II. След като Самуил умира на остров Преспа, пише Аталиат, «всички други се предават като поданици (или като победени) на императора и стават роби» (τοὺς δὲ λοιποὺς ἅπαντας ὑποσπάνδους ἑαυτοὺς ἐγχειρίσαι τῷ βασιλεῖ καὶ γενέσθαι δούλους — р. 230). И накрая един особено впечатляващ пример: като описва битката при Манцикерт, същият автор казва, че «надвечер — о мъка! — (Роман Диоген) оказва се победен и пленник» (πρὸς ἑσπέραν ἁλώσιμος καὶ ὑπόσπονδος, φεῦ τοῦ πάθους, ἐγένετο — р. 163). Неслучайно, буквално (чак до междуметията) като преписва това място, продължителят на Скилица променя само една дума: πρὸς ἑσπέραν ἁλώσιμος (φεῦ τοῦ πάθους) καὶ αἰχμάλωτος..., γίνεται — II, р. 699); с други думи, в очите на тогавашните съвременници ὑπόσπονδος и αἰχμάλωτος (пленник) са били синоними. По думите на Никифор Вриений неговият баща по време на похода (70-те години на XI в.) против сърбите и хърватите, «като направил всички градове подвластни на ромеите, както и по-рано взел заложници, оставил достатъчно стража във всяка област и се върнал в Драч» (τὰς γοῦν πόλεις ἁπάσας ὑποσπόνδους Ῥωμαίοις ποιησάμενος κτλ. — р. 103). Ана Комнина, като съобщава за репресиите на Алексий I против еретиците във Филипопол, пише, че той ги е «направил отново покорни» (ὑποσπόνδους αὖθις εἶχεν — I, р. 280). Както е известно от същото място, на едни еретици било конфискувано имуществото, други били обезоръжени и преселени заедно със семействата им на нови места, а главатарите били хвърлени в затвора и измъчвани (II, р. 301—306).

Във всички приведени по-горе случаи[31] става дума за пълно и безусловно подчинение или за капитулация по милост на победителя, или за завоюване и дори за поробване. Много по-рядко се срещат примери, когато ὑπόσπονδος означава «умиротворен», «сключил мир или примирие». Очевидно в такова значение тази дума е

употребена от Псел в едно негово писмо от 1055 или 1056 г.: «и варваринът се побоя от нашата власт, и скитът се изплаши, и войнствената ръка застина и предпочете примирие с враговете и свикна (с него) (καὶ τὰ ὑπόσπονδα τῶν ἐχθρῶν ἀγαπᾷ τε καὶ ἐθίζεται), защото и Изтока, и Запада бяха поробени и се смириха пред нас» (SM, I, p. 347. 26—29). На две места в Ана Комнина ὑπόσπονδος също служи за предаване на мисъл за умиротворяване на варварите, за примирие с тях (I, p. 181; II, p. 29). И, напротив, за враждебни на византийците народи се говори като за ἔκσπονδον и παράσπονδον[32].

Затова ние мислим, че позоваването на ὑπόσπονδον от сигилията съвсем не може да служи като оправдание на теорията за «договора»; ὑπόσπονδον ποιῆσαι означава в източниците от това време само ὑπὸ ζυγὸν Ῥωμαίων ποιῆσαι, както е казано от гореспоменатия Вриений за българите след въстанието през 1072 г. (p. 102) и както пише на два пъти в същите сигилии на Василий II от 1019 и 1020 г. (τὴν τῶν Βουλγάρων γενέσθαι ὑπὸ ζυγὸν ἕνα и ὑπὸ ζυγὸν ἕνα θέμενης)[33].

И накрая последният аргумент, с помощта на който се обосновава концепцията за самоуправлението, е автокефалността на българската архиепископия[34]. Още Г. Гелцер и Ф. Дьолгер справедливо отбелязват, че по въпроса за гражданската автономия този факт няма никакво отношение[35]. Наред с българската архиепископия е имало още редица големи автокефални диоцези (например Крит), за автономията и самоуправлението на които решително няма никакви основания да се говори[36].

Но заедно с това би било невярно по наше мнение да отричаме каквито и да било отстъпки на Василий II към българите. В приведените по-горе сведения от Скилица и от сигилията от 1020 г. много нещо, разбира се, трябва да се отнесе за сметка на демагогията. Както вече видяхме, Василий II ни най-малко не се е грижил за запазването на всички «порядки и форми», които са били установени от Петър и Самуил. Североизточна България веднага е била отделена от останалите български територии, организирани като византийските теми; в крепостите и градовете са били поставени византийски гарнизони; стените на някои градове и по-специално на столицата на България — Охрид, са били напълно разрушени, за да не може градът да стане център на въстание против ромеите[37]; всички големи административни и военни постове в България са били предадени в ръцете на византийци.

Реални отстъпки са били направени на българската църква, която е станала опора на византийското господство в страната. Сериозна отстъпка е била направена и на българските данъкоплатци. Тази политика се е основавала не на договор или съглашение с аристокрацията, а на трезвата оценка на положението в завоюваната страна. Още в разгара на военните действия духовенството в отделни райони е извършило пряко предателство, като е помагало на гърците[38]; след завоюването приласканото от Василий II висше духовенство е било длъжно вярно да служи на властите, като използва своето влияние върху народните маси.

На пръв поглед е непонятна отстъпката, направена на широки слоеве от българското население, което, избавено от византийската данъчна система, е било задължено занапред, както и при българските царе, да внася от един впряг волове натурален данък (един модий пшеница, един модий просо и една мера вино) (Cedr., II, p. 530). Всъщност трудно е Василий Българоубиец да бъде заподозрян в някакви хуманни подбуди. Жестокостта, с която той е водел войната в България, е станала пословична[39].

Очевидно работата е била в това, че разореният от дългата война български народ е бил готов да продължи борбата. Още след като Василий II напуска България, народът веднага се е въоръжил с каквото му попадне, когато стратегът на Охрид Евстатий Дафномил вероломно хванал Ивац и само хитростта на същия този стратег го е спасила от явна гибел (Cedr., II, p. 472—473). Неспокойно е било в току-що завоюваната страна и Василий II е знаел това. А и Византия е била изтощена от продължителната война. В България са били съсредоточени основните сили на империята. По думите на Матвей Едески против българите «Василий е вдигнал отрядите от цялата територия на своята държава»[40]. За времето, когато се водят войните с България, силно отслабва линията на отбраната на империята в Мала Азия[41]. За крайното напрежение на силите и за «неизброимите ужаси» на войната победителите гърци си спомняли дори след двеста години[42]. Самият Василий II казва, че войната е доведена до победен край «не без труд и пот»[43].

Капитулацията на българската аристокрация съвсем не е означавала, че позициите на завоевателите в страната са здрави. Византийското правителство не е имало намерение да протака тежката война до неопределени срокове. Василий II е бил принуден да провежда в България гъвкава и внимателна политика, за да създаде впечатление за запазване на старите порядки след завоюването — значителна територия от страната е запазила старото си име —«България», църковният владика на страната е останал независим от патриарха в Константинопол, болшинството от архонтите запазили своето привилегировано положение, данъците и таксите се събирали в същите размери и форми, както и по-рано, макар че всъщност нито автономия, нито самоуправление е получила България. Според сведенията на Скилица, още преди да пристигне в Охрид, Василий II е поставил за стратег-автократор в Скопие Давид Арианит и «го нарекъл катепан на България»[44]; в Охрид (както очевидно и в другите градове), той поставил за стратег Евстатий Дафномил (Cedr., II, p. 475). Яхъя Антиохийски пише, че след като присъединил Българското царство, Василий II «го направил. . . катепанат»[45]. Но какви са били границите на «катепаната България», неговото вътрешно устройство и отношенията му с другите съседни области на империята, са въпроси, които крайно трудно могат да бъдат изяснени.

За да намерим тяхното решение, би било много важно да изясним два факта (на пръв поглед далеч от същността на въпроса):

1) Цяла България ли е завоювал Йоан Цимисхий, или само нейната Североизточна част? и 2) Кога са въстанали комитопулите — по време на войната на Цимисхий със Светослав или след смъртта на Цимисхий. Досега по този въпрос съществуват две гледни точки, привържениците на всяка от които смятат своите възгледи почти за аксиома. Съгласно едната гледна точка Цимисхий завоювал само Североизточна България, а Западната от 969 г. е продължила своето самостоятелно независимо съществуване. Съгласно другата — властта на Цимисхий се е простирала над цяла България — и над Североизточна, и над Западна. Едва след неговата смърт, както пише за това Скилица, българите са въстанали начело с комитопулите[46].

Привържениктъ на втората гледна точка Г. Острогорски смята обаче за необходимо да направи специалната уговорка, че за завоюването на цяла България на Цимисхий не му е било нужно да покорява цялата страна, тъй като падането на столицата само за себе си е означавало подчиняването на цялата страна[47] (работата е в това, че в източниците няма и намек за поход на Цимисхий на запад). Действително държавните дейци от онова време са смятали завземането на столицата за подчинение на цялата страна. Но да се смята нещо за завоювано далеч невинаги означава то да се владее практически. На Василий II и на неговите пълководци им се е наложило да обиколят цяла България, за да я подчинят. Падането на Охрид не е сложило край на войната — Сирмий е бил превзет с хитрост, след като цяла България вече е била завзета. Ивац в Девол е продължавал да се съпротивлява, когато императорът вече е отслужвал «благодарствен молебен на господа» в Атина (в храма на Богородица — бившия Партенон)[48].

Единственото доказателство за завоюването на цяла България е споменатото от Скилица за 976 г. (Cedr., II, p. 436) «въстание на българите» начело с комитопулите[49]. Съгласно гледната точка на Острогорски Скилица смята цяла България за завоювана, защото е била превзета столицата и пленен царят и едва в 976 г. българите «въстават», като започват активна борба и за отвоюването на североизточната част на страната. Патриаршеският трон на България след завоюването на Преслав и Дръстър е бил пренесен в западната част на страната[50], която фактически (а не на теория) не е била под властта на Цимисхий. Това се подтвърждава и от сигилията от 1020 г., където се споменава, че тронът на църковния глава на България след цар Петър се е преместил в Сердика, след това във Воден и в Мъглен и накрая в Охрид[51]. В Сердика, както ние мислим, той се е намирал по времето, когато в Североизточна България са били войските на Цимисхий. Заслужава внимание също така пълното премълчаване в сигилиите за управлението на Цимисхий. Това може да се обясни само с факта, че реалната власт на Цимисхий не се е простирала върху районите, подвластни на патриарха на България през 969—976 г.

И накрая, ако Цимисхий е бил подчинил и Западна България, то защо болшинството от нейните епископии, територията на които

съвпада именно с ядрото на Самуилова България, липсват в списъка на епископиите, съставен тъкмо по времето на Цимисхий — в 971—972 г.[52], т. е. още преди 976 г., когато по мнението на Острогорски Западна България се е освободила от византийско владичество?

Ние се придържаме към мнението, че Цимисхий завоювал само Североизточна България[53], която веднага е била превърната във византийска провинция. Едва ли даже тази административна единица е била наречена със своето старо име «България», тъй като България е продължавала да съществува на Запад. И не е случайно, че названието на завоюваната част от България в началото е било твърде неопределено — «градовете по Дунава». Но византийското господство тук тогава не е било много продължително и скоро след смъртта на Цимисхий през 976 г. Североизточна България се е присъединила към Западна. Периодът от 969 до 976 г. в Западна България е бил време на консолидация на силите около Комитопулите, време на организация и заздравяване на парализираната в първите години след падането на столицата система за управление на държавата.

Не е известно дали цялата Североизточна България е била отвоювана от Комитопулите. Най-вероятно да е било така. Във всеки случай през 1000 г. на пълководците на Василий II им се е наложило отново да обсаждат Преслав, Малък Преслав и Плиска (Cedr., II, p. 452). Само за Дръстър източниците мълчат. Но дори и тази силна крепост на брега на Дунава, макар и да е можела да приема постоянна помощ от византийский флот, едва ли се е запазила в ръцете на византийците непрекъснато от времето на победата над Светослав[54]. Тази област на България, откъсната от българската държава при Цимисхий, първа е била отново завоювана от византийците през 1000—1001 г. По такъв начин тя е била за тях възстановена след 20—25 години като предишна административна единица, а не като част от «България». Начело на нея застава стратег, чиято разиденция е била в Дръстър, може би самият Цицикий, който е известил Василий II през 1017 г. за съюза на Кракра с печенегите (Cedr., II, 465), а може би и Теодор, «примикюр и стратег на Дръстър», печатът на когото се датира в X—XI в.[55].

И така византийското административно устройство е било въведено най-напред в Североизточна България, дълго преди завоюването на цялата страна. Разпорежданията на Василий II от 1018—1020 г. в това отношение вече не са се отнасяли към тази територия, където византийските форми на управление са се конституирали и оформили още от по-рано. Този граничен район, имащ огромно отбранително значение за империята (от заплахата на печенегите, както вече видяхме, византийците са се страхували и през 1017 г., а девет години по-късно печенегите осъществяват своето първо опустошително нашествие), е останал специална тема, подчинена непосредствено на Константинопол.

Да се върнем сега към «катепаната България». През 1018—1019 г. понятието «България» вече не се е отнасяло към Паристрион.

То е обозначавало онова, което не е влизало в завоеванията на Цимисхий, отнасяло се е към специфичната държава (България), останала и след укрепването на византийската власт през 1000 г. в Паристрион.

За установяване границите на катепаната сигилиите на Василий II, в които се изброяват епархиите на Охридската архиепископия, могат да помогнат само отчасти — далеч не всички епархии на архиепископията са влизали в границите на катепаната «България», макар че някои изрази в сигилиите като че ли позволяват да се предположи, че катепанатът и архиепископията са териториално идентични. Всъщност в сигилиите се подчертава неведнъж, че властта на архиепископа се простира над всички области, които са му били подвластни при Петър и Самуил[56]. Думите «България» и «архиепископия» в тях се употребяват като синоними[57]. Архиепископът е предпазен от намесата «на всички стратези в България и на другите чиновници и архонти»[58], с други думи, чиновници в пределите на архиепископията са били само тези, които са изпълнявали служба в «България».

Но, от друга страна, пределите на властта на катепана на България, а следователно и границите на катепаната са били установени от Василий II още преди сигилиите. Освен това, както доказва Г. Конидарис, девет епископии от изброените в сигилиите никога не са били включени в пределите на България при Петър, а при Самуил са били завзети само за кратко време. Териториите на тези епископии са влизали отдавна в пределите на темите Никопол, Драч, Солун, Стримон и Елада, а самите епископии са били подчинени на метрополиите Драч, Навпакт, Солун и Лариса[59]. Сега тези епархии са дадени в подчинение на архиепископа на България, но нищо не ни дава основание да мислим, че те са били откъснати от византийските теми и са предадени на катепаната. Не стига това, ами Василий II на два пъти по искане на архиепископа Йоан разширява пределите на Българската архиепископия, като добавя към нея със сигилия от 1020 г. 13 епископии и със сигилия от 1020—1025 г. още 3 епископии[60]. Но ако допуснем, че административното деление винаги е съвпадало с църковното по това време, то би било напълно непонятно по какъв начин съседните митрополити (Драчкият и Солунският) са успели да заграбят (καθαρπάσαι) български епископии от новия катепанат[61]. И накрая — втората сигилия предписва, че ако някои епископии не са споменати в сигилиите, то архиепископът все пак има правото да ги владее (ταῦτα πάντα κατέχειν)[62]. Разбира се, апетитите на архиепископа съвсем не могат да бъдат фактор за определяне пределите на административната и военната компетенция на катепана.

И така ние смятаме, че «катепанатът България» по своите размери е бил значително по-малък от България при Петър и особено от България при Самуил. На запад и югозапад в неговите предели не са влизали Драчката тема, възстановена от Василий II през 1005 г. след измяната на Ашот, зетя на Самуил (Cedr., II, p. 451), и още по-

рано загубената от Самуил Никополска тема. На юг извън пределите на катепаната са останали временно завзетите от Самуил северни райони на темите Елада, Солун, Стримон и Волерон. На югоизток границите на катепаната едва достигали река Места, допирайки до темата Тракия и Македония, а на север и на изток от Сердика, зад Балкана, се намирала специалната тема Паристрион[63]. Н. Скабаланович смята административната област, управлявана от катепан, с малко по-нисък ранг от тази, управлявана от дук, но и едната, и другата според неговото мнение били териториално по-големи от обикновените теми, заемали крайгранично положение и техните управници разполагали с големи военни сили[64]. Но какви са били организационните особености на тези три вида от административното деление и с какво се е различавала тяхната структура по това време, са напълно неизяснени въпроси. Нищо не ни дава и опитът при проследяване на употребата на термините, които обозначават управителите на различните административни единици. Действително през XI в. обозначаването на управител на тема с «катепан» или «дук» е говорело за нейното по-голямо значение в сравнение с тема, управлявана просто от «стратег»[65]. Но и тук няма строга последователност — названията на наместниците в България през XI в. са разнообразни. Наред с «катепан» те носят титлите «дук»[66], «стратег»[67], «архонт»[68], «хармост» (Theophyl., col. 369. A), «хегемон» (Cedr., II, p. 586), «проноит» (Cec. Strat., p. 24) и накрая «претор»[69]. Най-често употребяваните са «катепан» и «дук», но хронологично начело на България са били и «стратег», и «архонт», след като е имало «дук» и «катепан». Дали тези колебания в титлите на управителите на България са означавали някакви промени в статута на самата тема, трудно може да се каже.

Н. Скабаланович смята за съмнително сведението на Скилица за 1043 г., че на стратега на Драч били подчинени съседните теми (τῶν τούτῳ θεμάτων καὶ τούτῳ ὑποκειμένων) и други стратези (само падналите в сраженията такива стратези били седем)[70], и повече не се спира на този въпрос. По-късно обаче, като се позовава на това сведение на Скилица, гръцкият историк С. Кириакидис доказва, че през XI в. големите византийски теми са се раздробявали на по-малки начело със стратези. Трудът на Кириакидис за нас бе недостъпен[71], но като съдим от възраженията на Н. Бънеску, сред примерите на автора има и просто споменаване на стратезите в темата наред със стратега като неин управител[72]. За такъв вид стратези в източниците се говори нееднократно и понякога те са наричани «ипостратези»[73]. Действително често това са били само началници на гарнизони на отделни градове и тяхната власт се е простирала само в пределите на града[74]. Но има и други сведения за теми със стратези, подчинени на катепан или дук. Пак в Скилица за 1019 г. ние намираме сведение, че от Охрид Василий II, след като организирал всичко в България и «като поставил в темите стратези», се отправил за столицата (II, p. 533). За какви теми става дума тук? В Драч стратег е имало още от 1005 г., а смяната на стратега в тази

тема (назначаването на Евстати Дафномил, преди това стратег на Охрид — Ibid., p. 473—474) е станала вече след заминаването на Василий II от България. В Никопол стратег е бил «поставен» още по-рано, отколкото в Драч. Следователно става дума или за тематакатепанат «България» и за другите, завоювани от Василий II теми на север, или за темите, на които се е разделял самият катепанат «България».

Най-вероятно под «теми» тук трябва да се разбират по-малки административни области, на които се е разделял самият катепанат «България». Това са могли да бъдат и предишните турми и банди, и напълно нови подразделения. Терминът «тема» по това време е загубил вече своето предишно значение (както впрочем и термините «турма» и «банда»); той е можел да се употребява вече също и за обозначаването на административни единици, на които са се делили предишните теми, неговият смисъл е станал по-широк и многозначен. Така в медицинското съчинение на Евстатий Лекар (XI—XII в.) цяла България е наречена тема (τὸ θέμα Βουλγαρίας)[75], а по други източници от края на XI в. България се е състояла от много теми. В хрисовулите, издадени за Григорий Бакуриани, се споменават темата Сер (p. 12. 31) и темата Смолян (p. 55. 15—16, 28; 56. 2). Темата Смолян е спомената и в акт на лаврата от 1079 г.[76], и в «История» на Никита Хониат (p. 680). Теофилакт пише за темите Охрид и Пелагония[77]. За български теми, по-специално за темата Струмица се споменава в документите на манастира «Богородица Милостива» (p. 34, 36, 39). Никита Хониат също пише за «български теми около Сер» (p. 612). В хрисовула на Алексий III от 1199 г. провинции теми са наречени Янина, Дринопол, Девол, Охрид, Преспа, Кастория, Сервия, Триадица и Велбъжд, Ниш и Браничево, Скопие с епископството Коритон, Загория (Паристрион?), Малешово и Моровизда, Струмица, Прилеп, Пелагония и Молиск («το не Мокрена») (Jus, III, p. 560).

Съдейки по картата, съставена въз основа на собствени изследвания на С. Кириакидис (неговият труд не ни е достъпен)[78] и възпроизведена от Г. Конидарис[79], Кириакидис смята, че болшинството от тези теми са възникнали още по времето на Василий II и освен това той споменава още темите: Верия, Филипопол, Вероя, Мора и Ахридос.

На тази карта «България» съответства на Паристрион и е обозначена като единна тема — от Дунав до Хем и от Черно море очевидно до пределите на «Самуиловото царство» (западните граници не са посочени). Конидарис пише още и за тема Вардар, възникнала след 1084 г.[80]. Но означавало ли е това едно просто раздробяване на голямата тема «България» на малки теми? Нали в едно и също време в източниците се съобщава за темите Струмица, Охрид, Пелагония и за «дукове на Скопие», т. е. дукове на България[81]. Очевидно раздробяването на темите през XI—XII в. е ставало наред със съществуването на големи административни окръзи и на свой ред е облекчавало прекрояването на границите на тези окръзи. Навярно от под-

чинението на катепаните и дуковете са отпадали отделни райони, порано влизащи в състава на катепаната (или областта, възглавявана от дук), или пък са се присъединявали други райони от съседен голям окръг. Не са били редки случаите, когато на едно лице са били подчинени огромни територии, включващи няколко катепаната. Създава се впечатлението, че в края на XI в. постоянни крупни административни единици не е имало, а те са се образували всеки път наново, по пътя на обединяването и подчиняването от императорския наместник на малки административни райони — теми, броят на които се е установявал в зависимост от сана и титлата на наместника и от императорската воля. Има например доста сведения за обединяването на темите Тракия и Македония още през X в.[82]. Йоан Евхаитский (Мавропус) в своето «слово» от 23 април 1049 г. нарича Константин Арианит управител на темата Тракия и Македония[83]. Надписът на печата от Плиска гласи: к(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλ(ῳ) ΙΔΙα (βί)δ πρωτοσπαθάρ(ιφ) ΙκαΙ στρατΙηΙγ(ῷ) ΙΘΙράκης καὶ Δρίστρ(ας) т. е. «господи, помогни на твоя роб Давид протоспатарий и стратег на Тракия и Дръстър»[84]. Според мнението на издателя обединяването на Тракия и Паристрион е можело да бъде осъществено по време или на български, или на печенегски набези, когато в задачите на стратега на Тракия е влизало и възстановяването на властта на Византия на север от Хем, т. е. в годините: 976—1001, 1049—1059 и 1070—1091[85].

Ако се съди по решението на патриарха Алексий Студит (1025—1043 г.), обединената тема Елада и Пелопонес е съществувала вече по това време[86]. За края на XI в. това се потвърждава от моливдовулите и от житието на Мелетий Нови[87], а за края на XII и началото на XIII в. — от сведенията на Михаил Хониат[88]. Извънредно интересни в тази връзка са сведенията за Константин Диоген. Управител на Сирмий в края на царуването на Василий II и при Константин VIII, той успешно отразява първите набези на печенегите през 1026 г. и е направен дук на България (Cedr., II, p. 483). Известието на Скилица се потвърждава от хрониката на Симеон Логотет, в която пише, че Константин Диоген «държа и Сирмий град, иже и дука Блъгарскыя земля поставлен быст »[89], и от печата на Константин: κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Κωνσταντίνῳ ἀνθυπάτῳ πατρικίῳ καὶ δουκὶ Βουλγαρίας[90]. Зонара пише, че Константин, «управник на Сирмий. . . , бил наречен и дук на България»[91]. Но в Скилица няколко страници по-нататък се казва, че Константин е бил направен дук на Солун (II, p. 487). Това дава основание на някои историци да твърдят, че Константин не е бил управник на България[92] или че е бил назначен за дук на България само по време на военната кампания против печенегите[93]. И. Свенцицки издаде моливдовула с надпис: Κύριε, βοήθει Κωνσταντίνῳ ἀνθυπάτῳ πατρικίῳ καὶ δουκὶ Θεσσαλονίκης Βουλγαρίας καὶ Σερβᾶς[94]. Това не са заемани от Константин по различно време постове, т. е. легенда за печата — не е cursus honorum на Диоген, а едновременно изпълнявани от него длъжности[95].

Печатът добре обяснява и приведените по-горе на пръв поглед противоречиви съобщения на Скилица. Темите България, Солун

и Сервия (или Сер)[96] са били в този опасен за империята момент обединени и военните им сили подчинени на един човек. В Харвардския университет в Кембридж (САЩ) под № 562 се пази точно такъв печат на Константин[97].

Обединено управление на Солун и България е имало и при Михаил IV, който според сведения на Аристакес Ластиверци направил един от братята (на Константин) магистрат, като му «дал Солун и му поверил в прония България»[98]. Особено често се обединявали и разединявали южномакедонските теми Солун, Стримон, Волерон, Сер и Мосинопол, а понякога и Христопол[99].

В средата на XII в. «България» като крупна административна единица въобще престанала да съществува. По това време тя е само географско название и име на архиепископия. Съгласно едно писмо на Георги Торник до Алексий, «внук на кесаря (Никифор — Г. Л.) Вриений», от началото на 50-те години на XII в. този внук на Ана Комнина (син на нейната дъщеря Ирина) е бил «дук на Драч и Охрид» (ὄντα δοῦκα τοῦ Δυρραχίου καὶ τῆς Ἀχρίδος), управник «на охридчани и жителите на Епидамн»[100]. С други думи, темата Драч е била обединена по това време с темата Охрид, но не с цялата бивша тема-катепанат България. Още Н. Скабаланович отбелязва, че разделянето на теми през XI в. не е било постоянно, «а непрекъснато се е променяло според нуждите и обстоятелствата: ту няколко теми се съединявали в една, ту една се разделяла на няколко, ту от една тема се отделяли части и се присъединявали към друга»[101]. В основата на това явление са лежали дълбоки социално-икономически промени, На мястото на предишната селска войска на стратиотите — основа на военните сили по време на разцвета на темното устройство — идва наемната войска. Организацията на управлението с тези сили също е загубила предишното си значение — вместо строго определени военно-административни райони, подведомствени на стратезите, се появяват територии, подчинението на които на едно или друго длъжностно лице, големината на самата територия, обемът на пълномощията на нейния управник се определят вече от изискванията на момента във всеки конкретен случай. Териториалният принцип, особено във военната област, постепенно отстъпва място на съсловно йерархическия принцип. На титлата и длъжността на назначения от императора военачалник съответства една или друга територия, военните сили на която преминавали под неговото знаме.

Обединяването на властта над трите окръга (Солун, България и Сервия, или Сер) в ръцете на Константин не е била някаква специфична система, създадена от Василий II за полуострова с цел засилване сплотеността на завоюваните области[102]. Това не е било специфична система нито за Балканския полуостров, нито за Византия въобще. Системата се е заключавала, ако може така да се каже, в «безсистемността» на такъв вид обединения — те са се появявали като правило там и тогава, където и когато е възниквала страшна военна опасност[103].

Западна България не е била такова обединение; в продължение

на 100—125 години тя си оставала голяма тема катепанат, който можело да влиза в по-обширни административни окръзи, но по-често си оставал самостоятелна единица, която, макар и да не е имала строго определени граници и да се е разделяла на по-малки райони, все пак се е подчинявала на един ръководител — наместника на императора, имащ широки граждански и военни пълномощия. Поне до началото на XII в. ние знаем дори имената на тези управници на България[104].

Твърде неясен е въпросът за другите теми, организирани от Василий II след завоюването на Балканите. Н. Скабаланович смята, че областта Сирмий е била специална тема[105]. В. Златарски[106] и Н. Бънеску[107] решително отричат нейното съществуване; впрочем Златарски по-късно я нарича стратигия (войводство), влизаща в «България» и подчинена на българския наместник[108]. Според мнението на П. Ников специална административна област е представлявала Браничево[109]. За специална тема Сирмий се смята и от П. Мутафчиев[110]; това се признава също и от Г. Острогорски[111], макар и с известни уговорки. В. Лоран счита съществуването на тази тема за недоказано, но във всеки случай мисли, че Сирмий е бил стратигия[112]. Съгласно Скилица след завземането на Сирмий «новопридобитата страна» (νεοκτήτου χώρας) е била предадена за управление на Константин Диоген, «архонт на тамошните райони» (τῶν ἐκεῖσε μερῶν ἄρχων) (II, p. 476), т. е. на по-рано завоюваните области в северната част на България[113]. «Архонт на Сирмий» той е бил и през 1026 г. и скоро след това едновременно става дук на България, Солун и Сервия (Сер).

Във връзка с въпроса за Сирмий има извънредно оживена полемика по повод сведенията на Аталиат и продължителя на Скилица за войните с печенегите през 50—60-те години на XI в. и за управниците на българските области. Работата е в това, че тези автори като че ли пишат за двама управници на «градовете по Дунава» в едно и също време. През 1065 г., по време на нашествието на печенегите, против тях по думите на Аталиат излизат «управникът на градовете по Истър Василий Апокап и знаменитият магистър Никифор Вотаниат» (p. 83)[114]. Продължителят на Скилица ги нарича «архонти на градовете по река Истър» (II, p. 654)[115]. Но възможно ли е начело на една тема («на градовете по Дунав») да стоят двама архонти? Н. Скабаланович смята, че един от тях, а именно Никифор Вотаниат (а малко преди него Роман Диоген) е бил управник на Сирмий—Белград (също градове по Дунава)[116]. В. Златарски разглежда Никифор Вотаниат просто като младши помощник на Апокап (двама архонти на Паристрион)[117]. Н. Бънеску мисли, че Вотаниат е бил катепан на България (северната граница на темата е достигала Дунава, тема Сирмий въобще не е имало и затова управникът на България е и архонт на градовете по Дунава)[118]. П. Мутафчиев смята, че Вотаниат е бил архонт на Сирмий[119].

Не по-малки спорове предизвиква и сведението на Аталиат, че по време на борбата на Роман Диоген «като архонт на градовете по

река Истър» против «савроматите», бивши негови съседи «по стратигия», в едно от сраженията го е спасил Никифор Вотаниат (Attal., p. 97)[120]. В. Златарски, като се изказва против признаването на Никифор Вотаниат и на Роман Диоген за архонти на Сирмий, твърди, че изразът οἱ περὶ τὸν Ἴστρον πόλεις не може да се отнася за средното течение на Дунава, а че се отнася само за неговото долно течение[121].

Ние не смятаме, че на някой от историците му се е удало да реши въпроса за Никифор Вотаниат и Роман Диоген, т. е. кой от тях коя област е управлявал. Но ние считаме за неопровержимо мнението на Н. Скабаланович, че под израза οἱ περὶ τὸν Ἴστρον πόλεις византийците са разбирали по това време също и района на Средния Дунав, по-специално отрязъка по Дунава от Белград и Браничево с прилежащите към тях области.

Доказателство за това може да се смята по-специално сведението на Никифор Вриений за въстанието на българите през 1072 г. «Безкрайно много грижи — пише той — обсадиха император Михаил (Михаил VII Дука — Г. Л.), тъй като скитите напълниха Тракия и Македония, народът на славините отхвърли ромейското робство, опустоши и разграби (страната) на българите; Скопие и Ниш бяха разорени и дори самият Сирмий, и селата по река Сава, и градовете крайдунавски чак до Видин претърпяха зло» (καὶ αἱ παριστρίοι πόλεις αἱ μέχρι Βυδίνης κακῶς διετίθεντο — p. 100). С други думи, градовете от Сирмий до Видин също са «крайистърски». Затова ние смятаме за вероятно, че и Роман Диоген, и Никифор Вотаниат са могли действително да бъдат управници на тази област, както впрочем мисли и Н. Скабаланович.

Още два примера. Михаил Солунски, като разказва за похода на Мануил в Сърбия и Босна, пише, че императорът «угасил гнева» на варварите, крайистърските славяни и съседните с тях панонци (τοῦ παριστρίρου Σκλαβίνου καὶ τοῦ δμόρου Πάννονος)[122] « с тяхната собствена кръв». Съседните с тях унгарци са населявали градовете не по долното, а по средното течение на Дунава. Кинам пише, че «народът на хуните (унгарците — Г. Л.) твърде често извършваше набези в земите на ромеите и малко преди царуването на Алексей Комнин завзе и Сирмий, пороби и много от крайистърските градове (πολλὰς τοῦ Παριστρίου ἀνδραποδισάμενος πόλεων), като стигна чак до Ниш» (p. 227).

На нас ни се струва, че и споменаваният от западните източници за 60-те години на XI в. Никита (дук на Белград и Ниш)[123] също е бил управник на Сирмий[124]. За съществуването на специална тема в северната част на страната в средата на XII в. сведенията са достатъчно определени. През 1152—1153 г. Мануил I отстранява от властта малко преди това назначения дук на Браничево и Белград Андроник, бъдещия император (Nic. Chon., p. 133); съгласно Кинам той е бил дук на Ниш и Браничево и Мануил I «му дал още и Костур» (προσέτι καὶ Καστορίαν αὐτῷ ἔδωκεν — p. 124). Има още и трето съобщение за този факт, което е останало неизвестно и на В. Златарски, и на Н. Бънеску. В. Златарски смята, че Андроник е бил дук на цяла

България[125]. Но против това предположение по наше мнение говорят данните от писмата на Георги Торник, който изпратил своя брат Димитър с писма до дъщерята на Ана Комнина — Ирина, до нейния мъж — дука на Драч и Охрид Алексий, и до Андроник Комнин в Браничево. На всички адресати Димитър връчил собственоръчно писмата[126]. Трудно е да се предположи, че подвластната на Андроник област се е простирала от Белград и Браничево чак до Южна Македония, тъй като Централна Македония с Охрид е била подчинена заедно с темата Драч на друг войвода. Едва ли по това време темата България въобще е съществувала.

Потвърждение на тезата, че Сирмий е бил тема, е и честата употреба на това название за обозначаването не само на града, а и на областта. По време на войната с унгарците, пише Кинам, Мануил отседнал в градчето Пагацион (Παγάτζιον). «Този град — пише по-нататък Кинам — се оказа митрополия на живеещите в Сирмий» (ἡ δὲ πόλις μητρόπολις τῶν ἐν Σιρμίῳ τυγχάνει οὖσα — p. 222). На друго място Кинам пише, че «и градът бе превзет, и целият Сирмий (Σίρμιον ἅπαν) се оказа отново у хуните» (унгарците — Г. Л.) (p. 239). През 1166 г., пак по сведение на Кинам, областта Сирмий се управлявала («дук бе на тази страна» — δοὺξ τῆς τῇδε χώρας τελῶν) от Михаил Гавра (p. 257—258).

Ние смятаме, че в споровете за темата Сирмий са прави тези историци, които се придържат към тезата на Н. Скабаланович. От времето на Василий II до края на царуването на Мануил I ако не непрекъснато, то вероятно в продължение на по-голямата част от това време в северната част на Западна България е съществувала специална административна единица, която или съвсем не е била подчинена, или само рядко се е подчинявала на наместника на темата «България».

Предмет на най-остра полемика в буржоазната историография е въпросът за мястото на Североизточна България в системата на византийското управление, особено в първия полсвин век след нейното завоюване.

В сферата на византийското управление, както вече казахме, Североизточна България попада по-рано от Западна България. Византийските управници на тази част от страната са известни от 40-те години на XI в. освен стратега на Дръстър Цицикий, споменат от Скилица за 1017 г. (II, p. 465). Запазени са печатите на «стратезите на Дръстър», идентификацията на които с някои известни от други източници лица (а следователно и датирсвката) е твърде трудна[127]. В. Златарски в своите опити да докаже административната зависимост на управника на Североизточна България от катепана (дука) на България твърди, че «стратегът на Дръстър» е управлявал не цялата област, а само града[128]. Действително и в самата тема «България» (Cedr., II, p. 533, 716), и в Паристрион[129] е имало стратези — управници на отделни градсве, които са били подчинени на катепана на цялата област.

Това обаче не подкрепя теорията за подчинението на Паристри-

он на България. Самите наместници на България в източниците често се споменават само като управници на Скопие — Никифор Карантин — 1071—1072 г. (Cedr., II, p. 715), Александър Кавасила — 1072—1073 (ibid., p. 473) и др. Същото се наблюдава и относно управниците на Паристрион за това време, когато по думите на Златарски[130] Паристрион е бил вече специална тема — например Несторх Вестарх — 1072—1073 г. (Attal., p. 205). Дръстър винаги, в продължение на целия период на византийското господство, е бил столица на административната област Паристрион, когато този район се е контролирал от византийските власти. Съгласно ясното и точно датирано в 1043 г. сведение на Скилица Катакалон Кекавмен е бил «архонт на градовете и селата по Истър» (ἄρχων ὢν τῶν περὶ τὸν Ἴστρον πόλεων καὶ χωρίων)[131] (Cedr., II, p. 555, 600). Намирайки се в плен на предубедената теория за единство и автономия на цяла България, В. Златарски, дори като признава съществуването на специална административна единица в североизточната част на България, обявява нейния управник Катакалон Кекавмен за подчинен на катепана на България само на основание, че титлата «архонт» е по-ниска от дадената на управника на България титла «катепан» (от 1019 г.) и «дук» (от 1026 г.)[132].

Но известно е, че с титлата ἄρχων са наричани и наместниците на България (например Василий Монах е наречен от Скилица ἡγεμὼν τῆς Βουλγαρίας — «хегемон на България» (II, p. 586), и ἄρχων — «архонт» (ibid., p. 587). Може би и продължителят на Скилица не е сгрешил (както смятат Н. Скабаланович и В. Златарски)[133], като е нарекъл Нестор вестарх δοὺξ τῶν Παριστρίων (II, p. 719), тогава, когато съгласно Аталиат този управник е бил само κατεπάνω τῆς Δρίστρας.

И така неопределеността при употребата през XI—XII в. на термините «тема», «катепанат», «стратегия», «архонтия» е била свойствена и за титлите на управниците. Затова би било рисковано да се правят някакви категорични заключения за размерите на компетенциите и териториите, подвластни на длъжностните лица, само въз основа на споменаването на техните титли — «стратег», «катепан», «дук» или просто «архонт». Като преобладаваща тенденция до края на XI в. можем да отбележим само даването на титлите «катепан» и «дук» на управниците на по-големите административни единици, имащи главно военно значение. Такива области на завоюваните български територии са били темите «България», «Паристрион» и «Сирмий».

Относно Паристрион е необходимо да отбележим още едно обстоятелство. Както е известно, от времето на К. Иречек и В. Г. Василевски чак до наши дни в науката съществува мнение, че византийското господство в този район фактически е съществувало не повече от половината време в периода от управлението на Василий II до въстанието през 1185 г. Постоянните (от втората четвърт на XI до втората половина на XII в.) набези на печенеги, узи и кумани са правели като че ли призрачна властта на византийския василевс в

североизточната част на България. Само натрупаният археологически и нумизматичен материал в последните години подбуди някои учени да се усъмнят в горната теза[134].

Монети на императорите от Цимисхий до Исак II, византийски предмети, надписи и накрая печати на византийски длъжностни лица позволяват да се предположи, че византийските власти упорито са отстоявали своите права върху този ключов за Балканите район, че набезите на номадите невинаги са довеждали до падането на крепостите и пълната ликвидация на византийското владичество. Необходимо е да се вземе под внимание също така и самият характер на тези набези, и особеностите в бита на номадите — византийците са могли да запазят в свои ръце най-важните опорни пунктове дори и по време на масовите нахлувания.

По всяка вероятност вътрешното административно устройство на България и Паристрион слабо се е различавало. Както показват разкопките, Плиска не е била напълно разрушена след завоюването ѝ; градът е продължавал да съществува като крупен център, в който е живяло и гръцко население[135]; в него са се намирали гарнизон и византийски власти, което се доказва от намерените там моливдовули[136], например печата на Андроник Дука, «протоспатарий и стратег на Велики Преслав»[137]. Друг моливдовул — на стратега на Велики Преслав Пигонит — е намерен в Силистра (καὶ στρατ(ηγῷ) Πρεσ θ(λάβης) [με]γ(άλης) τῷ Π(η)[γ]ονίτῃ)[138]. Следователно жестоко пострадалият при Цимисхи Преслав също се е запазил и вероятно частично е бил възстановен като административен и военен пункт. Вероятно не е случайно и това, че този печат е намерен в Дръстър (Силистра) — столица на темата, — където е изпращал своята кореспонденция подчиненият на управника на Паристрион стратег на Преслав. В Плиска е намерен и печатът на клисурарха Калокир Сарацинопул. С други думи, подобно на темата България и Паристрион се е разделял на редица по-малки военноадминистративни единици. Известни са също и още няколко моливдовула на чиновници и на военни и граждански лица от тази област[139].

Така че България след нейното завоюване е била разделена на три големи административни области, всяка от които се е разделяла на редица по-малки райони, подчинени на управника на темата[140]. В. Лоран смята, че «съвкупността на балканското устройство» е имала за свой висш управник «стратег автократор»[141].

Работата е в това, че според сведенията на Скилица първият катепан на България Давид Арианит е бил в същото време стратег автократор[142]. Следователно В. Лоран смята тази титла за равнозначна на титлата «архонт на Запад», доместик на схолите на Запад», «велик доместик»[143]. Както отбелязва обаче Р. Гийан, титлата стратег автократор далеч невинаги се е приравнявала към титлите на тези военачалници, макар че се е запазвала наред с тях[144].

Затова ние не можем да виждаме в сведението на Скилица за Арианит доказателство, че той е бил назначен от Василий II за върховен управник на Запад (западната част на страната), на когото

са подчинени наместниците на другите големи теми. Титлата «стратег автократор» на катепана на България Давид Арианит е показвала само неговите с нищо неограничени военни пълномощия[145] в току-що завоюваната страна, и то не над цялата страна, а само в пределите на катепаната «България» (или във всеки случай в пределите на завоюваните теми, а не във всички западни владения на империята). Арианит е бил главнокомандващ на всички сили в още неусмирената страна и като че ли е заменил заминалия от театъра на военните действия император. Неговите пълномощия като катепан би могло при това положение да бъдат много по-продължителни, отколкото пълномощията му като стратег автократор, които са били като правило временни[146]. Когато била създадена постоянна длъжност върховен главнокомандващ на всички европейски сили, на нея били подчинени военните сили на всички балкански теми, а не само на България; този висш пост е имал отношение не към управлението на териториите, а само към командването на войските, събирани от тези територии или действащи в техните предели.

Особености във военната организация на завоюваните територии могат да се видят само в различното отношение на Василий II към крайграничните и вътрешните градове и крепости на България. По границите са били издигнати нови укрепления и възстановени старите. «Ови от градовь — пише в хрониката на Симеон Логотет — (Василий II) разори, овы же оутвердив, постави стража доволны»[147]. «И остави (Василий II — Г. Л.) след себе си силни крепости — пише Яхъя Антиохийски — и назначи над тях управници от гърците, и срина останалите»[148]. Както вече казахме, като военни и административни центрове са били възстановени Велики Преслав и Плиска. Както показват данните от разкопките, възстановена и укрепена е била пострадалата след осеммесечна обсада Видинска крепост[149]. Напротив, вътрешните градове на България не само не били възстановени, но някои от тях (Охрид) специално били лишени от укрепления («ови от градов разори»).

По-късно обаче във военно отношение не се е правело разлика между крепостите на българска и на гръцка територия.

Организацията на управление в България от самото начало е била построена по византийски образец и след това е еволюирала заедно с общата имперска система на управление. При това никакви ограничения, за каквито пишат някои съвременни историци[150], не са съществували — те са се отнасяли само за църковната област и данъчната система. На нас ни се струва, че един от главните недостатъци в трудовете за организация на византийското управление е предубеденият стремеж да се намери в административното устройство на империята от това време такъв ред и такава строга организация, каквито тя вече не е имала. Още Н. Скабаланович посочва разпадането през XI в. на старата темна система, като вижда причината за това само във военната необходимост[151]. Н. Бънеску смята, че раздробяването на византийските теми, започнало според неговото мнение от времето на Комнините, е било свързано с упадъка

на централната власт[152]. Според мнението на Д. Ксаналатос причината за това явление е била в увеличаване броя на титлите, свързано със стремежа на аристокрацията чрез намаляване на териториите да се използват държавните длъжности за целите на нейното обогатяване[153]. Най-интересно е мнението на Г. Острогорски, който свързва отслабването на темното устройство с развитието на пронията като военно владение[154]. В известна степен всичко това е вярно, но причините за разпадането на темната организация още далеч не са изяснени.

На нас ни се струва, че в разгледаните по-горе особености на административното устройство на България са се отразили две противоречиви тенденции. С отслабването на свободното селячество като основа на военната и финансовата система на империята и с прехода към феодална войска старото административно устройство е станало анахронизъм. В огромна степен нараснала ролята на местната феодална аристокрация, вотчините и прониите на която станали главен източник за военните сили на държавата. Старото и доста ясно деление на господстващата класа на чиновническа и земевладелска аристокрация загубило предишното си значение (по-вярно съотношението на силите в това деление рязко се изменя в полза на провинциалните магнати); местните феодали заели официалните постове и длъжности в районите, където са били техните имения, като са използвали своето положение на длъжностни лица за нов източник за обогатяване и средство за укрепване на своето политическо могъщество и независимост.

Затова неслучайно терминът «тема» се пренася през XI в. върху бившите «турми» и «банди», тъй като разликите в обема на пълномощията на бившия стратег на «тема» и новите управници на «турми» и «банди» постепенно изчезнали. По-нататъшното развитие на тази тенденция през XIII—XIV в. довежда до това, че същата участ постига дори и термина «катепанат». През XI в., както вече видяхме, с този термин се обозначавали големите административни единици, обединяващи няколко «теми», а катепанът е имал широки граждански пълномощия като наместник на императора. През XIII—XIV в. «катепанатът» (κατεπανίκιον) е означавал вече малка административна единица, а «катепанът» — местен провинциален чиновник[155].

Това е главната тенденция, обусловена от хода на развитието на едрото феодално земевладение, и тя се е отразила върху системата на административното управление в провинциите на империята. Втората тенденция като следствие от първата е била свързана с опитите на централната власт да укрепи разлагащата се система на управление не по пътя на нейното пълно преустройство (което обективно не е било по силите на феодалната държава при тогавашните условия), а с въвеждането на нови институти, съществуващи наред със старите, изживели своето време учреждения[156]. Като се стремят да задържат все повече изплъзващата им се реална власт в провинциите, императорите тръгват по пътя на все по-голямо засилване на

централизацията на самия апарат на управлението. Казано образно, това е било опит да се свържат разпадащите се звена на желязната ризница с копринени конци. Огромни територии, раздробени на множество административни области и окръзи, се обединяват под властта на сановници, които са непосредствено отговорни пред императора и притежават широки пълномощия. Казано по-точно, обединяват се не територии, а функциите на длъжностните лица на няколко административни окръга се съсредоточават в ръцете на едно лице и често независимо от това, каква територия е била подчинена на неговия предшественик[157].

Най-ярко тези две тенденции на развитие на административното управление на империята се проявяват през XI—XII в. в период на завършване процеса на формиране на феодалните отношения. Опитите на централната власт, както преди да запази в свои ръце всички лостове на управлението в техния стар обем, са обречени на неуспех — създаването на независими комплекси от поземлени владения неминуемо води до разпадане на централизирания държавен апарат. Особено силно кризата се изостря в края на XII в. Тежката машина за управление на империята отказва да работи независимо от опитите за нейното частично преустройство. През 1204 г. тя се оказва парализирана веднага щом е разрушен нейният център, тъй като реалните нишки, свързващи Константинопол с провинциите по държавна линия, са отслабнали или са се скъсали дълго преди този момент; те продължават призрачно да съществуват само в пищната и безполезна йерархия от гръмки титли, чинове и длъжности, загубили своето предишно съдържание.

2. ЧИНОВНИЧЕСТВО

Нашата представа за административното устройство на България би била непълна, ако не се опитаме да изясним какви са били функциите на местните чиновници и на представителите на централната власт, изпращани в България с една или друга цел.

Най-важно е да се изясни обемът на гражданските пълномощия на наместника на България (катепан и след това дук)[1]. Но напразно бихме търсили данни за това във византийските хроники от това време — те съобщават само за неговите военни пълномощия. Преки указания за тези пълномощия има в съчиненията на Скилица и на неговия продължител (II, p. 467, 586, 587, 715—716). За другите функции на управника на България ние можем да съдим всъщност само от един източник — писмата на Теофилакт. И тук обаче ние се натъкваме на сериозни трудности — в литературата се водят спорове, кого от чиновниците, споменати от Теофилакт, следва и кого не следва да смятаме за управник на България. В. Златарски например изброява сред адресатите на Теофилакт четирима дукове на България[2], а Н. Бънеску — само един — Таронитопул[3]. Ние сме лишени от възможността да отделим специално място на тази полемика, но ще отбележим, че в дадения случай мнението на В. Златарски ни се струва по-правилно.

Ще се позовем преди всичко на писмото на Теофилакт, адресирано без съмнение до дук на България — «До Таронитопул, дук на Скопие». Съдейки по това писмо, дукът е притежавал висша власт по въпросите на данъчното облагане. Независимо от императорския хрисовул за освобождаване на свещениците от παραμονή — настаняване на военни в частни квартири, и от псомодземия данъчните чиновници изисквали изпълнението на тези повинности и Теофилакт моли дука за специален питакий по този въпрос, за да може предоставените на църквата привилегии да бъдат осъществени на практика (col. 524. D; 525. C). Таронитопул се опитва да се намеси и по такъв въпрос като назначаването на епископи и настоятелно препоръчва свой човек за епископ. Отказът на Теофилакт е твърде рязък, за да може да се помисли, че Таронитопул само е молел архиепископа за услуга (col. 525. A—B)[4].

От писмото на Теофилакт до Йоан Комнин, син на севастократор Исак, узнаваме и за съдебните пълномощия на управника на България. Теофилакт пише, че предшественикът на Йоан Комнин на същия пост Йоан Дука вече е произнесъл съдебното решение по делото между Николай, сина на Вита и Веса Михаил Ламбин. Затова не е необходимо да се преразглежда молбата на Николай и отново «да се разкарва Михаил по време на земеделската работа до градата на съда за оправдание». Теофилакт моли да бъдат наказани «клеветниците и любителите на водене на съдебни дела», които досаждат на «правосъдието на севастите» (Йоан Дука и Йоан Комнин) (col. 532. A—B)[5], тъй като върховната власт в България е в ръцете на Йоан Комнин. Н. Бънеску обръща внимание, че сред адресатите на Теофилакт, към които той изпраща молби, е имало и доста други представители на управляващата династия, нямащи никакво отношение към България[6]. В. Златарски приема, че всички писма на Теофилакт, адресирани до «сина на севастократора», не могат да се обяснят, ако не се признае получателят им за управник на България и в неговото лице вижда само Константин Комнин, който според неговото мнение става управник на България в 1105 (или 1106) г.[7]. От това предположение обаче няма никаква необходимост. Молбите на Теофилакт са твърде различни. Той се стреми чрез някои от родниите на василевса (севастократора Исак, Мария Дука, великия доместик Адриан) да повлияе на императора, за да се предпази от някои беди и да постигне нови привилегии. Молбите му пък към Константин Комнин, Йоан Комнин, Никифор Вриений и Йоан Дука са напълно конкретни, тъй като се обръща към хора, имащи реална власт в България.

Според нас Теофилакт по-често е писал до дука Йоан Комнин, когото преди това е обвинявал в подготовка на държавен преврат (Anna, I, p. 412). Йоан Комнин е станал приемник на Йоан Дука на поста дук на Драч и вероятно едновременно дук на България. В едно от писмата до него Теофилакт не отправя никакви молби. То съдържа своего рода наставления да прави добро и да не забравя църквата (col. 513. B—D). Може би това писмо е означавало опит на архиепископа да направи първата крачка към помиряване и да

заглади своята вина пред лицето, от което зависят интересите на архиепископията. В останалите писма до Йоан той се обръща към него с молби за непосредствена намеса за съвсем конкретни въпроси. Така, като пожелава на Йоан успехи в «гражданските и военните дела», Теофилакт моли за сигилий (така както моли за питакий и «дукът на Скопие» Йоан Таранитопул), който да защити проскафимените на Деволската епископия от непосилните данъци (col. 529. A—C). В дадения случай сигилият на императора, с който горните селяни са били дадени на епископията (col. 529. B), без специалното разпореждане на дука не опазвал църквата от домогванията на чиновниците.

В друго писмо Теофилакт моли да се прекрати «набирането на пехотинци» в темата Охрид, която се намира «под силната ръка» на Йоан. Теофилакт се надява на «милосърдието и стопанската власт» на Йоан (col. 532. D; 533. A). Във вече споменатото писмо до Йоан (Комнин или Дука) става дума за отнето от църквата село, което Йоан, «имайки власт», може «да даде на когото си поиска» (col. 533. D).

В едно от писмата си архиепископът негодува, че Йоан Комнин е отменил действието на собствения си сигилий за важни данъчни привилегии, дадени от него на българската църква. И тук Теофилакт се позовава на императорските разпореждания за данъците от църквата и за повинностите на духовенството — разпореждания, които обаче не могло да бъдат осъществени без специален указ на Йоан Комнин. Теофилакт се оплаква от местните чиновници, изплашили народа, който не смее да се оплаче от тях на Йоан, и моли последния да заповяда на своя упълномощен служител (τῷ ἐκ προσώπου) да промени отношението си към църквата[8].

И накрая Теофилакт се обръща към Йоан с молба за непосредствени наказателни мерки против един разпопен поп и покровителствуващите го чиновници (col. 513. D—516. C).

Ние нямаме съмнение и в това, че върховна власт в България е имал и друг адресант на писмата на Теофилакт — кесарят Никифор Вриений (син), мъж на Ана Комнина[9]. В писмото до великия доместик Адриан Теофилакт описва с мрачни краски положението на работите в България преди «над близките на нас дела» да застане Никифор Вриений, който като че ли е помагал на сиромасите, пазел бедните от богатите, а богатите — от злия нрав и клеветите на бедните, грижел се за духовенството, лишавал чиновниците от възможността да се обогатяват по незаконни пътища. Затова, пише Теофилакт, по това време «дори и българите не роптаеха». Но Никифор, съжалява архиепископът, се върнал в Константинопол, «като ни остави само един безутешен спомен» (col. 405. B—408. B). Във властта на Никифор е било да сложи ред в събирането на данъците в България, да обуздае чиновниците, да решава съдебните дела, да издава заповеди за данъчните привилегии и за предаване на архиепископа на села, които са избрали архиепископията за своя господарка (col. 444—452)[10].

Така че властта на наместника в България е била извънредно голяма. На него били подчинени не само военните сили на подвластната му територия, но и гражданските чиновници. Неговата дума е била решаваща и по въпросите на данъчното облагане и в областта на гражданския съд. Решенията му е можел да отменя само императорът. А самите императорски постановления се претворявали в живота на територията на България само благодарение на специалните разпореждания на наместника.

Само във военно отношение той, както и управниците на другите области в полуострова, е бил подчинен по всяка вероятност на великия доместик. Но в писмата до великия доместик (Адриан) Теофилакт, като засяга въпросите за данъчното облагане и гражданското управление в България, го моли не за пряко въздействие върху дука на България, а само за застъпничество пред императора[11]. Очевидно извън военните въпроси великият доместик не е имал реална власт в България.

Вероятно в някаква степен е била ограничена и съдебната компетенция на управника на България поне по времето на Мануил I. Новелата на Мануил I е предписвала «на всички съдии (διαιτηταις) на теми и на намиращите се в тях военни сили и на техните стратези, където и да се случи преднамерено убийство и който и да го е извършил, незабавно да задържат убиеца и да го изпратят, окован във вериги, пред лицето на царя или ако той (царят — Г. Л.) отсъства — при епарха на богопазения велик град. . . за да бъде затворен под надзора на държавната стража, да изтърпи телесните, имуществените и другите наказания, предвидени от законите и новите постановления»[12]. Към такъв вид дела, невлизащи в компетенцията на наместника на България, са се отнасяли очевидно и делата за държавни престъпления (разбунтувалите се пълководци и предводителите на народни въстания е съдел самият император).

На наместниците на големите административни единици (България и Паристрион) са били подчинени управниците (стратезите) на по-малките, често наричани през XI—XII в. теми. Според мнението на Н. Скабаланович[13], споделяно от В. Златарски[14], стратезите са ръководели предимно гражданските дела. Я. Ферлуга смята, че през XI в. стратези са се наричали управниците на малките теми[15]. Н. Бънеску, напротив, пише само за военни функции на стратега като комендант на крепост или на укрепен град. Стратези — управници на отделни области, според мнението на Бънеску са се появили едва по времето на Комнини[16].

Действително източниците от първоначалния период на византийското владичество не позволяват да се смята, че всички стратези са били управници на области. Стратег на Охрид например е бил Евстати Дафномил (Cedr., II, p. 468), а след това Марианос, стратег на Девол — Теогност Вурца (ibid., II, p. 716). Дукът на България Никифор Карантин, отправяйки се през 1072 г. против българите, е събрал подчинените му стратези с техните «български сили» (ibidem), т. е. с отрядите, разквартирувани в България. Но дали тези

стратези са били управници на области, е трудно да се каже. Преди войната с норманите Алексий I съобщил на всички «топарси» на области и «хегемони» на градове да свикат набора войници и да побързат да отидат при императора (Anna, I, p. 171). Н. Бънеску е прав само в това, че не всички стратези са били управници на области. Нищо не ни пречи да мислим обаче, че споменатите по-горе стратези на Охрид и Девол са имали функциите да ръководят гражданското управление в пределите на териториите, метрополията на които е бил градът — резиденция на стратега. Ние вече казахме по-горе, че в съобщенията на Скилица за Михаил Пафлагон, който, потушавайки въстанието през 1041 г., «след като устрои всичко в България и след като постави стратези на темите, се върна в столицата» (II, p. 533), ние виждаме доказателство, че стратезите са били управници на административни области, на които още по това време се е разделял катепанатът «България».

Още Н. Скабаланович посочва въз основа на материалите от писмата на Псел, че през XI в. стратегът е управлявал военните сили на областта, имал е право да разглежда съдебните дела и е влияел върху данъчните чиновници[17]. Според наблюденията на този византинист дори самите термини «стратег» и «съдия» често в източниците от XI в. се употребяват като синоними[18]. Наистина Н. Скабаланович смята, че стратегът не е имал фискални функции, а само е осъществявал надзор над дейността на чиновниците и е помагал в събирането на данъците там, където е била необходима принуда. Н. Скабаланович се позовава на известното писмо на Псел до стратега на Елада и Пелопонес, в което се съдържа молба за помощ на някакъв практор при събирането на данъците[19]. Това обаче е слабо доказателство — както това сведение, така и друго едно, в което Псел моли стратега на Опсикион да погледне през пръсти на дейността на практора, на когото му е необходимо да пооправи своето материално положение[20], могат да се тълкуват точно в противоположен смисъл.

Известна ясност в този въпрос внасят писмата на Теофилакт. Две от тях са написани до севаста Константин Дука. В едното (очевидно първо) писмо Теофилакт пише за своята болест, която му пречи да отиде при Константин, за да може лично да изкаже «своето уважение», и изразява увереността си в неговата благосклонност към архиепископа. Теофилакт благодари на Константин за посредничеството между архиепископа и «имащите сила да помагат» и напомня, че той има във Вардария място, по отношение на което Константин може да прояви добро разположение към архиепископа. В писмото Константин е наречен хармост (ἁρμοστήν) на Вардария (col. 481. A—B). В друго писмо Теофилакт съобщава, че е изпратил на Константин риба и ако той не приеме подаръка, Теофилакт ще счита това за неблагоприятен за себе си признак (col. 481. C—D). За същото това село край Вардар (името е Еклисии) Теофилакт пише и до бащата на Константин — Михаил Дука (чрез граматика Георги Палеолог) с молба да въздейства на своя син (на когото е «възложена властта край Вардар»), за да се отнесе благосклонно към

архиепископа[21]. Управникът на «вардариотите» Константин Дука някога е бил ученик на Теофилакт, който научил за неговото назначаване очевидно от свои хора, живеещи в тази област (или най-вероятно в същото това село на Теофилакт, което е било заплашено от облагане с данъци) (col. 492. B). Следователно управникът на малката административна единица е бил не само командир на военните сили на този район; неговата позиция по въпроса за облагането с данъци селото на църквата е могла сериозно да повлияе на изхода на делото. Според напълно обоснованото предположение на Г. Конидарис областта край Вардар, за която става дума в тези писма, е представлявала нова тема, организирана скоро след 1084 г. в средното течение на реката, където очевидно още от втората половина на IX в. е съществувала епископия на «вардариоти или турци»[22].

Вероятно подобен управник е бил и Макремволит, «архонт на Преспа», до когото Теофилакт пише за предстоящите в града църковен събор и религиозни тържества, като изразява надеждата, че архонтът ще подготви всичко необходимо от своя страна, за да може «по време на празненствата. . . ние да не гладуваме» (col. 469. C). Теофилакт споменава и темата Охрид, и темата Пелагония, а в писмото си до епископа на Пелагония с радост съобщава, че е научил за свалянето от длъжност (очевидно благодарение на неговите «грижи») на неудобен и на двамата йерарх, «сега заемащ поста стратег», и за назначаването на нов стратег — Михаил, син на Полиевкт (col. 528. C—D). В. Златарски се опитва да докаже, че отстраненият стратег е бил скопският дук Йоан Таронит[23]. Най-вероятно е обаче да се има предвид стратегът на една от темите, в която е живял един или друг йерарх, т. е. в Охрид или Пелагония. По всяка вероятност причината за стълкновението между йерарсите и сваляието на стратега са били пак въпроси от материален характер. Това се потвърждава от факта, че е бил свален не само стратегът, а и «анаграфевсът, който водел неговите дела» (col. 528. B—C)[24].

За фискални функции на стратега пише и анонимен автор от XI в.[25]. Обръщайки се към императора, той подчертава, че не бива чуждите племена, подвластни на Византия, «твърде много да се обременяват с данъци. Нека стратезите. . . бъдат благочестиви и да не своеволничат, а съдиите да имат страх от бога. А какво виждаме сега пред нас? — Все по-голямо увеличаване на данъците!» (Cec. Strat., p. 98. 15—19: καὶ τί ἐστιν ὁ νῦν βλέπομεν θέαμα; ἐκταγὴν μείζονα τοῦ κεφαλαίου).

През 1026 г. стратегът на Навпакт е убит от въстаналото население «заради наложените от него прекомерни данъци» (Cedr., II, p. 483). Конфискацията на имуществата очевидно също е ставала с участието на стратезите — при Мануил I по време на конфискациите на имуществата на венецианците, живеещи в различни градове на империята, голяма част от тези имущества били присвоени от стратезите («топархите» на тези места) (Nic. Chon., p. 223). В началото на XIII в. стратегът на Охрид Константин Дука жестоко изпокрал местната църква[26]; по-късно, като станал управник на Навпакт, той

изисквал «нечувани данъци» дори от селяните на митрополията[27]. Скилица пряко нарича стратега на Драч Дермокаит и командващ войските и едновременно управник на областта (II, p. 527—528).

Така че стратезите на по-малките области, на които се е разделяла «България», са се занимавали със същите въпроси, с които се е занимавал самият наместник, който по отношение на тях е бил само висша инстанция. На него е било подчинено цялото чиновничество на катепаната и преди всичко стратезите; на стратезите на отделните области пък са били подчинени длъжностните лица в стратигията (в теми, турми или банди).

В писмата на Теофилакт често се споменава за данъчните чиновници — практорите, които са имали значителна власт в подведомствените им райони. Един от тях — Иасит — е бил доста зъл враг на архиепископа и му е причинявал много сериозни неприятности. «Какво не може (да направи) практорът — пише Теофилакт, — който има власт един да възвиси и друг да унизи?!». Практорът сякаш заявявал на архиепископа, че колкото той определи данъците от селяните, толкова църквата трябва да заплати. «Кой ще ми попречи, ако поискам (да направя това)» — пита практорът (col. 449. C). Практорът «отписва излишните селяни» (над установения ἀριθμός) на Теофилакт, описва имуществото на клириците и париците, заплашва жителите на селата, които са избрали архиепископията за свой патрон, облага ги с данък «пряко силите им» и накрая «намалява размерите на въженцето» при измерването на земята, при изчисляването на модиите «греши против математиката», «като нарушава законите на геометрията» (col. 448. C; 452. A). Д. Ксаналатос стига до извода, че терминът «практор» Тесфилакт употребява понякога като обобщаващ за различни категории чиновници и че теофилактовският «практор» е бил по-специално и анаграфевс[28]. Това разширително значение на думата «практор», което тя постепенно придобива, не е случайно, тъй като функциите на този чиновник в данъчната област са били твърде многообразни. Ф. Дьолгер, като изхожда от същите сведения на Тесфилакт, пише, че в йерархията на данъчните чиновници практорът е заемал «не съвсем подчинено положение»[29]. Според наблюденията на Н. Скабаланович по въпросите на облагането с данък и заплащането на такси практорът е бил и съдия[30]. Още В. Макушев предполага, че практорите са били подчинени не на стратезите — управници на темите, а непосредствено на логсфета[31]. Терминът «практор» през XII в. е започнал дори да измества термина «катепан»[32]. Но по-горе ние вече говорихме за подчиненото положение на местните чиновници от наместника на България, а сред тях са били и практорите и по-специално и Иасит[33]. Според една новела от XIII в. практорите са били подчинени на дука (Jus, III, p. 573. 13).

Независимо от това тук няма противоречие. Става дума очевидно за две категории практори. Практорите от едната категория са били местни, постоянно живеещи в дадената тема; всяка тема е имала един такъв практор; «извън подчинените им теми — пише за

тях Алексий I — практорите нямат никакви права»[34]. Другата категория практори са били представителите на централното данъчно ведомство, които не са били подчинени на стратезите на темите.

И едните, и другите обаче вероятно са използвали апарата за принуда, намиращ се в ръцете на стратега[35], макар да са имали по няколко подчинени чиновници от своето ведомство — логариасти[36], особено често споменаваните анаграфевски и други. Темата също е била разделена на данъчни окръзи, които са имали свои данъчни чиновници, подчинени на практора на темата[37]. Практорите обаче не са разполагали със свои въоръжени сили и понякога дори ги нападали по пътя за Константинопол, когато пренасяли събраните от тях пари (Anna, I, p. 108). Но стратегът на областта е бил длъжен да оказва пълно съдействие на практорите, които по думите на Аталиат всявали ужас сред населението, тъй като пълнели затворите с длъжници на хазната (p. 50). Борбата с тях е била трудна не само на архиепископа на България, но и на митрополита на Солун Евстатий[38], и на главата на атинската църква Михаил Хониат[39].

По подобен начин е била организирана службата и на другите категории чиновници от данъчното ведомство — анаграфевси (или апографевси — от втората половина на XII в.)[40]. Съгласно Теофилакт анаграфевсът е бил подчинен на стратега — архиепископът нарича Евмала «анаграфевс на неговите (на стратега) дела»[41]. В други писма пък се говори за подчинение анаграфевса на практора. Като нарича анаграфевсите «истински разбойници» (col. 433. B), не «преписвачи», а «по-скоро описвачи» (col. 448. C), Теофилакт пише, че и «безчовечните практори. . . неоднократно са били благосклонни към него» и са го освобождавали от идването на анаграфевси в неговите владения (col. 433. A), макар че с молба да го избавят от описването на село Еклесии той се обръща не към практора, а към дука на България. В друго писмо обаче Теофилакт отново посочва пряката зависимост на анаграфевса от практора. На архиепископа се удава да избегне описването на село Могила и внасянето му в данъчния списък благодарение на подкупа, който дава на практора. Така са постъпвали «и други» (col. 536. A). Никита Хониат направо говори за спомагателната, подчинена роля на анаграфевса спрямо практора. Анаграфевсът само «подготвя основанията за събирането на данъците» (т. е. определя размерите на недвижимото имущество, неговата доходност и правния статут), а ги събира практорът. Хониат с негодувание пише, че главната роля (на практора) се възлага при Мануил на «варвари», а второстепенната, неносещата печалби (на анаграфевса) — на истински родни византийци (p. 267—268).

Както и другите големи теми, България е имала свой постоянен анаграфевс. Запазен е дори печатът на един от анаграфевсите на България — ипатът Константин[42]. В един акт от 1163 г. Контостефан е наречен апографевс и ексисот на Солун[43]. Имало е анаграфевси и на няколко теми едновременно, като например Никита Андзас, който през 1098 г. е бил анаграфевс на диикисиза Волерон и Стри-

мон, където е влизала и темата Стримон и Завалтия[44]. Простаксисът от 1079 г. е бил съставен от анаграфевса на Смолян, Солун и Сер Йоан Катафлорон[45], споменат и в хрисовула на Алексей I от 1090 г.[46]. В простагмата от 1102 г. се споменава преторът (?) и анаграфевсът на Тракия, Македония, Волерон, Стримон и Солун Йоан Таронит[47]. Особено любопитни са два акта на Ивирон (1057—1059 г.), съгласно които някой си Лъв Асвест е бил «анаграфевс на Запада»[48], т. е. на всички провинции в западната част на империята.

Имало обаче анаграфевси и на по-малки окръзи[49]. Теофилакт получил от епископа на Сердика съобщение, че не може да пристигне за църковния събор, тъй като точно по това време анаграфевсът ще «описва темата» и той се страхува, че описът в негово отсъствие може да нанесе вреди на църквата (col. 345. D). Анаграфевс на Охрид е бил Евмал, а Никита Хониат е бил анаграфевс и управител на темата Филипопол (τοῦ θέματος Φιλιππουπόλεως ὑπεζωσμένοι τηνικαῦτα καὶ ἀρχὴν καὶ ἀπογραφὴν)[50].

Освен тези анаграфевси очевидно е имало и специални лица, изпълняващи временно техните функции по поръчение на централното правителство[51]. Вероятно за такива анаграфевси, упълномощени с голяма власт и отчитащи се непосредствено на императора, ни съобщава Зонара (Zonaras, col. 301). Алексий е изпратил такива «апографевси» «навсякъде». Теофилакт пише за такъв анаграфевс, който е получил «тежък. . . камшик от ръцете на царя» (col. 425. B).

Показвайки сходството в организацията на тясно свързаните помежду си служби на практора и анаграфевса, трябва едновременно да отбележим, че нито ясно разграничение между техните функции, нито строга субординация е имало по всяка вероятност. Задълженията на анаграфевса можел да изпълнява едновременно и преторът и, обратно, практор от по-низш ранг е можело да се окаже подчинен на анаграфевс от по-висок ранг[52], макар че в мащабите на темата обикновената зависимост е била обратна. Нещо повече, понякога функциите на практора или анаграфевса се изпълнявали и от самия стратег на темата.

Непосредствено отношение към събирането на данъците са имали и съдиите (κριταί, δικασταί)[53]. По време на управлението на Михаил Пафлагон, пише Скилица, съдиите (κριταί) «без никакъв страх» обременявали населението с данъци (II, с. 526). За несправедливостта на съдиите при разпределението на данъците пише и анонимен автор от XI в.[54]. Всяка тема и по-малък окръг са имали свой съдия. Запазени са печатите на патриций Лъв, съдия (κριτήν) на темата Кефалиния (Главиница) от XI — началото на XII в.[55], на Василий, съдия (δικαστοῦ) на Тракия от XI в.[56], на Гавриил Царифна, съдия (κριτοῦ) също на Тракия от 1075 г.[57]. Много от писмата на Псел са адресирани до «съдии» на различни теми. В писмото до «съдията на Оптиматите» (където става дума за събиране на данъци) той пише, че темата е толкова малка, че тя «едва би стигнала и за един таксиот» (SM, II, p. 136). Съгласно писмото на Псел до «съдията на Опсикия» той е имал подчинени таксиоти, «утежняващи с престоя си»

земята на неговата харистикия. Псел моли съдията да заповяда на таксиотите да напуснат неговите владения (ibid., p. 137). Вероятно съдиите са разполагали с въоръжена сила, осигуряваща действеността на съдебните присъди. Очевидно на съдиите в известна степен са били подчинени и практорите. Псел пише до съдията на южнобалканските теми: «Осъден (нали така трябва да се изрази) да скиташ като изгнаник и да вземаш данъци, ти оценяваш всички практори и според приличието на тяхното поведение, и по справедливостта на тяхното облагане» (ibid., p. 106). Следователно съдията е наблюдавал дейността на практорите и може би дори е обикалял темата. Струва ни се, че такова пътешествие е правел едновременно и стратегът, съпровождан от съдията[58]. По царска заповед съдията е можел да прави инспекция и на правата на феодала за владенията му, като е отнемал онова, което не му принадлежи, и го е присъединявал към «царските владения» (SM, II, p. 113)[59].

Повтаряме обаче, че както посочва още Н. Скабаланович, в писмата на Псел трудно се различава съдията от стратега[60]. Сред съдиите по всяка вероятност също е съществувала йерархия — съдиите на по-малките административни единици са били подчинени на съдиите на по-големите области.

Местните чиновници (включително и съдиите) са разглеждали съдебните дела в преторията — специално помещение в административния център на темата или в центъра на нейно подразделение. В писмото до Йоан, сина на севастократора, архиепископът негодува затова, че заставят свещениците да изпълняват повинности за преторията (τῷ πραιτορίῳ) (col. 517. B—C), а в друго писмо до същия дук Теофилакт съобщава, че местният практор Иасит и неговите помощници оказват добър прием в «преторията» (ἐν πραιτορίῳ) на разпопения поп, който е оскърбил архиепископа[61].

В източниците се споменават и други категории чиновници и длъжностни лица в България. Теофилакт говори за «свързващите» (μεσάζοντες), които заставяли йереите да изпълняват такива повинности, каквито се изпълнявали от хората «от простия народ», и да ги обслужват за личните им нужди, благодарение на което тези чиновници «се обогатявали» (col. 517. A—B). Ж. Верпо, който е посветил специален труд на изучаването на този термин, повтаря всъщност извода на Н. Скабаланович, че титлата μεσάζων е означавала много близък съветник на императора, който е имал огромно влияние във всички дела[62]. Но, както посочва Ж. Верпо, титлата μεσάξων дори и през XIV в. не е била официална, а е показвала само правото за временно изпълнение на едни или други политически функции[63]. Едва ли обаче споменатите от Теофилакт μεσάζοντες са били непосредствени пратеници и съветници на императора. Това, разбира се, са били длъжностни лица от доста по-малък мащаб, тъй като Теофилакт моли дука да се оправи с тях (col. 517. B). По всяка вероятност μεσάζοντες са имали и големите чиновници и те са били представители на властта им по места.

Може би този термин да е равнозначен на споменаванията в много

други източници термин ἐκ τοῦ προσώπου, означаващ човек, действащ от името на друго лице. Ф. И. Успенски смята за носители на тази титла митническите надзиратели и бирниците[64], но значението на термина е било, разбира се, значително по-широко. С него се е обозначавало упълномощено от някого лице, задълженията на което са могли да бъдат и определени в продължение на известен срок, и най-различни в продължение на неопределено време, и напълно конкретни само за някакъв случай. Така например Псел е съставял хрисовул «като упълномощен от царя» (ὡς ἀπὸ τοῦ προσώπου τοῦ βασιλέως) (SM, I, p. 356); Георги Торник е писал като ὁ ἐκ προσώπου τοῦ βασιλέως писмо на Мануил I до римския папа[65].

Чиновниците с тази титла често са имали голяма власт и дори са издавали сигилии, изпълнявайки поръченията на императора. Така протоспафариите и οἱ ἐκ τοῦ προσώπου на Солун и Стримон Симеон и Теодор Кладон, като проверили ἀριθμός на няколко атонски манастири, издали за тези манастири свои сигилии[66]. Дукът на България е имал в по-малките подразделения на подвластната му територия (в темите) свои τοὺς ἐκ τοῦ προσώπου. От един от тях — в темата Охрид — Теофилакт се оплаква и моли дука да се намеси (col. 517. A—B). Свои τοὺς ἐκ τοῦ προσώπου са имали в България (Паристрион) и големите столични чиновници — печатът от Преслав е принадлежал на Василий, вестиарий, асикрит и τῷ ἐκ τοῦ προσώπου на логотета на стадата[67].

Подобен вид упълномощени лица на големи чиновници по всяка вероятност с течение на времето са станали твърде много[68]. Кекавмен говори за три вида служба (като свързва всички видове със задължението да се събират данъци) — за властта τοῦ ἐκ τοῦ προσώπου, за управлението на архонтията и за управлението на василиката (ἐγχειρίσθητι κἂν ἐκπροσωπικὴν ἢ τὴν ἀρχοντίαν ἢ τὸ βασιλικὸν τῆς πολιτείας ἡμῶν) (p. 40. 4 sq.).

Съществували са още и специални императорски пратеници, упълномощени също с фискални функции, като например Бакуриани (първото име не е посочено), когото Теофилакт убеждава да бъде умерен при събирането на данъците (col. 333. C—336. A). Освен Бакуриани е имало и още много чиновници, «изпращани от императора», които са вършели беззакония (col. 333. D).

Освен това от време на време в провинциите правели инспекционни пътувания и висшите столични чиновници. В годините, когато архиепископ е бил Теофилакт, такова пътуване е направил в България логотетът Григорий Каматир[69], като е съпровождал императора по пътя му към войските, участващи във войната с нормани-те. Теофилакт приветствува това пътуване, което като че ли е ознаменувало слагане на ред в работата по събиране на данъци и пресичане на злоупотребите (col. 497. B—C).

Византийските екскусионни грамоти от XI—XII в. съдържат обикновено много дълги списъци на всевъзможни длъжностни лица от различни степени и рангове, които се оказва, че всички имат право да изискват от населението да заплаща едни или други данъци

или да изпълнява различни повинности и в полза на хазната, и в тяхна собствена полза. Цялата система на вътрешното управление на Византия (включително и в завоювана България) е представлявала една тежка машина за измъкване на такси и данъци и за задържане на техните платци в положение на подчинение. Михаил Хониат пише, че царицата на градовете — Константинопол — ежегодно изпраща навсякъде в провинциите чиновници «в такова количество, в каквото господ не е населил някога жабите в Египет»[70].

Разбира се, ние споменахме далеч не всички категории византийски чиновници в България, но и разгледаните по-горе ни позволяват да направим извод за липсата на строго разграничаване на функциите между длъжностните лица от различни рангове и ведомства[71]. Нарушаването на единството в административното устройство, в съподчиняването на области и райони е било свързано със смесването на функциите, правата и задълженията на представителите на чиновническо-бюрократичния апарат в тези територии. Всъщност с работите на фиска са се занимавали всички без изключение служебни лица, които при това са превишавали дадените им пълномощия, нарушавали са дори териториалните граници на районите, върху които се е простирала тяхната компетенция, като нахлували в съседните области (Jus, III, p. 454). С правото да разглеждат съдебни дела освен ординарните съдии са се ползвали катепаните и дуковете, стратезите и практорите, различните упълномощени лица, представителите на императора и на секретите, управниците на теми и окръзи.

Изключение е правела само организацията на военните сили, но и тя се е усложнявала все повече и повече с нарастване ролята на военнофеодалните дружини в общата имперска войска[72].

Положението се е влошавало от честата смяна на длъжностните лица, практиката за откупуване на данъците от частни лица, своеволията на местната земевладелска аристокрация и нейните метежи, системата за продажба на длъжностите[73]. Особено остро това се е чувствало в България, която е била завоювана страна с враждебно на византийците население и далеч от контрола на централното правителство. Затова целият този сонм управници, имащи власт, които не били уверени в утрешния ден, трескаво бързали да извлекат от длъжността си максимума печалба, безсрамно да се обогатят за сметка на местното население[74]. Дейността на византийското чиновничество в България се е характеризирала с чудовищен произвол и злоупотреби и наред с феодалния гнет и тежестта на данъчната система е била едно от най-тежките последствия на чуждестранното завоюване[75].

Превръщането на местния феодал в длъжностно лице и длъжностното лице в местен едър собственик неминуемо е водело до нарастване правата на феодала в неговото имение и на чиновника в неговото ведомство[76]. Увеличаването на броя на длъжностите и разграничаването на техните функции се превърнало в края на краищата в своя противоположност — всеки чиновник е изпълнявал на прак-

тика функциите на другия освен своите собствени. В чиновническата йерархия безусловното подчинение все повече се е определяло не от официалното право, а от конкретното съотношение на силите.

Лесно е да си представим какво е било положението в тази обстановка на обикновения български селянин или занаятчия, щом дори на архиепископа на цяла България борбата с местните власти му е коствала такова голямо напрежение на силите при цялата му енергия, връзки и влияние.

3. ДАНЪЦИ И ПОВИННОСТИ

В продължение на 170 години византийско владичество в България данъчната система не е оставала неизменна. Само в първите две десетилетия са се запазили онези форми и размери на основните данъци, които са съществували и преди това в страната. По-късно с утвърждаване на чуждото господство в България постепенно се е разпространила византийската данъчна система. Най-важната крачка по този път е комутацията на натуралните данъци в парични, станала по времето на Михаил IV Пафлагон и съпроводена с общо усилване на данъчния гнет. След тази комутация размерите и количеството на данъците и повинностите в българските територии започнали непрекъснато да нарастват. В специална статия ние се опитахме да проследим измененията в тази политика в продължение на почти два века[1]. Тук само ще повторим, че в България не само просто е била разпространена общата византийска данъчна система, а в българските области през XI—XII в. данъчният гнет е имал особено жестоки форми в сравнение с другите, изконни византийски райони на империята[2].

Както се постарахме да покажем, някои изменения, наистина неуспели да окажат забележително влияние, се наблюдават само в продължение на кратковременното царуване на Андроник I Комнин. Как обаче са се отразили те конкретно на положението в българските райони на държавата, за съжаление остава засега неизвестно. Тук ще се спрем главно на въпроса за формите на данъците, събирани в България. Проблемът е крайно сложен, тъй като засега поне не познаваме добре някои много съществени страни на византийската данъчна система въобще.

Особени оскъдни са сведенията за данъците в България през първите години след нейното завоюване. Обикновено в литературата се говори само за тези натурални данъци, за които съобщава Скилица и които са съществували в България още по времето на Петър и Самуил. Би трябвало да се мисли, че тези вземания са били основният данък, но дали той е бил единственият? Съгласно първия сигилий на Василий II за Охридската архиепископия дарените на църквата по ἀριθμός парици и клирици са били екскусирани, «както и при Самуил», «от икомодия» (οἰκομόδιον)[3] и от «други епирии» (τῶν λοιπῶν ἐπηρειῶν)[4]. Достатъчно определено е казано, че икомодият влиза в числото на «епириите» — неординарните повинности, и

изключва неговото отъждествяване с редовния данък, за който пише Скилица и който е представлявал един модий пшеница, един модий ечемик и една мера вино за един зевгарий, т. е. за един впряг волове, и за земята, която този впряг може да обработва. Следователно свободното българско селячество и зависимите хора на феодалите, които не са имали екскусия са били задължени през първите години на робството не само с основния данък, а и с епирии.

Във всеки случай населението на България и на първо място свободното селячество през първите години на робството не е било освободено от най-важните държавни трудови и натурални повинности, които без съмнение са съществували в България при Петър и Самуил. Това са преди всичко строителство на крепости и мостове, поддържане на пътищата, задължение да се предоставя покрив и храна на военните части и на длъжностните лица. Повинностите от този род са били разпространени в цялата империя и на тази база е била построена цялата система на управление и в значителна степен и системата на отбраната. Настанените в България византийски гарнизони, новият административен апарат, обслужван от многобройно чиновничество, укрепленията в пограничните райони и т. н. не е могло да възникнат и да съществуват без труда и вноските на подчиненото население.

Сигилиите на Василий II са крайно лаконични за разлика от по-късните грамоти за привилегии; в тях не се изброяват подробно нито епириите, нито служебните лица, на които се забранява да се месят в работите на църквата.

В сигилиите само общо се говори за «други бирници и архонти» (от които са назовани само главните — стратезите) и за «други епирии» (от които е посочена пак само главната — икомодият)[5].

За същността на икомодия се спори много. В. Г. Василевски, като изхожда от етимологията на термина, смята икомодия за данък за жилището и дворната земя и го отъждествява с капникона[6] и със славянския комод. Г. Острогорски също го счита за данък за сградите[7] или данък за огнището — капникон[8]. Това тълкуване предизвиква съмнения отначало в Дьолгер[9] и след това в А. Андреадис[10]. Ф. Дьолгер дава обяснението, прието сега от повечето историци, че икомодият е такса в полза на чиновника (най-вероятно натурална) за измерване зърното при определяне височината на телоса[11]. М. Ласкарис, като приема това обяснение изцяло, изразява съмнение относно идентификацията на икомодия със славянския комод, като се позовава на Ватопедската грамота на Асен II, където този данък (комодът) е посочен не сред извънординарните данъци в полза на служебните лица, а сред държавните данъци, и то като «един от най-важните»[12]. А. П. Каждан вижда в икомодия натурална рента, заплащана на феодала в съответствие с размерите на паричната — стопански данък[13]. С. Лишев възразява на А. П. Каждан и смята, че става дума не за рента в полза на феодала, а за «държавни свръхданъчни вземания» и за освобождаване на селяните от тях (в сигилиите на Василий II). С. Лишев приема мнението на Дьолгер[14]

(прието и от Златарски), макар и да не смята за доказано за какво точно се е вземал този данък[15]. Ново обяснение за икомодия се опитва да даде Ж. Бомпер. Отбелязвайки, че нито един източник не оправдава мнението за икомодия като данък за измерване на зърното, той го смята за такса, заплащана на чиновника за парцелиране (измерване) на земята пропорционално на височината на телоса — такса отначало може би натурална, а след това парична[16].

Така че икомодият е такса в полза на чиновниците (една от епириите), която е основна (или една от основните) сред този вид данъци[17], тъй като е свързана с основните функции на чиновниците при установяването на величината на главните и редовните държавни данъци. Що се отнася до формата на икомодия, то едва ли може да се разглеждат данните за него, които се отнасят за различни векове и за различни области на Византия. Както всички други данъци, икомодият без съмнение е претърпял изменения и по-специално, когато правото за неговото събиране е преминало в ръцете на феодала[18].

Ще приведем още две сведения за икомодия от източниците, позоваванията на които не се срещат в литературата. В писмото до съдията на Македония Псел го моли да не допуска несправедливи тежки данъци от приемника на Псел във василиката, каквито е изисквал практорът (или турмархът) Аплоконис[19]. «Както виждаш — пише Псел, — (на чиновника) искащ съответния икомодий (τὸ ἁρμόξον αὐτῷ οἰκομόδιον), отново е нужна твоята ръка, която не обира и не взема неумерено, а му заплаща (само) полагащото му се» (τὸ προσῆκον) (SM, II, p. 106). Икомодият вероятно е бил значително вземане. Псел ходатайства за неговото намаляване, като уверява съдията, че ако не помогне, то новият владетел на василиката ще бъде залят «в море от злини». Вземането на тази такса е отивало в полза на местния чиновник и явно контролът за размера на данъка е бил в ръцете на съдията (или на стратега) на темата[20].

Второто сведение за икомодия е в хрисовула от 1228 г. на епирския деспот Теодор Комнин в полза на Навпактската митрополия. Деспотът определя, че «тази митрополия отсега и занапред не подлежи нито на облагане с «корабен» данък (εἰς πλωίμων δόσιν), нито да снабдява с пшеница която и да е крепост, нито да заплаща икомодии (μήτε εἰς σιταρκισμὸν κάστρου τινὸς μήτε δόσιν οἰκομοδίων) или десятък от свинете, или събиране на номизми, осъществявано в страната по закона на нашето царство, или на друга някаква епирия, наполагането на ангария, на държавни вземания, както и да се наричат те сега и както и да бъдат наричани по-късно». Икомодият фигурира тук сред важните държавни данъци и при това в множествено число[21] и явно се отличава от паричните платежи. Може би неслучайно той е споменат наред със ситаркията — снабдяването с продоволствие гарнизона на крепостта, тъй като икомодият може да е бил предназначен за осигуряване продоволствието на чиновниците[22].

По наше мнение икомодият е бил твърде съществен данък и в началото на XI в. — освобождаването от него на селяните на архие-

пископията (т. е. предаване правото за събирането на този данък на църковните йерарси) се преподнася в сигилиите като сериозна привилегия.

Не е изяснен също и въпросът, какво е представлявал основният данък, за който пише Скилица. Болшинството историци просто се присъединяват към мнението на В. Г. Василевски[23], че данъкът на впряг (ζευγάριον) и на земята, която може да се обработва с него, е бил основният поземлен данък (ζευγαρατίκιον), възможно равнозначен на ситаркията (σιταρκία), събирана отначало в натура, а след това в пари[24]. Сега обаче преобладава мнението, че ζευγαρατίκιον е бил не основен поземлен данък, а само допълнителен (и като правило незначителен) данък[25]. Споменатият от Скилица данък — без съмнение основен — няма никакво отношение към зевгаратикиона освен лесно установяваната етимологична връзка.

По-горе ние изхождахме от това, че ζευγάριον означава не само впряг волове, но и земята, обработвана от този впряг, макар че почесто ζευγάριον означава именно впряг волове. Тук обаче без всякакво съмнение думата е употребена в данъчно-технически смисъл и при българите, притежатели на зевгари, следва да се разбират тези зевгарати, за които става дума и във византийските актове. Самата натурална форма на данъка (пшеница, просо, вино) надеждно потвърждава това.

Както и да наричаме този данък, той съответства и на основния данък в самата Византия, събиран на базата (поне официално) една номизма за чифт волове и участък земя от първо качество с площ 40—50 модии[26].

Малко преди въстанието на Делян този основен данък, събиран от българските селяни, е бил превърнат в паричен — вместо натурални вноски те били задължени да внасят пари. Комутацията се е съпровождала със значително увеличаване размера на данъка[27]. В източниците се подчертава не толкова самият факт на комутацията, колкото «жадността» на Орфанотроф, довела до въстание, т. е. именно увеличаване на данъчните тежести (Cedr., II, p. 530; Glacas, p. 589). Според мнението на Д. Ангелов тази реформа е била проведена в цялата империя[28], но ние решително нямаме никакви данни в това отношение (тъй като идентичността на събирания от българите данък със зевгаратикиона, а по-късно и със ситаркията още не е доказана)[29].

Дали комутацията се е съпровождала с едновременно въвеждане на други византийски данъци, за съжаление не ни е известно. Част от тях (например натуралните вноски за армията и длъжностните лица) е била без съмнение въведена още преди комутацията. Но във всеки случай по времето на второто голямо въстание в България през 1072 г. (а най-вероятно и значително по-рано) българското население е познавало вече всички данъци, събирани в изконните византийски територии. За това говорят писмата на Теофилакт и документите на манастира «Богородица Милостива». Данните за данъците в тези източници са разгледани от Д. Ксаналатос, който оба-

че привлича широк кръг от материали, излизащ не само извън пределите на България, но и извън рамките на разглеждания от нас период[30]. Ние обаче не можем да се съгласим с много изводи на автора и затова смятаме за целесъобразно още веднъж да разгледаме тези данни.

Преди всичко писмата на Теофилакт потвърждават, че през изминалите 70—80 години от завоюването на страната основната данъчна единица си оставал, както преди, зевгарият — чифт волове и съответният участък орна земя. Църквата обаче за времето, за което говорим, е била вече освободена от заплащането на главния данък. По отношение на клириците, пише Теофилакт, трябва да се съблюдава това, което винаги се е съблюдавало относно всички клирици, а именно че те и по-рано са «екскусирани всеки за по един зевгарий и за останалото заплащат данък на хазната» (col., 449. B).

От това писмо става ясно, че «зевгарий» в дадения случай означава не само впряг волове, но и земя. Когато по указа на дука на България Никифор Вриений на Теофилакт се предава селото, което преди това се е намирало само под негов патронаж, то практорът, осъществяващ предаването, заявил, че няма да предаде на църквата от тези подарени парици «нищо друго освен един зевгарий», т. е. само онези данъци, които по-рано са отивали от този зевгарий в хазната. При това по думите на Теофилакт практорът «намалява въженцето за измерването и отгоре на това изчислява модиите нематематически. Понеже откъде ще знае законите на геометрията?»[31]. Ще напомним, че точно така при предаването на зевгаратите на манастира «Богородица Милостива» земята е била отделена преди всичко на базата, по колко се полага «на всеки един от тях» (MND, p. 39).

Църковните парици и клирици били освободени от данъци само за един зевгарий, но Теофилакт се оплаква, че в резултат на произвола на местните практори болшинството клирици не ползват дори освобождаването им за по един зевгарий; нещо повече, към него при описването като че ли били добавени даже и фиктивни зевгарии, така че клириците «са натоварени с вземания не само за това, за което им е признато, че не подлежи на облагане с данък, ами са обложени и свръх (това)» (col., 448. C).

Данъкът за чифл бикове и съответния участък земя (наричан ли е той зевгаратикион, или канон, синона, капникон, ситаркия и т. н.) е бил основен данък в България, вероятно в продължение на целия период на византийското владичество (до 1034—1040 г. натурален, а след това паричен).

Не бива обаче този данък да се отъждествява и със зевгология, споменаван в писмата на Теофилакт. Природата на зевгология също не е изяснена[32]. В източниците от XI—XII в. той се споменава всичко на всичко няколко пъти. В приведеното по-горе писмо на Теофилакт до Вриений става дума за ликвидирането на някои данъчни привилегии на църквата, но не за отменяване на екскусията за по един зевгарий, тъй като в писмото се съобщава, че практорът вече

след ограничаване екскусията на църквата е искал да предаде на Теофилакт при отделянето на земята само по един освободен от данъци зевгарий. В други писма на архиепископа ясно пише, че от зевгология църквата не е била освободена (вж. по-долу). Следователно ограничаването на екскусията не се е отнасяло до главния данък и зевгологият не е имал отношение към него.

В писмото до Йоан (Константин?) Комнин Теофилакт се оплаква, че по императорското дарение и по силата на съставения във връзка с това сигилий на Йоан (Константин?) свещениците (ἱερεῖς) от областта Полог са получили пълна екскусия и освободени и от епирии, би трябвало да бъдат облагани само със зевгологий[33]. Но тази тяхна привилегия била ликвидирана и свещениците били задължени и с епирии, и с други повинности (сигилият на Комнин, пише Теофилакт, «е отменен от самия Комнин») (col., 517. A). Като се стреми да запази отнетото му село, Теофилакт пише: «Но щом се оказва, че тя (земята — Г. Л.) не е наша, ние ще платим изцяло (καταθησόμεθα) зевгология. . . както това е прието за всички»[34], т. е. «доколкото земята е държавна (не наша), ще заплатим за нея (в съответствие с привилегиите на църквата) зевгология. Наистина мястото е доста лошо и е възможно да се откажем от заплащането на зевгология». Но за какво е била нужна тази уговорка, когато отнемането на земята е водело само за себе си до ликвидирането на всички данъци за нея. Важно е обаче да отбележим, че съгласно това писмо заплащането на зевгология е свързано с владеенето на земята, макар че зевгологият не е бил главен поземлен данък.

В документите на манастира «Богородица Милостива» зевгологият се споменава няколко пъти. Хрисовулът на Алексий I от 1106 г. (т. е. същото време, когато са и писмата на Теофилакт) провъзгласява екскусия за 12 парици от плащания, ангария и епирии (земята, на която те са били настанени, е била екскусирана още с хрисовула от 1085 г. — MND, p. 26). «Към това (императорът) ги дарява с екскусия на 150 овце и 40 бика и крави, 10 кобили и 6 зевгария и отстъпва на манастира постоянна екскусия за същия брой животни (ζῷων) от зевгологий, аерикон, енномий и от всички други параграфи на закона (κεφαλαίου), заплащани и за обработваемата земя от бикове (ζευγῶν), и за пасищните животни (ζῷων). Впрочем шест зевгари, обработващи дарената на монасите земя от 500 модии, нека също получат екскусия; заедно с другите (видове имущество — Г. Л.) нека не се облагат с данък двете мелници, които има манастирът вътре в посочените имоти. Ако пък на споменатата земя, която им е дарена, те посадят и лозя или направят друга автургия, нека и това не се облага с данък и да бъде свободно от всякакви тегоби и вземания» (p. 30).

В документа за предаването на 12 парици е казано, че тези манастирски парици трябва да бъдат екскусирани «от зевгологий, енномий, данък за пчелини и лозя, аерикон и въобще от каквито и да било тегоби и държавни вноски, а така също и от всякакви епирии, ангарии, парангарии, псомодземии. . .» (p. 36). По-нататък още-

веднъж е повторено, че париците «не подлежат на никакви държавни платежи (λειτουργήματος), а именно: (не заплащат) зевгологий, еѣномий, данък за лозята и пчелините, аерикон и по другите параграфи на закона (κεφαλαίου), установени за хазната и постъпващи (в нея); те трябва да бъдат екскусирани и от псомодземия, ангария, парангария и всички други нередовни (παραλόγου — неочаквани — Г. Л.) епирии и тегоби. . .» (р. 38—39).

Според мнението на Л. Пти (р. 55), Ф. Дьолгер[35], Д. Ксаналатос[36] и Г. Острогорски[37] зевгологият се е плащал за животни, впрягани в плуг. Но източниците (въпреки увереността на Ксаналатос) не потвърждават това. Не може да се каже дори, че този данък се е събирал за владеенето на животни, тъй като в хрисовула от 1106 г. наред със зевгология («за животни») е споменат и аериконът — съдебната такса (!). При това по-нататък специално е казано за шестте впряга, които трябва «също да имат екскусия».

Трудно е да се приравни зевгологият и към десятъка за животни, за който пише Теофилакт. Освен освобождаването от данъци за по един зевгарий, пише архиепископът в писмото си до Вриений, «преди това клириците бяха освободени и от десятъка за всички животни». «Сега — продължава Теофилакт, — тъй като тази щедрост е ограничена и ясно определена, естествено е, че всичко над определеното ще се дава в хазната, но (практорите) присъединяват към вземанията и още някаква добавка». «Още когато църквата имаше екскусия за едрия и дребния добитък», пише по-нататък Теофилакт, практорът изискваше да се плаща от «хората на църквата» (τοὺς ἀνθρώπους τῆς Ἐκκλησίας) — от монасите, евнусите и от петимата миряни — «за тези малко животни, които аз им бях дал за кратковременно ползване». Теофилакт е възмутен от искането на десятък от тези хора дори след като привилегията е била вече ограничена, понеже «как така те, които нищо не владеят от хазната, могат да бъдат признати за подлежащи на облагане с данък?!» Та нали дори и «царят не може (да направи) това» (col., 448. B—452. A). Привилегията, отнасяща се до заплащането на десятъка за добитъка, е била следователно рязко ограничена, като при това за ограничението Теофилакт съобщава, преди в писмата му да се появи въпросът за зевгология, тъй като писмата до Никифор Вриений са написани преди писмата до Йоан (Константин?)[38]. И все пак ние се предпазваме да приравним десятъка към зевгология, тъй като, както помним, последният се е събирал и за земя. Освен това тук става дума за ограничаване на екскусията, тогава когато Теофилакт говори за безусловно заплащане на зевгология. За десятъка Теофилакт с негодуване споменава още веднъж, като пише, че чиновниците отвеждат в робство едно от петте деца, и то така, «сякаш отброяват петата или десетата (глава) добитък»[39].

Нищо конкретно към нашите сведения за зевгология не могат да добавят хрисовулът на Мануил I от 1144 г. (Jus, III, p. 432) и тълкуването на този документ от Валсамон[40]. С хрисовула се дарява на всички йереи, «които са подлежали на държавни платежи, не

само освобождаването от всякакви държавни епирии, но и освобождаване (ἀτελεία) от зевгологий» (Jus, III, p. 432).

По такъв начин, ако правим някакви изводи на основание на разгледаните сведения за зевгология, би трябвало да признаем, че той се е събирал в полза на хазната за владеенето и на добитък, и на земя и е бил редовен, един от главните, заплащани от църквата данъци — може би данък за владеенето на тази земя и тези впрегатни животни, които данъкоплатците са имали освен единия зевгарий. Именно нетипичността на подобно селско стопанство, което като правило е било по-бедно, очевидно и обуславя рядкото споменаване на този данък в източниците. Не бива обаче да изключваме напълно вероятността за тъждество на зевгология с десятъка за животни, тъй като в източниците, там, където се споменава единият, не се говори за другия и обратно.

Освен за редовните данъци Теофилакт споменава и за други. Той се оплаква, че практорите, като извършват неправилна оценка на имуществото, вземат повече, отколкото следва данъци «и по другите параграфи» (col., 448. C) и че не искат «да отстъпят по всички други параграфи» на Теофилакт освен данъка за един зевгарий при предаване на селото. При това замисълът на практорите явно е да обложат с данъци по тези параграфи селото така, че да убият апетита на архиепископа в домогванията му за получаването на това село (col., 449. D — 452. A). Това е преди всичко данък за мелниците. За него Теофилакт говори два пъти. «За мелниците — пише той — от клирите се иска двойно повече, отколкото от миряните (λαϊκοί)» (col., 448. C), а от самия Теофилакт практорът, «без да унижава (архиепископския) сан, поиска всичко — както за много отдавна разрушените мелници, така и за оцелелите — двойно повече, отколкото от българите» (col., 449. A)[41]. Данъкът за тях вероятно е бил твърде значителен и църквата не е била освободена от него. Да си припомним, че съгласно акта за размяна от 1104 г. по доходност мелницата се е приравнявала към едно цялостно зевгаратно стопанство и че понякога една мелница е обслужвала цяло село; данъкът (или рентата) за нея са били от една до две златни номизми[42].

Вероятно доста значителен данък е бил и данъкът за рибарниците и риболова, за който също пише Теофилакт. Риболовът по река Вардар и особено в Охридското езеро очевидно е имал съществено значение както за селяните и жителите на Охрид, така и за светските и за духовните феодали. Качеството на улавяната по тези места риба без съмнение е било твърде високо. Теофилакт упорито е отстоявал своите права за риболов в езерото, като е влизал в конфликт по този въпрос с чиновниците и с местното население (col., 481. C—483).

Разбира се, той се е стремял да увеличи своите права върху намиращите се на негово разположение рибарници, които по всяка вероятност не са били малко. Именно затова той така рязко възразява и против данъка за рибарниците. «И за «стругите» — пише той на Никифор Вриений, — както те се наричат на български език, а

елинът би ги нарекъл канали (διώρυχας), пригодени за ловене на риба, от клириците се иска много пъти повече, отколкото от хората от простото население»[43]. «И за едно езерно местенце, което дава много беден улов — продължава Теофилакт, — практорът ме принуди да платя тринадесет (диобола) за осем струги (κεφαλαίων), макар че аз съм извадил оттам не повече риба на стойност по един диобол на всяка струга, в същото време, когато всеки друг за подобно място трябва да заплаща (само) по един диобол (за всяка струга)»[44]. Ние не сме в състояние да проверим това сведение. Но то, разбира се, е неточно поне в тази си част, където се говори за улова на риба от рибарника на Теофилакт. Но извънредно важно за нас е определеното указание на архиепископа, че редовният държавен данък се е събирал в пари. При това оболът по всяка вероятност е съответствал на милиариса[45], а диоболът — на два милиариса. В такъв случай, ако ние вярно разбираме това място от писмото, за осем струги Теофилакт е заплатил малко повече от две номизми (13 диобола = 26 милиариса), тогава когато за една струга се е събирало само по два милиариса (диобол). Така че църквата не е била освободена и от този данък.

В България се е събирал и данък за пасбищата (ἐννόμιον или ὁρική), скрит намек за който можем да намерим в писмата на Теофилакт, там, където пише, че е заменил с хазната село за планински места (планински имоти, включително и пасбища)[46]. Сделката според нашето мнение би била невъзможна, ако хазната не би могла да извлече (в замяна на данъците или на част от тези данъци от селото, заменено с църквата) някаква изгода от тези планински места, като взема данъци за ползването им[47]. И действително Алексий I е освободил власите на лаврата в темата Мъглен от заплащането на данъци за пасбища (Lavra, № 47).

За аерикона — съдебната такса[48] — Теофилакт говори само веднъж. Като се оплаква за незаконните вземания от свещениците на Полог, архиепископът моли Йоан (Константин?) Комнин да даде на своя τῷ ἐκ τοῦ προσώπου указание «да освободи йереите от всякакви подобаващи на миряните епирии и работа (δουλείας) в полза на преторията и да им бъде върнато това, което им е било взето за сметка на аерикона или на отрочината»[49]. Така че свещениците, които са се съдели при своите епископи, са били освободени от аерикон, но местните чиновници са се опитвали да го събират и от тях.

Що се отнася до отрочината, то по повод на този, доколкото ни е известно, никъде повече неспоменаван данък, в литературата вече са изказани някои предположения. А. Леруа-Молинген, която възстановява по ръкописа текста на писмата със споменатия данък, предполага, че отрочината е данък от земевладелците за притежаването на дулопарици[50]. Това може да е напълно вероятно. Наистина ние нямаме увереността в това, че славянският термин «отрок» е напълно равнозначен на гръцкия «дулопарик», но в положението на тези категории зависими селяни без съмнение има сходство[51] и

«отрочината» би могло да бъде просто превод на термина, означаващ данък за «δουλοπαροικικόν». Във всеки случай във Византия по това време са съществували данъци παροικικόν[52] (παροικιατικόν) и ἀκτημονητικόν[53] (ἀνεπιγνωστικόν)[54]. В инвентарния списък на манастира «Богородица Милостива» се споменава за вземания, осъществени от практорите «под предлога, че манастирът има зависими власи» (προφάσει ὑποχρέων Βλάχων) (MND, p. 124).

Не по-малко тежки (ако не по-тежки) от редовните данъци, събирани поне от края на 30-те години на XI в. в пари, в България са били натуралните и трудовите повинности в полза на държавата и чиновниците. За задължението на населението в България да строи или ремонтира крепости няма преки доказателства; намек за него може да се види в едно от писмата на Теофилакт. Като поздравява Анем, назначен на някаква длъжност в България, архиепископът пише: «. . .ти дойде в нашите предели, отстранявайки злото, когато всичко беше в отчаяно положение. Лисий би казал: «Злото на вождовете се извърши и. . . архитектът разори бедните, а катепанът прахоса всичко (καστροκτίστης καθ' ἥρει τὰ τῶν ἐλεεινῶν, ὁ δὲ ὁ κατεπάνος, καὶ χοῦν ἐλικμᾶτο)» (col., 393. A). Съобщението не е достатъчно ясно, за да може да се мисли, както твърди Д. Ксаналатос[55], че тук определено става дума за кастроктисия. Независимо от това не можем да не се съгласим с този автор, че в България, която в продължение на XI—XII в. почти непрекъснато е била театър на военни действия, тази повинност е била особено тежка[56]. Сведения за издигането на военни укрепления на територията на България и реставрирането на крепости и градски стени се срещат в изобилие в съчиненията на византийските хронисти от това време.

С войните на територията на България без съмнение са били свързани задълженията на населението да издържа войската, като ѝ предоставя храна, покрив и впрегатьи животни, както и да оказва помощ при превозването на товарите, строителството на пътища и мостове, съпровождането на пленниците. Според едно сведение на Ана Комнина по време на войната с печенегите на Никифор Мелисински било поръчано да набере войници сред българите и властите и той се явил при императора със събраните от него хора и каруци, впрегнати с волове и натоварени с военното снаряжение (I, p. 395, 399). Съгласно Ансберт императорът обещал на кръстоносците, че при минаването им през България и Тракия населението ще им продава продоволствие на такива цени, на каквито продавало продукти на самия император[57]. Ние мислим, че С. Лишев е напълно прав, като вижда в това сведение указание за синона — ситаркия, задължение на населението да продава на по-ниски цени продоволствие на държавата[58]. Кръстоносците от Втория кръстоносен поход действително са се снабдявали с продукти в Ниш и Сердика (Nic. Bryenn., p. 70). През 1172 г. хиляда немски религиозни поклонници се оказали без продоволствие близо до град Равно (Кюприя), макар че императорът се разпоредил местното население да ги снабдява с продук-

ти[59]. Кинам пише за «много каруци и вслове», дскарани от западните провинции на империята за военните походи на Мануил I (p. 199, 299). Същият автор съобщава и за продоволствените затруднения на византийските войски в България по време на войната с унгарците (p. 12, 109), тъй като населението очевидно не е било в състояние да осигури армията с продукти; византийските войници скитали по околните села близо до Белград, за да търсят зърно, скрито в ями от селяните (p. 106).

Като разказва за подобни действия на византийската войска в Родопите по време на Третия кръстоносен поход, Никита Хониат — един от предводителите на тази войска — с прискърбие отбелязва, че войниците «разоряваха собствената си земя»[60]. Ограбването на завоюваните територии и по-специално на сръбските земи, които византийците ту загубвали, ту отново си ги възвръщали, е било обикновено явление[61]. Но подобна участ обикновено е постигала и византийските земи при чуждо нашествие и тогавашните съвременници са изразявали искрено учудване, ако това не се е случвало. Михаил Псел, като превъзнася Исак I Комнин, пише, че по време на победоносните походи на императора в Паристрион против печенегите войниците «не смеели да обиждат бедните селяни» (υεωργοῦντας). Псел нарича приятелското поведение на войската по отношение на поданиците на империята «втора победа» на императора, и то «много по-голяма от първата»[62], т. е. от победата над печенегите.

За псомодземия (ψωμοζήμιον) — задължение да се снабдяват с продоволствие на ниски цени чиновниците — споменава Тесфилакт. Свещениците на Полог, пише той, «биват принуждавани на парамон (εἰς παραμονάς) и псомодземия» тогава, когато с хрисовул на императора е установено, че те не са длъжни да изпълняват «позорни повинности и псомодземия» и че не бива свещениците да се приравняват с «простото население»[63]. В документите на манастира «Богородица Милостива» тази повинност е спомената сред нередовните (епирии) (p. 36, 39)[64]. Според мнението на Д. Ангелов тя е равнозначна на синона, но се е давала преди всичко за издържането на чиновничеството[65]. Д. Ксаналатос смята, че тя се е различавала от ситаркията, но понякога се е събирала и за войската, а не само за чиновниците. Според неговото мнение псомодземията е била тежка повинност, тъй като щатът от чиновници (с тяхната свита и прислужници) през XI в. бързо е нараснал[66].

Михаил Хониат сравнява пристигането на чиновници с бедствията от войната и нахлуването на варварите[67], особено по време на събирането на данъците, когато цели групи чиновници обикаляли със своята свита окръг след окръг и село след село[68]. Имало е обаче и категория от населението, върху която тази повинност се е отнасяла на първо място. Това са така наречените екскусати на дрома — селяни, на които основното задължение е било да обслужват пътищата и държавната поща (подслоняване на пътниците, доставка на продукти, предоставяне на впрегатни животни и т. н.). Ненапразно те са били освободени от основните държавни данъци[69]. Но към из-

пълняването на повинности от този вид е можело да бъдат привличани не само екскусатите на дрома, а и населението от другите категории (ако то не е имало специална екскусия). Без съмнение особено тежко тези повинности са се отразявали на населението, което е живеело близо до главните пътища за съобщения по това време.

Именно за тази повинност по наше мнение става дума в писмото на Теофилакт за париците на Деволската епископия. Архиепископът моли дука на България «да пожали Деволската епископия, заплашена от страшна опасност, понеже той е способен с едно леко махане на ръката си да отстрани тази опасност. В какво се състои опасността? Тя (Деволската църква — Г. Л.) е останала почти без пеене и без освещаване, а затова, разбира се, и без епископ. Но щом е разположена на пътя (Πάροδος γὰρ κειμένη) подобно на прословутото Давидово лозе, някога процъфтяващо, но разграбено от всички минаващи (παραδευούσιν), тя няма нито епископ, пребиваващ на мястото си (няма да остане той, за да подлага гърба и бузите си на побоищата), нито естествено някой друг, останал в църквата, тъй като епископът избяга заради ужасните оскърбления, а нали с главата е свързано и тялото. Разбира се, и подарените му със сигилия на нашия силен и свят повелител и император (хора), които се намираха около църквата, се разбягаха по същата причина още по-рано, като изоставиха наследеното имущество от бащите си и се крият в горския гъсталак. Затова нито дякон, нито презвитер — уви, горко ни! — не остана в най-прекрасната от българските църкви. . . Но такава е опасността. А какво е едно махване на ръката? Леко и незначително. . . Нали ако ти благоволиш, о велики наш повелителю и защитнико, да дадеш (на хората) дарени от нашия силен и свят повелител и император на епископа и някога настанени около църквата, а след това избягали заради епириите, твоя уважаван сигилий, то те ще му се доверят и ще излязат от гъсталака, а църквата отново ще разцъфти, ще засвети и ще се огласи от пеене. Виждаш ли колко голяма е опасността? Виждаш ли колко леко може да бъде махването на ръката, извършвано само с трите пръста»[70].

Епириите, от които са се разбягали селяните на Деволската архиепископия, по наше мнение са били повинности, свързани с обслужването на важния държавен път (Via Egnatia), минаващ през Девол за Драч. В друго писмо, като моли дука да ограничи набора на войници в темата Охрид, Теофилакт пише, че тази тема «лежи на пътя и сред всички пътници предизвиква опасения», затова «тя е достойна за пощада, за да бъде спасена и занапред да спасява преминаващите през нея». Пожали темата, пише Теофилакт, не заради самата нея, а заради ползата, която тя носи на пътниците. Ако не я пощадиш, останалите още жители в темата «как няма да заобичат земята в чужбина, когато гледат с пренебрежение (προςπτύσαντες) на своята като на враждебна и причиняваща им (само) нещастия?!»[71]. И тук става дума за същите обременителни епирии близо до големите пътища, заради които населението се е разбягало, напускайки родните си места. Любопитно е, че подобна участ е постигнала и селата,

разположени близо до пътя, водещ през темата Струмица към Скопие. Границата на отредената на манастира земя «пресичала пътя, водещ в Скопие» (MND, p. 40, 43). Тази земя някога е принадлежала на жителите на сега почти напълно опустелите села (p. 38, 39). Разликата е само в това, че при Теофилакт става дума за разорени от пътните повинности зависими от църквата проскатимени, а в практика за отделянето на земя — за държавни селяни (или царски селяни, понеже в документите на манастира на три места се казва, че той е построен на «царско място»)[72]. Ненапразно съгласно Зонара пощенската (пътната) повинност се е смятала за една от главните сред епириите[73].

А зависимото от частни лица селячество е било задължено да оказва гостоприемство (ὑποδοχή) и да дава угощение и на собствените си господари и техните гости. За жестокостта на един господар, на който не му се харесало угощението на неговите селяни, ние вече говорихме по-горе[74]. Освен това Теофилакт съобщава, че чиновниците са използвали за свои лични «домашни нужди» (εἰς οἰκείας ὑπηρεσίας) даже свещениците, като са се обогатявали за сметка на привилегиите на църквата (col., 517. B—C); той споменава също и за повинност парамони (παραμόνας) (col., 525. C), за подаръци на чиновниците (μειλίγματα)[75] и за речни такси[76]. Повинността парамони, с която били задължавани и свещениците, е наречена от Теофилакт една от «позорните, мръсните повинности» (ῥυπαρὰ λειτουργήματα). Някога тя е означавала носенето на стражева служба, но какъв смисъл има тя при Теофилакт, можем само да се досещаме[77]. За подаръците Теофилакт пише, че чиновниците, получавайки ги, «се сърдят и постоянно заплашват тези, които са им ги дали веднъж, като смятат, че те са длъжни да им правят подаръци винаги и ако не получат (отново подаръци), стават свирепи» (col., 316. C). Чиновниците, пише Теофилакт в друго писмо, искат толкова много, сякаш при архиепископа «конете дават приплод три пъти в годината» и «орната земя дава жътва от злато»; ако пък «няма възможност да се заситят тези хора с желаните от тях дарове», то те посрещат враждебно молителите (col., 400. C—D). Д. Ксаналатос мисли, че в споменатите дарове влизат канискионът и антиканискионът[78]. Това е напълно вероятно, но по-скоро тук се имат предвид обикновените подкупи, каквито Теофилакт по собственото му признание е давал на чиновниците (col., 533. D; 352. A).

Що се отнася до речните такси, то Теофилакт с негодувание пише, че по Вардар няма мостове «заради проклетите речни такси»[79], т. е. те са били очевидно толкова големи, че населението е предпочитало въобще да не строи мостове.

Освен разгледаните редовни и извънредни данъци и повинности в полза на държавата и чиновниците са съществували и екстраординерни държавни вземания — натурални и парични. Така преди сватбата на Исак II от всички провинции докарали в столицата излет от селяните добитък, а доколкото по сведения на Акрополит «повече от другите се отглеждат (овце, свине и бикове — Г. Л.) (в

епархиите) на българите, то от тях се поиска и повече»[80]. При Алексий III от цялата империя, включително и от Западна България, е събран в пари екстраординарен данък, наречен «алемански» и предназначен да се плати на немците за сключването на мир (Nic. Chon., p. 631).

Най-слабо е изяснен въпросът за военната повинност в България. За Н. Скабаланович не съществува съмнение в тази насока: той смята, че във Византия през XI в. не само е била запазена военната повинност на свободното селячество, но са съществували и старите стратиотски участъци[81]. И. Сакъзов счита, че българите са изпълнявали военна служба и през XII в.[82]. Това мнение се възприема и от В. Златарски[83]. Ф. Дьолгер пише, че «стратиотите» през XI в. вече не са били владетели на предишните стратиотски участъци земя, а са станали или прониари (явление от нов характер), или зависими селяни, чийто стопанин е бил длъжен да ги представя за изпълнение на военна служба, а понякога и да ги възглавява при воденето на война[84]. Е. Герланд предполага, че прониарите са управлявали отначало определена територия, жителите на която са били задължени да изпълняват военна служба и постепенно са се превърнали в парици на прониара, без да бъдат освободени от военна повинност[85]. Д. Ксаналатос също смята, че стратиотите от стария тип през XI в. вече са били твърде малко и основа на войската са станали наемниците, макар че държавата още не се е отказвала да набира войници както сред свободните селяни, така и сред париците, които с определен брой е представял всеки земевладелец. Освобождаването от тази повинност е била специална привилегия[86]. Всъщност такива са и възгледите на П. Лемерл, изложени в последния му труд[87].

От съветските историци с въпросите за формирането на войската се е занимавал А. П. Каждан. Според неговото мнение през XI в. дружините, в които са влизали и зависими селяни, са заменили народното опълчение[88]. М. М. Фрейденберг справедливо по наше мнение отбелязва, че през XI—XII в. «във византийската войска не са могли да изчезнат спомагателните пехотни части, които преди това са се комплектували от селяните»[89].

В наративните източници нееднократно се споменава «за български стратиоти», «български отряди» и т. н. Така например въстаналите през 1040 г. местни войски избрали от своята среда за цар българина Тихомир — «стратиот» (Cedr., II, p. 528, ср. p. 625). Роман Диоген събрал войска (включително ἐκ Βουλγάρων), която поразявала с бедността на своето въоръжение (Attal., p. 104). Много войници имало в градовете по Дунава (ibid., p. 204). През 1025 г. българи и власи участвали в похода в Италия[90]. Въстаналите през 1066 г. власи и българи в Тесалия също са изпълнявали военна служба (Cec. Strat., p. 7. 1. 14—15). През 1091 г. на българските и влашките войници им било заповядано да се яват на лагер при устието на Марица за война с печенегите (Anna, I, p. 395, 399). При защитата на Солун от норманите през 1185 г. загинали няколко хиляди български войници[91]. Какъв обаче е билсоциалният състав на тези войни-

ци, е извънредно трудно да се установи. Дори в тези случаи, когато явно става дума за стратиоти селяни, ние не знаем дали те са били свободни, или зависими селяни, владетели на стратиотски участъци, или обикновени селяни данъкоплатци.

По-горе ние вече разгледахме любопитното сведение от типика на манастира «Козмосотира» за села на стратиоти, които са били задължени да изпълняват военна служба както на държавата, така и на Исак Комнин, от когото са били зависими. Следователно зависимостта не е била непреодолимо препятствие за изпълняването на военните задължения, макар че по-късно изпълняването или освобождаването от тях се е определяло от волята на феодалния господар. Задължението да се яви на служба по искане на императора феодал е водел със себе си отряд от зависимите му хора. Такъв отряд е имал например едрият тесалийски земевладелец Никулица (Sec. Strat., p. 68. 8). За въоръжени отряди на феодалите от зависимите им хора Кекавмен пише като за обикновено явление (p. 64—65).

За територията на България обаче най-интересно е писмото на Теофилакт до дука на България по повод събирането на набора войници. «Нали (темата) Охрид, пансеваste, мой защитнико — пише Теофилакт, — ако не бъде спасена от твоята силна ръка, най-вероятното, което може да се очаква, е да изчезне от недрата на България. Та нали тя е малка и крайно бедна, страда от недостатъчно зехтин и е най-нещастната от всички теми. Така че нека тя по милосърдието на твоята държавническа власт бъде пощадена при събирането на пехотинци (ἐπὶ τῇ τῶν πεζῶν ἐκβολῇ) и нека техният брой бъде намален! Нима (вече) взетите оттук (във войската) не намалиха значително (населението) на цялата тема? . . . А останалите пък бягат.

За това те моля не само аз, а и още двама пратеници. . . , достатъчно са наистина и (вече) взетите (оттук) пехотинци, за да ни съкрушат, и нека не продължава набирането благодарение на могъщата твоя защита, повелителю наш, пребиваващ в страната за нашето спасение. Достатъчно наистина, както вече казах, отслабиха темата (θεματίου) набраните вече войници, защото нашата (тема) не е Пелагония, а е станала пословична като малката Микона»[92]. В друго писмо Теофилакт пише, че набирането на войниците е извършил протостраторът Михаил Дука, «изпратен от императора да събере (против роба и отстъпника — δούλου καὶ ἀποστάτου — вж. col., 484. C) мъже и да се противопостави на изверга. И той всъщност събра (войска) и настъпи срещу него и нахлу в неговата страна» (col., 484. D—485. A). В. Златарски смята, че става дума за набирането на войници по време на нахлуването на норманите през 1107—1108 г., които превзели и самия Охрид (Anna, I, p. 242). Но не само назоваването на врага «роб», «отстъпник» или «метежник», колкото указанието за нахлуването на Михаил Дука «в неговата страна» позволява да предполагаме, че се има предвид войната със сърбите през 1093—1094 г.

Може би за същото да става дума и в писмото на Теофилакт до

неговия ученик епископ Никита Халкидонски[93]. Архиепископът моли Никита да накара майката на протостратора да въздейства на сина си, така че последният да не нарушава каноните на църквата и да не «обижда» с това Теофилакт[94].

Така или иначе, но от писмата на Теофилакт следва, че набирането на войници силно е засягало материалните интереси на архиепископията и не само на нея — едновременно с посланика на Теофилакт при дука на България са отишли и двама пратеници на знатните хора на Охрид. Наистина като правило зависимите селяни на църквата и клириците са били освободени от военна повинност, но очевидно протостраторът малко е обръщал внимание на това и по тази причина Теофилакт нарича неговите действия нарушение на църковните канони. Във всеки случай за военна служба в пехотата зависимите селяни в България, както и в другите райони на империята, са били вземани понякога в много по-големи мащаби, отколкото е прието да се мисли.

Свободните селяни, задължени с изпълняването на военна служба, също се запазвали. Така например хрисовулът от 1060 г. забранява на монасите на Атон да заселват в своите земи «стратиоти» като зависими селяни. (Lavra, № 28. 29—32). Но дали те са били владетели на стари стратиотски участъци земя? По всяка вероятност през XI в. такива участъци частично още е имало запазени. Любопитни в това отношение са две писма на Псел. В едното от тях той пише до съдията на темата Опсикия. «Този, който ще ти връчи писмото, е мой (човек); не ми е съсед или (някак) иначе близък, а е мой подвластен (ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἐμὴν χεῖρα τελῶν). Той е от приличен и забележителен във военните дела род, но е претърпял крушение от превратностите на коварния живот. Затова е решил да живее по частен начин (καθ' ἑαυτὸν ζῆν), да си седи у дома и вместо да използва копието, да работи с плуга и биковете. Но тъй като неговото имущество не е освободено от епирии (οὐδὲ τὰ κατ' οἶκον αὐτῷ ανεπηρέαστα), удостои го заради мен с твоята защита, запомни (го), бъди снизходителен към него и му окажи милостта си като на състоятелен, но обеднял човек (ὡς εὐπορήσαντα μέν, πτωχεύσαντα δέ)» (SM,II, p. 145. 10—20).

Съгласно това писмо излизането от военна служба е водело до увеличаване на платежите и повинностите, от които по всяка вероятност Псел иска да защити бившия стратиот. Що се отнася до формата на зависимост на този стратиот от Псел, е трудно да се съди — може да е бил жител на някой от василикатите на Псел или да е живеел в неговите владения (подобно на стратиотите във владенията на Исак Комнин в Енос).

В другото писмо — до Малеса (съдия на южногръцките теми)[95] — Псел ходатайства за друг свой подвластен. «Този бедняк — пише той — е стратиот и подлежи на стратиотска повинност, но е записан от някакъв доносчик и в обменния данъчен списък, и то, което е особено страшно, ненаправено. Наистина жив е още Атлас на промените — знае това и разпореждащият се с данъчния списък, който е

направил писмен документ, за да не се иска от него телос. Този човек се е обръщал и към царя не само сега, но и преди това, когато в Арменяк беше съдия твоят адаш вестархът Сплинарий. Затова, ако ти поне малко се грижиш и за управляващите преди теб, и за самото право, и за бедния стратиот, и за моето приятелство, направи стратиота свободен и нека той без трудности замине на поход»[96].

Писмото е крайно сложно и за превод, и за изясняване. Издателите предлагат ἀλλαγή да се разбира като nova conscriptio militum (SM, II, p. 336), но това не разрешава всички трудности. Ясно е, че този термин е свързан с реда за заплащане на данъците. Ние мислим, че ἀλλαγή означава такъв данъчен списък, зачисляването в който предполага освобождаване от военна повинност, а зачеркването от него — задължение за изпълняването ѝ. С други думи, тук става въпрос за самата практика да се заменят повинностите (вместо служба — данък и вместо данък — служба), за каквато съобщава Теофан[97], а след това и Скилица[98], и то именно за предполагаемото време, когато е писано това писмо на Псел. Беднякът, за когото пише Псел, е бил «стратиот», нещо, което по това време е било свързано по всяка вероятност с изпълняването на военна служба (βάρεως στρατιωτικοῦ), но тя вече е можело да бъде заменена със заплащането на телос за поземления участък на стратиота (може би στρατεία). Искането да се изпълнява и едното, и другото се е смятало за незаконно и затова Псел убеждава съдията да освободи бедняка от заплащането на телос, щом той изпълнява военна служба. Очевидно касае се за още свободен селянин, но интересът на Псел към него вероятно също не е случаен. Дали не е бил и той такъв τελῶν ὑπὸ τὴν χεῖρα, както и стратиотът от предишното писмо на Псел?

Вероятно промените в значението на термина «стратиот», означаващ по това време и войник, и владетел на собственост, заплащащ данъци вместо изпълняването на военна служба, са засягали и българската територия. При Теофилакт два пъти е употребен терминът στρατός. В първия случай той моли дука да заповяда на настанилия се в село Могила Роман Страворман и на неговия στρατός на никого освен на църквата да не дават селото[99]. Втори път Теофилакт споменава тази дума, когато моли да не разкарват напразно по съдилищата Веса Михаил Ламбин и да го откъсват от земеделската му работа, тъй като πᾶς ὁ στρατός може да потвърди, че решението в полза на Ламбин вече е произнесено (col., 532. A—C). Ф. И. Успенски предполага, че този термин през XI в. е означавал просто селянин[100], а Симеон предпочита да го превежда като «войска»[101]. Но може би тук терминът στρατός показва такива селяни, които са били задължени или да изпълняват военна служба, или в замяна на нея да заплащат данъци за нуждите на войската.

При оскъдността на сведенията за военната служба на населението на България не можем да пренебрегнем някои съобщения за вардариотите (първоначално вероятно унгарците), заселени в долното течение на река Вардар през втората половина на X в.[102], когато там е била създадена специална епископия, подчинена по на-

реждане на Василий II на Охридската архиепископия, а след това в края на XI в. — и специална тема, влизаща очевидно в продължение на известно време в катепаната България. За военната служба на вардариотите пише Ана Комнина (I, p. 199); в краткото описание на Вардар от XII в. се казва, че долината на тази река е удобна и за земеделци, и за стратиоти, и за стратези[103]. Титлите на управниците на вардарската област също дават указание за нейното военно значение (Theophyl., col., 493. B)[104].

Твърде интересно е сведението за «вардариотите» в решението на патриарха на Никея Герман II (1222—1240 г.) по делото на Георги Писас. Георги разказва на патриарха, че «когато преди известно време вардариотите, чиито задължения били да се грижат за императорската служба, настоятелно го принуждавали да се зачисли във войската (Ὡς πρὸ καιροῦ τινος τῇ τῶν Βαρδαριωτῶν, οἷς τὸ προσανέχειν ταῖς βασιλικαῖς δουλείαις καὶ ὑπηρεσίαις ἔργον, ἐπίμονι καταλεγῆναι τάξει ἀναγκαζόμενος), той, предпочитайки по-скоро да умре, отколкото да изпълнява такава служба (τὴν δουλείαν ταύτην), решил, за да я избегне, да се облече в монашески дрехи». Без знанието на когото и да било той се преоблякъл в монашески дрехи и по този начин «се спасил от принуждаващите го». Но «след няколко дни» той отново облякъл предишните си дрехи и пожелал да се ожени, което обаче му било забранено от епископа на Лопадия. Патриархът разрешава на Георги да живее в мир[105].

От това сведение следва, че задължението да се набират хора за военна служба (а вероятно и някои други полицейски функции) е било възложено на вардариотите[106] и че тази служба за свободния човек, какъвто без съмнение е бил Георги, никак не е било леко да се избегне — според неговите думи той е виждал само два изхода: или да умре, или да се направи на монах.

По-късно терминът «вардариот» загубва не само етническото си, но и географското си значение. Посоченият от нас източник е от втората четвърт на XIII в. От времето на падането на Константинопол са минали 20—35 години, а в Мала Азия (в Никейската империя) действат «вардариотите». Разбира се, те не са били жители на долината на Вардар, а определен контингент военни, специфичното задължение на които е било да набират войници; що се отнася до названието «вардариоти», то те са могли да го получат само защото задълженията им и тези на истинските «вардариоти» (т. е. на живеещите край Вардар) са били еднакви много преди 1204 г.

Разбира се, ние разгледахме далеч не всички данъци и повинности, които бѣлгарското население е било длъжно да дава в периода на византийското владичество. За да се убедим в това, достатъчно е да погледнем екскусионните формули на манастира «Богородица Милостива», атонските актове или хрисовулите на първите български царе. Но разглеждането на изброените данъци и повинности в тези грамоти би ни задължило да изследваме въобще византийската данъчна система, а това не влиза в нашите задачи.

Но колкото и да са били многобройни и големи данъчните тего-

би в България, много по-голямо зло за населението е бил начинът на събирането на данъците[107].

Трябва да се има предвид, че някои от официално приетите и узаконени от централната власт принципи на данъчното облагане са давали възможности за такива злоупотреби, разкриването на които е било крайно трудно и следователно съзнателната измама често е можело да изглежда като напълно «законен» акт. Ние имаме предвид преди всичко оценката на имуществото на данъкоплатеца и на първо място определянето на големината на неговия поземлен участък и качеството на почвата. Още Ф. И. Успенски, като посочва сложността на изчисленията на зememерите и невежеството и угнетеността на селяните, предполага, че приетата във Византия система за измерване на земята е спомагала за необуздания произвол на практорите[108]. Това безусловно е правилно, но работата е много по-сложна, тъй като самият принцип на изчисленията е бил неправилен. Не толкова тяхната сложност, колкото узаконената опростена формула за измерването на земята е водела до фалшифициране на резултатите от измерването.

Най-разпространеният начин за измерване на земята е бил следният: измервали периметъра на участъка, резултата разделяли на четири (получавайки по такъв начин страната на квадрат) и полученото умножавали на квадрат. За да се получи площта в модии, ако измерването се е извършвало с оргий — сажен*, крайният резултат се разделял на двеста или ако измерването е ставало със сокар — въженце (равно на 10—12 оргии), — на две[109]. Когато е ставало дума за участък с квадратна форма, то се е получавал верен резултат, тъй като формулата е била предвидена за квадратната форма на участъците земя. Но същността на работата се заключава именно в това, че формулата за измерване на земята, разчетена за квадрат, се е прилагала и при измерването на участъци с триъгълни или други неправилни форми. Участъците с неправилна форма при сравнително голям периметър имат по-малка площ от участъците с квадратна форма със същия и дори с по-малък периметър (участъците с кръгла форма при подобен начин на измерване и изчисляване ще се окажат по-малки, отколкото е действителната им площ, но такива участъци са били, разбира се, рядко изключение).

Наистина във византийските инструкции до зememерите се препоръчва, в случай че участъкът няма правилна форма, той да се раздели на редица геометрически правилни части, да се измери всяка една от тях поотделно и резултатите да се сумират[110]. Но на разположение на чиновника е била много по-удобната «универсална» формула, а селянинът едва ли е можел да подскаже препоръчвания от инструкциите начин или пък да настоява за неговото прилагане. В откъс от един зememерен трактат се казва, че при измерването на земята селянинът е следил само сокарът да има в краищата си печати и да не бъде по-къс от установения в закона[111].

* Сажен — мярка за дължина, равна на 2, 134 м. (Бел. на пр.)

Наистина с това изчисленията не свършвали. Имало е още една операция — изваждане от периметъра на 1/10 от неговата дължина. Но, първо, това далеч невинаги се е правело, предшествайки разделянето на периметъра на четири, а ако се е правело, то е ставало само в тези случаи, когато са се измервали много големи площи земя[112]. Второ, това намаляване се е правело, като се е отчитала преди всичко негодната за използване земя — «дерета, запустели, стръмни и каменисти места», включително и «извивките»[113] (т. е. тези грешки в изчисленията, до които може да доведе прилагането на посочената формула при измерването на участъци с неправилна форма). Разбира се, това намаление, което едва на последно място предвижда грешката от «извивките», не е могло сериозно да компенсира неправилността на прословутата формула. Отгоре на това тя е водела и до грешки и при измерването на участъци с геометрично правилна форма, когато никакви «извивки» не е имало, а следователно и намаление за тях не се е правело.

Ще приведем случай на такъв вид измерване на поземлен участък, който има формата на триъгълник. Наистина актът, в който се съобщава за това, не е от XI—XII в., а от XIII в.[114], но това само доказва широкото разпространение и традиционност в прилагането на разглежданата от нас формула.

И така измерен е бил участък земя с триъгълна форма със страни 100, 110 и 62 оргии. Площта му е определена на 23 модии. Да проверим: 100 + 110 + 62 = 272 оргии; 272 :4 = 68; 68×68 = 4624 кв. оргии; 4624 : 200 = 23 модии. Всъщност на практика площта на нашия тригълник с височина примерно от 98 оргии ще бъде равна : 98 (височина)× 62/2 (основа) = 3038 кв. оргии; 3038 : 200 = 15 модии! По такъв начин площта на участъка, измерен по «законната» формула, е увеличена повече от един и половина пъти в сравнение с действителните му размери.

В трактата по геометрия по списъка от Pal. Vatic. 367 е приведен пример за измерването на равнобедрен триъгълник със страни от 50, 50 и 40 сокари. Площта му е определена на 500 модии, тогава когато всъщност тя е равна на 458 модии. Също така невярно (със завишение) там е изчислена и площта на други два триъгълника[115]. В друг пример, приведен в трактата, се определя площта на равнобедрен трапец с основи от 20 и 16 сокари и страни по 25 сокари. Геометърът получава площ от 247 модии[116] — тогава когато в действителност тя е едва равна на 224 модии.

Съществували са и други начини за измерване на земята; по-специално при измерването на участъци с правоъгълна форма се е прилагал начин, даващ по-точни резултати[117]. Но в действителността очевидно по-често са се срещали участъци с неправилна форма, а точно за тях трактатът на земемерите съветва да се измерват посредством разглежданата от нас формула[118].

Друго обстоятелство, усложняващо контрола върху дейността на чиновниците, е била нестабилността на паричния курс в империята през XI—XII в. При Константин Мономах в обръщение се нами-

рали вече три вида номизми, съдържащи вместо 24 карата злато съответно 16, 14 и 12 (или дори 10) карата[119]. Положението още повече се влошило при Алексий I. Зонара пише, че Алексий I, «намирайки номизмата обезценена от царете преди него, пуснал медни номизми за заплащане разходите на царството, а данъците пък събирал в пълноценни златни монети, както и в полузлатни» (т. е. обезценените преди него — Zonaras, col., 301). По-късно, при Исак II, била обезценена и сребърната монета — императорът, пише Никита Хониат, «подправял среброто, като сечел негодни номизми» (p. 584).

Намалявайки златното съдържание на монетите, централната власт невинаги давала достатъчно определени указания на практорите за стойностното съотношение между старите и новите монети, което водело до чудовищен хаос, нещо, което било много изгодно за бирниците[120]. Така например след въвеждането на новата номизма от Алексий I чиновниците в продължение на две години постъпвали, както им хрумне. Оказало се, че те са вземали от селяните за една нова номизма от един до четири милиариса, т. е. приемайки нейната стойност за равна от 1/12 до 1/3 от старата номизма. От феодалите пък те искали за една нова номизма по 12 милиариса, т. е. приравнявайки я към старата номизма. Едва след две години императорът установил стойността на новата монета на 1/3 от старата[121]. Тази нова номизма се наричала νόμισμα τραχύ или νόμισμα λευκόν[122]. С нея съгласно Зонара Алексий I заплащал разходите на хазната, а данъците се стремял да събира в стари монети. Но по времето на Исак II дори и тази νόμισμα τραχύ на Алексий I е била очевидно вече монета с висока стойност в сравнение с новите. Сергий Колива в речта си към императора Исак II казва: «изискващите злато или сребро, или νόμισμα τραχύ, не биха се съгласили с тези, които са обложили с данъци, ако те биха им заплатили дължимото (на чиновниците — Г. Л.) само наполовина, а и съдиите биха изисквали от тях, ако не е платено напълно»[123]. Теофилакт нарича старите пълноценни номизми «михайлатки» (Μιχαηλάτων)[124]. Разнообразната стойност на монетите е определила и многобройните им названия. Заминавайки за Азия, Бакуриани поверил, както се оказва по-късно, на нечестен човек своите богатства, в които имало номизми на Роман III, Константин IX Мономах, Константин X Дука и Михаил VII (παλαιὸν λογάριον ῥωμανᾶτον τραχὺ μονομαχᾶτον δουκάτον τε καὶ σκηπτρᾶτον, πρὸς δὲ καὶ μιχαηλᾶτον) и всичко загубил[125]. Любопитно е, че централните власти, предписвайки на практорите да изискват данъците да се плащат в пълноценни монети, предоставяли правото за заплащане с нови монети само като специална привилегия, но, разбира се, не на селяните[126].

И накрая още едно обстоятелство, което легализирало произвола на чиновниците, е било практикуваната през XI—XII в. система на продажба на длъжностите и откупуване на данъците. По думите на Кекавмен купилият длъжност вече не може да бъде справедлив, дори и искрено да иска това. Ако ти, пише той, вземеш върху

себе си някоя длъжност, «послушай какво ще стане с тебе. Ако се стараеш да запазиш (интересите) на хазната и да си възвърнеш разходите (τάς καινοτομίας)[127], то ще трябва да намалиш заплатите на твоите хора[128], а и последното да дадеш, все някой ще наскърбиш; ако пък управляваш справедливо, то можеш да се объркаш. Но какво говоря: «справедливо»? Нима може да бъде справедлив подлият бирник? Вместо да се обръщат към теб с добри думи, скоро всички ще избягат от теб. Та кой не бяга от бирника? Така например щедойде царски човек и (ще ти каже) да изискаш впрегатно животно (ὑποζύγιον) за сметка на ангарията, а ти един ще пожалиш като приятел, друг — като роднина, трети — като династ[129]; ще изпратиш свой човек да донесе или номизми, или оболи и ще кажеш на царския човек: «Не намерих (животни)». А той, като те задържи, може и да те наплеска с камшика и да те унизи пред твоя окръг (ἀχρειώσει σε εἰς τὴν πολιτέιαν σου); и там, където ти трябва да бъдеш почитан, ще бъдеш обезчестен и ще влачиш този позор и на децата, и на внуците си. Ако ти никого не пощадиш, принудиш ги да дадат ангария и той (царският човек — Г. Л.) си отиде (задоволен? — ὁποχωρήσει), то ще направиш врагове своите приятели и ако не те порицават всички, то макар и един от тях може да ти навреди, като привлече и другите за свои помощници. Освен това тези, с които си събирал или аерикон, или друго нещо (не само несправедливо, но дори и справедливо), ще те разкарват по темните съдии най-малко 10—15 години. И ако ти отговаряш (даже) разумно, съдията не е пророк, той или ще иска (от тебе), или ще те накара да се закълнеш. Ако се закълнеш справедливо, нещо, което не (ти) пожелавам, всички ще негодуват срещу теб и ще те погубят; а ако не се закълнеш, то ще бъдеш още по-зле и ще бъдеш принуден да се скиташ пропаднал и проклет» (р. 40. 6—31).

Такава е дилемата, която според мнението на Кекавмен е стояла пред всеки, закупил някаква длъжност (сред неговите роднини е имало човек, който закупил такава длъжност, не успял да изпълни своите задължения и попаднал в затвора) (р. 39. 9—40. 2). Но Кекавмен доста сгъстява боите. Практиката да се продават длъжности е съществувала дълго преди него и по негово време, не е изчезнала при Комнините и особено е процъфтяла при управлението на династията Ангел[130]. При Мануил I, пише Хониат, «държавните длъжности се даваха срещу откуп» (р. 265—266). Исак II оставил на произвола на закупилите държавните длъжности всичко така, «както търговците — овощията» (р. 584).

Откупуването на данъците е било само една от страните на тази система. Сделките на централната власт с частните лица понякога придобивали такъв характер, че не може да се види съблюдаването на каквато и да е законност дори и от страна на самата централна власт. В началото на XII в. логотетът (τοῦ γενικοῦ) съобщил на Алексий I, че някой си Димитър Каматир откупил данъците от селските местности в Тракия и Македония и обещал да ги събере в двоен раз-

мер (!) (εἰς τὸ διπλάσιον), но не удържал своето обещание и домът му бил конфискуван от хазната (Jus, III, p. 393).

В писмата на Теофилакт ние не откриваме преки указания за откупуване на данъците, макар че по мнението на Д. Ксаналатос за това говорят онези места в писмата, където се съобщава за безконтролността и произвола на лицата, изискващи данъците, тъй като императорът, предавайки им всички права по събирането на данъците, вече не е можел да се намесва решително в тази работа[131]. Разбира се, България не е правела изключение и откупуването на данъците се е практикувало и на нейната територия. Пряко указание за това има в хрисовула на Мануил I от 1166 г. за манастира «Богородица Милостива». Императорът разпоредил «30 номизми-триглавки» (νομίσματα τρικέφαλα), предпочитани в днешния ден (или други видове номизми — Г. Л.) всяка година да се дават на манастира от акростиха на темата, от тези, които ще бъдат чиновници (τῶν κατὰ καιροὺς ἐνεργούντων) и ще изпълняват длъжността си или по договор, или по задължение») εἴτε ἐπὶ πάκτον εἴτε εἰς τὸ πιστόν ἐνεργοῦσιν)[132].

Отбелязаните по-горе особености в системата на управление и изискване на данъците са правели почти невъзможен какъвто и да е достатъчно ефективен контрол върху събирането на данъците. Означава ли това обаче, че не е съществувал никакъв критерий за определяне размера на събирания данък (измерване на земята, определяне на нейното качество, изясняване доходността на другите видове имущество)? Според мнението на Г. Острогорски точното отчитане на размерите на имуществото при данъчното облагане е представлявало нещо не повече от «добри намерения»[133]. А. П. Каждан стига до извода, че размерите на имуществото навсякъде не са играели решаваща роля при определяне големината на данъците[134]. Действително тези автори доказват, че размерът на данъка от един и същ вид имущество понякога е бил твърде различен и, обратното, могло е да бъде еднакъв от далеч не равностойни имущества. Всъщност в старата система на отчитане се внасяли все по-съществени поправки. За владенията на аристокрацията все по-голямо значение са придобивали не самите данъчни списъци, а, така да се каже, «забележките отстрани в белите им полета» — т. е. записаното за привилегиите, изключенията, намаленията, даренията и т. н. Броят на тези «изключения» за феодалните владения през XI—XII в. бързо нараства. Освен това точността на самото отчитане е била твърде относителна. И накрая дори официалното признаване на размерите на данъците в резултат на описването съвсем не е гарантирало данъкоплатеца от произвола на местните власти при събирането на данъците.

Но както и да са се нарушавали тези норми, все пак те са съществували. Постоянните жалби за нарушаването на законните норми свидетелствуват между прочем и за това, че те са имали известно практическо значение. Михаил Хониат, като изисква съблюдаването на законността при събирането на данъците, пише, че безконтролност-

та на практорите е крайно гибелна не само за данъкоплатците, но и за хазната, «която нищо от това (взето несправедливо — Г. Л.) не получава»; страната се обезлюдява, а акростихът намалява[135]. Ако пък биха били спасени данъкоплатците, «би се спасило и внасяното от нас в хазната»[136].

Според нас причините за нарушаването на принципите на данъчното облагане във Византия трябва да се търсят в последна сметка в общите процеси на развитие на феодалното владение княжество. Данъците и повинностите през XI—XII в. са станали форма на реализация на държавната (ние даже бихме казали на императорската) феодална собственост. Държавата и по-рано е имала правото на върховна собственост на цялата земя в пределите на своите граници, но размерите на привилегированите територии, където тези права са се ограничавали, не са били толкова значителни. Теоретически положението не се е изменило и през разглеждания период, но изпълнявайки волята на своята класа и купувайки с това нейната подкрепа, императорите официално са започнали да признават ограничеността на своята компетенция върху все по-значителни територии от държавата; останалите пък райони те все по-упорито започнали да разглеждат като свой императорски домен. Заедно с това се стеснявала и територията, от която се събирали държавните данъци. Затова, освобождавайки от данъци земите на феодалите, държавата е увеличавала данъчните тежести върху останалите територии. Старият практик-опис само е нараствал с нови графи или, обратното, със забележки за изключенията. Както и да се е изменяла самата същност на данъците, както и да се е усложнявала данъчната система, докато тази система съществувала, не можело да изчезнат и общите принципи на данъчното облагане — при липсата на привилегии или специална замяна на данъците и повинностите с някакъв техен специфичен вид при определянето на размера им да се отчита размерът на имуществото. Осъществяването на тези принципи на практика обаче е ставало все по-трудно, тъй като провеждането в живота на постановленията на централната власт все повече е зависело непосредствено от самите феодали, които поемали функциите на единствена висша власт по места. Самото разпределение на централизираната рента постепенно е преминавало в техни ръце — или по законен път (различни видове екскусии и откупуване на длъжности и данъци), или по незаконен (произвол при събирането на данъците).

Особено тежко всички тези явления би трябвало да са се отразили върху териториите, населени от завоюваните народи и преди всичко в България. В нея са били по-високи размерите на данъците, много по-тежки трудовите и натуралните повинности, тъй като по това време България е била арена на почти непрекъснати войни, за воденето на които местното население е било длъжно в значителна степен да осигурява материалните средства. Но най-неблагоприятни последствия е имал чиновническият произвол, придобил в България особено жестоки форми. Трудно е било да се очаква, че

оплакванията на неведнъж въставащите чужди народи ще бъдат чути в Константинопол и чиновниците добре са знаели това. От управителя на темата до логариаста и таксиота, въобще всички чиновници — чужди на българите представители на чужда власт — са си оказвали един на друг неизменна подкрепа против враждебно настроеното население, което заедно са угнетявали. Примери за необуздан произвол на византийското чиновничество в България има в изобилие в кореспонденцията на Теофилакт[137], който неднократно пише, че дори и императорските постановления, отнасящи се до привилегировани собственици, не се изпълнявали от местните власти[138]. Българският народ през XI—XII в. е търпял не само гнета на феодалите, владеещи земите на територията на България, но е изпитал и всички последствия от хищническото чуждо владичество в условията на почти непрекъснати войни[139].

4. ЦЪРКВА И ДУХОВЕНСТВО

В първите години след завоюването на България от Византия българската църква не само не е загубила някои от своите привилегии, но по всяка вероятност дори е придобила и нови. Византийските завоеватели явно са разчитали да направят църквата своя опора в току-що завоюваната страна. Залог за това е станало поведението на българските йерарси още по време на войната. Ние не знаем какво е предизвикало особената благодарност на Василий II към духовенството на Видин, но думите в неговия сигилий ни дават основание да предполагаме, че някакви действия на йерарсите на тази епископия са били благоприятни за завоевателите. «Тъй като тази (епископия) — пише в сигилия — се оказа най-полезна за мен и посочи пътя (προοδευτικώτατη) (на другите)[1], и откри прекия ни достъп в страната, абсолютно необходимо е тя да получи повече и от едните, и от другите (парици и клирици — Г. Л.) и сред най-добрите (епископии) да бъде по всякакъв начин възвишена»[2].

Независимо от константинополския патриарх българската църква е била призната за автокефална. Начело както на архиепископията, така и на епископиите били оставени същите йерарси, които са били в тях преди завоюването. Отгоре на това от 32 епископии (включително и самия Охрид), споменати в сигилиите на Василий II[3], 12 отдавна са си били византийски. Те не са влизали в пределите на България по времето на Петър, а Самуил ги е завземал само за известно време[4]. Някои от тези епископии (Верия, Сервия, Химара, Дринопол, Вела, Ботрот, Янина, Кастория, Стаги, Петрос и др.)[5] са били върнати на византийците още през 1001—1003 г., т. е. дълго преди падането на българската държава. Следователно епископите гърци на тези византийски епископии били подчинени на архиепископа българин Йоан Дебърски[6], а това означава, че казаното в сигилиите, че на архиепископа на България са подчинени «всички български епископии», с които са се разпореждали и са владели по

времето на Петър и Самуил тогавашните архиепископи[7], най-малкото не е точно.

На архиепископа били подчинени и вардариотите[8], епископията на които само частично и временно е влизала в пределите на Самуиловото царство[9]. Освен това на архиепископа били подчинени и власите «по цяла България»; т. е. където и да са се намирали те в пределите на България във всеки даден момент, те са влизали в местните енории[10]. Специалното епископство на власите с център във Враня (Βρεανότης ἤτοι Βλάχων) — югоизточно от Прищина — е било създадено едва в края на XI[11] или дори през XII в.[12]. Под властта на Охрид попада и Дръстър. Във втория сигилий Дръстърската епископия е посочена в числото на епископиите, завзети от «съседните митрополити», но подлежащи на връщане на архиепископа на България, тъй като тези епископии са му били подчинени «при Петър и Самуил». След Дръстър са посочени Видинската епархия и няколко епископии в Югозападна Македония, Епир и Северна Гърция. За Дръстърската епископия е казано, че при Петър тя е била архиепископия (така нарича бившата патриаршия Василий II), но след това нейният трон се е преместил в Триадица, след това във Воден и в Мъглен и накрая в Охрид; «и (затова) Охрид има архиепископ, а в Дръстър се ръкополага епископ»[13]. Не е ли тази фраза отглас от споровете между Дръстър и Охрид след завоюването на България за притежаването на архиепископското достойнство?[14]

Отново завоюваната от Василий II по-рано от всички други райони на България Дръстърска епископия явно веднага е предявила своите претенции за автокефалност, а след това и за власт над Видинската епископия, завзета 15—16 години преди Охридската, и може би действително да е осъществявала над нея върховенство до 1019 г.[15] (както впрочем са постъпили, като са върнали предишната си власт над някога подчинените им епископии[16], архиереите на Дирахий и Солун).

Всички тези подаръци и привилегии на Българската архиепископия, които значително са засягали интересите на големите и влиятелни византийски митрополии — Солун, Лариса, Навпакт, Дирахий, не бива да се обясняват със страх от конфликт с папството, както смятат някои историци, като се позовават на факта, че древният Илирик, в територията на който е влизала значителна част от Западна България, почти до средата на VIII в. е признавал църковното върховенство на папата[17]. Ако Василий II е мислил, че Римската курия ще бъде удовлетворена с признаването на автокефалността на църквата в България, то абсолютно непонятно е за какво му е било да разширява пределите на архиепископията за сметка на византийските епархии. Ние предполагаме, че по това време Василий II е разчитал, докато са още пресни спомените от тежката борба, да привлече на своя страна висшето духовенство на България. Запазването на предишните богатства и привилегии, данъчни отстъпки, признаване на автокефалността, присъединяване на богати византийски епархии — всичко това е трябвало да под-

буди българските духовни пастири да славословят завоевателя и да проповядват покорност именно в този момент, когато Византия е била особено загрижена от укрепването на своето господство в новите провинции[18].

Твърде интересно е да се проследи как сигилиите на Василий II отразяват нарастването на апетита на архиепископа и развитието на взаимоотношенията между него и константинополския двор. Гръцката транскрипция на славянските названия на епископиите и енориите в сигилиите показва, струва ни се, че гръцкият писар грък е имал пред себе си славянски списък на градовете на архиепископията, представен от Йоан Дебърски на императора[19]. Интересно е, че в първия сигилий — в отговор на представеното от Йоан — са изброени главно само тези епископии, които са влизали в ядрото на Самуиловото царство, в териториите, завоювани само в последните години на борбата. Йоан още не е бил уверен в благосклонността на императора и не се е решавал да претендира за тези епископии, които са били откъснати от България преди повече от 15 години. От отдалечените епископии той се е осмелил да спомене само Главиница и освен това Сервия — голям град крепост на границата на Северна Гърция, завоюван от Василий II след тежка обсада през 1000—1001 г. (Cedr., II, 452—453).

Само тогава, когато молбата му е била удовлетворена, той се е осмелил да заговори и за другите епископии, някога влизащи в Самуиловото царство, но още при Самуил загубени от България и подчинени на византийските митрополити (очевидно на дирахийския, солунския, навпактския и лариския)[20]. Всички тези 12 епископии се намирали в периферията на бившето Българско царство, както и последните три, върнати на Охрид с трети сигилий (Стаги, Верия и Сервия)[21].

Едва ли на императора и на неговата канцелария не е било известно (както може да се помисли, като се четат сигилиите), че част от тези епископии отдавна са византийски. Но важното е било да се осигури безусловна подкрепа на духовенството в България.

Автокефалността на Българската архиепископия е означавала пълна независимост от патриарха на Константинопол[22]. Негсвите разпореждания не са имали сила в България без санкцията на българския архиепископ. Теофилакт например с гняв се нахвърля върху патриарха, който станал, както пише архиепископът, «учител за неподчинените на каноните», когато той без знанието на Теофилакт дал разрешение на някакъв монах да основе в енорията на Кичево «молитвен дом» (col. 416. D). Какво право над българите — възклицава Теофилакт — има патриархът на Константинопол, който няма в България нито правото на хиротония, нито каквито и да е други привилегии и където има автокефален архиепископ? Чрез кого той ще предпазва от грешки монасите на манастира, построен с негово разрешение, и как ще ги наставлява? Чрез този, който се разпорежда с подчинените му монаси и поправя техните (грешки) и който ние наричаме екзарх? Но кой. . . ще търпи присъствието на

екзарх в България и не ще се отнесе към него като със съблазнител? . . . Съвсем не аз!» (col. 517. A—B). Българският архиепископ въпреки волята на константинополското висше духовенство освещава брака на Теодора, дъщерята на Андроник I, с Алексий II (съпрузите са били близки роднини)[23]. По-късно, в началото на XIII в., Българската архиепископия, преследваща свои политически цели, се е намирала дори във враждебни отношения с патриарха.

Писмата на Теофилакт дават основание да се мисли, че при назначаването на нови епископи волята на архиепископа е била определяща. Като отхвърля решително опитите на дука на България да натрапи свой кандидат, Теофилакт пише, че в работите на църквата той «се подчинява по-скоро на бога, отколкото на човека» (col. 525. B). Архиепископът обаче е имал по всяка вероятност правото само да препоръчва кандидатите на църковния събор на архиепископията; Теофилакт съобщава, че епископията Липения (Липлян) вече дълго време няма епископ, тъй като един от обвинителите на свалените епископ — епископът на Триадица — отказва да дойде на събора, където трябва да се проведат изборите за епископ (col. 348. D). Впрочем изборите се признавали за действителни само след тяхното одобряване от императора[24].

Недоволните епископи от управлението на архиепископа се обръщали не към патриарха, а непосредствено към императора. Така е постъпил например епископът на Сердика (Триадица) (col. 537. A), а вероятно така са постъпили и епископите на Воден, Главиница и Сланица[25] във връзка с нападките срещу тях в писмата, които Теофилакт пише до лекаря на Алексий I, разчитайки без съмнение на застъпничеството на медика пред императора, и до епископа на Керкира (col. 321. A; 389. A).

А назначаването на самия архиепископ без никакво съмнение е зависело изцяло и напълно от императора. Може би църковният събор на България е имал само правото да препоръчва някакъв кандидат и след това да го посвети в сана му (да го ръкоположи) след одобряването на кандидатурата от императора[26]. Нил Доксопатър пише, че от времето на Василий II «и до днес (до 1143 г. — Г. Л.) Кипър и България приемат своите епископи от императора (ὅπο μὲν τοῦ βασιλέως); а ги ръкополагат техните собствени епископи»[27].

И действително всички български архиепископи, имената на които знаем, са били назначени от императора[28], а за църковните събори в тази връзка в източниците въобще нищо не се споменава.

Източниците за доходи на архиепископията (с които по думите на Теофилакт тя някога се е славела, но които и сега са «достатъчни») са били разнообразни. Преди всичко е била рентата от зависимото население. След това в полза на духовенството се е събирал специален данък — каноникон. Като изброява подчинените епархии и градове на архиепископията, Василий II заповядва «всички тях да ги владее светейшият архиепископ и да взема каноникон от всички тях и от власите по цяла България, и от турците край Вардар, колкото се намират в българските предели»[29].

Събирането на този данък по всяка вероятност се е съпровождало с доста неуредици и затова Исак I Комнин, като се позовава на старата традиция, се опитва да установи точни размери за каноникона. От село с 30 двора (комини), заповядва той, да се взема по една златна номизма, две сребърни, един овен, шест модия ечемик, шест мери вино, шест модия брашно (пшенично — ἀλεύρου) и 30 кокошки; от село с 20 двора — 0,5 (златна) номизма, една сребърна, едно младо овне (μεσάρνον), 4 модия ечемик, 4 мери вино, 4 модия брашно и 20 кокошки; от село с 10 двора — 5 сребърни номизми, едно агне, 2 модия ечемик, 2 мери вино, 2 модия брашно и 10 кокошки[30].

Следователно канониконът се е събирал в пари и в натура, а в България през първите десетилетия на робството вероятно само в натура. Натуралната част на каноникона се намалява строго пропорционално с намаляването на броя на стопанствата в селата.

По-иначе стоят нещата с паричната част на каноникона. Както вече споменахме по-горе, през XI в. до паричната реформа на Алексий I една пълноценна златна номизма е била равна на 12 сребърни милиариси. Но това съотношение се оказва напълно неприложимо към хрисовула на Исак I, тъй като би се получило, че от 30 двора се събират 14 милиариси, от 20 двора — 7 и от 10 двора — 5 милиариси.

Очевидно в основата лежи друго съотношение между златната и сребърните монети. На практика от 10 двора са се вземали 5 сребърни монети, а от 20 двора — 0,5 златна и една сребърна, т. е. трябва да се мисли, че това е два пъти повече. Ако това е така, то златната номизма в този случай се е приравнявала на 18 сребърни (0,5 златни + 1 сребърна = 2×5 сребърни номизми). Това се потвърждава по следния начин. Съгласно договора между кръстоносците от Третия кръстоносен поход и Исак II при взаимната размяна на монети съотношението на тегловните части на златото и среброто се е изразявало с 1 : 9,5[31]. Относителното тегло на златото — 197,1, и на среброто — 107,88. Запазените златни и сребърни монети от XI в. навсякъде са с еднакъв обем и форма, но сребърната монета е почти два пъти по-лека от златната (по-точно — 1,83 пъти). Следователно златната номизма се е оценявала по-скъпо от сребърната в същия обем и форма — в 9,5×1,83 пъти, т. е. 17,4 пъти, или почти 18 пъти.

По такъв начин от село с 10 двора са се вземали 5, с 20 двора — 10 и с 30 двора — 20 сребърни номизми. В резултат по-големите села са се оказвали в по-малко изгодно положение, като са заплащали на двор не по 1/2 сребърни номизми, а по 2/3. Но това се вижда и без направените от нас изчисления — село с 20 двора, по-малко от село с 30 двора с 1/3, заплаща двойно по-малко (30 двора заплащат 1 златна номизма и 2 сребърни, а 20 двора — само 1/2 златна и 1 сребърна номизма). По всяка вероятност това не е проста грешка или пропуск, а по-високо заплащане на свещениците от големите населени пунктове.

След рязкото снижаване на курса на златните монети, станало в следващите години и особено при Алексий I, през 1085 г. импера-

торът отново повтаря хрисовула за каноникона. При това натуралната част на данъка не се е променила, но принципът за неговата парична част трудно може да се разбере. Според този хрисовул от село с 30 двора се вземат една златна номизма, сечена по времето на Алексий I, и две сребърни, от 20 двора — 2/3 златни номизми, а също 10 милиариса и от 10 двора — 5 милиариса[32]. Веднага бие на очи, че тук има някаква грешка, тъй като село с 20 двора трябва да плаща повече от село с 30 двора; а по равно те биха плащали, ако съотношението между златните и сребърните монети се е изразявало с 1 : 24 (вместо да падне курсът, както всъщност е било в действителност). Хаосът, който е съществувал при приравняването на старите и новите монети и за който говорихме по-горе, очевидно е намерил ярък израз в този хрисовул[33].

За каноникона споменава и Теофилакт. Той благодари на кесаря (името не е посочено) за някакъв указ относно събирането на каноникона в България и изразява надеждата, че императорът «ще задължи да се плати — συντελεῖν (на архиепископа — Г. Л.) установения каноникон и от останалите села, т. е. от господарските владения (δεσποτικὰ κτήματα)» (col. 512. D—513. A). Изказват се предположения, че под δεσποτικὰ κτήματα се подразбират «царските имения», или владенията на самия кесар[34].

На нас ни се струва, че тук се имат предвид частните, ползващи данъчен имунитет владения на феодалите, които са разполагали в своите вотчини със собствени свещеници (Jus., III, p. 432) и са гледали да не прибягват до услугите на официалното духовенство в своите епархии. Вероятно и в България по това време канониконът се е изисквал частично в пари (Теофилакт пише за заплащането на «установената дидрахма»)[35].

Както видяхме, канониконът не е бил съвсем незначителен данък. Ако го сравним с основния данък, събиран от българите през 1020—1040 г., то ще се окаже, че само неговата натурална част (от 5 двора един модий ечемик, една мера вино, един модий брашно, половин агне и две кокошки) представлява повече от 20% от този основен данък (да припомним, че той се състои от един модий пшеница, един модий просо и една мера вино от всеки двор); като се прибави и паричната част на каноникона, той вероятно ще бъде равен не по-малко (ако не повече) на 1/3 от основния данък.

Освен това в доходите на архиепископията на България са влизали и вноските от манастирите, заплащането на епископите за посвещаването в сан на свещениците (по седем златни номизми) (Jus., III, p. 321, 366), за венчаване (по една златна номизма от жениха и 12 лакти прежда от невястата), за разглеждане на съдебни дела на духовните лица и въобще за делата, подлежащи на църковния съд — така наречения църковен ἀερικόν (ibid., p. 366—367). Освен това на църквата се заплащали и многобройни треби (кръщение, помазване, опело, причастие, молебен и т. н.). По всяка вероятност доходите от требите са били главните сред тези, които не са имали за свой източник поземлените владения на духовенството[36].

Очевидно църковният ἀερικόν с течение на времето все повече е нараствал, тъй като компетенцията на църковния съд се е разширявала. Съгласно Хоматиан всички дела, свързани с наследяването на имущества и със семейните отношения, подлежали на разглеждане от църковния съд[37], без да говорим за деянията против законите на църквата.

И накрая, пак съгласно Хоматиан, епископите изисквали от подчинените им свещеници натурални приношения, като «със своята алчност» превърнали някога доброволните дарения в принудителни. С правата на архиепископ на Охрид Хоматиан урегулирал тези вземания в съответствие с имущественото положение на свещениците[38]. Но очевидно е, че далеч не всичко, което се е заплащало на епископа, се е добивало от стопанството на свещеника — част от него свещеникът естествено е събирал от жителите на своята енория[39].

Каква е била политическата роля на средното и висшето духовенство в България по време на чуждото господство? В това отношение мненията в историографията рязко се различават. Още Е. Голубински смята, че през XI—XII в. Охридската архиепископия е олицетворявала «църковната власт на гърците над българите» и е представлявала «център не за поддръжка, а за потискане на славянството»[40]. Още в това изказване се вижда зърното на бъдещата теория за така наречената «ромеизация». Тази мисъл е развита от Ф. И. Успенски, според мнението на когото от края на 30-те години на XI в. византийското правителство и църковните власти в България започнали систематично и съзнателно да провеждат политика на «денационализация» и преследване на славянската култура, писменост и т. н.[41].

Теорията за «ромеизацията» е разработена и обоснована в трудовете на В. Златарски[42], който оказва огромно влияние на много български, руски и други историци от славянските страни. Но още В. Г. Василевски, като възразява на Ф. И. Успенски, изказва съмнение относно справедливостта на тази идея[43]. През 20-те години на нашия век историкът на българската църква Ив. Снегаров доказва, че византийските йерарси, заинтересовани от запазването на автокефалността на архиепископията, са застанали на един среден път — без да притесняват «националните чувства» на паството, да не полагат особени усилия за тяхното развитие[44].

Против концепцията за «ромеизация» рязко застава гръцката и западната историография. При това в трудовете на буржоазните историци като цяло е характерен «морално-етичният» подход към проблема. Тези изследователи изхождат от предварително приетия тезис за безусловно полезната за населението дейност на църквата въобще. Д. Ксаналатос решително отрича всяка мисъл за «ромеизация», като вижда в действията на Теофилакт проява на хуманност и стремеж да се защитят бедните от притесненията «от страна на държавата»[45]. Ф. Дьолгер подкрепя Ксаналатос, като обявява концепцията за «ромеизация» за несъстоятелна, тъй като нейните автори внасят в изучаването на миналото «национално-политическа гледна

точка», макар да отбелязва, че духовните пастири са били не помалко «жадни за печалби», отколкото чиновниците и че в техните постъпки «за защита на населението» се проявява личната им корист[46]. Г. Острогорски пише за «елинизацията» само като за засилване на гръцкия елемент за сметка на славянския в Македония[47].

Най-ясно гледната точка на противниците на теорията за «ромеизация» неотдавна изложи Ив. Дуйчев, според мнението на когото, макар българите да са били третирани като «варвари» и да са били облагани с тежки данъци, те «никога не са били подлагани на съзнателна и системна денационализация. . . Системна и съзнателна ромеизация не се е провеждала, тъй като за това е било нужно развито национално самосъзнание, а ромеите по това време не са имали такова самосъзнание»[48]. Доколкото ни е известно, в съветската историография този извод се поддържа от М. М. Фрейденберг[49].

Повечето от българските историци обаче и досега са съгласни с изводите на В. Златарски за «ромеизацията»[50].

Следователно проблемът заслужава внимателно разглеждане. Не ще и дума, че нации по това време още не са се формирали, за национално самосъзнание в смисъла, който се влага в това понятие в ново и най-ново време, нито в българите, нито във византийците, разбира се, не може да се говори. Действително в продължение на почти хилядолетното съществуване на империята в нейния състав са влизали много племена и народи, представители на които често са достигали до висши длъжности и чинове. Действително представители на българската аристокрация след падането на тяхната държава са получили високи места в имперската йерархия и са заели висши длъжности, а потомците на бившата управляваща българска династия дори се сродили с най-знатната византийска фамилия на Комнините, която скоро дошла на власт. И накрая действително византийските управници са проявявали не само безразличие към етническия произход на един или друг от своите поданици, но понякога и търпимост към тяхното вероизповедание.

Но това не означава, че в болшинството от управляващата класа на «държавата на ромеите» не е имало никакво съзнание за своето етническо своеобразие, от една страна, и разбирането за етническата специфика в различните райони на държавата, от друга. За управниците на империята не е бил безразличен въпросът за степента на монолитност на държавата, единството на нейната територия и здравината на връзките между покрайнините и централните гръцки области. Политическите задачи за укрепването на господството в отново завоюваните етнически чужди страни винаги са диктували необходимостта от провеждането на специални мероприятия за потискане, и то много по-действени, отколкото на «старите» територии. Като смята на първо време за опасно да променя формите и размерите на данъците, да ликвидира църковната независимост и да лиши от владения и власт българските архонти, императорът обаче не само въвежда византийската система на управление, но и предава всички по-важни постове в ръцете на византийските велможи и

пълководци, подчинява църквата непосредствено на своята власт и засилва стъпка след стъпка (и с течение на времето все по-смело и решително) връзката на съответната територия с изконните византийски области.

Системна и съзнателна асимилация в този смисъл, в какъвто тя е предмет на споровете (т. е. като политика на преследване на славянската култура), по това време не е имало. Затова пък е имало политически цели за утвърждаване на византийската власт, византийските норми на живот, византийските закони, гръцкия език като официален език и т. н., систематичното осъществяване на които не е могло да не доведе до снижаване и потискане на славянската култура в полза на културата на завоевателите — резултатът, разбира се, е бил един и същ независимо от това, «съзнателно» или «несъзнателно» е била преследвана славянската култура при натрапването на чуждата култура. Византийската църква в България съвсем не е била пазителка на славянското културно наследство — тя само понякога го е използвала, и то в тясна връзка с политиката на държавата и в нейните интереси. Църквата е била един от най-важните лостове на централната власт и дейността на духовенството е имала пряко отношение към целите за запазване господството на феодалите в страната въобще и още повече в завоюваните области. Духовното поробване на народа като едно от най-силните средства за удържането му в положение на подчинение винаги е било в последна сметка главното задължение на църквата.

Явно именно така са гледали на задълженията на църквата и византийските императори. Като наказва «подстрекателите» на народното въстание през 1026 г. в Навпакт, Константин VIII заповядва да ослепят и митрополита на Навпакт. Като пише за това, Скилица (II, p. 483) не посочва вината на митрополита. Но ето втори подобен случай. След потушаването на въстанието в Мала Азия Андроник I заповядва да ослепят местния епископ, «тъй като не е изразил негодуване против въстаналите от неговото паство, а със спокойствие и равнодушие е допуснал те да се устремят срещу Андроник»[51]. Единствената вина на епископа е била, че не е проявил необходимото усърдие, за да не въстане паството му. Именно такова усърдие проявява в България епископът на Сердика при опита за въстание в града през 1078 г., като излиза на улицата с проповед «склонете глави под робския ярем», за което е бил убит от въстаналите (Cedr., II, p. 741).

Ненавистта на българското население към византийското духовенство довежда през 1186 г. до избиването на монасите в планината Ган в Македония (Nic. Chon., p. 673). През 1189 г. жителите на Родопите отсекли главата на игумена грък, който дошъл при тях с искането да снабдяват с продоволствие пълчищата на Фридрих Барбароса[52].

С какво друго, ако не със стремежа да се внедри в съзнанието на завоюваното население мисълта за неговата принадлежност към империята (а не към България)[53], може да се обясни постепенното

заменяне на висшето и средното българско духовенство с византийско? От 1037 г., когато след смъртта на Йоан Дебърски за архиепископ на България е назначен Лъв Пафлагонски[54], всички български архиепископи са гърци. Частично дори низшето духовенство чак до свещениците и иподяконите по време на византийското робство е било заменено с гръцко[55]. Показателно е, че Калоян, след като разпространява своята власт над Западна България, сменя гръцките йерарси с български, а византийците, върнали си тук своето господство през 1217 г., отново сменят българското духовенство с гръцко (Pitra, VI, p. 563—570).

Обикновено при разглеждането на проблема за «ромеизацията» се позовават като на главен източник на писмата на Теофилакт. Според неговите думи като църковен владика на България той е обхванат от безпокойство «за всички работи на народа, а заедно с това и за всички работи на църквата» и «няма такива (работи), за които тук той да не се (грижи)» (col. 321. A). Теофилакт води борба с еретиците (col. 445. A; 516. A—C), влиза в ролята на съветник сред висшите чиновници в България (col. 333, 376, 481, 513), разяснява църковните догми на свещенослужителите и ръководи тяхната дейност (col. 340 sq., 429 sq., 488, 520, 528, 545), наблюдава поведението на чиновниците и донася за подозренията си в Константинопол[56], излиза с проповеди пред българското паство[57], възпитава в дух на смирение българските си ученици[58], превежда и обработва житията на славянските светци[59], пише тълкувания на Свещеното писание[60]. Противниците на теорията за «ромеизацията» се позовават обикновено на факта, че Теофилакт е превел на гръцки език житието на Климент Охридски и че в «Тивериуполските мъченици» е направил няколко екскурса в българската история, което според мнението на тези автори водело до пробуждането на «национални» чувства в българите, като освежавало в тяхната памет славното минало на българския народ[61].

Можем да се съгласим, че в приведените по-горе сведения трудно се виждат доказателства за пряка асимилаторска политика. Но не бива да виждаме в това и подкрепа на «националното» самосъзнание на българите. Напротив, канонизацията на славянските светци и зачисляването им в официално признатия «списък» на светците на империята е преследвало политически цели — да се укрепят връзките на България с империята и да се лишат българите от свои «собствени» светци, като те се направят «византийски» светци.

Противниците на теорията за «ромеизацията» щедро тълкуват разпръснатите в кореспонденцията на Теофилакт оскърбителни епитети и забележки по адрес на българите[62] само като проява на презрение от страна на изтънчения и образован византиец към невежите и груби «варвари»[63]. Разбира се, това схващане има свое основание, но много по-важно е друго — проявата на взаимна враждебност между Теофилакт и неговото паство. Самата «българска природа», пише архиепископът, е «кърмачка на всякакво зло» (col. 444. D), българите «с богатството на злия си нрав и бедността на живота си»

превъзхождат всички (col. 508. A), сред тях «е изчезнала богобоязънта» (col. 552. C; 549. B), те «обливат с презрение архонтите» (col. 549. B), всеки охридчанин «не почита нито бога, нито човека» (col. 308, A) и т. н. «Помисли само! — оплаква се Теофилакт. — Те, които по-рано и пръста си не смееха да помръднат против (архиепископа), сега се вдигнаха срещу него» (col. 424. C). Ако му вярваме, той понякога дори се е страхувал за собствения си живот (col. 436. B). Много интересно е и писмото на Теофилакт до «възпитаваните от него българи» (както гласи заглавието), в което ние виждаме не писмо до конкретни лица — учениците на архиепископа, а обръщение на болния архиепископ до българското паство въобще. Ето това писмо: «Душата ми се мъчи от желанието за скиния на господа и затова, ако имах криле, аз бих се възползвал, ако нещо подобно е съществувало, за да отида там и да вкуся от желаемото. Но наистина, струва ми се, че чувам вик: «Почакай, о нещастний, в твоето ложе!» Възвестете все пак мои (духовни лица? — Г. Л.) на моите и на не моите, все едно че от моите уста: «Почакайте малко — голяма е моята слабост, която скоро ще ме изпрати мен болния в подземното царство, а вас пък, отегчените, ще ви освободи от бремето; но както и да използвате силата на злото, за да смъкнете от себе си (бремето), гледайте да не претърпите неудачи в своето намерение: нали да постигнете това означава да станете безнравствени, тъй като това е (не само) равноценно, но дори много по-гибелно от другото бреме за назоваващите благото с Христоса» (col. 465. A—B)[64].

Какъвто и смисъл да влагаме в думите за «бремето» и за намерението на българите да се освободят от него, ясно е, че Теофилакт ги призовава да носят това бреме безропотно; освобождаването от него ще доведе едва ли не до гибелта на душите им. Едва ли такъв човек като Теофилакт, който смята, че йерархът е длъжен да бъде «действен и бърз и в духовните, и в светските дела» (col. 525. B) и че е «безполезно само да се обмисля, без да се действа» (col. 384. C), в своето обръщение към българите има предвид само някакви норми на християнския морал. Но дори да е така, то и в този случай едни от най-важните християнски добродетели съгласно Теофилакт са «смирението и подчинението на земния цар бог» (col. 516. D).

Теофилакт нарича българите роби — «мръсни варвари» (col. 424. B; 508. A), а задължението на робите — «в благоговейно мълчание да обогатяват своя господар»[65]. Той прекрасно съзнава не само, че е образован и богат, а те «варвари» и бедни, но и че той е «ромей», господар, а неговото паство — българи, роби. С възмущение той пише до брата на императора Адриан за някои от местните българи, които «нагло дръзват да говорят против нас», като ги нарича «издевателстващи над нас чужденци (ἀλλοφύλοις)» (col. 433. D; 436. A)[66].

Теофилакт ревностно изпълнява своята служба, но се труди не за «укрепване националното самосъзнание на българите», а за укрепване на византийското владичество в България. Богът, към когото Теофилакт се стреми да обърне помислите на българите, е,

както той казва, «бог на реда, а не на смутовете и безпорядъка» (col. 340. C—D). А духовенството — «служители на бога» и проявата на неприязън към тях е проява на неприязън към бога, при което за оправдание не може да служи позоваването на това, че «недостойни са тези, които трябва да се почитат» (col. 405. D).

Разбира се, тези изказвания на архиепископа са просто сентенции от Библията и от съчиненията на отците на църквата, но прилагани от Теофилакт към конкретните събития, показват, че те съответстват на неговите собствени възгледи.

«Архиереят — пише Теофилакт в едно от своите писма — не е виновен за тежкия живот на народа» (532. C), но той е отговорен не само за грешките на йереите, но и за «заблужденията на народа» (ὑπὲρ ... τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων), тъй като «от имащите благодатта на Светия дух се иска повече» (col. 332. C). Там, където не действат проповеди и увещания, според неговото мнение трябва да се прилага насилие. Самият Теофилакт е осъдил мнозина (col. 445. A) и както видяхме по-горе, е заплашил със смърт метежния разпопен поп, тъй като го смята за «обществено и държавно зло» (col. 516. C). Провинилият се, пише Теофилакт, трябва бързо и сурово да се накаже, тъй като в ненаказания «душата се прахосва» и такъв грешник повече заслужава милост от невинно претърпелия наказание (col. 317. B—C). «Против злото ударите и наказанието трябва да бъдат силни» (col. 425. A); като шията на многоглава хидра злото трябва да се гори с нажежено желязо, тъй като «слабо наказаните ние ще направим още по-лоши» и още по-дръзки (col. 425. A).

Затова задачите на църквата са големи и Теофилакт е загрижен за запазването на нейния авторитет. След като се скарал с епископа на Сердика, Теофилакт му пише, че не иска нашироко да се разглася тяхната кавга — необходимо е «да се потули кавгата, за да не се дава широк простор за страстите на народа»[67]. Към представителите на светската власт Теофилакт също постоянно се обръща с молби и увещания за оказване подкрепа на църквата. Когато чиновниците пренебрегнаха съветите ми и започнаха да обиждат духовенството, пише Теофилакт, от българите (всъщност от тукашните — ἐνταυθοῖ) «едни само се скриха, други пък и въстанаха, а на всички въобще трябваше да пати главата» (col. 397. D).

Но какво в такъв случай означават призивите на Теофилакт да се прекрати произволът на практорите, «да се постъпва мъдро», така че «българите да не роптаят»? В повечето случаи архиепископът има предвид собствените си материални интереси и интересите на църквата; друга причина според нас е убеждението му, че толкова непредпазлива политика може да доведе до големи опасности за византийското господство в България. Необходимо е да се пресече произволът, пише Теофилакт, за да «не изчезне най-накрая търпението на бедняците» (col. 425. C). Симптоматично е, че съветите за прозеждане на предпазлива политика в населените с чужди племена провинции на империята се дават именно от тези представители на

господстващата класа, които са били добре запознати с положението в тези райони — Кекавмен, Никулица, Теофилакт.

Представителите на многобройното византийско духовенство в България — висше, средно и отчасти и низшето — са били гърци. Те идвали от различни, често твърде отдалечени от България краища на империята и, разбира се, не знаели славянските езици. Архиепископ Йоан например произхождал от Пафлагония[68], Феодул — от Икония (Cedr., II, p. 611 et nota 15), Йоан Ламбин — от Крит (II, p. 658—659), а Теофилакт — от Евбея[69]. Следователно църковната служба те можели да водят само на неразбираем за основната маса от българското население гръцки език. Отгоре на това някои от тези епископи и свещеници били невежи и малкообразовани хора, неспособни нито да поддържат местната, нито да насаждат гръцката култура. Теофилакт пише, че епископът на Триадица му изпратил писмо, пълно с толкова грешки, че би предизвикало «смях и в хлапетата в училището» (col. 352. A).

Освен това анаграфевсите, практорите, съдиите, стратезите, катепаните, дуковете, инспекторите, упълномощените лица и пратениците на императора всички били гърци. Следователно, където и да отиде българинът — в църквата, в съда, в резиденцията на местните чиновници, при служителите на култа или при представителите на властта — навсякъде той чува само гръцки език и е бил длъжен да говори на него, за да може да го разберат. Нито администрацията, нито висшата църковна власт е изпитвала някаква необходимост от славянската писменост, която загубила своето значение в официалния живот на обществото[70].

Съдбата на културата се определя от социалните и политическите условия в живота на обществото. Чуждият политически гнет на по-развитата държава е имал за онова време същите последствия за местната култура, каквато има планомерната асимилация в условията на по-ново време. Друг въпрос е, че в България асимилацията е засегнала само господстващата класа, а народът е запазил своите културни традиции. Славянската култура обаче през XI—XII в. преживява в земите, подвластни на империята, упадък и непосредствената причина за него е чуждото робство.

Ние мислим, че в известна степен и по време на робството са се проявили и асимилаторски тенденции. Те, разбира се, не са били официална доктрина на държавата, но все пак са се осъществявали на практика от представителите на чуждата власт и на църквата.

По това време нации не е имало, но са съществували държави, имащи вече многовековни културни, битови, литературни и други традиции. Не е имало национално самосъзнание, но е съществувало достатъчно определено съзнание за своята народност, общност на езика, писмеността и културата. Такова съзнание през XI—XII в. едва ли е било чуждо и на самата империя, ядрото на господстващата класа на която се е състояло от гърци и за тях съвсем не е била чужда гордостта не само от своята образованост и богатство, но и от своята висока древна култура. Степента на развитие на народността съот-

ветства в известна степен и на съзнанието за своята етническа, културна и държавна принадлежност.

Чуждото господство навсякъде и във всички времена води до насилие над завоюваното население, потискане на неговата култура, влошаване на условията за нейното развитие. От гледна точка на завоевателите потискането на местната култура и обичаи винаги е било най-рационална политика и Византия по наше мнение не е правела изключение в това отношение.

По такъв начин завоюваната от византийците България постепенно е била включена напълно в системата на византийското управление. От десетилетие на десетилетие икономическото и военното значение на българските територии в системата на империята все повече нараствало. Затова и размерите на данъците и повинностите в България били особено високи. Към феодалния и фискалния гнет се прибавяла политическата и културната дискриминация, в условията на която произволът на официалните власти в България е приел крайно тежки за населението форми. Подобна политика е предизвикала и не е можело да не предизвика съпротива от страна на българския народ. Неговата борба против чуждите поробители не е прекъсвала в продължение на целия период на тяхното господство, като се е проявявала неоднократно в мощни антифеодални и народоосвободителни въстания, докато не е завършила с освобождаването на Североизточна България и образуването на новата българска държава.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ВТОРА ГЛАВА

1. Организация на управлението

[1] Симеон Метафраст и Логофет. Списание мира от бытия и летовник, изд. на В. Срезневски. СПб., 1905, с. 160.

[2] К. Иречек. История болгар. Одесса, 1878, с. 264.

[3] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 17, 18, 57, 104. Непонятно е защо Б. Т. Горянов («История Болгарии», I, с. 110) е готов да причисли Ф. И. Успенски — автор на концепцията за «автономията» — към нейните противници.

[4] В. Н. Златарский. Устройство Болгарии и положение болгарского народа в первое время после покорения их Василием II Болгаробойцею. SK, IV, 1931, с. 50, 56, 61—67; пак той. Политическото положение на Северна България през XI—XII в. ИИД, IX, 1929, с. 10, 28—29, 34; пак той. История, т. II с. 6, бел. 2; 7, бел. 2; 16, бел. 1; 26—28; 32—33; 41—43; 50—51 и др.

[5] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 225—229.

[6] Пак там, с. 225.

[7] Б. Панченко. ИРАИК, X, с. 296.

[8] П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. Сб. «Силистра и Добруджа», I, София, 1927, с. 158—159; пак той. История на българския народ, II. София, 1943, с. 1. Впрочем Мутафчиев погрешно смята, че Василий II е образувал темата Дирахий с Албания и Черна гора. Драч е бил стара византийска тема и Василий II само я е възстановил през 1005 г.

[9] F. Dölger. Забележка за «Устройство Болгарии. . .» на В. Златарски. EZ, 31, 1931, S. 444—445.

[10] G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State, p. 287—288.

[11] N. B. Jorga. Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation. Bucarest, 1934, p. 197—200 sq.

[12] N. Bănascu. La question de Paristrion ou conclusion d'un long débat. Byz., XIII, I, 1933; пак той. Fantaisies et réalités historiques. B yz., XIII, I, 1938; пак той. Unbekannte Stathalter der Themen Paristrion und Bulgarien. BZ, 30, 1929/30; пак той. Changements politiques dans les Balkans après la conquête de l'empire Bulgare de Samuel. «Bulletin de la section historique de l'Académie roumaine». X, 1929; пак той. Un problème d'histoire médiévale: création et caractère du second empire bulgare. Bucuresti, 1943; пак той. Les duchés byzantins. Bucarest. 1946; пак той. L'ancien état bqulgare et les pays roumaines. Bucarest. 1947.

[13] Между другото Н. Бънеску високо оценява далечната от обективността статия на славянофоба К. Р. Хефлер (C. R. von Höfler. Abhandlungen aus dem Gebiete der slavischen Geschichte. SKAW, phil.-hist. Classe, 95, I—IV, 1880, 233—234, 244—245), който обявява за «влашко» и въстанието през 1185 г., и Второто българско царство (вж. N. Bănescu. Un problème d'histoire médiévale. . . p. 85—93).

[14] П. Мутафчиев. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове. ГСУ, ист.-филол. фак., XXVIII, 5, 1932; пак той. Владетелите на Просек. Сб. БАН, I; пак той. Произходът на Асеновци. МП, г. IV, 4, 1928, пак той. Der Byzantinismus in der Mittelalterlichen Bulgarien. BZ, 30, 1929/30.

[15] Срв. N. Bănescu. Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube. BNJ, III, 1922, p. 289.

[16] N. Bănescu. Les duches. . . p. 7, 21, 25—38, 42. Югославските историци (HNJ, I, str. 301) също говорят за две теми, при което границите на темата «България», както те пишат, не са съвпадали с етническите граници.

[17] В. Златарски. Политическото положение. . . с. 8—10; пак той. История, II, с. 112.

[18] В. Златарски. История II, с. 16, бел. 1.

[19] Вж. например Д. Ангелов. История на Византия, I, с. 383; Г. Цанкова-Петкова. Югозападните български земи. . . с. 614, бел. 7; Ст. Маслев. Византийски оловни печати, с. 449. Срв. Σ. Κουγέας. Ἐπὶ τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος... «Ἑλληνικά», III, 1930, σελ. 459; Κ. Ἀμάντος. Παραδούναβον, ibidem, IV, 1931, 80.

[20] С. Лишев. Някои данни. . . с. 416—424.

[21] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 7.

[22] Й. Иванов. Български старини. . . с. 556.

[23] Вж. например Ив. Снегаров. История на Охридската архиепископия. София, 1924, с. 53—54.

[24] J. Ivanov. Le costume des anciens Bulgares. Premier recueil dédié à mémoire de Th. Uspenskij, 2. Paris, 1930, p. 328, pl. XLVII.

[25] Срв. В. Златарски. История, II, с. 33.

[26] «И прие той (Василий II — Г. Л.) техните (на българските «вождове» — Г. Л.) крепости и им оказа милостта си — пише Яхъя — и даде на всеки от тях длъжност според заслугите му. И остави за себе си силните крепости и назначи над тях управници от гърците и срина останалите» (В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца, с. 59). За българските архонти на малки административни райони вж. П. Мутафчиев. История, II, с. 7.

[27] Само едно писмо на Теофилакт (Meursio, № 34) дава основание да се предполага, че сред низшите местни чиновници е имало и българи.

[28] С. Лишев. Някои данни. . . с. 416, 420. Трябва да отбележим, че това тълкуване не се приема още от Й. Иванов («Български старини. . .», с. 556), който предпочита да изпусне въобще думата ὑπόσπονδος в своя превод на сигилия на Васнлий II. Н. Бънеску също смята, че ὑπόσπονδος в източника означава само «подчинен», «предал се на милостта на победителя» (p. 14).

[29] Вж. В. Златарски. История, II, с. 3—4 и сл.

[30] Leonis Diaconi. Historiae libri decem. Bonnae, 1828, p. 18.

[31] Към някои от тези примери любезно ни насочи А. П. Каждан.

[32] Acrop., I, Heisenberg, p. 18. 15—16. Вж. ibid., p. 210. 8—9; FRB, I, p. 311. 3—4.

[33] Й. Иванов. Български старини. . . с. 550, 556. Много рядко (вж. Cinn,.

p. 115. 19; 223. 2—6) ὑπόσπονδος е равнозначно на λίζιος — «ленник» — термин, с който се обозначавали князете и господарите, признали (често само формално) суверенитета на императора. Вж. G. Vernadskij. Relations byzantino-russes au XII siècle. Byz., XII, 1927, p. 269—276.

[34] Вж. Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 11—17; В. Златарски. История, II, с. 17 и сл.

[35] H. Gelzer. Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse. BZ, I, S. 254; F. Dölger. BZ, 31, S. 444.

[36] Вж. H. Gelzer. Op. cit., S. 250. Вероятно в края на XI в. автокефална е била и църквата на Солун (M. Gyóni. L'évêché vlaque, p. 155).

[37] B. Prokić. Zusätze in der Handschrift des Scylitzes, S. 37.

[38] Й. Иванов. Български старини. . . с. 557.

[39] Вж. например Cedr., II, p. 458, 462. Срв. Cec. Strat., p. 18. 9—10.

[40] Bibliothèque historique arménienne. . . trad. par M. E. Dulaurier. Paris, 1858, p. 35.

[41] Attal., p. 229, 234; Zonaras, col. 173; Симеон Метафраст и Логофет. Списание. . . с. 162.

[42] Acrop., I (Heisenberg), p. 18.

[43] Й. Иванов. Български старини. . . с. 555. Н. Бънеску се опитва да обясни ожесточеността на войните с България с това, че Самуил се е опирал на «румънски военни елементи, които били многобройни в планините» (N. Bănescu. Changements politiques. . . p. 51). Но би трябвало да се докаже още, че тези «елементи» действително са били толкова многобройни и че именно на тях се е опирал Самуил. Срв. M. Gyóni. L'oeuvre de Kékaumenos. . . p. 129 sq.

[44] Cedr., II, p. 468; B. Prokić. Zusätze. . . S. 33. Вж. също: Ф. И. Успенский. Охридская рукопись Иоанна Куропалата Скилицы, с. 7; τὸν Ἀρειανίτην κατεπάνω Βουλγαρίας προσονομάσας αὐτὸν ὑπέστρεψε.

[45] В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца, с. 59.

[46] Cedr., II, p. 434, ср. p. 347. Това сведение се поставя под съмнение от Конидарис (G. Konidaris. Zur Frage der Entstehung der Diocese des Erzbistums von Achrida und der Notitiae № 3 bei Parthey. «Θεολογία» XXX, 1959, S. 8).

[47] G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State, p. 268, n. 1; срв. пак той. Рецензия за L. Bréhier. Vie et mort de Byzance. Paris, 1947. BS, X, I, 1949, p. 72.

[48] Cedr., II, p. 347, 434, 475. А. Пападопулос—Керамевс. Сборник источников по истории Трапезундской империи. Спб., 1897, с. 84. 15 —19

[49] Най-основателен опит за опровергаване на мнението за възникването преди 976 г. на Западното българско царство предприема Д. Анастасиевич (D. Anastasijević. L'hypothèse de la Bulgarie occidentale. Recueil à la mémoire de Th. Uspenskij. Paris, 1930, p. 20—36). Като подхвърля на съмнение всички аргументи на своите противници, той всъщност не привежда нито един нов довод в защита на своята гледна точка. Авторът също се позовава на сведението на Скилица (p. 436) за въстанието на българите през 976 г. Що се отнася до сведението на Дуклянския презвитер за завоюването на Сърбия от Цимисхий, то то е много по-съмнително, отколкото отхвърляните от Анастасиевич факти (срв. F. Dölger. BZ, 31, 1931, S. 442—443). Известието на западните хроники за приемането на 23 март 973 г. в Кведлинбург на българско посланичество от Отон III Анастасиевич нарича «мъгляво» и приписва изпращането на това посланичество на Борис II, като доказва във връзка с това, че войната със Светослав е завършила през 973 или дори през 974 г. (D. Anastasijević. България 973 года. BS, III, 1931, с. 105—109). Б. Прокич не се съмнява, че посланиците при Отон III са изпратени през 969 г. от комитопулите, които обаче през 973 г. признават суверенитета на Византия и въстават против нея през 976 г., като освобождават отначало Западна. а след това и Източна България (Б. Прокић. Постанак једне словенске царевине у Маћедонји у X веку. ГСА, XXVI, Други разред, 46, 1908, с. 238, 249, 250—256, 259, 268, 282).

[50] Вж. П. Мутафчиев. История на българския народ, I. София, 1943, с. 369.

[51] Й. Иванов. Български старини. . . с. 557.

[52] G. Konidaris. Zur Frage. . . Tabellen.

[53] Срв. П. Мутафчиев. Пос. съч., с. 366—367, 369.

[54] Срв. N. Bănescu. Les duches. . . p. 47.

[55] Б. А. Панченко. Каталог моливдовулов. ИРАИК, VIII, 1903, с. 225. N. Bănescu. Les duches. . . p. 52; срв. В. Златарски. Политическото положение. . . с. 5.

[56] Й. Иванов. Български старини. . . с. 556, 558.

[57] Пак там, с. 555, 556, 561.

[58] Пак там, с. 561.

[59] G. Konídaris. Zur Frage. . . σελ. 13, Tabellen.

[60] Й. Иванов. Български старини. . . с. 557—560, 561—562.

[61] Пак там, с. 555.

[62] Пак там, с. 560.

[63] П. Мутафчиев, който отначало не включва Сердика в темата «България» («Съдбините на средновековния Дръстър», с. 158—159), по-късно признава своята грешка (пак той. История, II, с. 2). Вж. за това N. Bănescu. Les duches. . . p. 27—28.

[64] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 186—188.

[65] Пак там.

[66] Cedr., II, p. 483, 715, 716, 743; Bryenn., p. 102; Theophyl., col. 524. C; 2 Fol. Graec., f. 8v .

[67] N. Bănescu. Les duches. . . p. 137—138.

[68] Attal., p. 39. Двата печата (Н. Мушмов. Монетите и печатите, с. 15; ИБАИ, V, с. 225—239) принадлежат според мнениено на В. Лоран (V. Laurent. Bulletin de Sigillographie byzantine. Byz., V, 2, 1930, p. 600) на също такъв византийски «архонт на България Михаил» (може би Саронит, а не Борис Михаил).

[69] G. Schlumlerger. Sigillographie de l'empire byzantin, p. 240—241.

[70] Cedr., II, p. 543. Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 188.

[71] За труда на С. Кириакидис («Βυζαντιναὶ μελέται» II—V, Солун, 1937) ние знаем само от изложението на Бънеску («Les duches. . . p. 38—39), от анотацията в BZ, 31, 1931 и от рецензията на К. Амандос («Ἑλληνικά», XI, 1939. σελ. 258—259.)

[72] N. Bănescu. Les duches. . . p. 39—40.

[73] Cedr., II, p. 527; Anna, I, p. 198.

[74] N. Bănescu. Les duches. . . p. 40—41.

[75] Ив. Дуйчев. Приноси към средновековната българска история. «Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей». София, 1940, с. 197.

[76] Ал. Лавърский. Афонские грамоты. ВВ, IX, 1902, с. 126. Д. Дечев убедително локализнра тази тема по река Места, като доказва, че в нейния състав са влизали бившите областн на Западното българско царство Неврокоп и Разлог. Според мнението на Д. Дечев темата Смолян е била образувана веднага след завоюването на България (Д. Дечев. Где сѫ живѣли смолѣнитѣ? «Сб. в чест на В. Златарски» с. 50, 52).

[77] Theophyl., col. 532. D—533. A. Вероятно «темата» Охрид се е разделяла на няколко района — Теофилакт нарича Мокра «тмима» (τὸ τμῆμα — част) на Охрид (ibid., col. 484 .C). Симеон («Писмата. . .», с. 34, бел. 3) съвсем произволно идентифицира «темата Охрид» с цяла Западна България.

[78] Вж. заб. 71

[79] G. Konídaris. Ἡ πρώτη μνεία τῆς ἐπισκοπῆς Βαρδαριωτῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Θεσσαλονίκης. «Θεολογία», 23, 1952, πίναξβ.

[80] Ibid., σελ. 89—90.

[81] 2 Fol. Graec., f. 7v ; Theophyl., col. 413.

[82] Вж. Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 224; Сг. Маслев. Византийски оловни печати, с. 449—450; В. Златарски. История, II, с. 12.

[83] Ив. Дуйчев. Проучвания. . . с. 38.

[84] Пак там; Ст. Маслев. Византийски оловни печати, с. 448.

[85] Пак там, с. 450.

[86] Ф. И. Успенский. Мнения и постановления, с. 3, 20—21. Вж. също: К. Setton. On the importance of the land tenure, p. 251. Г. Щатмюлер погрешно от-

нася образуването на тази тема в средата на XI в. (Op. cit., S. 144). Обединението очевидно е станало между 1027 и 1043 г., тъй като съгласно хрисовула от 1027 г. през същата година още е съществувала специалната тема Пелопонес (F. Dölger. Regesten, II, № 826).

[87] Житие Милетия Нового (изд. В. Г. Васильевского), с. 53, 59, 60; вж. G. Schlumberger. Sigillographie. . . p. 188—190.

[88] Μιχαηλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α', σελ. 177. 24, 29; Β', σελ. 82.16.

[89] Симеона Метафраста и Логофета. Списание. . . с. 161.

[90] G. Schlumberger. Sigillographie. . . p. 240.

[91] Zonaras, col. 172.

[92] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 223, заб. 4.

[93] N. Bănescu. Les duches. . . p. 135. Срв. R. Guilland. Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. REB, XV, 1957, p. 13.

[94] I. Swiencickyi. Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow. «Сб. в памет на П. Ников», с. 439—440, № 11.

[95] Срв. N. Bănescu. Les duches. . . p. 135. Н. Бънеску въобще е готов да постави под съмнение този моливдовул (ibid., p. 126). Срв. В. Златарски. История, II, с. 141.

[96] В. Лоран (V. Laurent. Le thème byzantin de Serbie au XI siècle, REB, XV, 1957, p. 189—190) смята, че тук се говори за Сърбия. За критиката на този възглед вж. G. Ostrogorsky. History. . . p. 277, n. 1. Ф. Дьолгер, напротив, пише, че след статията на Лоран съществуването на темата Сърбия е réalité incontestable (BZ, 51 (I), 1958, S. 201—202).

[97] V. Laurent. Op. cit., p. 189—190.

[98] К. Н. Юзбашян. «Варяги» и «прония» в сочинении Аристакеса Ластивертци. ВВ, XV, 1959, с. 21, 23—24. Според мнението на автора споменатите печати може да принадлежат на Константин Пафлагон, а не на Константин Диоген.

[99] Някои примери вж. в. К. Ἀμάντος. Βολερόν. «Ἑλληνικά», II, 1929, σελ. 124—126.

[100] NE, 13, 1916, σελ. 10. На същото място има писмо на Георги Торник до Андроник Комнин и друго писмо до «дъщерята на багренородната кесариса господарката Ана Ирина» (ibid., p. 7). Вж. К. Ἀμάντος. Κεφαλληνιακα ἐπώνυμα. «Ἑλληνικά» X, 1937—1938, σελ. 117—119. В. Златарски («История, II, с. 390) смята, че Андроник е бил дук на Браничево в края на 1152 и началото на 1153 г.

[101] За раздробяването на темите в Епир през XIII в. вж. Д. Ангелов. К вопросу о правителях тем. . . с. 61. Вж. също: А. П. Каждан. ВВ, XV, 1959, с. 223, заб. 6. Срв. Д. А. Zakythenos. Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει. ΕΕΒΣ, 17, 1941, σελ. 208—274 (недостъпно за нас). Вж. F. Dölger. BZ, 42, 1942, S. 327.

[102] Срв. V. Laurent. Le thème byzantin. . . p. 190.

[103] Съгласно продължителя на Теофан още през IX в. Никифор I е дал на някой си Вардани Турок за управляване (под попечителство — πρόνοιαν) наведнъж пет източни теми (Theoph. Cont., p. 6. 13—18). Вж. също: De velitatione bellica. Bonnae, 1828, p. 186. 12—14).

[104] Вж. В. Златарски. История, II, с. 534; срв. N. Bănescu. Les duches. . . p. 173—174.

[105] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 228—230.

[106] В. Златарски. Устройство Болгарии, с. 57; срв. бел. 40. Според мнението на автора («История, II, с. 14) Сирмий е бил част от «България», а не отделна тема.

[107] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 7, 25—38, 129.

[108] В. Златарски. История, II, с. 16, бел. 1; срв. Б. Т. Горянов. История Болгарии, I, с. 111.

[109] П. Ников. Към историята на северозападните български земи. СпБАН, кн. XVI, клон на ист.-филол. и филос. дружество, 9, 1918, с. 43.

[110] П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър, с. 159; авторът я нарича също и «тема на крайдунавските градове» («История», II, с. 2).

[111] G. Ostrogorsky. History. . . p. 277; срв. картата: «Basil II-s empire».

[112] V. Laurent. Le thème byzantin. . . p. 188.

[113] В. Златарски («История», II, с. 6) смята, че Константин Диоген е бил преди това архонт на Белградската област.

[114] Срв. Zonaras, col. 252: τῶν παριστρίων πόλεων ἄρκοντες.

[115] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 229, заб. 3.

[116] В. Златарски («История», II, с. 494) доказва, че Вотаниат е бил само помощник на Апокап, и обръща внимание на една съществена подробност — Аталиат, който е първоизточник за продължителя на Скилица, говори само за един архонт (ἐπάρκοντος) на градовете по Дунава — Апокап, — а не за двама.

[117] В. Златарски. История. II, с. 116, 493—494.

[118] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 32—36; пак той. Changements. . . p. 71; пак той. Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube. BNJ, III, 1922, p. 292 (Сирмий се признава само като географско понятие).

[119] П. Мутафчиев. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове. ГСУ, XXVIII, 5, 1932, с. 44.

[120] Срв. Attal., p. 38—49; Cedr., II, p. 602. Вж. за това N. Bănescu. Les duchés. . . p. 29—33.

[121] В. Златарски. История, II, с. 113, бел. 1.

[122] FRB, I, I, p. 174. 18. Вж. също: Anna, II, p. 295: παρίστρας Βουρανιτζόβης.

[123] Joannis de Thurocs. Chronica Hungarorum, ed. Schwandther. Vindobonae, I, 1766, p. 145; срв. Anna, I, p. 26—27, 233; II, p. 270.

[124] Доводите на Н. Бънеску (op. cit., p. 36—37) против това мнение ни се струват неубедителни. Срв. N. Bănescu. Les premiers témoignages, p. 296. Вж. също: R. Guilland. Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin. REB, XV, 1957, p. 16.

[125] В. Златарски. История, II, с. 391.

[126] NE, 13, 1916, 7—10.

[127] Б. Панченко. ИРАИК, VIII, 1902, с. 225, № 66 (67); A. D. Mordtmann. Μολυβδόβουλλα Βυζαντινὰ τῶν ἐπαρχιῶν Εὐρώπης. «Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος» XVII, 1886, σελ. 144.

[128] В. Н. Златарски. Политическото положение. . . с. 10, 29. Срв. N. Bănescu. Les duchés. . ., p. 52, 59.

[129] Т. Герасимов. Византийски оловни печати, с. 170, 172; N. Bănescu, P. Papahagi. Plombs byzantins découverts à Silistrie. Byz., X (2), 1935, p. 603.

[130] В. Златарски. Политическото положение. . . с. 29; пак той. История, II, с. 154—155.

[131] Т. е. архонт на целия Паристрион. Срв. същото сведение на Скилица, че Кекавмен разбил русите, завръщащи се след неуспешния поход срещу Константинопол и спрели по пътя си в Черноморското крайбрежие на Северна България, «в предадената му (за управление) област, в крайбрежните села под негова власт» (εἰς τὴν λακοῦσαν αὐτὸν ἀρκήν. . . τα ἀγκίαλα τῆς ὑπ'αὐτὸν ἀρκῆς κωρία) (ibid., p. 555).

[132] В. Златарски. Политическото положение. . . с. 9—10; пак той. Една датирана приписка на гръцки от срѣдата на XI вѣкъ. BS, I, 1929, с. 27.

[133] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 227, заб. 4; В. Златарски. История, II, с. 156, бел. 2.

[134] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 98 sq. Срв. също: В. Бешевлиев. Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. ИБАИ, XX, 1955, с. 283, 285—287, 291; Ст. Михайлов. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., с. 77, 80—83, 97.

[135] Т. Герасимов. Византийски оловни печати от Плиска, ИБАИ, XIV, 1943, с. 170—171. Авторът отбелязва като «аномалии» споменаването на стратезите покрай управниците на теми, но, както вече казахме, те са могли да бъдат стратези, имащи под своя власт не район, а само град, крепост с гарнизон, а управниците — управници на по-малки териториални единици, на които се е разделял Паристрион. В. Бешевлиев (пос. съч., с. 287) свързва разрушаването на Плиска само с набезите на номадите.

[136] Т. Герасимов. Византийски оловни печати. . . с. 170—190.

[137] Пак там, с. 170—180.

[138] N. Bănescu, P. Papahagi. Plombs byzantins. . . p. 603.

[139] Т. Герасимов. Византийски оловни печати. . . с. 172—180; Ст. Мас-

лев. Византийски оловни печати, с. 445—450; N. Bănescu, P. Papahagi. Plombs byzantins. . . p. 601—606.

[140] Срв. V. Laurent. Op. cit., p. 186.

[141] Ibidem.

[142] Cedr., II, p. 468. B. Prokić. Zusätze. . . S. 33. Ив. Дуйчев (Проучвания. . . с. 26) прави твърде правдоподобното предположение, че Давид Арианит е бил внук на метежния васал на Василий II — управителя на Иверия, и е попаднал в Константинопол след ликвидирането на въстанието като заложник. Очевидно в политиката на византийските императори по отношение на знатните лица на завоюваните народи е имало известна закономерност — докато българските боляри и членовете на царското семейство са били управници и военачалници на Изток (по-специално в Армения и Иверия), арменски и грузински пълководци са изпълнявали своята служба в България.

[143] Очевидно така мисли и Н. Бънеску (N. Bănescy. Les duchés. . . . p. 119—120, 124—126).

[144] R. Guilland. Etudes sur l'histoire administrative de Byzance. Reb, VIII, 1951, p. 43—51.

[145] Вж. например: F. Dölger. BZ, 31, 1931, S. 444.

[146] Вж. Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 345, 346. В. Златарски. История, II, с. 6—13.

[147] Симеона Метафраста и Логофета. Списание. . . с. 160.

[148] В. Р. Розен. Император Василий Болгаробойца, с. 59.

[149] Ив. Велков. Един тухлен надпис на Бабини Видини кули. ИБАИ, XVII, 1950, с. 118—119.

[150] Вж. например NHJ, I, str. 301, 302, 307.

[151] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 186.

[152] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 169.

[153] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 72—74.

[154] G. Ostrogorsky. History. . . p. 293.

[155] Вж. например MM, VI, p. 122 (акт от 1186 г.): на практорите на темите, пише там, помагат местните чиновници «било то (практори) логариаст или катепан» (κἂν λογαριαστὴς τούτων εἴη κἂν κατεπάνω). Вж. Ст. Маслев. Византийски оловни печати, с. 448; Д. Ангелов. К вопросу о правителях тем в Эпирском деспотате и Никейской империи. BS, 12, 1951, p. 61—62; G. I. Theokarides. Κατεπανίκια τῆς Μακεδονίας. Thessalonique, 1954 (недостъпно за нас). За този труд вж.: V. Laurent. REB, XII, 1954, p. 289—290. Срв. F. Dölger. Beiträge. . . S. 89; М. Ласкарис. Ватопедската грамота на цар Иван Асен I. София, 1930, с. 5, 38; срв. П. Петров. О титулах «севаст» и «протосеваст». ВВ, XVI, 1959, с. 53, заб. 13.

[156] G. Ostrogorsky. History. . . p. 325—326.

[157] Срв. D. A. Zakythenos. Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ ἐπαρχιακῆς δοιοικύσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει. ΕΞΒΣ, 17, 1941, σελ. 208—274; F. Dölger. BZ, 42, 1942, 327. Д. Ангелов («К вопросу о правителях тем», с. 62) стига до сходни изводи, но датира началото на развитието на тези явления по времето на последните Комнини.

2. Чиновничество

[1] През XII в. терминът «катепан» е означавал вече дребен чиновник в темата. Вж. MND, p. 90.

[2] В. Златарски. Наместници-управители на България. Срв. пак той. История, II, с. 534.

[3] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 150—151, 156; M. N. Adontz. L'archevêque Théophylacte et le Taronite. Byz., XI, (2), 1936.

[4] В. Златарски («Наместници-управители. . .», с. 373; «История», II, с. 254—256, 534) не смята Йоан Комнин за дук на България, а само Йоан Дука, като отнася времето на управлението на последния за 1090—1092 г. Н. Бънеску («Les duchés. . . », p. 156—159) не признава за дук на България и Йоан Дука, като го обявява само за «съдия на темата»; според неговото мнение Йоан Комнин е бил само влиятелно лице (член на императорското семейство), от което

Теофилакт е търсел подкрепа (N. Bănescu. Op. cit., p. 159—160). Н. Бънеску забравя, че дуковете са имали и съдебни права. И двамата автори не са достатъчно внимателни към другите писма, от които следва, че Йоан Комнин е набирал войници в темите на България, заповядвал е на местните чиновници, давал е данъчни привилегии. Не е прав В. Златарски, като смята, че Йоан Дука е управлявал България през 1090—1092 г. едва след като е оставил поста дук на Драч. Той е бил назначен за дук на Драч от Алексий I, заемал е този пост в продължение на 11 години (очевидно с прекъсвания) и е бил отзован първия път като дук на флотата за войната с емира на Смирна Чаха през есента на 1090 г. (Anna, I, p. 368) и вори път — през есента на 1092 г. пак за военни действия против Чаха (Anna, I, p. 425). В. Златарски («История», II, с. 255—256) пише за второто отзоваване на Йоан Дука като за отзоваване «от България», тогава когато от Ана Комнина ясно е казано — «от Епидамн». Следователно Йоан Дука през първата експедиция против Чаха се е върнал в Драч, без да е загубил своята длъжност, и чак през лятото или есента на 1092 г. той е сменен от Йоан Комнин, който скоро след това безуспешно и очевидно несправедливо е бил обвинен от Теофилакт в измяна (Anna, I, p. 412). Ние се съмняваме в правилността на датировката на Ф. Дьолгер («Regesten» II, № 1159, 1160) за «измяната» на Йоан Комнин в 1091 г. Впрочем Ф. Дьолгер смята нерешен въпроса и за характера, и за времето на службата на Йоан Дука и на Йоан и Константин Комнини; той предлага между другото поправка в текста на Ана — там, където се говори за продължителността на службата на Йоан Дука (вместо ἐνιαυτοὺς δέκα πρὸς τῷ ἑνί, т. е. «единадесет години» — μῆνας δέκα προς τῷ ἐνιαυτῷ ἑνί, т. е. «една година и десет месеца» (BZ, 37, 1937, S. 533—535. Срв. M. Adontz. Op. cit., p. 585—586; A. Leroy-Molinghen. Les deux Jean Taronite de l'«Alexiade». Byz., XIV, 1, 1939, p. 150—152. Вж. също заб. 10). На нас ни се струва, че сведението за Йоан Дука и Йоан Комнин ще стане по-понятно, ако допуснем, че и единият, и другият са били управници и на Драч, и на България едновременно. Това предположение се потвърждава от две други писма до Йоан Дука, в които Теофилакт съжалява, че адресатът е напуснал пределите на България, за да отиде «в по-южните области», но ги е напуснал временно — архиепископът чака неговото завръщане и го моли отново да му даде село Могила и да окаже подкрепа на роднините на Теофилакт на остров Евбея (в Еврип) (col. 312, 524). Йоан е можел да изпълни тези молби само като е заемал едновременно поста управител на Драч и на България и на длъжността командващ флотата, която частично е имала база на остров Евбея. Интересно е второто писмо на Теофилакт със същия сюжет (за село Могила), адресирано «до сина на севастократора» (col. 533. D). Както и в писмото до Йоан Дука, Теофилакт нарича своя адресат произхождащ от «рода Дука». Ние мислим, че адресатът и на това, и на другото писмо е бил един и същ — Йоан Дука.

[5] За значението на титлата «севаст» (и между другото за съдебните пълномощия на притежателя ѝ) вж. П. Петров. О титулах «севаст» и «протосеваст» в средневековом Болгарском государстве. ВВ, XV, 1959, с. 52—64; там е и литературата по въпроса.

[6] N. Bănescu. Les duchés. . . p. 159—160.

[7] В. Златарски. Наместници-управители. . . с. 371—387. Срв. за това N. Bănescu. Les duchés. . . p. 159. Работата е в това, че от осем писма, написани «до сина на севастократора», само в две от тях (Lamio, № 7 и № 8) (?) е посочено името Йоан и в едно (Meursio, № 68) — името на неговия роден брат «дука на Верея Константин» (вж. също: Finetti, № 8 — за управителите на Верея). В. Златарски смята Верея за столица на България по това време, а следователно и дука на Верея Константин за управител на България, тъй като всички останали писма «до сина на севастократора» свидетелстват, че техният адресат е управлявал именно България. Но изводът за преместване столицата на България по време на византийското владичество е твърде съмнителен. С. Кириакидис («Βυζαντιναὶ μελέται» II—V. Thessalonique, 1939, p. 231) установява времето на управлението на Константин в специалната тема Верея през 1081—1111 г.

Ние мислим, че Верея действително е била самостоятелна тема и от писмата «до сина на севастократора» седем правилно се отнасят до Йоан като управител на България.

[8] Theophyl., col. 516. D. 517. A—B. Ф. Дьолгер (рецензия за «Prolégomènes» на Алиса Леруа-Молинген. BZ, 39, 1939, S. 217) не се съмнява, че адресатът на писмата е бил управител на България.

[9] Н. Бънеску («Les duchés. . .», p. 157—158) зачертава Никифор Вриений от списъка на дуковете на България главно защото Ана Комнина не пише за тази длъжност на своя мъж.

[10] Ср. Theophyl., col. 428. A—C. Писмото е до: Τῷ Βρυεννίῳ τῷ συμπενθέρῳ τοῦ βασιλέως. Симеон («Писмата. . .», с. 109, 111) го отнася обаче до младия Вриений (големия син на адресата — съпруга на Ана Комнина), като смята τῷ συμπενθέρῳ τοῦ βασιλέως за прибавка на преписвача. Има още едно писмо на Теофилакт (Meursio, № 50, col. 468. A—C), надписано «до Дука на Драч Вриений» и изпълнено с похвали и благодарности за адресата. Ние мислим, че и то е изпратено на младия Никифор. В такъв случай закономерно е предположението, че управлявайки България, Вриений едновременно е управлявал и Драч. Потвърждение за това може да се види и в писмото до Мария Дука, в което Теофилакт пише, че пътуването до Принкипо «(не) му е разрешено от осъществяващия наблюдението и ръководството на нашите (работи) севаст и претор на Драч» (col. 504. A. Вж. Симеон. Писмата. . . , с. 181, 187), който е можел да осъществява такова наблюдение на работите на архиепископията, имайки естествено власт в България. Между другото от това писмо може да се заключи, че титлата управител на тема се е приравнявала с титлата претор, което на Н. Бънеску му се струва за невероятно (N. Bănescu. Les duchés. . . , p. 153). Ср. К. Ἀμάντος. Κεφαλληνιακὰ ἐπώνυμά «Ἑλληνικά», X, 1937—1938, σελ. 119. Вж. също: A. Heisenberg. BZ, 10, 1901, S. 349.

[11] Вж. например Meursio, № 24, 30, 34, 43 и др. Значението на титлата и длъжността на дука постепенно е намалявало, но можем да се съгласим с Дьолгер (BZ, 45, 1953, S. 474), че обемът на пълномощията на дука не е превишавал компетенцията на предишния стратег вече в края на XII в., но не и в неговото начало. През XIII в. военните функции на местните управници (включително и на дука) са преминали в ръцете на великия доместик (Д. Ангелов. К вопросу о правителях тем, с. 64—65).

[12] PG, t. 138, col. 616. A—B.

[13] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 187—190.

[14] В. Златарски. Моливдовул на Самуила Алусиана. ИБАИ, т. I, с. 96—97.

[15] Я. Ферлуга. Византийска управа у Далмации, с. 107.

[16] N. Bănescu. Les duchés. . . , p. 126—127 sq.

[17] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 189—190, 352.

[18] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 187, 188. Вж. Theophyl., col. 530. (Стратегът архонт на Преспа помогнал отново да се възбуди вече отдавна решено съдебно дело).

[19] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 190; II, p. 191, 195.

[20] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 190; Ψελλος MB, V, σελ. 276.

[21] Theophyl., col. 432. D—433. B. За село Еклисии вж. с. 80 и сл.; за неговата локализация вж. В. Златарски. История, II, с. 276, бел. 2.

[22] G. Konidaris. Ἡ πρώτη μνεία. . . , σελ. 89—90; вж. също: В. Златарски. История, II, с. 276, бел. 2. Вж. и сл. заб.

[23] Theophyl., 469. B—C. В. Златарски (пос. съч. с. 505) смята, че става дума за празника на св. Ахил на 15 май и за предполагания църковен събор на Охридската архиепископия в град Преспа. Може би тези «архонти» на Преспа и Вардар да са били «подстратези» на катепана, за които споменават хронистите (Cedr., II, p. 527—528; Anna, I, p. 198), но може и те да са били начело на още по-малки териториални единици, на каквито са се разделяли самите теми на катепаната — такива например като Мокра, наричана от Теофилакт част (τμῆμα) на Охрид.

[24] В. Златарски. Пос. съч., с. 311—314.

[25] През XIII в. стратегът на темата навсякъде е можел да изпълнява функциите на практор и на анаграфевс, макар че невинаги това е било прякото му задължение. Вж. Д. Ангелов. К вопросу о правителях тем, с. 67—71, срв. с. 60.

[26] Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀχρίδος, σελ. 243.
[27] Ibid., σελ. 242, 244, 246; Epirotica saeculi XIII, p. 298.
[28] D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 52.
[29] F. Dölger. Beiträge. . . S. 72 f.
[30] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 352; вж. Jus, I, p. 160.
[31] В. Макушев. История болгар в труде К. О. Иречека. ЖМНП, ч. 196, март 1878, с. 288 и сл.
[32] MND, p. 90: κατὰ Χώραν πρακτόρων δουλικῶν φημι κατεπάνων.
[33] Theophyl., col. 432. C; 516. В. В. Златарски («История», II, с. 284 и сл.) смята Иасит за главен практор на България. За рода на Иаситите вж. К. Α(μάντος). Ἰασίτης-Διασίτης. «Ἑλληνικά» III, 1930, σελ. 208—209; срв. V. Laurent. Ἰασίτης-Διασίτης ibid., σελ. 529—531.
[34] Jus, II, p. 454. 7; MM, V, p. 122.
[35] Н. Скабаланович. Византийское государство и церковь, с. 189—190.
[36] MM, VI, p. 122; G. Stadtmüller. Op. cit., S. 294—295.
[37] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 144—145, Anm. I; S. 289; вж. Tafel-Thomas. Urkunden. I, S. 248—278. 464—468; срв. F. Dölger. Regesten, II, № 1647 и Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 189—190.
[38] Eustathii opuscula, p. 322, 358 etc.
[39] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Β', σελ. 83, 99, 105 κτλ.
[40] Впрочем още в Псел (SM, II, p. 108. 5—6) се срещат: φιλανθρωπότερον ἀπογράψεσθαι, т. е. да се направи опис на имуществото.
[41] Theophyl., col. 528. С. В. Златарски («История», II, с. 311) невярно превежда този технически термин. Срв. Симеон. Писмата, с. 213. В ръкописа 2 Fol. Graec. f. 12v: Εὐμάθιον вместо Εὐμάλλον.
[42] K. M. Konstantopoulos. Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα JIAN, V, 1902, p. 107, № 119. Вж. неговата рецензия за V. Laurent. Bulletin de Sigillographie Byzantine. Byz., V, fasc. 2, 1929—1930. — «Ἑλληνικά» III, 1930, σελ. 562—563; V. Laurent. Op. cit., p. 586.
[43] Σ. Εὐστρατιάδης. Ἱστορικὰ μνημεῖα. . ., σελ. 381. Ф. Дьолгер («Beiträge. . .», S. 89) предполага, че терминът ἀπογραφεύς се появява за първи път в акта от 1175 г. (MM, V, p. 317) и в Никита Хониат през 1189 г. (Nic. Chon., p. 526).
[44] Вж. Schatzkamm., № 65. 2: исокидикът на Никита Андзас е бил съставен ἐν τῇ διοικήσει Βολεροῦ καὶ Στρυμόνος θέματος Στρυμόνος καὶ Σαβαλτείας. Ф. Дьолгер (ibid., S. 183) смята тази тема само за част на диикисиса и поддържа мнението за постоянно прекрояване на темите в империята. Около 1083 г. (TGP, p. 12. 32) Завалтия е била банда, а Волерон и Тесалоники — теми (ibid., p. 10. 32; 11. 30—31).
[45] Lavra, № 32. 1—7, 23—25. F. Dölger. Regesten, II, № 1044. С. Евстратиадис вероятно погрешно нарича веднъж Катафлорон ἀντιγραφεὺς (Σ. Εὐστρατιάδης. Op. cit., σελ. 361, № 63).
[46] Σ. Εὐστρατιάδης. Op. cit., σελ. 362, № 72.
[47] F. Dölger. Regesten, II, № 1217.
[48] R. Guilland. Etudes. . . , REB, XV, p. 25.
[49] Вж. F. Dölger. Beiträge. . . , S. 88; пак той. Рецензия, BZ, 36, 1936, S. 159—160.
[50] Nic. Chon., p. 526. Ср. С. Лишев. Третият кръстоносен поход. . . , с. 214.
[51] F. Dölger. Op. cit., S. 82. Според наблюденията на Д. Ангелов («К вопросу о правителях тем. . .», с. 71) в Македония и Епир през XIII в. е имало само такива временно назначени анаграфевси.
[52] Вж. MND, p. 35, 36, където на два пъти е казано: «анаграфевси и други практори».
[53] Н. Скабаланович. (пос. съч., с. 187, заб. 2) отбелязва, че Псел различава κριτής и δικαστής (последният е водел финансите на темата), но пак при него се срещат и двата термина като синоними (SM, II, p. 299).
[54] Cec. Strat., p. 98; ср. ibid., p. 7. 5—7; 14. 21—22.
[55] V. Laurent. Les bulles mètriques. «Ἑλληνικά» VII, 1934, σελ. 290, № 642.
[56] Ibid. «Ἑλληνικά» V, 1932, σελ. 409, № 391.

[57] Ibid. «Ἑλληνικά» VI, 1933, σελ. 220, № 530.

[58] F. Dölger. Beiträge. . . S. 61.

[59] Казано иначе, между «царските» и «държавните» владения тук, струва ни се, не се прави разлика. Впрочем в това писмо отнимаемите земи са определени като принадлежащи на «страната на секрета». Но какво е на «императорските имущества» или на τοῦ γενικοῦ — не е посочено. Срв. MM, VI, p. 4—5: императорски = държавни земи.

[60] През XIII в. функциите на темния съдия се изпълнявали от управителя на темата (Д. Ангелов. К вопросу о правителях тем, с. 71).

[61] Theophyl., col. 516. B. В издадения от Ж. Мин текст думите ἐν πραιτορίῳ са пропуснати, но още Ф. И. Успенски пише, че лошо читаемото в ръкописа място трябва да се възпроизведе именно така. Това се потвърждава и от будапещенския ръкопис, където ἐν πραιτορίῳ е написано също така ясно, както и целият текст (2 Fol. Graec., f. 6v. 24).

[62] J. Verpeaux. Contribution à l'étude de l'administration byzantine: :ὁ μεσάζων BS, XVI, 1955, c. 283. Срв. също: H.-G. Beck. Der byzantinische «Ministerpräsident», BZ, 48 (2), 1955, S. 309—338; F. Dölger. BZ, 49 (1), 1956, 203. Всички тези автори са близки в мнението си за съдържанието на тази титла и пишат само за нейното висше значение, като не отстъпват в основното от изводите на Н. Скабаланович (пос. съч., с. 178 и сл.), макар че на μεσαζόντες — като на провинциални дребни чиновници — да посочва още Симеон («Писмата. . .», с. 204).

[63] J. Verpeaux. Op. cit., p. 283.

[64] Ф. И. Успенски. Византийский табель о рангах. ИРАИК, III, с. 135.

[65] Σπ. Λάμπρος. Ὁ Βιενναῖος κῶδιξ «Phil. gr. CCCXXI. NE, 13, 1916, σελ. 14.

[66] Вж. за това с. 50 и сл.

[67] Ст. Маслев. Византийски оловни печати, с. 455.

[68] Вж. например Lavra, № 28. 90—91, № 36. 61—62: δουκῶν κατεπάνω, στρατηγῶν καὶ τῶν ἀντιπροσωπούντων αὐτοῖς.

[69] По думите на Хониат същият Каматир «обикалял из провинциите и с уреждането на данъците събрал своето огромно богатство» (Nic. Chon., p. 13—14). По-подробно за рода на Каматирите вж. В. С. Шандровская. Григорий Каматир и его печать в собрании Государственного Эрмитажа. ВВ, XVI, 1959, с. 173—182. Широко разпространено е било мнението, че службата в провинцията е неизгодна. Но едва ли е било вярно това толкова общо разсъждение. Всичко е зависело от вида на поста и от доходността на мястото. Мелетий например е утешавал отзования в столицата претор на Елада и Пелопонес с това, че той отново ще получи стария си пост («Житие Мелетия Нового», изд. В. Г. Васильевского, с. 59). Псел в отговор на молбата на някакъв съдия, който го моли да ходатайства да го преместят в столицата, пише, че за «най-добрите теми» «най-добрите» водят борба, а за молителя е вече щастие, че е получил и «средна» (SM, II, p. 302—303).

[70] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Β', σελ. 105.

[71] Срв. Г. Острогорский. К истории иммунитета, с. 97; HNJ, I, str. 309.

[72] Вж. за това с. 238 и сл.

[73] Вж. за това G. Kolias. Amter- und Würdenkauf im früh- und mittelbyzantinischen Reich. Athen, 1939, S. 106—111, 113—116.

[74] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 73—74. Ср. Н. Скабаланович. Пос. съч. с. 169—170, 285—286. Съгласно писмото на Псел до тракийския съдия (или стратег) дребните длъжностни лица той трябва да подбира сам на място (SM, II, p. 301—302). За същото пише и Теофилакт (col. 477. C—D).

[75] По-подробно за произвола на византийското чиновничество в България вж. в нашата статия «Налоговая политика Византии в Болгарии в XI—XII вв.» ВВ, X, 1956, с. 101—108.

[76] Срв. М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика, с. 63—64.

3. Данъци и повинности

[1] Г. Г. Литаврин. Налоговая политика Византии в Болгарии, с. 81—100.

[2] Ненапразно Никифор Вотаниат, като предоставя данъчни привилегии на Ивирон, специално уговаря, че не трябва монасите да бъдат облагани под предлог, че са «другоезични» (Schatzkamm., № 5. 49). Според мнението на Д. Ангелов («История на Византия», I, с. 390) още по времето на Михаил IV българите са се намирали в по-неблагоприятни условия в сравнение с другите поданици на империята. Съгласно Т. Щатмюлер (Op. cit., S. 145) данъчният гнет в гръцките земи е отслабнал по времето на Комнини и династията Ангел и основната му тежест е легнала върху населението от чуждоплеменните провинции на Византия. Срв. П. Мутафчиев. История, II, с. 8—11.

[3] За поправката в текста на ръкописа на това място вж. с. 313.

[4] Й. Иванов. Български старини. . . , с. 555.

[5] Й. Иванов. Български старини. . . , с. 555, бел. 1.

[6] В. Г. Васильевский. Материалы. . . , ЖМНП, ч. 210, 1880, с. 369.

[7] G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . . , S. 54.

[8] G. Ostrogorskij. Pour l'histoire. . . , p. 311—312.

[9] Вж. F. Dölger. BZ, 31, 1931, S. 443—444.

[10] A. Andréadès. Deux livres recents sur les finances byzantines. BZ, 28, 1928, 310, 1. Югославските историци (HNJ, I, str. 298) считат икомодия («икодомий») за задължение «да се строят къщи».

[11] F. Dölger. Zum Gebührenwesen der Byzantiner. Etudes dédiées à la mémoire A. Andréadès. Athènes, 1939, p. 35—39.

[12] М. Ласкарис. Ватопедската грамота. . . , с. 42—43; срв. с. 53.

[13] А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . , с. 119.

[14] В. Златарски. История, II, с. 24.

[15] С. Лишев. Някои данни. . . , с. 424—425.

[16] J. Bompaire. Sur trois termes de fiscalité byzantine. BCH, 80, 1956, p. 627, 631. Между другото до този извод стига и Ф. Дьолгер, като временно отстъпва от своето предишно обяснение (F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 56).

[17] Голямото значение на икомодия е било свързано според мнението на Ф. Дьолгер (BZ, 31, 1931, S. 445) с натуралната форма на данъците в България.

[18] Впрочем заплащането на икомодия на феодала не е толкова невероятно, както мисли С. Лишев («Някои данни. . .», с. 424); селяните на архиепископията едва ли са били напълно освободени от епирии и правото на тях (или някакъв техен еквивалент) само е било предадено със сигилии на техните господари.

[19] Ср. SM, II, p. 97—98. Вж. с. 139.

[20] Ф. Дьолгер (BZ, 1940, S. 130) признава за вероятно, че данъкът в полза на чиновниците е достигал до 1/3 от главния данък.

[21] NP, p. 252. 15—20. Впрочем в писмото на Йоан Апокавк до деспота Теодор Комнин от почти същото време се споменава за повинност οἰκοδομή (срв. първоначалното написване на οἰκοδόμιον вместо οἰκομόδιον в ръкописа на сигилия от 1019 г.). «Твоята църква във Вондица — пише Апокавк, — в която се почита божията майка се привлича за икодоми (строителство? — Г. Л.), както (за икодоми) се привличат простите и селски (жители), макар че тя обработва своя собствена земя, а не твоя» (ἡ κατὰ Βόνδιτζα ἐκκλησία σου, ἐν ᾗ τοῦ θεοῦ τιμᾶται ἡ μήτηρ εἰς οἰκοδομὴν ἕλκεται ὡς εἷς τῶν ἀγελαίων καί τῶν ἀγροίκων, καὶ ταῦτα γῆν ἰδίαν ἐργαζομένη καὶ μὴ την σήν) (ibid., p. 274. 23—26). Добре би било това място да се провери по ръкописа. Съгласно предположението на Ф. Дьолгер («Zur Textgestaltung, S. 56) икомодията се е събирала въобще върху данъчната оценка на цялото имущество. Но може би да е имало разни видове икомодий в зависимост от оценката на различни видове имущество.

[22] Между другото сведенията от този хрисовул изключват допусканата от В. Мошин идентификация на икомодия със ситаркията (BZ, 40, 1940, S. 129—130; срв. А. Соловьев, В. Мошин. Гречке повеље српских владара. Београд, 1936, с. 473). Несъстоятелността на тази идентификация посочва Ф. Дьолгер (BZ, 40, 1940, S. 130). Б. Гранич (B. Granić. Kirchengeschichtliche Glossen, S. 412—413) също смята, че Василий II не е освободил църквата в България от главния държавен данък.

[23] В. Златарски. История, II, с. 26—27, бел. 1, 2; D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 40—41. Б. Т. Горянов («История Болгарии». I, с. 109), приемайки това мнение, смята, че ζευγαρατίκιον е бил въведен в България от византийците. По-вероятен е изводът на Д. Ангелов и М. Андреев, че от българите са се изисквали старите, съществуващи още при Самуил данъци, съответстващи на византийските данъци зевгаратикон и каноникон («История на българската държава и право», с. 105).

[24] В. Г. Васильевский. Материалы. . . , ЖМНП, ч. 120, с. 366. Вж. в акта на манастира «Св. Пантелеймон»: τῆς σιταρκείας ἤγουν τοῦ ζευγαρατικείου (Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272—273, заб. 1, 2).

[25] F. Dölger. Beiträge. . . , S. 53. В свой по-късен труд Ф. Дьолгер (BZ, 38, 1938, S. 529) нарича зевгаратикона данък за работните животни; G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . . , S. 55; пак той. Византийские писцовые книги, с. 297; А. П. Каждан. Аграрные отношения, с. 122—123, 143. За изменението на значението на данъчния термин за главния данък вж. Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272—273.

[26] Вж. за това с. 172 и сл.

[27] Г. Г. Литаврин. Налоговая политика, с. 85—86.

[28] Д. Ангелов. История на Византия, I, с. 390.

[29] За комутациите на ситаркия през XI в. вж. Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272—273.

[30] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 38—55.

[31] Theophyl., col. 449. C — 452. A.

[32] Вж. А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . , с. 122—123. А. Леруа-Молинген («Prolégomènes. . .», p. 257—258) смята този данък за основен поземлен данък. Възраженията на Ф. Дьолгер вж. в BZ, 39 (S. 217) и в «Etudes dédiées à la mémoire d'Andréadès», 1939, (p. 24, sq.).

[33] Theophyl., col. 516. D: πολιγειτόνων ἱερέων παντελῶς ἐξουσίαν μόνω καταβαρυνομένην τῷ τοῦ ζευγόλεω τέλει. Но още Симеон («Писмата. . .», с. 200) предлага да се чете πολιγειτόνων ἱερέων παντελῆ ἐξουσείαν μόνῳ καταβαρυνομένων τῷ τοῦ ζευγολογίου τέλει А. Леруа-Молинген («prolégomènes. . .», p. 256) дава да се чете: Πολογιτῶν ἱερέων παντελῆ ἐξουσσείαν μόνῳ καταβαρυνομένων τῶ τοῦ ζευγολογίου τέλει; в будапещенския ръкопис (f. 7v) е: Πολογιτῶν ἱερέων παντελῶς ἐξουσσείαν μόνῳ καταβαρυνομένων τῷ τοῦ ζευγολόγου τέλει.

[34] Theophyl., col. 536. A. В будапещенския ръкопис това писмо го няма. Вж. например превода на Симеон в Писмата. . . , с. 219; вж. и D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 41.

[35] F. Dölger. Beiträge. . . , S. 53.

[36] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 40, 41.

[37] G. Ostrogorsky. Рецензия за «Beiträge. . .» на Ксаналатос, с. 269.

[38] Вж. за това В. Златарски. История, II, с. 534.

[39] Theophyl., col. 337. Няма ли тук намек, че «десятъкът» понякога е означавал много повече от «десета част»?

[40] PG, t. 137, col. 896. D.

[41] Съгласно Трактата за данъците недвижимо имущество, което е престанало да носи доход, се ползва или с временно, или с безсрочно (частично или пълно) освобождаване от данъци — συμπάθεια F. Dölger. Beiträge. . . , S. 118, 141—148. вж. също D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 43). Но волята на местния praktor при това освобождаване е имала, както виждаме, огромно значение. Псел пише за praktori, които са облагали с данък и имущества, недаващи доход (SM, II, p. 297). Евстатий се оплаква от «облагането на това, което не дава никакви доходи» (Eustathii opuscula. p. 358). Йоан Навпактский моли Теодор Комнин да пощади при събирането на данъците селцето на митрополията, което изгоряло до основи заедно с имуществото на жителите му (NP, p. 382. 2—13). През 1073—1074 г. по това време на въстанието в Родосто пострадали имения на Аталиат, но за освобождаването им от данъци във връзка с нанесените щети е бил необходим специален хрисовул на императора (MM, V, p. 136).

[42] Вж. с. 171 и 173.

[43] Theophyl., col. 448. C: στρούγαις Специално за тази дума пише А. Леруа-Молинген (A. Leroy-Molinghen. Trois mots slaves. . . , p. 111—113). Тя привежда

писаното от Ана Комнина, че Дрин «от езерото Лихнидон, което сега на оварварения език се нарича Охрид. . . , тече през стотици канали, които ние наричаме мостове» (διά τινων τάφρων ἑκατόν, ἃς γεφύρας ἐπονομάζομεν) (Anna, II, p. 174), и не без основание предполага, че трябва да се чете вместо γεφύρας — στρούγας, което, струва ни се, напълно потвърждава двете други приведени от нея доказателства. Йоан Фока, автор от XII в., пише в своя «Descriptio terrae sanctae», че Йордан и Мъртво море са сходни «с положението на темата Охрид, където единствената разлика е в това, че там водата излиза от езерото Охрид и се разлива по различни оврази в земята, които тамошните жители наричат струги (ἐξέρχεσθαι ὕδωρ εἰς διαφόρους τῆς ὑῆς περιλιμναζόμενον φάρργγας, ἃς στρούγας οἱ τῆς ἐκεῖσε γῆς οἰκήτορες ὀνομάζουσιν), а тук Йордан се влива в морето» (PG, t. 133, col. 949. D—952. A). Авторът от XIV в. Никифор Калист също пише, че Дрин се образува «от богатите на риба води на Охрид» благодарение «на стругите, както ги наричат по тези места» — τὰς λεγομένας ἐγχωρίως εὐρηκως στρούγας (PG, t. 147, col. 292. C). Впрочем според мнението на Ив. Дуйчев (J. Dujčev. Une interpolation chez Anne Comnène. Byz., X, 1, 1935, p. 113) поправката στρούγας вместо γεφύρας не е задължителна, тъй като Ана Комнина, като архаизира езика, е могла да употреби тази дума в нейния първоначален смисъл: γέφυρα — (бент, дига, насип). Може би тези струги са били специално оборудвани за ловенето на риба. Би следвало да имаме предвид, че старобългарската дума «струга» е имала значение на «оградено място за добитък», «кошара за овце». Вж. Fr. Miklosich. Etymologisches Wörterbuch. Wien, 1886, s. v., S. 326; А. П. Ст(онлов). Бележка в «Известия на народния етнографски музей в София», г. IV, кн. 3—4, 1924, с. 128. Срв. D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 42—43. Знатните охридчани са давали тези струги дори като зестра на своите дъщери (Μ. Ἰ. Γεδεών. Βυζαντιναι συμβόλαια, σελ. 115).

[44] Theophyl., col. 449. A. Мястото явно е похабено: καὶ ἐπί τινι τοπαρίῳ λυμναίῳ, ἰχθύων ἄγραν διδόντι πένησσας τρισκαίδεκα κεφαλαίων ὀκτῶ καταθέσθαι ἐξεβιάσατο. Вж. В. Златарски. История, II, с. 300, бел. V. Срв. Симеон. Писмата. . . , с. 128. Ние мислим, че това място следва да се съпостави с приведеното по-горе: под κεφαλαίων (данъчни графи, редове) се имат предвид струги и архиепископът иска да каже, че вместо осем диобола (от осем струги) от него са искали 13 диобола. Симеон («Писмата. . . ,» с. 128) предлага πενήσσαις вместо πενήσσας и превежда: «където бедняците ловят риба». По-естествено е обаче πενήσσαν вместо πενήσσας.

[45] Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», S. 43), като се позовава на това място, пише, че данъкът от рибарниците се е изчислявал в номизми, но не изказва мнението си за величината на диобола. През XI в. номизмата е съдържала 12 милиариса (сребърни монети) (Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 274, заб. 7). В неотдавна издадения фрагмент от «История» на Никита Хониат има нарисувана една жива сценка на размяна на «меден статер» за четири обола при покупката на храна от една търговка. При това към думата ὀβόλους в един от ръкописите е прибавено: οὓς φασι τεταρτηρά («които наричат четвъртаци») J. A. Dieten. Two unpublished fragments of Nicetas Choniates' historical work. BZ, 49, 1, 1956, S. Anm. 12). Ако се вярва на това сведение, в края на XII в. тетартерона е спаднал до стойността на обола (1/4 от медния статер).

[46] Theophil., col. 424. A.; 457. C—D. Съгласно акт от XI в. (MM, VI, p. 15), ἐννόμιον е съставлявал един милиарис от една глава едър добитък (крава, кон, магаре) и една номизма от сто овце (вж. F. Dölger. Beiträge. . . , 54). Този данък очевидно е бил по-значителен от власите скотовъдци. Ж. Руйар се опитва да изчисли размера на данъка, вземан от власите, но нейната статия по този въпрос не ни бе достъпна (G. Rouillard. La dîme des berges valaques sous Alexis Comnènes. Mélanges à N. Jorga, 1933. Вж. F. Dölger. BZ, 33, 1933, 448, S. 448).

[47] Вж. А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . , с. 123—124, заб. 3. Според мнението на автора ἐννόμιον е данък за ползване на пасбища и се различава от десятъка. Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», S. 42), Ф. Дьолгер (BZ, 50, 1957, S. 471) и Г. Шмид (G. Schmidt. Byzantinische Zehnwesen. Jahrbuch Österreich. Byz. Gesellschaft, 6, 1957, S. 45—110), напротив, сближават еномията с десятъка.

[48] Б. Т. Горянов («Поздневизантийский иммунитет», ВВ, XI, 1956, с. 198) смята аерикона за поголовен данък.

[49] Theophyl., col. 517. A—B: ἢ. . . κληρικοὺς ἢ ἑτέρους τινὰς ἀφείλετο А. Леруа-Молинген («Prolegomènes. . .», p. 257) поправя по ръкописа: ἢ λόγῳ ἀερικοῦ ἢ στρωτζίνας ἀφείλετο. В 2 Fol. Graec. (f. 7v) се чете: ἢ λόγος ἀερικοῦ ἢ στρωτζίνας ἀφείλετο.

[50] A. Leroy-Molinghen. Trois mots slaves. . . , p. 117. Срв. В. Николаев. Феодалните отношения. . . , с. 184.

[51] Вж. с. 181—182, 189.

[52] Lavra, № 41, 44; ср. F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 56.

[53] MM, VI, p. 47 et 121. G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . . , S. 55.

[54] P. Lem erle. Unnchrysobulle d'Andronic II pour le monastère de Karakalla. BCH, 60, 1936, p. 445.

[55] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 46.

[56] Ibid., S. 47.

[57] Ansbert, p. 50.

[58] С. Лишев. Третият кръстоносен поход. . . , с. 216.

[59] Arnoldi Chronicon, p. 118; Срв. Лишев. Пос. съч., с. 213.

[60] Nic. Chon., p. 535. Вж.

[61] Солунският ритор Михаил в панегирика си за Мануил I превъзнася императора за това, че по време на войната със сърбите през 1150—1151 г. той е присъединил тяхната земя към своята и «предоставил владенията и богатствата за разграбване от войниците, които напълнили пазвите и палатките си с богата плячка» (FRB, I, 1, p. 146. 22—25; срв. p. 147. 12—30).

[62] Ψέλλος MB, V, p. 302.

[63] Theophyl., col. 525. C. В Мин е неразбираемо βυπαριῶν λειτουργοὺς τε καὶ ψωμοζημίων; в 2 Fol. Graec. (f. 12r) βυπαρῶν λειτουργεμάτων καὶ ψωμοζημιῶν.

[64] По всяка вероятност славянското население добре е познавало този данък; думата ψώμος (ѱѡМЪ) дори е влязла в славянския литературен език (Ст. Аргиров. Из находките ми в светогорските манастири Хилендар и Зограф. СпБАН, кн. XIII, клон ист.-филол., 31, 1942, с. 14).

[65] Д. Ангелов. Принос към поземлените отношения. . . , Първа част, с. 43; Д. Ангелов, М. Андреев. История на Българската държава и право, с. 106.

[66] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 49—50. Псел (SM, II, p. 137) моли съдията на Опсикион да го освободи от престоянето на подчинените му таксиоти. Срв. G. Ostrogorsky. Рецензия за пос. съч. на Ксаналатос, с. 270.

[67] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 284. 19—20.

[68] Г. Острогорски («Die ländliche Steuergemeinde. . .», S. 85—86) установява, че данъците са се събирали два пъти в годината — през септември и през март. Срв. F. Dölger. Beiträge. . . S. 61, Anm. 70.

[69] Вж. с. 54.

[70] Theophyl., col. 529. A—D. Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», 48, 75), като се основава на думата πάροδος, смята, че става въпрос не само за епирии, но и за преминаването на войската. Забележката на Теофилакт, че ако дукът издаде сигилий, то париците ще се върнат, изключва предположението на Ксаналатос (D. Xanalatos. Op. cit., S. 78), че тук се имат предвид набезите на съседните враждебни народи (сърбите).

[71] Theophyl., col. 532. D—533. A. Според мнението на Д. Ангелов («История на Византия», I, с. 446) населението се е криело, тъй като се е страхувало от привличането му към военна служба.

[72] MND, p. 27, 29, 90. Βασιλικὸς τόπος (p. 27) се приравнява при това към «място, което принадлежи на хазната» (ὅτι τῷ δημοσίῳ ἀνήκει. . . ὁ τόπος) (p. 29).

[73] Zonaras, p. 82. 15—20. За организацията на пощенската служба и съответните повинности вж. К. Ἀμάντος. Ταχυδρομικὸν σημείωμα. «Ἑλληνικά», VIII, 1935, σελ. 268—270. Псел (SM, II, p. 144) моли съдията на Опсикия да освободи от престоянето на военните селото на негов приятел, който «се страхува не толкова от дъжд или от падането на град, или пък от скакалци, унищожаващи насажденията, колкото от тези, които вие, съдиите, наричате «авангард» (προελευσίμους); тях нищо не ги обуздава освен страха от теб. Затова. . . дай му някакъв

документ, за да може да отпрати (тези) зверове. . .» Очевидно това са били низши военни чинове. В акта от 1060 г. (Lavra, № 28. 93) προελευσίμαιοι са споменати като «други архонти на тагми и теми».

[74] Вж. с. 207—208.

[75] Theophyl., col. 316. C; 400. C—D; 549. B.

[76] Theophyl., col. 472. C—D. Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», S. 48—49) вижда в едно от твърде неопределените сведения в писмата на Теофилакт, а именно че се опитват «да заемат» неговия дом в Солун (вж. с. 81; Theophyl., col. 473. C), доказателство за митатон (μιτᾶτον) — повинност за предоставяне на квартири на войската и чиновниците.

[77] Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», S. 51) смята, че става дума за задължението да се изпълнява местна полицейска служба.

[78] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 52.

[79] Theophyl., col. 472. C—D. Впрочем това не съвсем ясно място може да се разбира и иначе, а именно че няма мост на река Вардар «заради неправилно похарчените суми от речните такси» (K. Dieterich. Byzantinische Quellen. . . , T. 1—2. Leipzig, 1912, S. 108), които следователно са се събирали за преминаването през брод или за превозването през реката и били предназначени за строителството на мост.

[80] Acrop., I (Heisenberg), p. 20.

[81] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 307—313.

[82] И. Сакъзов. Една новела. . . , с. 384.

[83] В. Златарски. История, II, с. 323—324.

[84] F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 62—63. Срв. пак той. Beiträge. . . , S. 21—22; П. Мутафчиев. Войнишки земи. . . , с. 54; G. Ostrogorskij. Quelques problèmes. . . , p. 23.

[85] E. Gerland. Kannten die Byzantiner das Lehnwesen? S. 53.

[86] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 44—46. Ср. S. 74—75.

[87] P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époques des Comnènes, p. 265 sq., 271, n. 40, 279 sq.; срв. пак той. Esquisse pour l'histoire agraire de Byzance. «Revue historique», t. 220, 1958, p. 49, 67, 68 и критика на възгледите на автора от А. П. Каждан («Еще раз об аграрных отношениях в Византии IV—XI вв.». ВВ, XVI, 1959, с. 95, заб. 10).

[88] А. П. Каждан. Крестьянское движение в Византии в X в.; пак той. Византийская армия в IX—X вв., с. 30.

[89] М. М. Фрейденберг. Развитие феодальных отношений, с. 107.

[90] Anonymi Barensis monachi chronicon. Antiquitates Italicae medii aevi, t. I. Mediolani, 1738, p. 33.

[91] Eustathii opuscula, p. 297.

[92] Theophyl., col. 532. C. — 533. A.

[93] В. Златарски («Наместници управители. . .», с. 380—384; «История», II, с. 325) е уверен, че във всички тези писма се говори за едно и също набиране на войници.

[94] Theophyl., col. 420. C—421. B. И в това писмо за протостратора се говори като за сравнително млад човек, който още трябва и може «да се възпитава»; ако отнесем писмото към 1107—1108 г., то трябва да признаем, че Михаил е бил по това време на около 50 години (нали през 1083 г. той командва отряд във войната с норманите — Anna, I, p. 175). Вж. В. Златарски. История, II, с. 324.

[95] В друго писмо до Малеса (№ 76, p. 107—108) Псел нарича адресата ὁ κριτὴς τῶν Κατωτικῶν.

[96] SM, p. 154. 28—155. 12: ὁ πτωχὸς οὗτος στρατιώτης στρατιᾶς ὑποκείμενος βάρει κατεγράφη καὶ εἰς ἀλλαγὴν ὑπ' ἐνδείκτου τινός, καὶ τό δεινότερον, οὐδὲ Χηρεύουσαν· ἔτι γαρ ζῇ ὁ τῆς περιφορᾶς Ἄτλας. οἵδε τοῦτον καὶ ὁ τῆς ἀλλαγῆς μειζότερος καὶ ἐπόησεν ἀσαάλειαν ἔγγραφον ἢ μὴν ἐξ ἐκείνου τὸ τέλος εἰσπράττειν. ἐδεήθη καὶ βασιλέως ὁ ἄνθρωπος, οὐ νῦν μόνον, ἀλλὰ καὶ πρὸ τούτου, ὀπηνίκα τον Ἀρμενιακὸν ὁ ὁμώνυμος σοι βεστάρχης ὁ Σπληνάριος ταῖς κρίσεσιν ἴθυνεν. εἴ τις οὖν σοι φροντὶς καὶ τῶν προωκονομημένων καὶ αὐτοῦ τοῦ δικαίου καὶ τοῦ πένητος στρατιώτου καὶ τῆς ἐμῆς φιλίας, ἐλεύθερον τὸν στρατιώτην ἀπέργασαι καὶ ἐλεθέρῳ ποδὶ πεῖσον ἀπιέναι εἰς τὸ ταξείδιον. В израза «Атлас на промените» по всяка вероятност трябва да се разбира намек за задълженията на Атлас да сменява ястията по време на пиршествата на боговете.

[97] Theohanis chronographia, ed. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, p. 486, 13 sq.

[98] Cedr., II, p. 608. Вж. рецензията на Г. Острогорски за «Aeiträge. . .» на Д. Ксаналатос, с. 270.

[99] Theophyl., col. 524. Ср. Actes de Zographou, № XVI (BB, XIII, 1907): ἐπεὶ δὲ καὶ πάροικον εἶχεν ἡ τοιαύτη μονὴ λεγόμενον Μιχαὴλ τὸν τοῦ Δαναήλ, διορίζεται ἡ βασιλεία μου, εἰ καὶ ἔφθασε στρατευθῆναι, ἀποστρατευθῆναι πάλιν, καὶ κατέχεσθαι καὶ νέμεσθαι παρὰ τῆς τοιαύτης μονῆς. . .

[100] Ф. И. Успенский. К истории крестьянского землевладения. ЖМНП, ч. 225, с. 66. Срв. P. Lemerle. Recherches sur le régime agraire. . . à l'époque des Comnènes, p. 271, n. 40; Ch. Diehl. L'origine du régime des Thèmes dans l'empire byzantin. «Etudes d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod», Paris, 1896; срв. K. Krumbacher. BZ, 6, 1897, S. 202—203.

[101] Симеон. Писмата. . ., с. 217.

[102] V. Laurent. Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων. Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois. «Сб. в памет на П. Ников». Срв. F. Dölger. BZ, 42, 1942, S. 340.

[103] Ив. Дуйчев. Едно кратко описание на Вардара, с. 4.

[104] R. Guilland. Etudes. . ., REB, XIII, 1955, p. 129—138.

[105] Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Α', σελ. 466. 14—467. 2.

[106] Може би те са играли ролята на тези στρατευταί — военни чиновници, за които има сведения в източниците от X—XI в. (F. Dölger. Beiträge. . ., S. 21—22).

[107] В. Г. Васильевский. Материалы. . ., ЖМНП, ч. 202, с. 162 и сл.; ч. 210, с. 383; Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 285—286; G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . ., S. 79—80; F. Dölger. Beiträge. . ., S. 57, 61; D. Xanalatos. Beiträge. . ., S. 53 f., 66—74; G. Stadtmüller. Op. cit., S. 170—178; Г. Цанкова-Петкова. Югозападните земи. . ., с. 606 и др. По сведение на Йоан Навпактски общата сума на държавните данъци (ἡ πάσα τῆς ἐκκλησίας ἐστὶν ἀπαιτήσις) от митрополията на Навпакт е достигала 180 иперпери; Йоан пък плащал в злато и тъкани до 343 златни номизми, а заедно с допълнителните данъци (доставка на фураж, елатикон, реквизиции) — до 500 иперпери, без да се смята доставката на продукти и даването на подслон на чиновниците и техните животни (NP, p. 256. 6—10; 257. 5—12).

[108] Ф. И. Успенский. Наблюдения по сельскохозяйственной истории в Византии. ЖМНП, ч. 259, 1888, с. 240. Същото повтаря и Г. Щатмюлер (Op. cit., S. 170).

[109] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства, с. 279—282.

[110] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры. . ., с. 283.

[111] Пак там, с. 286. Любопитно е, че Ф. Дьолгер, като говори за описания начин на измерване на земята по периметъра (κατὰ τὸ δλόγυρον), заявява, че до наше време не са дошли документи, които биха свидетелствали за прилагането на този начин на практика. Дьолгер прекрасно е запознат с акта за предаването на земята на манастира «Богородица Милостива», изчисленията в който той обявява за непонятни, като отбелязва, че неслучайно «майсторът на геометрията» Михаил Цанкидзаки е подписал протокола за измерването на земята с кръст (F. Dölger. Beiträge. . ., S. 84—87). При отделянето на земя за манастира земемерите са използвали именно разгледаната от нас формула. Периметърът на отделения за манастира участък, имащ формата на неправилен многоъгълник, се е оказал равен на 193,3 сокари. Това «съставлява — е казано в акта — площ от 1176 модия» (p. 43). Да проверим: 193,3:4 = 48,325. Земемерите вземат закръглено — 48,5. Действително: 48,5×48,5 = 2352,25 кв. сокари. В един модий се съдържат два квадратни сокара — 2352,25 : 2 = 1176 модия.

[112] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры. . ., с. 280, 293.

[113] Пак там, с. 279.

[114] MM, IV, p. 161—162.

[115] NE, 16, 1922, σελ. 84.

[116] Ibid., σελ. 79.

[117] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры. . ., с. 290, 291. Вж. също NE, 16, σελ. 79—80.

[118] Ф. И. Успенский. Пос. съч., с. 279.

[119] F. Dölger. Finanzgeschichtliches. . ., S. 13; ср. A. Frolow. Le nom de

monnaies dans le typicon Pantocrator. «Actes du VI-e congrès international d'études byzantines», II, Paris, 1951, p. 125.

[120] Положението се е усложнявало от това, че от времето на Роман IV «обезценените» монети външно почти не се различавали от пълноценните (Ph. Grierson. The debasement of the Bezant, p. 385).

[121] Jus, III, p. 396—398. Вж. за това G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . . , S. 68—70. За причините за обезценяването на монетите вж. С. Лишев. За проникването, с. 148—151. В обяснението си за причините за обезценяването на монетите Ф. Грайерсон явно дава предпочитание не на външнополитическите или икономическите затруднения, а на субективните фактори (прахосничеството на Зоя, набожността на Михаил IV, разгулния живот на Константин IX) (Ph. Grierson. Op. cit., p. 383, 389—390).

[122] G. Ostrogorsky. Op. cit., S. 66. Според мнението на А. Фролов (A. Frolow. Les noms de monnaies, p. 247—249) тази монета е била известна преди Алексий I и се е равнявала на 1/24 номизма.

[123] REB, I, p. 292. 4—10.

[124] Theophyl., col. 352. A. Става дума за литра (72 номизми), сечена при Михаил VII Дука (?). Срв. Симеон. Писмата. . . , с. 28. Ф. Грайерсон (Op. cit., p. 391, 5) мисли, че «михаилитките» са монети на Михаил IV, но Бакуриани нарича монетите с имената на императорите и «михаилитките» ги отнася, струва ни се, към Михаил VII (TGP, p. 13. 23).

[125] TGP, p. 13. 21—23 sq. Ние не знаем каква монета се има предвид с думата σκηπτρᾶτον.

[126] F. Dölger. Finanzgeschichtliches. . . , S. 21—22.

[127] За подобно значение на думата καινοτομία вж. Г. Цанкова-Петкова. Югозападните земи. . . , с. 606, бел. 3.

[128] Cec. Strat., p. 40. 9.

[129] Cec. Strat., p. 40. 17.

[130] Срв. G. Kolias. Amter- und Würdenkauf. . . , S. 107—112.

[131] D. Xanalatos. Beiträge. . . , S. 53—55. Може би за лица, които са откупували събирането на данъците, да става дума и там, където Теофилакт пише за продажбата в робство на български деца от бирниците (col. 337. B); самият Алексий I е забранил такива продажби със специална новела през 1095 г. (Jus, III, p. 402 sq.).

[132] MND, p. 31. Вж. F. Dölger. Beiträge. . . , S. 76. Съгласно В. Лоран Les monnaies tricéphales de Jean II Comnène. «Revue numismatique», V, 13, 1951, p. 97—107; срв. пак той. Bulletin de numismatique byzantine (1940—1949). REB, IX, 1952, p. 202, 205; вж. също: F. Dölger. BZ, 46 (1), 1953, S. 257), стойността на νόμισμα τριχέφαλον е била равна примерно на половината от стойността на златната номизма. Срв. A. Frolow. Les noms de monnaies dans le Typicon du Pantocrator. BS, X (2), 1949, p. 246—247. Впрочем хрисовулът от 1166 г. и сведението в житието на Мелетий Нови за изплащане всяка година на монасите по 422 номизми от местните практори като дар от Алексий I (παρὰ τῆς Ἀττικῆς δασμολόγων ППС, 17, с. 49. 20—23) потвърждават предположението на Ф. Дьолгер (Op. cit., S. 78, Anm, 4), че такъв вид дарения са се изплащали от местните данъчни каси.

[133] G. Ostrogorsky. Die ländliche Steuergemeinde. . . , S. 79—80.

[134] А. П. Каждан. Аграрные отношения. . . , с. 138—141, 164. Вж. също: F. Dölger. Op. cit., S. 9, 53—58 f.

[135] G. Stadtmüller. Op. cit., S. 285. 19—23.

[136] Ibid., S. 286, 21—22.

[137] Любопитно е, че Алексий I, през чието царуване чиновниците са безчинствали в България, е писал слаби силабически стихове, в които увещава сина си (Йоан II) безпощадно да се разправя с чиновниците, които вършат беззакония по отношение на поданиците (вж. P. Maas. Die Muzen des Kaisers Alexios I. BZ, 22, 1913, 358).

[138] Вж. например Theophyl., col. 313. D. 316. A; 340. B., 405. A; 449. C. etc.

[139] Изучавайки условията за живот на българския народ през XI—XII в., ние не може да не разгледаме тук много явления и събития, които са оказали съществено влияние върху съдбата на населението. Преди всичко това са нахлу-

ванията на печенеги, узи, кумани, нормани, унгарци, кръстоносци. Особено големи щети са нанесли три пъти в продължение на разглеждания от нас период преминалите през територията на България кръстоносци (вж. С. Лишев. Към известията за преминаването на кръстоносците; пак той. Третият кръстоносен поход).

Населението е страдало и от метежите на византийската феодална аристокрация. За да добият средства в борбата за престола, метежните феодали са въвеждали в заетата от тях територия нови данъци или за втори път събирали старите, «като изстисквали», както пише Аталиат, от населението «не пари, а потоци от кръв» (p. 263). Такива метежи на територията на България през XI в. е имало няколко — метежите на Константин Диоген, Георги Маниак, Роман Диоген, Никифор Вриений, Василаки и др.

Неблагоприятни последствия за населението е имало често и заселването в различни места на България на разни номадски и полуномадски народи. При Константин IX например в България били заселени много печенги, тъй като ромеите, както пише Скилица, «са смятали за полезно да ги заселват в пустинните равнини на България, едни на едно, а други на друго място и да събират от тях данъци». Те били «въдворени» «в равнините на Сердика, Ниш и Озче поле» (II, p. 587). Тези заселници често изменяли на Византия и завръщайки се към старите си места, ограбвали всичко, което срещали по пътя си. Други племена обаче изпълнявали военна служба в продължение на доста дълго време и ставали опора на византийското владичество в страната както например узите, заселени на «държавна земя» в Македония по времето на Константин X(Cedr., II, p. 657), и печенегите, заселени след разгрома през 1091 г. в темата Мъглен (печенеги мъгленити) и след победата на Йоан II — в района на Верея (Cinn., p. 7—8; Zonaras, col. 304).

4. Църква и духовенство

[1] Вероятно става дума за това, че тази епископия първа е признала властта на завоевателя. Срв. П. Мутафчиев. История, II, с. 4.

[2] Й. Иванов. Български старини. . ., с. 557.

[3] П. Мутафчиев (пос. съч., с. 3) изброява 33 епископии, но нали Сервия е спомената и в първата, и във втората сигилия.

[4] Неслучайно именно тези 12 епископии (а също и Дръстър) официално са били отнети от архиепископията през втората половина на XI в. и са върнати на съседните византийски митрополии. Територията на архиепископията по такъв начин отиово е станала близко до границите на Западното българско царство в момента на неговото завоюване (M. Gyóni. L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris XIe—XIVe siècles. «Etudes Slaves et Roumaines», vol. I. f. 3, 1948, p. 158).

[5] G. Konidaris. Zur Frage. . ., S. 5. 9—11,

[6] Вж. Златарски. История, II, с. 17—18; Й. Иванов. Пос., съч., с. 550.

[7] Й. Иванов. Пос. съч., с. 555—556, 558—561.

[8] По това време вероятно унгарци. Вж. F. Dölger. BZ, 42, 1942, S. 340; Κ. Ἀμάντος. Βαρδάριος. «Ἑλληνικά» VI, 1933, σελ. 326—328; пак той. «Ἑλληνικά» XI, 1939, σελ. 258; H. Grégoire. Vardar. Byz., XXII, 1953, p. 268—272. Срв. V. Laurent. Ὁ Βαρδαριωτῶν ἤτοι Τούρκων, «Сб. в памет на П. Ников»; Й. Иванов. Аксиос — Велика — Вардар. МП, г. I, кн. 3, 1925, с. 26—27; N. Bănescu. Les duchés. . ., p. 166; Б. Т. Горянов. История Болгарии, I, с. 112.

[9] G. Konidaris. (Ἡ πρώτη μνεία. . . σελ. 92—94. В. Златарски. Устройство. . ., с. 58—59; H. Helzer. Der Patriarchat von Achrida. Abhandlungen der philol.-hist. Classe der Königil. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften XX, 5, Leipzig, 1902, S. 6.

[10] M. Gyóni. L'évêché vlaque. . . «Etude Slaves et Roumaines», vol. 1, f. 3, p. 154. Според мнението на Дьони «вардарските турци» са имали в някаква степен сходна с влашката църковна организация.

[11] Ibid., p. 157, 159; ibid., vol. I, f. 4, 1948, p. 224—226.

[12] B. Granić. Kirchengeschichtliche Glossen, S. 400. Anm. I.

[13] Й. Иванов. Пос. съч., с. 557. В Гелцер (H. Gelzer. Op. cit. S. 4) погрешно е «във Видин».

[14] Според мнението на Х. Гелцер (H. Gelzer. Ungedruckte und ungenügend veröffentliche Texte der Notitae episcopatum. Abhandlungen der Keiserl. Acad. d. Wissensch., XXI, Bd., III, Abt., S. 572) и Б. Гранич (B. Granić. Op. cit., S. 398) Дръстър от момента на завоюването му от Цимисхий до въстанието през 976 г. е имал автокефална архиепископия. На нас ни се струва по-вярно мнението на Ст. Новакович (Ст. Новаковић. Охридска архиепископија у почетку XI века. Глас Српске краљевске академје, LXXVI. Други разред, 46, 1908, с. 56), че Дръстърската епископия е била подчинена от Цимисхий непосредствено на Константинопол.

[15] Ст. Новакович (пос. съч., с. 56) мисли, че Видинската епископия е била подчинена на патриарха.

[16] G. I. Konidaris. Zur Frage. . ., Tabellen. Едва в средата на XI в. Дръстър е бил подчинен непосредствено на Константинопол; виж. списъка на епископиите в средата на XI в., в който Дръстър липсва от подчинените на Охрид епархии (H. Gelzer. BZ, I, 1892, S. 256—257). Дръстърската епископия я няма и в берлинския ръкопис (края на XI — началото на XII в.), в който се изброяват българските епископии, подчинени на Охрид (N. Bănescu. Changements politiques, p. 65). В Нил Доксопатър (1143 г.) Дръстър се числи сред епархиите, подчинени не на Охрид, а на Константинопол (Й. Иванов. Български старини. . ., с. 564).

[17] Е. Голубинский. История православных церквей. . ., с. 255—256; В. Златарски. История, II, с. 30—32; пак той. Устройство. . ., с. 64—67; В. Николаев. Феодалните отношения, с. 65—66.

[18] Вж. П. Мутафчиев. История, II, с. 5 и сл.

[19] Ст. Новаковић. Охридска архиепископја, с. 4—5. Ив. Снегаров. Първата българска патриаршия. ГСУ, Богосл. фак-т, XXVI, 1949, с. 29.

[20] G. I. Konidaris. Zur Frage. . ., S. 9—11.

[21] Очевидно Сервия неслучайно е поискана втори път — може би не са искали да я отстъпят без борба.

[22] Б. Т. Горянов (История Болгарии, I, с. 107) твърди противоположното. През 1927 г. В. Н. Бенешевич публикува откъс от ръкопис от XVI в., в който Българската архиепископия е наредена след Константинополската патриаршия, но до автокефалните църкви на Изтока. Този ред според мнението на издателя може да се обясни само с това, че Охридската архиепископия е била подчинена на патриарха на Константинопол. Но, първо, откъсът не е датиран точно; второ, списъкът на епископиите на България е твърде различен от другите известни списъци и, трето, той противоречи на достатъчно проверените сведения от източниците (В. Н. Бенешевич. Заметки к текстам Notitae episcopatuum. SK, I, 1927, с. 65, 67).

[23] Nic. Chon., p. 338—339. Затова не е лишена от основание догадката на Б. Гранич (B. Granić. Kirchengeschichtliche Glossen. S. 398), че предоставяйки автокефалност на българската църква, Василий II не е искал да засилва влиянието на константинополския патриарх. Срв. G. Ostrogorsky. History. . ., p. 276.

[24] Впрочем понякога императорът самоволно е свалял и назначавал епископи (вж. например Nic. Chon., p. 275, 649). В грамотата на Роман Диоген на митрополита Μωκησσοῦ се заповядва да ръкоположи някакъв монах за епископ на Παρνασσοῦ. С. Кугеас (Σ. Κουγέα Γράμμα. . ., σελ. 575, 578—579), който е публикувал грамотата, справедливо посочва решаващата роля на императора по въпросите за избора на епископ. Това мнение се поддържа и от Ф. Дьолгер (BZ, 35, 1935, S. 450).

[25] Σθλανίτζα. За нейното местоположение вж. В. Златарски. История, II, с. 332, бел. 2; срв. C. Jerečeck. Рецензия на H. Gelzer. Patriarchat von Achrida. — BZ, 13, 1904, S. 195. Съгласно списъците на епископиите на Българската архиепископия от втората половина на XI в. тя е запазила 17 епископии от тези, които са били утвърдени от Василий II, и е получила 6 нови (Девол, Славица, Гревенон, Канина, Дебър и Враня — «на власите»), но последните 6 епископии са се появили в резултат на сбикновено разделяне на старите (BZ, I,

1892, S. 256—257; M. Gyóni. L'évêché vlaque..., «Etudes Slaves et Roumaines», vol. 1, 3, p. 156—158). По същия начин очевидно трябва да се разглежда и съобщението на Нил Доксопатър, че през 1143 г. архиепископията е имала «повече от 30 епископии» (Й. Иванов. Български старини. . ., с. 584).

[26] И. Снегаров. История на Охридската архиепископия, I, с. 291—293.

[27] Й. Иванов. Пос. съч., с. 563—564; G. Parthey. Hieroclis synecdemus et Notitae episcopatuum. Berolini, 1886, p. 285—286.

[28] Вж. например Cedr., II, p. 659, 742; Nic. Chon., p. 355.

[29] Й. Иванов. Български старини. . ., с. 560—561.

[30] Jus, III, p. 323. Срв. по-кратката версия на хрисовула по ръкопис №879 на Атинската библиотека — NE, II, 1915, σελ. 502. 1 — 503. 7. Този хрисовул частично повтаря незапазеното постановление на Константин IX Мономах (Jus, III, p. 321; V. Grumel. Regesten, II, № 851; III, № 880. Срв. F. Dölger. Regesten, II, № 923; срв. HNJ, I, str. 304). Н. Скабаланович (пос. съч., с. 367, заб. 1) кой знае защо пише за 9 модия брашно от село с 30 двора, което повтаря Н. С. Гросу («Церковно-религиозная деятельность Алексея I», с. 526) и Симеон (Писмата. . ., с. 196).

[31] Вж. С. Лишев. За проникването. . ., с. 145—146.

[32] Jus, III, p. 366; F. Dölger. Regesten, II, № 1127.

[33] Може би трябва да се чете не «$^2/_3$ номизми, а също 10 милиариса», а «$^2/_3$ номизми, т. е. 10 милиариса». Тогава номизмата ще се окаже равна на 15 милиариса; от 30 двора би трябвало да се взема 17 милиариса, от 20 двора — 10 и от 10 двора — 5 милиариса, т. е. резултат, близък до хрисовула на Исак I, с единствената поправка встрани за «по-справедливото» облагане на големите села (17 милиариса вместо 20).

[34] В. Златарски. История, II, с. 328; Симеон. Писмата. . ., с. 195—193; срв. Ф. И. Успенский. Образование. . ., с. 37, заб. 1.

[35] Theophyl., col. 513. А. Д. Ксаналатос («Beiträge. . .», S. 39), като се позовава на Ф. Дьолгер (BZ, 35, 1935, S. 13, Anm. 2.), смята «дидрахмата» за специален вид дребно вземане, може би равно на 1/6 златна номизма.

[36] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 367.

[37] Patra, VI, p. 252—274. Вж. също материалите, свързани с дейността на Йоан Навпактски (Pétridès, p. 18—21, 29—30).

[38] Pitra, VI, p. 274. Вж. Д. Ангелов. Принос към народностните и поземлени отношения, с. 35.

[39] Вж. например Г. А. Ῥάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ. Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων II, 1852, σελ. 6, 491—492, където се съобщава за нарушение от страна на епископите на императорските постановления и каноните за размера на каноникона и за размерите на вземанията на свещениците от жителите на енорията.

[40] Е. Голубинский. Краткий очерк истории православных церквей, с. 40.

[41] Ф. И. Успенский. Образование. . ., с. 57, 101—105 и сл.

[42] В. Златарски. История, II, с. 41—43 и сл.; вж. също с. 167—410 (раздел «Епоха на ромеизацията»). Вж. също П. Мутафчиев. История, II, с. 6—7. Според мнението на Мутафчиев с назначаването на гърци на висши църковни постове автокефалната архиепископия е престанала да бъде «национален български институт» и епископските центрове са станали огнища за разпространение на гръцката култура. Тези явления се засилват, когато Византия загубва източните си провинции и все повече се превръща в «гръцка империя» (пос. съч., с. 35—36).

[43] В. Г. Васильевский. Рецензия за «Образование Второго Болгарского царства» на Ф. И. Успенски, с. 32 и сл.

[44] Ив. Снегаров. Византийски свидетелства от XI—XIII в. за българския характер на Македония. МП, г. I, кн. 5 и 6, 1925, с. 12—13; пак той. История на Охридската архиепископия, I, с. 199, 205, 222.

[45] D. Xanalatos. Beiträge. . ., S. 59—79. Срв. бележката на Р. Жанен за недостъпния ни труд на Д. Ксаналатос (D. Xanalatos. Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ Θρᾴκην, τ. I. Ἀθῆναι 1944) в REB, IX, 1952, p. 286—287. Жанен говори и за «елинизация», и за «българизация», и за «реален» средновековен византийски (но не гръцки, както е при Ксаналатос) патриотизъм.

[46] F. Dölger. EZ, 39, 1939, S. 217 (рецензия за «Θεσφύλακτος ὁ Βουλγαρίας» на Д. Ксаналатос).

[47] G. Ostrogorsky. History. . . , p. 358. За активна «елинизация» и за нейния проводник — византийското духовенство — вж. HNJ, I, str. 303, 307—308. Срв. Б. Прокић. Јован Скилица као извор за историју маћедонске словенске државе. Глас Српске академје, LXXXIV. Други разред, 50, 1910, с. 144.

[48] Ив. Дуйчев. Въстанието на Асеневци. . . , с. 331.

[49] М. М. Фрейденберг. Рецензия за «Подбрани извори. . .» (ВВ, XIV, 1958, с. 274).

[50] Вж. например Д. Ангелов. История на Византия, I, с. 390; пак той. Богомилство в България, с. 107—108, 110—111; Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право, с. 104. За началото на XIII в. обаче Д. Ангелов не смята за възможно да се говори за «ромеизация» на Македония («Принос към народностните и поземлени отношения», с. 14, 15, 18), като я отрича със същите мотиви, както и Ив. Дуйчев (вж. заб. 48 на този раздел); П. Петров. Рецензия за «Теофилакт Охридский». ИП, г. XI, № 5, 1955, с. 108; Ал. Милев. Тесфилакт Охридски, с. 24; Ив. Гошев. Трите най-стари пространни жития на преподобни Иван Рилски, с. 6—7; «История на България», I, с. 163.

[51] Nic. Chon., p. 375. Това е бил епископът на град Адран (или Адриан — Ἀδρανεῦς, Ἀδριανῶν), на североизток от Лопадия (Διόρθωσις εἰς τὸν Νικήταν Χωνιάτην. NE, I, 1904, σελ. 99, 238—240), в митрополията Никомидия. Вж. също: MB VII, σελ. 341.

[52] Ansbert., p. 43.

[53] Това съвсем не може да се разбере от само себе си. Вж. например любопитната реч на един знатен гражданин, произнесена през 40-те години на XIII в. пред жителите на Мелник. Той предлага да се подчинят на властта на византийския император, «който много отдавна има право над нас, тъй като нашата област (χῶρος) принадлежи на държавата на ромеите. Българите пък безсъвестно се възползваха от обстоятелствата, за да станат господари на Мелник. Ние все пак, произхождайки от Филипопол, сме родени чисти ромеи, но впрочем императорът на ромеите има право над нас, дори и да принадлежахме на българите» (Acrop., p. 82).

[54] B. Prckić. Zusätze. . . , S. 35. Й. Иванов. Български старини. . . , с. 566.

[55] Pitra, VI, p. 573. П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската държава. Сб. БАН, XX, клон ист.-филос., 11, с. 39. Това потвърждават и документите от XIII—XIV в., които произхождат от Охрид (Μ. Ἰ. Γεδέων. Βυζαντιναὶ συμβόλαια. BZ, 5, 1896, S. 113 f.).

[56] Theophyl., col. 405; 424; 528; Appa, I, p. 412. Впрочем Алексий I предписва на духовните лица да донасят на патриарха и на императора за «живеещите безнравствено» (Jus, III, p. 413—424; вж. за това: Н. С. Гросу. Церковно-религиозная политика, с. 524—525).

[57] Theophyl., col. 324. A.

[58] Ibid., col. 465. A—B.

[59] Theophylacti Vita Clementis Bulgariae archiepiscopi. PG, t. 126, col. 1193—1240. А. Милев още веднъж разглежда въпроса за авторството на житието и убедително доказва, че съмненията за авторството на Теофилакт са несъстоятелни (вж. А. Милев. Жития на Климент Охридски). Според мнението на А. Милев (пак там, с. 23) Тесфилакт «е знаел български език». Вж. рецензията на П. Петров за труда на А. Милев (ИП, г. XI, № 5, 1955).

[60] Theophyl., col. PG, t. 126, col. 565—1189; вж. също: Meursio 30, col. 421. С. Тези коментари са се ценели много и през XIII в., и то дори от доста образованите йерарси. Михаил Хониат, който търси загубените от него коментари на Теофилакт, след превземането на Атина от кръстоносците с радост научава, че книгата му най-накрая е намерена (G. Stadtmüller. Op. cit., S. 203).

[61] И. Снегаров. Рецензия за «Житие на Климент Охридски», издадено от А. Милев. ИИБИ, VII, 1957, с. 425—426.

[62] Ф. И. Успенски («Образование. . .», с. 3—4, 11) не е прав в твърдението си, че такива са само първите хронологични писма на Тесфилакт от България.

[63] Вж. например D. Xanalatos. Beiträge. . . S. 61.

[64] На нас ни се струва за неубедително мнението на В. Златарски («История», II, с. 348, 349, бел. 1, 2; с. 350), че в писмото става дума за враждебни («не мои») и за приятелски настроени към Теофилакт («мои») български епископи и че в началото на писмото трябва да се чете ἐπισκόποις вместо Βουλγάροις. Още по-малко обосновано ни се струва предположението на Симеон («Писмата. . .», с. 145—146), че писмото е адресирано до подложените на църковно наказание от Теофилакт (παιδευθείσιν) българи («не мои») и до българите, верни на архиепископа («мои»). Според нашето мнение «мои» в това писмо е идентично на ἡμέτεροι («наши») в писмото до Йоан Комнин (col. 536. B), където с тази дума явно се подразбира «духовенството», а с «ваши» — светските лица.

[65] «Studi Byzantini», I, p. 189. «Роби» и дори «избягали роби (δραπέται-εἰκέται) клетвопрестъпници», въстанали против «истинския господар» — императора, нарича българите и Никита Хониат (МВ, А′, σελ. 76, 78). Вж. също: Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα Α′, σελ. 248, 251.

[66] Много важно е сведението от хрисовула на Никифор III от 1079 г. че духовете, съдните и практорите са нарушили привилегиите на Ивирон и са му «причинили щети» само с предлога, че Ивирон е бил «другоезичен» (ἀλλογλῶσσον) (Schatzkamm., № 35).

[67] Theophyl., col. 400. B. Срв. Симеон. Писмата. . . с. 75: «на народните страдания», което не съответства на контекста.

[68] B. Prokić. Zusätze. . . , S. 35.

[69] Theophyl., col. 310. B; 512. B. И още веднъж в будапещенския ръкопис 2 Fol. Graec., f. IIr: συγγενῶν ἡμῶν ἐν τῇ Εὐρίπῳ τῇ μεγάλῃ (в Мин: τῶν. . . ἐν τοὐτῳ τῇ μεγάλῃ — 524. B—C). Вж. също: Й. Иванов. Български старини. . . , с. 567.

[70] Във връзка с това заслужава внимание фактът, че по това време в Русия се появяват български съчинители, а в България пък се засилва влиянието на руската литература. Вж. М. Н. Тихомиров. Исторические связи русского народа с южными славянами, с. 162—164; Б. Ст. Ангелов. Из историята на руското книжовно проникване у нас (XI—XIV в.). ИИБЛ, III, 1955, с. 40—69.

ТРЕТА ГЛАВА

БОРБА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРОТИВ ВИЗАНТИЙСКОТО ГОСПОДСТВО

Без преувеличение може да се каже, че никой друг период от българското средновековие не е така наситен с толкова много народни въстания и с такъв голям размах, както 170-те години византийско господство. В завоюваните, но непокорени български провинции на империята борбата — скрита и явна, отбранителна и настъпателна, освободителна и антифеодална — почти не затихва. Няколко пъти през този период борбата прераства в големи и страшни въстания, които разтърсват основите на византийското господство не само в България, а и в другите европейски владения на Византия.

Българските въстания през XI—XII в. привличат вниманието не само на българските, но и на руските, и на западноевропейските историци. Изследвани са хронологията на събитията, ходът на военните операции, съдбата на участниците в различните движения, политическата обстановка в България и във Византия по време на въстанията. Затова ние няма да се стремим към пълнота при излагането и разглеждането на всички детайли и перипетии на тази борба, а ще се спрем само на главните нейни етапи и ще отделим основно внимание на изясняване характера на народните движения и социалния състав на техните участници.

1. ВЪСТАНИЕТО ПРЕЗ 1040—1041

Първото мощно народно въстание в България избухва 20 години след установяването на чуждото господство в страната (срок твърде малък, за да се съберат сили за нова борба с империята). В. Златарски справедливо отбелязва, че по време на завоюването ѝ България е получила тежък удар[1]. Действително умората, разорението, загиването на много от най-действените и боеспособни хора на страната оказват своето влияние. Но само с това ли може да се обясни дори такова кратко «затишие»? Силите на народа не са били изчерпани и в момента на завоюването. Василий II превзема чрез обсада Воден, но достатъчно е било той да излезе от него и градът отново въстава, а императорът не може да измисли нищо друго, освен да пресели жителите му в темата Волерон (Cedr., II, p. 461). Превземайки Пелагония, византийските пълководци оставят там не само гарнизон, но и достатъчно войски, за да «пазят равнината» (ibid., p. 463). Населението от околностите на Охрид било готово отново да се въоръжи веднага след падането на столицата (ibid., p. 472). Жителите на Сирмий отказват да се предадат дори когато вече византийски гарнизо-

ни са настанени в почти всички градове на България (ibid., p. 476 sq). Дори в тила на Василий II, близо до самия Солун, българите продължават съпротивата с партизанска борба, като извършват набези срещу Йерисо[2].

«Затишието» от 20 години според нас не може да бъде достатъчно убедително обяснено, без да се отчита още един фактор — капитулацията на българската аристокрация. Болшинството от боляpите и пълководците се предава, без да претърпи решително поражение, сваля оръжието, без да даде последно сражение, или, казано поточно, решава да запази оръжието с цената на преминаването на служба при нов господар. Това, разбира се, не е могло да не нанесе жесток удар и по тези, които са били готови да възглавят съпротивата и преди всичко върху масата от борци. Народните сили за съпротива не са пресъхнали, но те са били напълно дезорганизирани.

Още през 20-те години на XI в. в западните европейски провинции назрява въстание. Константин VIII веднага след възкачването си на престола заповядва да се съберат данъците не само за 1025 г., а и за двете предишни години, когато поради слабата реколта и глада заплащането на данъците е било отсрочено (Cedr., II, p. 483—484). През 1026 г. въстават жителите на Навпакт. Те убиват стратега на темата, който «тормозел населението с обременителни и незаконни данъци» (ibid., p. 482—483). В същата година Константин VIII издава (съвместно с патриарха и синода) новела, която свидетелства, че неспокойно е било и в другите провинции. С новелата се нарежда «да се предават на анатема всички, които се стремят да вдигат въстание против царя или да установяват тирания и да предизвикват възмущение сред поданиците против управниците. . . Тези, които имат в помислите си стремеж и желание за изменение на съществуващото положение на нещата или да създават безпорядък — на анатема; помагащите им и съмишлениците им във въстанието — на анатема; подстрекаващите или подбуждащи към въстание — на анатема; укривателите, както разкаялите се, така и неразкаялите се, на участниците във въстанието, които не са се отрекли от него — на анатема» (Jus, III, p. 321—323).

Очевидно с надеждата да използва започналото брожение сред населението се решава на метеж дукът на България Константин Диоген (Cedr., II, p. 487; Zonaras, col. 173). За назряване на въстание в България дълго преди 1040 г. пише Псел, който е съвременник на тези събития. «Народът на българите — пише той, — след като изтърпя толкова унижения за кратко време, отново захвана предишното си самохвалство (ἀλαζονείαν), но отначало не въставаше открито. . .» (p. 68).

Както вече казахме, първите 20 години от византийското господство са характерни с постепенно укрепване властта на чужденците — византийската бюрократична система на управление постепенно се внедрява в България. Независимо от жестокото разорение на страната, епидемии, слаби реколти и глад, които поразяват България почти всяка година през тези две десетилетия[3], в нея се прове-

жда данъчната реформа на Орфанотроф. А преминаването от натурални към парични данъци фактически означава тяхното увеличаване. Освен това се въвеждат и някои нови данъци, които, както пише Скилица, «е срамно и да се изброяват» (II, p. 521). Промените в данъчната политика в България стават непосредствен повод за въстанието, което е било вече достатъчно назряло. Източниците пряко показват за готовност на българите за въстание още преди идването на Петър Делян в страната.

По думите на Скилица Петър Делян «възбунил българския народ, който малко преди това поставил шията си в (ярема) на робството и много се стремял към освобождението си» (II, p. 527). Преминавайки от град на град (ibid, p. 527), Делян «научил, че целият народ е решен да въстане против ромеите, но се сдържал от замисленото поради липсата на вожд и ръководител в това (дело)» (Psellos, p. 69). Едва когато Делян «разбрал техните (на българите — Г. Л.) мисли», той се обявил за представител на рода на Самуил (ibid., p. 69). Зонара също пише, че българите още преди 1040 г. «замислили да отхвърлят ярема на робството», но чак след появяването на Делян «народът се вдигнал на открито въстание» (Zonaras, col. 192).

Сведенията от повечето източници за самия Делян в основата си съвпадат. Псел, който разказва за въстанието, по думите на самия Алусиан (p. 72) обявява рода на Делян за «недостоен въобще за споменаване». «Долианос (Δολίανος)[4] — продължава той, — не зная това прозвище от баща си ли е получил в наследство, или сам си го е дал. . . отначало. . . се показал като необикновен човек, разсъдителен и твърде способен във военното дело. . . и не му стигал само блестящ произход, за да поеме ръководството. Българите пък имат обичай да избират за управлението на народа (хора) от царски род.» Знаейки, че този обичай е «роден и законен, Делян си приписал родство със Самуил и брат му Арон, които управлявали и царували преди това над своя народ, само че признавайки своя произход не от законното коляно на царския род, а от някаква странична клонка, (в което) той убедил (българите) или ги е придумал, или пък е доказал (това)» (p. 69).

Алусиан избягал от Азия в България, пише Псел, като научил, «че поради липсата на човек от царски род те са избрали да царува над тях лъжец (νόθον) и лицемер (πεπλασμένον)» (p. 72). След като пристигнал в България, Алусиан внимателно проучил «ще предпочетат ли въстаналите истински (цар) пред незаконородения (νόθῳ)» и когато се убедил, че някои по-охотно ще тръгнат след «несъмнителния» (ἀποδειγμένον), отколкото след «съмнителен» (ἀμφιβόλον), обявил кой е той (p. 73). Зонара пише за «незабележителния (ἄσημος) род» на Делян, като следва Псел (Zonaras, col. 192—193, 196). Скилица е още по-категоричен: «Някой си Петър, българин, с прозвището Делян, роб на един византиец, избягал от Константинопол, бродил из България и стигнал до Морава и Белград», където се обявил за

син на Роман (Гавриил), сина на Самуил, «и възбунил българския народ» (II, p. 527).

В литературата обаче е прието да се смята[5], че Делян действително е бил син на Роман от неговата първа жена — дъщерята на унгарския крал, — която, както се съобщава в добавките на Михаил Деволски, «той (Роман — Г. Л.) намразил и още по времето на Самуил отпратил при баща ѝ, като се оженил за лариската красавица Ирина»[6]. Но и това сведение на Михаил е не повече от пояснение към думите на Скилица, че Делян «сам се е нарекъл син на Роман, сина на Самуил» (II, p. 527), и че той се е представял за такъв, а разказът за майката унгарка е трябвало само да придаде по-голяма правдоподобност на думите му. Непонятно е в противен случай защо е трябвало да смятат Делян за «незаконороден» (νόθος); ако пък той действително е бил «извънбрачен син на Арон, роден от неговата наложница», както пише Зонара (p. 192), то защо се намесва в това унгарската принцеса? На нас ни се струва, че сведенията на Михаил Деволски не разсейват всички съмнения. Разбира се, сведението на Скилица, че Делян е бил роб, не е безспорно, но съвсем не е изключена версията, че Делян се е обявил за внук на Самуил само за да придаде законност на своите претенции за престола. С името на последната управляваща династия е бил свързан споменът за неотдавнашната независимост на България и това име в съществуващите условия е можело действително да се окаже знаме на освободителната борба за различните слоеве от населението.

Така или иначе въпросът за произхода на Делян едва ли може да се смята за решен и съмненията на някои историци в «царствеността» на неговия род са напълно закономерни[7].

Преди въстанието е имало известна подготовка — Делян обиколил градовете на България и се убедил в готовността на населението да въстане. Едва ли тази обиколка е била само едно просто разузнаване. Развитието на по-нататъшните действия, струва ни се, оправдава предположението, че във всеки от посетените градове Делян е имал съмишленици и доверени хора, подготвящи всичко необходимо за момента, когато ще бъде даден сигнал за въстание.

В обстановката на общо недоволство и при увереността, че въстанието ще бъде подкрепено от широките народни маси, най-целесъобразно е било да се започне от най-отдалечените северни райони[8], за да не остават в тила на въстаниците враждебни крепости и гарнизони, и постепенно като се спускат на юг и набират сили, привържениците на Делян да подчинят цялата територия на бившето Самуилово царство. Като събрал войски в района на Морава и Белград, Делян се придвижва на юг и заема Ниш и Скопие (Cedr., II, p. 527). Източниците не споменават за някаква съпротива срещу Делян в тези градове. Скилица отбелязва само, че въстаналите «безчовечно избивали ромеите» (ibid., p. 527). Очевидно в споменатите градове е избухвало въстание при приближаването на войските на Делян.

Въстанието започва в същото време, когато болният император Михаил IV Пафлагон търси спасение от болестта си на гроба на св.

Димитър в Солун. Събитията се развиват толкова бързо, че нито императорът, нито дукът на Скопие не успяват да предприемат каквито и да е военни мерки против въстаналите. По всяка вероятност едва след спирането на Делян в Скопие дукът на Драч Василий Синадин получава заповед да излезе против въстаниците. Синадин, пише Скилица, се опитал да потуши въстанието, «преди злото силно да се разрасне и пожарът да се разгори». Той тръгва «с местни сили» и явно се отправя към Скопие. В Дебър обаче между Синадин и един от неговите «ипостратези» Михаил Дермокаит избухва свада. Дермокаит обвинява Синадин пред императора в метеж и последният е отстранен от властта и хвърлен в затвора (вероятно в Солун), а на неговото място е назначен Дермокаит.

Дермокаит, продължава Скилица, «управлявайки лошо и без опит областта (темата Драч — Г. Л.), погуби всичко». Неговите подчинени отнемали имуществото на войниците — каруците и дори конете — и най-накрая войниците въстанали. Дермокаит тайно избягал, а войниците «избрали за цар на България един от своите бивши стратези на име Тихомир[9], известен с храбростта и разума си» (II, p. 528).

Всички тези събития не са могли естествено да се развият по-бързо от рамките на един-два месеца и забавянето на Делян, който по всяка вероятност е останал в Скопие, е трудно обяснимо. По такъв начин, както пише Скилица, «е имало две въстания на българите»: едното е провъзгласило за цар Делян, а другото — Тихомир. Още в този факт вече могат да се видят признаците на бъдещия разкол сред въстаналите. Въстаналите войници от темата Драч не е можело да не знаят, че Делян вече е провъзгласен за цар като «законен» потомък на Самуил. Но независимо от това те не отишли веднага да се присъединят към него, а избрали втори цар и също за цяла България; от присъединилото се след това към въстанието население една част признавала за цар Тихомир, а друга — Делян (явно версията за «царския» произход на Делян не за всички е била убедителна). Разколът ставал опасен и за въстанието, и за самия Делян. Тогава той поканил Тихомир при себе си заедно с войската му. Без съмнение сред «местните сили» на Тихомир е имало не само българи, но и албанци, и сърби. Едва ли обаче етническите разлики са играели някаква роля при възникването на двата центъра на въстанието[10]. Та нали и драчките стратиоти са избрали за цар българина Тихомир, а след това са се присъединили към Делян.

Когато войските на въстаниците се срещнали (вероятно в Скопие)[11], обединяването на командването не могло да стане изведнъж. Изглежда, Тихомир не е искал доброволно да се откаже от своето положение и своята титла. Свикано било събрание на въстаниците, пред което говорил Делян (Cedr., II, p. 528). Източниците предават основния смисъл на неговата реч. Като посочва гибелността на разкола за съдбата на въстанието, Делян казва, че «никога българският народ няма да бъде спасен, ако се управлява от двама архиги» (μὴ ἂν ποτε σωθῆσεσθαι το τῶν Βουλγάρων ἔθνος ὑπ' αρχηγῶν δυοῖν κυβηρνώ-

μενον — Zonaras, col. 192; Cedr., II, p. 528). Делян предложил на събралите се да направят избор между «произхождащия от рода на Самуил» и Тихомир, тъй като «една риза не може да облече двама души» (ἑριθάκους) (Cedr., II, p. 528).

Без съмнение Тихомир не е оставил изказването на Делян без отговор и трябва да се мисли, че неговата реч е била рязка; възможно е той да е говорил за съмненията по отношение произхода на Делян. Би било трудно иначе да си обясним жестоката разправа с Тихомир, който е бил пребит с камъни (Cedr., II, p. 528—529). Изхода на борбата, разбира се, е решил превесът на силите на Делян и на негова страна са преминали основната маса от войниците на Тихомир.

Едва след като «цялата власт преминала в ръцете на Делян», въстаналите отново започнали активни действия. Преди всичко трябвало да укрепят зад себе си Драч — района, където възникнало самостоятелно огнище на въстанието. Делян изпратил там войска начело с неговия най-близък съратник — кавхан (Καυκάνος или καχάνης)[12], който завзел тази най-силна крепост на Адриатическото крайбрежие (Cedr., II, p. 529). Според нас това не би било възможно, ако в Драч населението не е отворило само вратите на града (независимо бил ли е той преди това в ръцете на Тихомир, или едва сега се е присъединил към въстаналите). Друга войска била изпратена от Делян срещу крепостта Василида, разположена между Охридското и Преспанското езеро[13]. По всяка вероятност в тази крепост е имало концентрирани враждебни на въстаниците византийски сили и Делян не можел да си позволи да ги остави в тила си. Василида била превзета и разрушена до основи. Трета армия на въстаниците начело с Антимий се отправила в Гърция и без да срещне съпротива, стига до Тива, около която нанесла решително поражение на излезлите срещу нея византийци (Cedr., II, p. 529).

В същото време основните сили на Делян се движели към Солун. Всички тези събития (въстанието започва в края на лятото или началото на есента по време на събирането на данъците) се разиграват през края на есента и началото на зимата на 1040 г. Михаил IV още се намира в Солун, когато първите отряди на въстаналите се появяват в околностите на града. Вероятно походът на Антимий на юг и появяването на въстаниците в темата Солун има предвид Псел, когато пише, че «като направиха обмислените си планове достояние на целия народ, те (въстаниците — Г. Л.) се освободиха от ромеите, отхвърлиха тежащия им ярем и се обявиха за независими, като оттогава извършват набези срещу ромейските области»[14].

По-вероятно е по време на движението на Делян на юг към Солун и на Антимий в Гърция да е избухнало и въстанието в темата Никопол. «Темата на никополитите — пише Скилица — премина към българите» по следната причина. Практорът на темата Йоан Кучомит (Κουτζομύτης) «жестоко притесняваше туземците и стана причина за въстанието на никополитите; те въстанаха, защото не можаха да понесат неговата алчност и след като го насякоха на пар-

чета, сами се присъединиха към българите, ругаейки царя на ромеите. Не толкова от любов към Делян обаче те отхвърлиха юздите и ромейския ярем, колкото благодарение на ненаситността на Орфанотроф и прекалено големите данъци» (Cedr., II, p. 529—530)[15].

Присъединяването към въстаналите на темата Никопол е извънредно важен факт за изясняване характера на въстанието през 1040 г. Едва ли това събитие може да се обясни напълно само с позоваването на факта, че в тази тема е преобладавало тогава славянско население[16]. Там е имало и доста албанци, а гърците са били повече, отколкото в темата Драч. Далеч не всички въстанали (може би даже не и болшинството от тях) са се стремели към пълна независимост от Византия и към възраждане на българската държава. Въпреки това населението се е присъединило към въстаналите българи, като се е стремяло да се освободи от непоносимия гнет на феодалната държава; казано с други думи, въстанието през 1040—1041 г. е имало не само народоосвободителен, а и антифеодален характер[17].

По всяка вероятност обстановката е била в известна степен сходна и в Гърция, по-специално в Тесалия, населена в по-голямата си част с българи и власи. Източниците съобщават само за едно-единствено голямо сражение близо до Тива; очевидно населението не е оказвало никаква съпротива на въстаниците, а може би даже и да им е съдействало. Делян «се оказва повелител» и на Димитриада (сега Воло), град крепост на брега на Егейско море. За «челник» на града (т. е. за стратег, както обяснява българската дума Кекавмен) Делян изпраща «стария и опитен воин» Лютова от Девол (Деволски — Διαβολήτης) (p. 28). За един «град на Елада», завзет от въстаналите, се говори още в житието на Лазар Галесийски. В него се разказва за един своеволен монах от манастира край Смирна, който избягал в Гърция, в град, оказал се скоро обсаден от българите на Делян. Монахът предсказал на стратега на града победа и последният излязъл срещу въстаниците, но самият той загинал и «почти цялата войска». Страхувайки се от възмездие, монахът «отишъл при българите» и до самото ослепяване на Делян като че ли бил един от неговите приближени[18].

За отношението на местното население на Гърция към въстаналите българи има още едно свидетелство. На статуята на лъв в Пирея е запазен рунически надпис, в който пише за участието на норманските наемници в потушаването на въстанието. В него се казва: «Гакон заедно с Улф Асмунд и Ерн завоюваха това пристанище. Тези хора и Харалд Високи наложиха (на жителите на страната) значителни данъци заради въстанието на гръцкия народ»[19]. Ако се вярва на разчитането на този недобре запазен надпис[20], то от него следва, първо, че местното население е взело участие във въстанието, и, второ, че то (или част от него) явно се е отличавало от «гръцкия народ».

Научавайки, че Делян идва към Солун, императорът, «смутен и объркан, се отправил за Константинопол», но българите, пише Аталиат, «дръзко го преследваха, макар че той преминаваше през

(по-рано) приятелска земя» (р. 9). В паника Михаил IV «изоставил целия обоз и палатката си и колкото имал злато, пари и тъкани». Всичко това Мануил Ивац, приближен на императора (възможно да е син на този Ивац, който е бил коварно хванат от Дафномил през 1019 г.)[21], и друг един придворен — Китонит — заповядали да се возят с тях и отишли при Делян (Cedr., II, p. 529).

Данните от източниците, на които се позовахме, според нас не дават основания, за да се заключи, че Делян е обсадил Солун [22]. По това време града са достигнали само предните отряди на въстаниците, на които местното население е помагало[23], а Делян се е установил на лагер на два-три прехода от града, в Остров.

Това е бил моментът на най-големия подем на въстанието. Територията, завзета от въстаниците, е обхващала голяма част от всички европейски владения на Византия — от Дунав до Атика и от Драч и Никопол до околностите на Солун и Сердика, която съгласно Кекавмен също се е намирала във властта на Делян (р. 32. 3—4). Затова има всички основания движението начело с Петър Делян да се нарече не само общославянско въстание против византийското господство, но и въстание на всички угнетени народности от темите България и Сирмий, Драч и Никопол, Елада и Солун — въстание, в което взема участие и гръцкото население, страдащо от прекомерните данъци и от произвола на местните власти.

Само за отношението на населението на Паристрион към въстанието ние нямаме за това време решително никакви сведения[24]. По всяка вероятност една от причините, за да не се прехвърли въстанието и в този район на България, е не само неговото изолирано положение зад Стара планина, но и непрестанните набези на номадите, които в първите десетилетия са били особено опустошителни. По това време тероризираното население от печенегите не само не се е готвело да изгонва византийските войски, а по-скоро е чакало от тях защита от номадите. Скоро (през 1042—1043 г.) тук действително пристига един от най-талантливите византийски пълководци — Катакалон Кекавмен[25]. Според нас има и още една съществена причина за по-малката активност на населението от Паристрион. Развитието на феодалните отношения в този район е изпреварило развитието им в Западна България, където през 1040 г. още не са успели да израснат новите феодални стопанства на светските и духовните византийски господари. Освен това Паристрион значително по-рано е бил подчинен на Византия — отначало при Цимисхий, а след това при Василий II. А, както е известно, свободното селячество, намиращо се под заплахата от въвличане във феодална зависимост, много по-остро реагира на влошаването на своето имуществено положение и на ограничаване на правата му и много по-лесно се надига с оръжие в ръка за тяхна защита. Свободната селска община е много по-силен и способен за съпротива колектив от общината под опеката на феодала.

Пристигайки в Константинопол, императорът събрал войски и се отправил против въстаналите. Не той обаче им нанесъл решава-

Срем
Сирмиум
Белград
Сава
Браничево
Белград — Браничево
Морава
Дрина
Западна Морава
Видин
Тимок
Никопол
Ниш
Нишава
Южна Морава
Искър
Търново
Ловеч
Раса
Лим
Ибър
Прищина
Враня
Липлян
Лесковица
Печ
Средец
Перник
Бояна
Тунджа
Боруй
Дрин
Таонион
Крива поланка
Рилски манастир
Скадър
Призрен
Куманово
Велбъжд
Пловдив
Струма
Кратово
Скопие
Станимака
Марица
Щип
Дебър
Кичево
Просек
Мелник
Македония
Смолян
Драч
Прилеп
Струмица
Места
Охрид
Струга
Мъглен
Сидерокастрон
Волерон
Аргвинон (Елбасан)
Драма
Василида
Ксанти
Девол
Битоля
Остров
Воден
Сяр
Стримон
Охридско езеро
Преспанско езеро
Верея
Авлон
Костур
Солун
Бистрица
Главиница
Воюса
Сервия
Химвра
Дринопол
Янина
Стаги
Пеней
Бутринто
Керкира
Трикала
Ларисa
Димитриада
Роги
Фарсала
Никопол
Алмирос
Водоница
Навпакт
Еретрия
Тива
Атина
Коринт
Пелопонес
1
2
3
4
Тракия 5

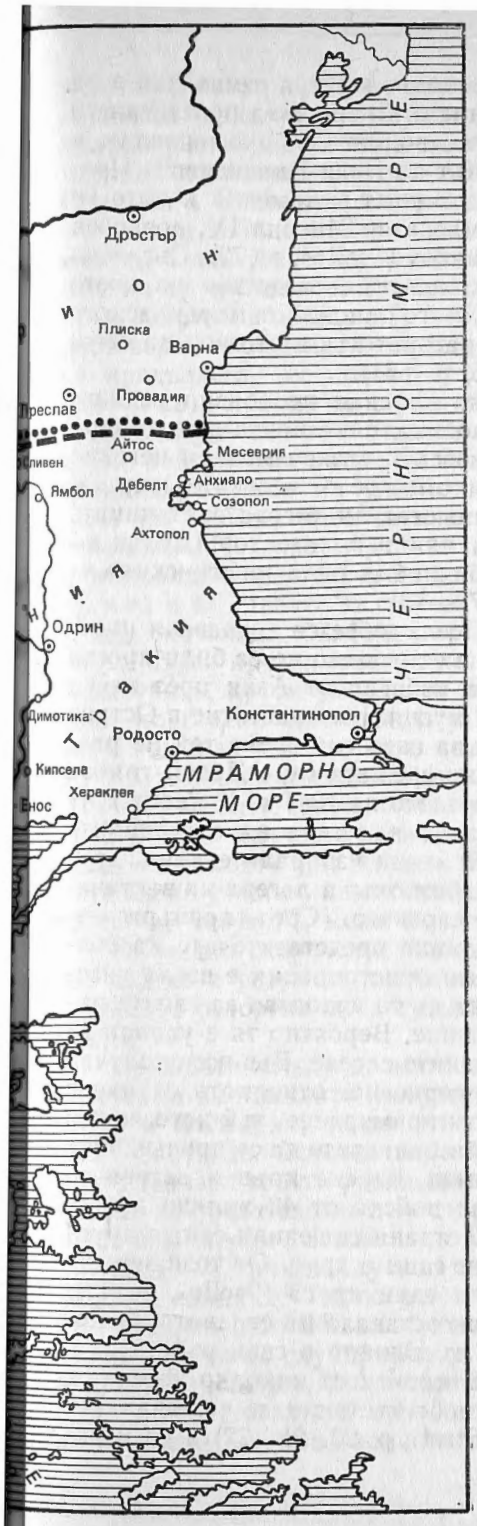

БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО (1018—1185 г.)

1. България в края на X в.
2. България в 1187 г.
3. Голям град
4. Малък град и крепост
5. Наименование на тема

щото поражение. Предателството и разколът вътре в самия лагер на Делян рязко изменили хода на въстанието. Скоро след пристигането на Делян в Остров, пише Псел, когато «войната едва започвала», в лагера се появил Алусиан (р. 71), синът на Йоан-Владислав[26]. Преди това той бил стратег на град Теодосиупол в Армения и като не се ползвал от благосклонността на император Михаил IV, «озлобен от своето положение, бил готов на всичко» (Psellos, p. 72). Съгласно Скилица Алусиан станал жертва на клевета, вследствие на което Йоан Орфанотроф му наложил глоба и го лишил от «прекрасното имение на жена му» в Харсиан. Императорът пък в отговор на неговата жалба отказал да го защити (II, p. 531).

Пристигайки в лагера на Делян, Алусиан не обявил веднага кой е той, а според думите на Псел, «обикаляйки поред някои хора, разказвал за баща си като за чужд човек и възхвалявайки неговия род, ги изпитвал какво би станало, ако някое от неговите деца изведнъж се окаже сред тях; ще предпочетат ли тогава въстаниците истински цар пред незаконородения, или тъй като той (Делян — Г. Л.) вече стои начело на всички, не би ли бил онзи («истинския» — Г. Л.) избран за съуправител» (р. 72—73).

Тези «някои хора», както пише Псел, добре са познавали представителите на българската династия и естествено не са били прости българи. Криейки се, Алусиан тайно избягал от Азия през месец септември (Cedr., II, 531), но едва ли е успял да пристигне в Остров по-рано от два-три месеца. При това за известно време той не разкривал кой е и в лагера. Следователно срещата му с Делян трябва да се отнесе към края на 1040 или началото на 1041 г. Дейността на Алусиан довежда до това, че назрелият в лагера на въстаниците разкол става явен. По думите на Псел «едни избирали единия, други — другия» (р. 73). Ние мислим, че разколът в лагера на въстаналите в основата си е имал социален характер. Сред привържениците на Алусиан са се наредили предимно представителите на българската аристокрация. В това, че тази аристокрация е взела участие във въстанието, като се е стремяла да го използва за своите интереси, не може да има никакво съмнение. Вероятно тя е успяла да привлече на своя страна и част от средните слоеве. Във всеки случай Делян е сметнал положението за по-сериозно, отколкото случая с Тихомир и пръв е направил крачка към примирение, тъй като, както пише Скилица, «се е страхувал да не би българите да се присъединят към Алусиан като непосредствено имащ царска кръв и затова го поканил за съуправител, като му дал войска от 40 хиляди души» (II, p. 531). След известен смут «двете страни сключили една с друга договор и вождовете им се примирили един с друг. От този момент те живеели заедно, но се подозирали един друг» (Psellos, p. 73). Основната маса от въстаналите все пак останала на страната на Делян и той запазил ръководството на въстанието в свои ръце.

Тези събития са отнели по всяка вероятност няколко месеца от зимата и пролетта (обсадата на Солун от въстаниците е станала по време на силната лятна жега — Cec. Strat., p. 22. 21—22) и са изиг-

рали крайно отрицателна роля: те са дезорганизирали въстаналите, отвлекли са вниманието на техните ръководители и са довели до продължително бездействие в момент, когато е било необходимо да се развива постигнатият успех. За обсадата на града разказват само Скилица и Кекавмен. Скилица пише, че след като дал на Алусиан 40 хиляди войници, Делян го изпратил срещу Солун. В продължение на 6 дни Алусиан се опитвал с щурм и с помощта на обсадни оръдия да превземе града, но след като не успял, решил да направи продължителна обсада (II, p. 531—532). На нас ни се струва за подостоверно съобщението на Кекавмен, че военните действия в Солун са продължили не повече от един-два дни. Той разглежда този епизод като пример за стратегическа грешка на пълководеца, която е провалила цялото предприятие. Алусиан, пише той, преуморявайки войските по пътя към Солун, без да им дава почивка и «без да организира лагер на удобно място», «с пристигането си с обоза (μετὰ τοῦ τούλδου) пред стените на града започнал веднага военни действия». Но «преуморените пехотинци и конници се разпръснали в безпорядък пред очите на врага, като се грижели повече за почивката си и за храната за себе си и за своите коне». Като видели «безредно скитащите българи», ромеите «неочаквано ги нападнали и много бързо превърнали битката в поголовно бягство; едни от тях били убити, други умрели от жажда и от жегата, а трети пък като овце, подгонени към кошарата, били хванати живи. А удивителният воин Алусиан избягал сам, като захвърлил своите доспехи» (p. 22. 10—24). Скилица пише също за неочаквано нападение на гърците. Според неговите данни в това сражение са паднали 15 хиляди българи и не по-малко са били взети в плен, а останалите заедно с Алусиан «се спасили при Делян». В боя при Солун на страната на гърците взема участие, както съобщава Скилица, «тагма наемни войски» (τάγμα μεγαθύμων)[27], може би отрядът на норманина Харалд[28].

Очевидно скоро след това гърците си възвърнали и Димитриада, където в резултат на заговор Лютова бил хванат и вратите на крепостта отворени пред гръцките войски, пристигнали по море от Солун[29].

Враждата между двамата предводители, отразяваща разкола в лагера на въстаналите, избухнала с нова сила. Алусиан, който избягал в България, за да седне на нейния трон, не си е направил добре сметките. Основната маса от въстаналите поддържала Делян, който запазил своето ръководно положение във въстанието. Може би планът за предателство да е съзрял в Алусиан и неговите привърженици още преди обсадата на Солун. «След поражението — пише Скилица — Делян и Алусиан се срещнаха, но не се доверяваха един на друг, единият — опозорен от поражението, а другият — подозиращ предателство. И замисляха те (зло) един против друг, като изчакваха удобния случай» (II, p. 532—533). Изглежда, Делян е имал някакви основания, за да подозира Алусиан в предателство още по време на действията му при Солун[30]. А всички мисли на Алусиан били насочени към това колкото може по-голяма изгода да извлече от

своето предателство. Той организирал пир «с някои от своите приближени» и поканил на него Делян, където коварно го ослепил и «понеже запазил в пълна тайна случилото се от българите, успял да избяга и да отиде при царя в Мосинопол» (Cedr., II, 533).

Псел разказва за събитията другояче. От неговия разказ следва, че в продължение на известен период Алусиан останал единствен вожд на въстанието. Когато Делян бил ослепен, пише той, «всичко при скитите (българите — Г. Л.) отново бе под една власт, но Алусиан не премина веднага към царя», а само след окончателното им поражение «встъпи в преговори с царя» (p. 73). Скилица и Кекавмен пишат само за едно сражение, в което е взел участие Алусиан. При Псел, напротив, няма нито дума за обсадата на Солун, затова пък той споменава за някакво сражение, в което българите са били възглавявани от Алусиан след ослепяването на Делян. Най-вероятно Псел отнася този епизод (умишлено или случайно) към по-късно време, а всъщност има предвид същите «подвизи» на Алусиан пред Солун. Това се потвърждава от обстоятелството, че Зонара (col. 196), който дословно използва всичко от Псел, което се отнася до Алусиан, преписвайки фразата на Псел «всичко при скитите отново бе под една власт», пише: «всичко при скитите оттогава бе под една власт», като изхвърля именно целия разказ на Псел за сражение на Алусиан с императора като напълно баснословен. Съгласно Псел след неуспешното сражение Алусиан «разпуснал цялата си фаланга», т. е. всички отряди на въстаналите, но, изглежда, забравяйки това, историкът по-нататък пише за още едно сражение (с кого в такъв случай?), което станало вече след преминаването на Алусиан на страната на царя и в резултат на което царят хванал «техния лъжлив (на българите — Г. Л.) предводител с обезобразен нос и извадени очи» (p. 182), т. е. Делян. По-достоверно е сведението на Скилица за незабавното бягство на Алусиан и неговите привърженици след ослепяването на Делян[31]. Предателството лишава въстаналите от предводител, разстройва техните редове, предизвиква объркване и Михаил IV не забавя да се възползва от това. Алусиан избягал от Византия само защото се е смятал за обиден. Като не постигнал целите си, той (и подобните нему) се решава на предателство, като по този начин се надява да си върне разположението на императора и да получи награди и отличия. Влизайки в тайна връзка с императора, Алусиан се спазарил за бъдещите награди. «Той съобщава на царя — пише Псел, — че ако му бъде оказана милост и получи други отличия, то ще се повери заради това на него» (p. 73). И действително за благодарност императорът, «удостоявайки го със своята милост, го изпраща във Византия» (p. 74). Скилица пише, че когато Алусиан «пристига при царя в Мосинопол, той го изпраща във Византия при Орфанотроф, като му дава високия чин магистър»[32].

Едва след всичко това през пролетта или лятото на 1041 г. императорът се решава на военни действия срещу българите. «Като се отправи оттам (от Мосинопол — Г. Л.) — пише Скилица, — царят нахлу в България» (II, p. 533). Разколът в лагера на въстана-

лите се задълбочил още повече и сред българите започнали разпри. «Народът (на българите) — пише Псел — от този момент бе разединен от разпри (διαφόροις πολέμοις διεσπασμένον ἤδη) и още ненамерил свой предводител, бе победен от царя» (p. 74). В този критичен момент разнородността на социалния състав на въстаналите е дала своето отражение. Те се разделили на няколко отряда и без съмнение селячеството и бедните граждани не се доверявали повече на представителите на аристокрацията. Именно в този момент са пристигнали срещу тях византийските войски.

Настъпва период на отслабване на въстанието, период на неговото потушаване. Въстаниците отстъпвали с боеве. Армията на императора нахлула в България от района на Солун и Остров, като се насочила към Сердика. Друга войска заедно с норманите започнала военни действия в Гърция[33]. Близо до Сердика с бой гърците превзели крепостта Бояна. Екзархът на крепостта Ботко излязъл против явно превъзхождащите го сили на византийците, но бил принуден да отстъпи, при което първи избягали именно «знатните българи» (ὀνομαστοί ἐκεῖνοι Βούλγαροι) и върху телата на отстъпващите гърците се втурнали в крепостта (Cec. Strat., p. 32. 4—12). Но да се установи точно пътят на наказателната експедиция едва ли е възможно. Съгласно Аталиат Михаил IV се отправил към Сердика и оттам «в Илирик, със сила подчини въстаналите и тяхната обширна и необятна земя. . . покори» (p. 9). Скилица пише, че царят, «като нахлу в България и хвана Делян. . . се озова в нейните вътрешни райони: нали още Мануил Ивац, съоръжавайки дървена преграда (δέμα)[34], мислеше около Прилеп да задържи царската войска, за да не може тя да овладее всички вътрешни области на страната. Но царят се оказа по-бърз от думите, проби дървената преграда и като разгони отрядите на българите, хвана Ивац. Когато (императорът) организира всичко в България и постави стратези в темите, той се върна в столицата, водейки със себе си и Делян, и Ивац» (II, p. 533).

Въстанието е потушено със страшна жестокост. Кекавмен пише, че нахлулите в крепостта Бояна «ромеи извършиха многобройни убийства» (p. 32. 11—12). Като пише за Харалд, анонимен автор съобщава: «Начело на своята войска той извърши подвизи» в България (ibid., p. 97. 13—18) и дори получи за това съгласно една норвежка сага прозвището «разорителя на България» (Bolgara brennir)[35]. «Тогава и аз бях — продължава анонимният автор — сред сражаващите се за царя и участвах в битките според (своите) сили» (p. 97. 17—18). Ще отбележим, че анонимният автор е бил роднина на Кекавмен и нарича свой дядо българина Никулица. Но на внука на българския велможа вече са чужди каквито и да било колебания (каквито още е изпитвал неговият дядо) — той ревностно служи на императора, като взема участие в смазването на освободителното движение на българите.

Едно от най-големите народоосвободителни въстания на българския народ против византийското робство е потушено. В оценката за

причините на негсвия неуспех източниците са единодушни. «Алусиан — пише Псел, — човек с приятен нрав, светъл ум и знатен жребий, се оказа главната причина за победата на царя. . .; господ, като го отклони (Алусиан — Г. Л.) от враговете, донесе победа на царя» (p. 72). След пристигането на Алусиан в лагера на Делян там «възникнало сякаш многовластно единовластие» (p. 73). Преди предателството на Алусиан Псел оценява положението на византийските войски като критично: «Когато царят стигна българските граници, той се установи на лагер в удобно място (в Мосинопол — Cedr., II, p. 533) и предприе първото, което беше намислил. След това той реши да воюва с тях — работа, успехът на която бе твърде съмнителен и относно която самите приближени на царя имаха противоречиви мнения» (p. 71). Императорът и неговите приближени са се плашели не само от размаха на българското въстание. Псел пише, че царят се отправил против българите, превъзмогвайки болестта си, тъй като «считал за ужасно да загуби някаква част от царството във време, когато той нищо не е присъединил към него» (p. 70). С други думи, опасността от загубването на България се е разглеждала като напълно реална. Византийската аристокрация се е плашела също така и от съчувствието към въстанието, което е проявило угнетеното гръцко население. Цялата тема Никопол доброволно е преминала на страната на българите. Въстаналите преминали почти през цяла Елада, без да срещнат съпротива. Псел разказва, че като тръгнал на поход, императорът «не вдигнал цялата войска наведнъж, (тъй като) не разчитал на основната ѝ маса (οὐ δὲ θαρρεῖ πλήθεσιν)[36], а отделил избрани бойци от войската и от стратиотите, взел най-изкусните във военното дело и с тях тръгнал срещу скитите, като се движел в боен ред и като разположил фалангата си според военната наука» (p. 71). Зонара пише: «Но още войските не се бяха съединили една с друга, когато бързо стана нещо и то без труд донесе победата на царя» (col. 193). Това произшествие беше, разказва по-нататък той, пристигането на Алусиан. «Анархията — пише Зонара — им попречи (на българите) да осъществят замисленото» (col. 192).

И така въстанието през 1040—1041 г. е обхванало най-различни слоеве от народа. Преобладаващата маса от въстаналите са били селяни, тъй като главен повод за въстанието е преминаването от натурални към парични данъци. Във въстанието е взело участие и населението от градовете. В ръцете на въстаналите са били Белград, Ниш, Скопие, Драч, Никопол, Прилеп, Димитриада, Сердика, Остров и др. Въстанали са и служещите в България стратиоти, които са били призовани от българите, албанците, сърбите и власите. Във въстанието вземат участие и представители на българската аристокрация. Всички тези различни социални групи покрай общата цел на въстанието — свалянето на византийското владичество, са преследвали и свои специфични интереси. Най-последователни в борбата са били низшите слоеве на населението, които са изпитвали върху себе си цялата тежест на чуждото иго. С победата над византийците населението (както феодално зависимото, така и въвличано-

то в зависимост) е свързвало надеждите си за подобряване условията на живота си. Народоосвободителната борба неминуемо е трябвало да приеме чертите и на антифеодално движение[37]. Именно последното е послужило за основна причина за разкола в лагера на въстаналите и именно с това се обяснява предателството на аристокрацията, която е била изплашена от размаха на движението. Не цялата аристокрация обаче е изоставила въстаналите и лагера в Остров. Псел, който лично е присъствал на триумфа на императора по случай победата над българите, пише, че сред пленените освен Делян и Ивац е имало и «наистина много знатни хора» (р. 74) за разлика от Делян — «лъжливия архиг», «недостоен по род». Но трябва да се предполага, че след бягството на Алусиан тези знатни хора сред въстаналите са били твърде малко.

Следователно решаващата причина за поражението на въстанието са били социалните противоречия в лагера на въстаниците и предателството на аристокрацията[38]. След поражението отново в градовете на България са били разположени византийски гарнизони, но вече значително подсилени.

С въстанието от 1040 г. завършва първият етап от борбата против чуждото иго. То е едно от най-големите въстания за целия период на византийското господство, което нанася силен удар върху това господство и показва неговата нестабилност. Важно последствие от въстанието е установяването на връзки за съвместна борба между славянското население от Западна България и угнетеното албанско и влашко население в темите Драч и Никопол, Елада и Солун. Въстанието носи също и антифеодален характер, с което се обяснява и подкрепата, която му дава угнетеното гръцко население. И накрая въстанието помага също така да се укрепи сръбската държава в Зета, която обявява своята независимост от Византия непосредствено преди въстанието на Делян.

2. НОВ ПОДЕМ НА НАРОДООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ И ВЪСТАНИЕТО ПРЕЗ 1072 — 1073

Движението от 1040—1041 г. е смазано. Наказателни отряди на византийците свирепстват в България, като за втори път в продължение на четвърт век нейната територия е подложена на опустошение. Във формите и методите на византийското господство се появяват нови черти. Наред с военното потушаване на въстанието и укрепването на чиновническия и църковния апарат в страната започва заселването на чужди феодали на българска територия. Свободните и общинските земи заедно с тяхното население се раздават на византийски пълководци, на църквата и манастирите и на територията на страната биват заселени контингенти от покорените или съюзните на Византия номадски племена.

Наред с нарастването на данъците в Западна България едновременно бързо расте едрото феодално земевладение, развива се феодалната зависимост, и то не само в дълбочина, но и на ширина;

броят на париците рязко се увеличава за сметка на свободното селячество. Нивото на развитие на феодалните отношения в Югозападна и в Южна България за кратко време почти достига нивото на развитие на феодализма в южните области на византийска Македония и Северна Тракия. Процесът на сливане на българската феодална аристокрация с византийската по това време също регистрира големи успехи.

В същото време в българските теми постоянно се намират големи контингенти от византийски войски. Техните предводители — византийски пълководци — неednократно в посоченото време вдигат метежи против централното правителство и се провъзгласяват за императори, като използват подчинените им войски, попълнени с местни елементи или отряди от номади. Споменаването за «българи» и «албанци» във военните сили на метежните феодали поражда в историографията представата за участието на подчинените на Византия народи в подобен род «въстания»[1]. Това «участие» са обяснявали и обясняват с факта, че византийското робство е било твърде ненавистно и затова народът е използвал всяка възможност, за да излезе против Константинопол с оръжие в ръка.

Но, първо, споменаването на «българи» сред войските на метежниците не е по-често от споменаването на «българи» сред войските на правителствените отряди, воюващи с метежниците. Второ, тези «българи» или «албанци» (например във войските на Маниак — Attal., p. 9) са били преди всичко «стратиоти» — войници в отрядите, които са били поверени на метежниците от самото правителство. Трето, дори да допуснем, че сред участниците в метежите е имало представители на местното население, ние нямаме никакви основания за заключението, че такива хора в България са били повече, отколкото в който и да е друг район с чисто гръцко население.

Разбира се, от враждебни на Византия елементи, готови да застанат зад всеки авантюрист, в България по това време не е имало липса. Но по самия си дух такъв род метежи са били чужди на народа, те са могли да привлекат преди всичко представители на аристокрацията, разчитащи на награди от претендента за трона, и декласирани елементи, но не и широките слоеве на населението. Наистина Маниак «веднага се разпоредил да се намалят данъците»[2] в България. Но едва ли тази мярка му е осигурила нещо повече от неутралитета на населението. Хипотезата за участие на българи в метежа на Торникий (1047 г.) е основана, както сега е вече доказано, просто на недоразумение[3]. Торникий също се опитал «да намали данъците» (Psellos, p. 152), но това е било на практика не повече от демагогия, тъй като той е позволявал на своите войници да вземат всичко, което могат да заграбят със сила (ibid., p. 152), така че против него се е вдигнало местното население, «за да спаси това, което е останало в бедна Тракия»[4]. Аналогичен е бил и метежът на Никифор Вриений, който, както и всички други претенденти, остро се е нуждаел от парични средства за своето предприятие и е изстисквал от населението по думите на Аталиат «не пари, а потоци от кръв»[5].

Може да се посочи и фактът, че метежниците са търсели подкрепа от страна на номадите или унгарците, които малко преди това жестоко са разорявали местното население. Неслучайно никой не подкрепил вдигналия метеж Роман Диоген, когато на местните жители било обявено, че той иска да ги предаде във властта на «савроматите» (Attal., p. 98).

Ние не виждаме особена разлика между споменатите метежи и бунта на Василаки, който Д. Ангелов за разлика от метежа на Торникий[6] е склонен да сравнява с въстанието на Петър Делян или на Войтех[7]. Бунтовете на метежната аристокрация не са имали нищо общо с народоосвободителното движение и са носели на българския народ само нови страдания както от действията на самите метежници, така и от правителствените войски, потушаващи метежите.

Действията на угнетените маси против византийските власти са продължавали, разбира се, постоянно (и независимо от метежите на аристокрацията), пише Кекавмен, тъй като властите са вършели беззакония, «като са отнемали не само храната и водата, но и украшенията и дрехите на хората; а веднъж постигнали успех, те и втори път са пренебрегвали справедливостта и дългото търпение на господа, като не са се отклонявали от избрания от тях път, а обидените от тях (жители), не можейки повече да понасят насилията, ги поразявали със стрели или мечове и ги избивали» (p. 36. 3—7).

Доказателство, че през 60-те години на XI в. в България е назрявало ново въстание против византийското господство, е движението на тесалийските българи и власи, развило се в 1066 г.[8]. Доскоро това въстание, единствен източник за което е едно сведение на Кекавмен, малко е привличало вниманието. За него в най-добрия случай само се споменава като за изолиран местен епизод[9], а румънските националистически настроени историци се опитват да го представят за чисто «национално» влашко движение[10]. През 1956 г. едновременно с нашата статия по този въпрос излезе и статия на Г. Цанкова-Петкова, в която тя разглежда и въстанието в 1066 г.[11]. Ходът на събитията, свързани с въстанието, в двете статии е изложен в основите си еднакво и се разглежда и в двете статии като етап от борбата на българите и власите против византийското господство. Затова ние смятаме, че не е необходимо отново подробно да се спираме на това въстание.

Но без да засягаме всички подробности, ние бихме искали все пак да се спрем на няколко момента от това движение. Преди всичко целият ход на въстанието и направлението на похода на неговите участници ясно свидетелстват по наше мнение за наличието на напълно определен план за действия на въстаналите[12]. Те са имали намерение да обединят силите си с жителите на България, където, както те са били уверени, ги чака другарски прием от населението, готово да се вдигне на съвместна борба с тях[13]. Затова ние мислим, че значението на това въстание излиза извън рамките на местния епизод и че това въстание от самото си начало (а не след превземането на Сервия) е имало антифеодален и народоосвободителен харак-

тер[14]. След превземането на Сервия въстанието е било много бързо ликвидирано. И накрая ние бихме искали още веднъж да повторим, че това въстание е резултат на движението на свободното селячество, във всеки случай на свободни селяни (българи, власи, а може би и гърци)[15] и те са били негови инициатори[16].

Нов подем на освободителното движение довежда до второ голямо въстание в Западна България през 1072 г.[17]. Непосредствената причина за въстанието е аналогична на тази, която е предизвикала въстанието през 1040 г. Тогава, пише продължителят на Скилица, българите «не понесли алчността на Орфанотроф», а сега българският народ «не понесе алчността на Никифор» (II, p. 715), всесилния фаворит при царуването на Михаил VII Дука. Никифорица се прославил със своята изобретателност във въвеждането на нови и увеличаването на старите данъци. Особено негодувание предизвикал въведеният от него монопол върху търговията с жито. Свободната продажба на житото била забранена и нарушителите ги заплашвало тежко наказание. Купувайки житото на ниски цени, помощниците на Никифорица го продавали три пъти по-скъпо, получавайки печалба «на всяка номизма по три номизми» (Attal., p. 202). В страната започнал глад. Цената на житото се увеличила осемнадесет пъти (Attal., p. 203; срв. Zonaras, col. 281).

Очевидно тази грабителска политика е дала последен тласък за избухването на въстанието[18]. Посочвайки тежкия данъчен гнет, наложен от Никифорица, византийските автори отново напомнят за предпазливата политика на Василий II в България като за най-благоразумна. Отказването от тази политика е довело до въстанието през 1940 г. и сега българският народ отново «се устремил (ἀπέβλεψε) към въстание» (Cedr., II, p. 530, 715).

Българската аристокрация решила да използва въстанието за свои цели и взема участие в него от самото начало. Положението на империята е благоприятствало за тези цели — след страшното поражение при Манцикерт в 1071 г. почти всички военни сили на Византия се намирали в Азия, където воювали с турците. Нахлуванията на печенегите отвличали силите на войските, оставени в Европа. «Влиятелните (προέχοντες) хора на България — пише продължителят на Скилица — молят Михаил, тогава владетел (ἀρχηγόν) на така наречените хървати (χροβάτων)[19], живеещ в Декатера и Папрата и имащ под своя власт голяма страна, да им помогне и да им съдейства, а също така да им даде своя син, за да го провъзгласят за цар и да се освободят от ромейското владичество и гнет» (κατὰ δυναστείας καὶ βαρύτητος)[20]. Михаил Зетски незабавно дал съгласието си и изпратил сина си Константин Бодин с отряд от 300 души в България (Cedr., II, p. 715). Очевидно по това време въстанието вече е било обхванало значителна част от България (Западна), тъй като Бодин е пристигнал в Призднана (Прищина), без да срещне по пътя си никаква съпротива. В Призднана се събрали «първенците» от Скопие, чийто «предводител е бил Георги Войтех, произхождащ от род на кавхани (Κομχανων)». Те провъзгласили Константин за «цар на българите» с името Петър[21].

Дукът на Скопие Никифор Карантин, научавайки за събитието, «се приготвил и влязъл в Приздиана с българските сили», т. е. с войските, разположени в България. Но именно в този момент той бил сменен от своя пост от пристигналия в града Дамян Даласин (Cedr., II, 715—716). Както си спомняме, подобна смяна на дука е станала и по време на въстанието през 1040 г. Може би това е било обикновена мярка по отношение на наместниците, когато те не са съумявали да осигурят «реда» в поверените им области.

Но ако сменянето на дука е станало едва в момента на пристигането на Бодин в Приздиана, то въстанието е започнало дълго преди идването на сръбския отряд. Необходимо е било време, преди в Константинопол да вземат решение за смяната на дука и за изпращането на негов заместник. Като пристигнал в Приздиана, Даласин обиждал Карантин и неговите «стратиоти», «смеейки се над тях като над страхливци». Вероятно известно време Карантин се е бавел и не се е решавал да започне военни действия срещу въстаналите[22].

Новият дук веднага започнал сражение с въстаниците и претърпял тежко поражение. Сред войниците, излезли против въстаниците, е имало и българи — в битката «паднаха много от ромеите и от българите» — пише продължителят на Скилица. Много византийски войници попаднали в плен на въстаниците, включително Даласин, Лангобардопулос «и много други с тях». Целият лагер на гърците бил завзет. Това сполучливо за българите сражение укрепило ръководството на Бодин. «Оттогава — пише продължителят на Скилица — българите наричат Бодин цар, преименуван в Петър»[23]. По всяка вероятност Бодин е провъзгласен за цар в Приздиана от българската аристокрация — «първенците», но след разгрома на силите на дука той е признат за цар и от населението — от «българите». Въстаналите се разделили на два отряда. Един отряд начело с Бодин се отправил на север към Ниш, а друг начело с Петрила, «заемащ първо място около Бодин», се отправил на юг — «против ромеите в Костур». «Нали там — продължава същия автор — се бяха събрали, за да укрепят града всички, които се грижеха за ромейските работи» (οἱ τὰ Ῥωμαίων φρονοῦντες) (II, p. 716). Източниците не съобщават за обсада на големия и добре укрепен град Скопие. Очевидно той е попаднал в ръцете на въстаниците след първото сражение. Петрила стигнал до Охрид и «в движение го превзел с оръжие». В Охрид, «приет дружелюбно (от населението), той се погрижил жителите да признаят неговия господар и като направил същото в Девол, с въодушевление се отправил към Кастория»[24].

В Костур избягали византийските чиновници от всички градове, преминали на страната на въстаналите. «Тук бяха — пише продължителят на Скилица — стратегът на Охрид Марианос, патрицият и анфипат от Девол Феогност Вурцис и самият стратег на Костур; заедно с тях бяха също Борис Давид и много други, които се страхуваха от заплахите на коренните (родените — ἰθαγενῶν) българи и избягаха в Кастория като в убежище» (II, p. 716)[25].

И така в Костур освен гърци е имало и български боляри, които

заедно с гръцките сановници и феодали са се готвели за сражение със своите сънародници. Те са избягали под защитата на гърците, тъй като въстаналият народ е заплашвал да се разправи с тях[26]. Петрила настъпил към Костур «с тълпа българи», както пише продължителят на Скилица, като е имал предвид лошото въоръжение и слабата организираност на въстаниците. А в града били съсредоточени редовни войски, подсилени с гарнизоните от много градове на България, завзети вече от въстаниците. Войските на гърците и българските феодали излезли срещу въстаниците и им нанесли първото голямо поражение. «Много българи били убити» и мнозина взети в плен. Петрила избягал в Сърбия (Cedr., II, p. 716—717).

В същото време Бодин, «като превзел Ниш, се държал вече като цар на българските райони — разказва продължителят на Скилица, — опустошавал всичко по пътя си, като изтребвал и разорявал тези, които не го признавали и не му се покорявали» (ibid., p. 717). И в този случай без съмнение в съпротивата, оказвана на Бодин, е взела участие и част от българската аристокрация[27].

Михаил VII спешно изпратил в България нов, трети дук — Михаил Саронит, и с него «значителна войска от македоняни[28], ромеи и франки». На Саронит било заповядано «да загаси злото, преди то да се е превърнало в голям пожар» (ibid., p. 717). Изпълнението на тази задача е било облекчено от това, че част от българската аристокрация, която в началото се е стараела дори да възглави въстанието, сега е започнала да се оттегля от него. Изглежда, за това силно е повлияло поражението при Костур и пристигането на големи военни сили на гърците. «Първенците им започнали да се колебаят.» Ярък пример за това колебание е поведението на Георги Войтех при пристигането на византийските войски пред Скопие.

Преди да се отправи към Ниш, Бодин поверил града на Войтех, но пред опасността последният без бой доброволно предал големия укрепен пункт в България, след като Саронит му гарантирал личната безопасност[29]. «Саронит завзе град Скопие — пише продължителят на Скилица, — като даде дума. . . на Георги Войтех, че на него нищо лошо няма да му се случи» (ibid., p. 717). По такъв начин съдействието на Войтех за успеха на въстанието е било значително по-малко от вредите, които той е причинил[30].

Завладявайки Скопие без бой, Саронит се държал безгрижно и неговите войски също забравили всякаква предпазливост. Като виждал и слушал за успехите на въстаналите в северната част на страната, Войтех отново бил обхванат от съмнения вероятно от страх пред въстаниците, в случай че те победят. «Войтех — пише по-нататък продължителят на Скилица — се разкаял, че е бил толкова добър (ἀγαθός) и че се е грижел за успеха на ромеите, и тайно изпратил известие на намиращите се в Ниш, (като ги призовал) да дойдат по-бързо при него и безжалостно да изколят всички, способни да носят оръжие от хората на Саронит, които прекарвали времето си весело и безгрижно» (II, p. 717—718). Факта, че Ниш е бил превзет от Бодин, потвърждава и Никифор Вриений. «Император Михаил — пи-

ше той — имаше хиляди грижи, тъй като скитите извършваха набези в Тракия и Македония, а народът на славяните, отхвърлил робството на ромеите, опустошаваше и разоряваше България. Скопие и Ниш бяха разграбени, самият Сирмий, селата по Сава и градовете по Дунава чак до Видин търпяха много зло»[31]. Станало вече месец декември, когато Бодин получил известието от Войтех. Той излязъл от Ниш, «когато земята била покрита със сняг» по думите на продължителя на Скилица. Саронит научил за тръгването на войските на Бодин. Той се отправил срещу него и нападнал въстаналите в местността Таонион (Ταώνιον)[32]. За никакво сражение с въстаналите обаче източниците не съобщават. Гърците нападнали съвсем неочаквано въстаниците и убили «почти всички». Бодин попаднал в плен. Продължителят на Скилица на това място пише, че Лангобардопулос преминал на страната на гърците. Той попаднал в плен на въстаналите по време на първото сражение и бил изпратен при княз Михаил — бащата на Бодин. Там той се оженил за дъщерята на Михаил, била му поверена войска, състояща се от лангобардци и сърби, и след това, «изпратен в помощ на Бодин, той отново преминал при ромеите» (Cedr., II, p. 718). Може би това се е случило именно в местността Таонион.

Известието на Войтех с поканата до Бодин да се придвижи към Скопие станало известно на гърците и той бил арестуван. По такъв начин той се оказал по-скоро жертва на собствената си страхлива политика, отколкото мъченик, наказан за участие в ръководството въстанието. Самите гърци са разглеждали неговата постъпка (изпращането на пратеник до Бодин) като предателство спрямо тях. Те дори не са го закарали до Константинопол, както са закарали Бодин, а преди това Делян и Ивац, а са го пребили по пътя. «Войтех пък — пише за това продължителят на Скилица — бе подложен на жестоки мъчения по пътя до царя и умря, защото не понесе страданията от побоищата» (II, p. 718). Наказателни отряди се пръснали из страната. «Алемани и франки — пише хронистът, — изпратени из страната, разрушиха запазените дворци на българските царе в Преспа, разграбиха тамошния храм. . . и не пощадиха нищо свято, което се намираше там. По-късно те върнаха много малко от заграбеното и всичко войските си поделиха за лично ползване» (II, p. 718—719). В грабежа гърците не изоставали от наемниците. (Cedr., II, p. 719). Но с разгрома на организираните сили на въстаниците въстанието не завършило. За неговото окончателно потушаване за «дук на цялата страна България» бил изпратен един от най-добрите пълководци на империята Никифор Вриений[33], който по думите на неговия син «толкова добре усмирил народа на славяните (Σθλαβίνων), че той отново застанал под ярема на ромеите (Nic. Bryenn., p. 102).

Целият ход на въстанието през 1072—1073 г. рязко се различава от хода на въстанието през 1040—1041 г. Първо, то значително отстъпва от първото въстание по своите мащаби — територията, обхваната от въстанието, е била само половината от заетата терито-

рия от въстаниците през 1040 г. Второ, въстанието се е разгърнало много по-бавно и е било по-малко организирано, макар че ръководството му от самото начало са взели в свои ръце представители на българската аристокрация, ползващи се с подкрепата на сръбската държава. Трето, още от първите дни въстаналите се натъкнали на съпротива от страна на местните сили (и то не само на византийските) и загубили много време за обсада на градовете и подчиняването на областите, които през 1040 г. доброволно се присъединили към въстаниците. И, четвърто, враждебното отношение към въстанието на една част от българската аристокрация и предателското поведение на друга се разкрило този път не в разгара на движението, а още от самото му начало.

Ние няма да говорим тук за възможните тактически грешки на въстаниците — главната причина за назованите по-горе особености на движението в крайна сметка се заключава в задълбочаването на процеса на развитие на феодалните отношения. Нараснала е експлоатацията, рязко се е влошило положението на свободното селячество, което числено силно е намаляло; между българските и настанилите се в България византийски феодали са се установили поздрави връзки, обусловени от единството на класовите им интереси. Народните маси са чувствали върху себе си нарасналия гнет на своите «родни» боляри. Предводителите на движението очевидно често са се сблъсквали с отчуждението, недоверието и дори враждебността на селячеството. Опитът от 1040 г. също не е изчезнал безследно. Създава се впечатлението, че между ръководителите на въстанието и масата от редови въстаници от самото начало не е имало доверие. А и числеността на войските на ръководителите на движението съвсем не може да се сравнява с войските на Делян.

Движението на народните маси е протичало в значителна степен независимо от волята на «вождовете» на въстанието — то е било извън техния контрол, развивайки се стихийно и след като всички «вождове» са били хванати от византийците. Но това народно движение е било по-слабо от въстанието през 1040 г., тъй като върху него оказва влияние нарасналото заробване, разлагане и отслабване на общината. Тероризирано от наказателни експедиции, населението на Западна България повече не се вдига на голямо открито въстание в продължение на целия период до края на византийското господство.

3. НАРОДООСВОБОДИТЕЛНАТА БОРБА В БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XI И НАЧАЛОТО НА XII в. И БОГОМИЛСКОТО ДВИЖЕНИЕ

В последната четвърт на XI в. центърът на активната въоръжена борба срещу чуждото господство постепенно започва да се премества на изток, в Централна и Североизточна България. До началото на 70-те години на XI в. населението на Североизточна България е подложено на неизброими бедствия вследствие нахлуванията на нома-

дите. Централното правителство често е било безсилно да противопостави на номадските племена боеспособна войска и затова е предпочитало да откупува спокойствие от тях с щедро заплащане на пари или чрез насъскването им едни срещу други. Тази политика обаче е давала слаби резултати. През 1050 г. населението близо до Дунава е помагало на византийските войски, които се опитвали да попречат на узите да преминат реката (Attal., p. 83), а след това със свои сили е изгонило и разгромило номадите, останали след набега да зимуват в пределите на България (ibid., p. 85). Отпорът, оказан на номадите при Исак I, не ги спрял за дълго от нови нашествия.

Но все по-често отделни контингенти от номади започват да се заселват на българска територия и искат modus vivendi с местното население. Между българите и номадите често са се установявали мирни отношения. Разбира се, това е бил един продължителен и постепенен процес, като годините на относително примирие са се редували с нови стълкновения и опустошения на Североизточна България, но все пак положението се е променяло. Местната аристокрация установила връзки с хановете на номадските племена; в бита на самите номади също настъпили забележими промени; печенегско население се появило и в градовете на крайдунавска България.

Ние няма да се спираме на всички перипетии от войните с номадите. Ще отбележим обаче, че смятаме за преувеличение мнението за пълно изчезване на византийската власт в Паристрион в продължение на цели десетилетия. Византийската войска и власт са се намирали на тази територия и в края на 40-те години на XI в., и в 1050 г., и в 1053 г., и в началото на 70-те години, и при Алексий I и още повече положението се е стабилизирало през XII в.

Най-неблагоприятни в Паристрион за византийците очевидно са били 60-те и втората половина на 70-те и 80-те години, но въпрос е дали византийските гарнизони в тези години на нашествия съвсем са изоставяли градовете на Североизточна България. Трудно е да се каже дали населението на Паристрион или част от него и в тези тежки години не е признавало византийската власт. Подобен род съмнения възникват при разглеждане на въстаническото движение в Паристрион през 70-те години на XI в.

Тук вълненията започват скоро след потушаването на въстанието в Западна България през 1072—1073 г., а може би и още в тези години[1]. В резултат на политиката на Никифорица, пише Аталиат, «се засили ропотът на много хора, но най-много на тези, които добре разбираха неуместността (τὸ ἄτοπον) на такава политика, и на тези, които се намираха по-близо до ставащите беди», т. е. представителите на управляващите кръгове, които подобно на Аталиат са се страхували от последствията на неудържимата алчност на фаворита, и непосредствено изпитващите върху себе си тежестта на неговата политика. «Негодуваше — продължава Аталиат — и смесеният варварски народ, който живееше край Истър. Нали покрай неговите брегове бяха разположени много големи градове, имащи население, съставено от всички езици (ἐκ πάσης γλώσσης) и даващо немалък брой

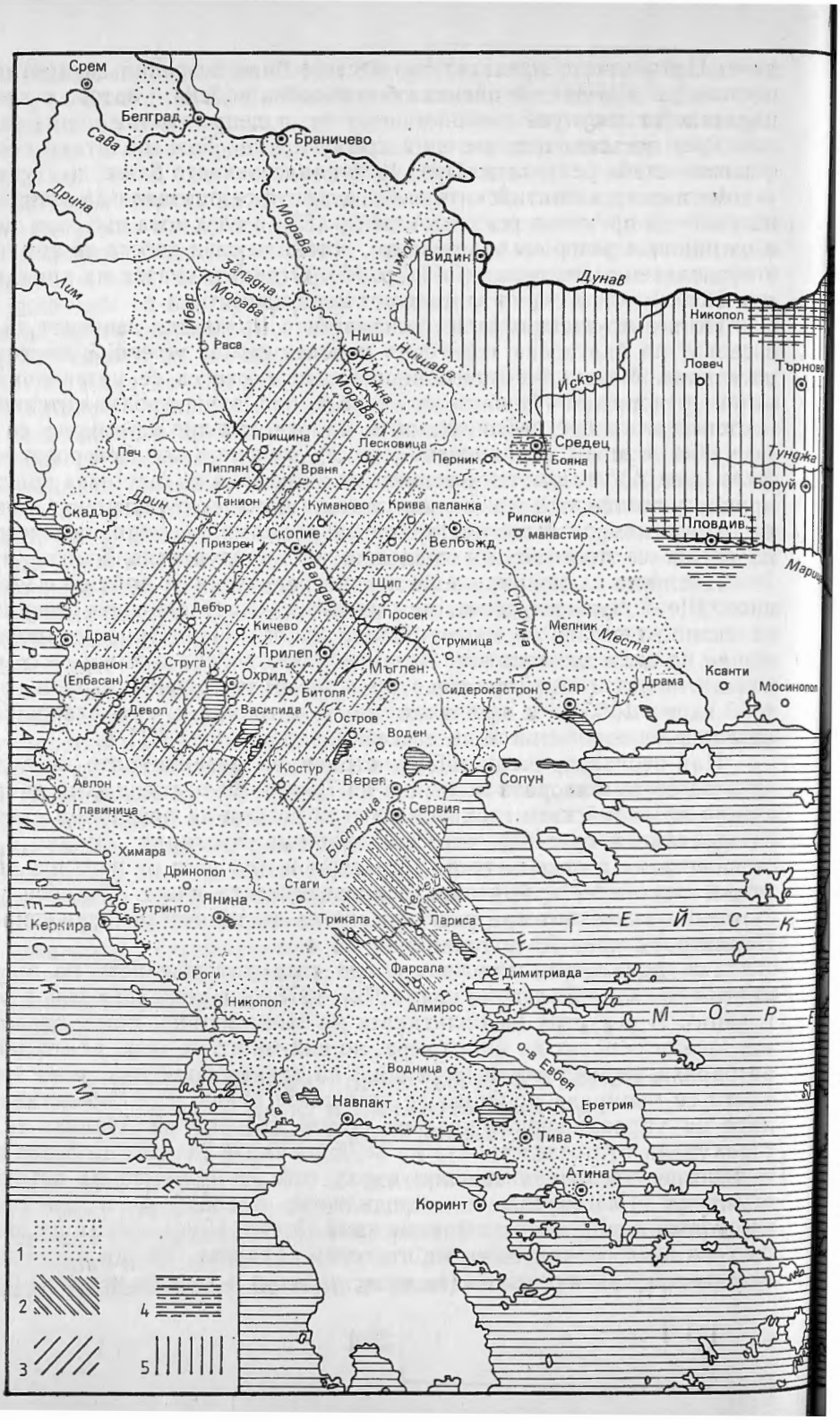
Срем
Белград
Сава
Браничево
Дрина
Морава
Тимок
Видин
Дунав
Лим
Ибар
Западна Морава
Раса
Ниш
Нишава
Южна Морава
Никопол
Ловеч
Търново
Искър
Прищина
Лесковица
Средец
Печ
Липлян
Перник
Бояна
Тунджа
Врания
Боруй
Дрин
Таниок
Куманово
Крива паланка
Скадър
Рилски манастир
Пловдив
Призрен
Скопие
Велбъжд
Кратово
Марица
Вардар
Щип
Струма
Дебър
Просек
Мелник
Драч
Кичево
Струмица
Места
Арванон (Елбасан)
Струга
Прилеп
Мъглен
Ксанти
Охрид
Сидерокастрон
Сяр
Драма
Мосинопол
Девол
Битоля
Василида
Остров
Воден
Костур
Солун
Авлон
Верея
Сервия
Главиница
Бистрица
Химара
Дринопол
Стаги
Бутринто
Янина
Керкира
Трикала
Лариса
Пеней
Фарсала
Димитриада
Роги
Никопол
Алмирос
Водница
о-в Евбея
Навпакт
Еретрия
Тива
Атина
Коринт
1
2
3
4
5

НАРОДООСВОБОДИТЕЛНИ
И АНТИФЕОДАЛНИ ДВИЖЕНИЯ
НА ТЕРИТОРИЯТА
НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ XI—XII ВЕК

1. Въстанието в 1040—1041 г.
2. Въстанието в 1066 г.
3. Въстанието в 1072—1073 г.
4. Въстанията
в последната четвърт на XI
и началото на XII в.
5. Въстанието в 1185—1187 г.

войници»[2]. «Със старанията на Никифорица» императорът прекратил точно след поредното нахлуване на печенегите годишното изплащане на заплатите в пари на войниците в тези градове, които изпълнявали граничната военна служба[3]. Започналите след тази мярка вълнения в Паристрион обезпокоили Константинопол още и затова, защото по това време там «нямало никой, който да управлява страната» (Cedr., II, p. 719), т. е. нямало е дук на темата. Затова спешно на този пост бил изпратен вестархът Нестор, «роден в Илирия» (Attal., p. 205), вероятно славянин. Той се отправил в Паристрион «заедно с някои от жителите на Дръстър, които обещали на императора крепостта да премине на негова страна» (ibidem).

От горните сведения следва, че финансовите мероприятия на Никифорица са се разпространявали не само в Западна, но и в Североизточна България; че населението от граничните градове дори при отсъствието на висшите византийски власти е било задължено да изпълнява военна служба, получавайки за това годишно възнаграждение; че липсата на дук на темата в Паристрион не е означавало изключване на тази тема от сферата на византийското господство; и накрая, че сред самото население на Паристрион е имало доста влиятелни кръгове, които са подкрепяли византийците — представители на тези кръгове са пристигнали в Константинопол с вестта за въстанието в Паристрион и завземането на Дръстър от въстаниците и са обещали на императора с помощта на правителствените войски да смажат въстаническото движение.

Когато Нестор пристигнал на местоназначението си, «той открил, че жителите много малко и дори съвсем не са разположени да се върнат под властта на императора на ромеите и предали пълната власт на акропола на своя екзарх с прозрището Татрис (Τατρυς)»[4]. Нестор се оказал в трудно положение. В столицата неговото бездействие смятали за предателство. Нестор, пише Аталиат, се присъединил към въстаналите «или стреснат от страх пред тях, или защото споделил техния начин на мислене, тъй като по произход бил еднакъв с техните достойнства, или подбуден от слуховете, че домът и имуществото му са приписани на хазната под предлог, че е изразходвал даденото му от царската съкровищница злато не според предназначението му: нали Никифорица се отнасял към Нестор враждебно и направил това лошо дело от завист и от зъл нрав, тъй като не умеел да различи полезното от лошото и несправедливо наказвал този, който пазел неговите граници (τὸν ἀκρίτην) по време, когато работите били толкова объркани, и (наказвал), преди да прояви разум в управлението. (Затова) Нестор станал съучастник на въстаналите след дълги преговори и клетви в техния замисъл. Като присъединил към това съглашение и народа на печенегите, той се условил с тях да тръгне на непримирима война против ромеите. . . Когато станало самото това въстание, те започнали да приготвят всичко необходимо за война и набег в страната на ромеите» (p. 205—206).

Сведения за това, как е протекло въстанието в темата Паристрион, ние нямаме. Движението на Нестор с тълпа печенеги към Кон-

стантинопол едва ли може да се разглежда като един от етапите на това въстание. Нестор и неговите съюзници са грабели всичко по своя път, като са опустошавали според думите на продължителя на Скилица всичко в Македония, Тракия и съседните с тях райони на България (II, p. 719). Нестор е стигнал до самия Константинопол (Cedr., II, p. 719—720; Attal., p. 208), като искал или да му предадат Никифорица «като общ неприятел и враг на мира, който накарал и Нестор много да страда и конфискувал имуществото му, или отстраняването на Никифорица от длъжността логотет» (Attal., p. 208—209).

Столицата се оказала в тежко положение, но скоро византийците започнали преговори със съюзниците на Нестор — печенегите, и страхувайки се от тяхната измяна, той бързо «се оттеглил в местата около Дунава» (Attal., p. 209).

За по-нататъшната съдба на въстанието ние можем само да се досещаме. Очевидно северните области на темата, разположени покрай Дунава, не са имали гръцка власт в продължение на няколко години. Тези райони са станали място, откъдето от края на 70-те до началото на 90-те години на XI в. непрекъснато започвали набезите на печенеги, узи и половци. Временният съюз с номадите бил нарушен и в условията на непрекъснатите им набези въстаналите вероятно не можели нито да укрепят своето положение, нито да помогнат за разпространението на освободителната борба в съседните райони на България[5]. Аталиат съобщава, че по време на царуването на Вотаниат «скитите», живеещи около Истър (т. е. просто населението на Паристрион), «страхувайки се от императора», се събрали на съвет и изпратили знатни посланици при Вотаниат, за да обявят, че те са негови верни поданици. За да убедят императора в искреността си, посланиците «в присъствието на царя по ужасен начин насекли някои от метежниците (ἀποστάτας), които били решили да се съединят с печенегите против царуващия преди (Вотаниат) цар, ясно разкривайки с това раздора (τὸ σχίσμα) (в тяхната среда) и явното отстъпване от бунтовното дело» (p. 302). Следователно има основания да се предполага, че градовете по Дунава отново са се подчинили на императора благодарение на старанията на аристокрацията. Напълно вероятно е сред тези, които «знатните посланици» са докарали в Константинопол и там са убили в присъствието на императора, да е бил и вестархът Нестор. «Оттогава — продължава Аталиат — те вече не се решаваха да извършват набези и грабежи и да нанасят вреди на която и да е от ромейските области (p. 303).

Краят на царуването на Михаил VII Дука се характеризира с по-нататъшното влошаване на положението на народните маси. В страната царува глад. Смърт коси населението от градовете и селата на европейските владения на Византия. Цената на житото става баснословно висока. «Медимна жито — пише Аталиат — се продава за три номизми» (p. 258). Пламъкът на въстанията избухва в различни краища на империята. В България в началото на краткото царуване на Вотаниат през 1078 г. на два пъти се правят опити за вдигане на

въстание. «Някакъв Лека (Λέκας) — пише продължителят на Скилица — от павликяните на Филипопол, като тръгнал от Епигамврий, отишъл при печенегите и в съгласие с тях заплашвал по най-ужасен начин страната на ромеите» (II, p. 741). Той направил опит да вдигне въстание и в един от най-големите градове на България — Сердика. «Лека убил — пише по-нататък същият автор — епископа на Сердика, който държал страната на царя и уговорил града да следва неговия пример» (ibid., p. 741—742). Едновременно започнали вълнения в град Месемврия близо до Анхиало, където се опитал да вдигне въстание българинът Добромир. Вотаниат решил «да изпрати войска», за да потуши въстанието (Attal., p. 302; Cedr., II, p. 741 sq.). Ръководителите на въстанието обаче неочаквано сами се явили при Вотаниат, като изявили своята покорност и разкаяние (Attal., p. 302; Cedr., II, p. 742). Причините за такъв изход на тези въстания не са ни известни, но може би номадите и тук да са изиграли своята роля.

Въстанията в България не престават и по време на управлението на Алексий I, като източниците за първи път достатъчно определено говорят за активно участие на богомилите в народоосвободителната борба.

Ние нямаме намерение тук да разглеждаме сложния и широк проблем за богомилското движение. За нас е важно да изясним позицията на богомилите в периода на византийското господство. Както е известно, този въпрос (и по-специално отношението на богомилите към въоръжената борба за независимост) дълго се дискутира в литературата. Преобладаващото болшинство историци сега вече отговарят положително на въпроса за участието на богомилите във въстанията на българите. Сведенията от източниците за въстанията в темата Филипопол през 80-те години на XI в. изцяло оправдават това мнение. Откритото въстание на «еретиците» е било предшествано от дълъг период на активизация на дейността на богомилските проповедници, сред които главна роля е играл Василий, ересиарх в продължение на 40 години[6]. Разпространяваното от него учение не е било проповед за пасивно смирение и самоусъвършенстване. Господстващите класи на Византия са виждали в доктрината на Василий сериозна опасност, тъй като той е съединявал «двата най-лоши и безнравствени догмата, известни от древни времена» (Anna, II, p. 350—351), а «някои от тях и преумножил»[7]. Идеите на Василий намирали широк отклик и сред гръцкото население; вождовете на богомилите се обръщали преди всичко към угнетеното просто население, към «хората от тълпата, невежите, хората, подобни на свине, при които те (богомилите — Г. Л.) идват и ги учат, и ги въвличат, и ги потапят в морето на греха»[8].

За въстанието на «еретиците» в района на Филипопол и в самия град съобщава Ана Комнина. Нейните собствени представи за разликите в различните видове разпространени ереси са твърде мъгляви[9]. Манихейска ерес, пише тя, «ние наричаме ереста на павликяните», богомилската пък е обединила догматите и на масалияните,

и на манихеите, но представлява «нов вид ерес» (II, p. 350). «Всички в окръга Филипопол — пише Ана — бяха еретици; с тях се сливаше и другата горчива река на арменците, и (още) една друга от мръсните извори на Яков», така че градът «беше, как да се изразя, отточен канал за всякакви мръсотии» (II, p. 299—300). На друго място тя пише, че «града бяха разделили помежду си арменците, така наречените богомили. . . и богоненавистните павликяни, които са отцепници от манихейската ерес (II, p. 297). И след всичко това Ана прави една твърде знаменателна забележка: «по отношение на догматите те (ересите — Г. Л.) се различават, но всички са съгласни за въстанията с манихеите» (II, p. 300), като посочва по този начин главната, най-отличителната черта, която обединява всички ереси на «окръга Филипопол» и на самия град, а именно — тяхната антифеодална насоченост.

Тези сведения на Ана, макар и да не посочват етническата принадлежност на въстаналите и те да се наричат ту манихеи (павликяни), ту «арменци», ни дават основания да смятаме, че във въстанията са взели участие и живеещите в тези райони богомили[10]. Обединяването в общата борба на представителите на различните еретически движения е извънредно интересен факт — общите задачи на борбата, представляващи основата на ересите, са ги заставили да оставят на втори план разногласията си в догматиката.

Въстанието е започнало през 1082 г. по време на напрегнатата война с норманите на Роберт Гискар с отряд «манихеи» на брой около 2500 души, командвани от Ксантас и Кулеон — «привърженици на същата ерес». «Всички тези хора — пише Ана Комнина — бяха във висша степен опитни във военното дело и винаги готови, когато им се удаде случай, да опитат от кръвта на враговете си; при това те бяха храбри и извънредно дръзки» (I, p. 199). Тези войски се разбунтували и въпреки заплахите и уговарянията на императора «се върнали у дома си» (Anna, I, p. 232). През декември 1083 г.[11], след като норманската опасност вече е преминала, Алексий I решил да накара въстаналите да се подчинят. «Това въстание — пише Ана — помрачи успешното завършване на войната с норманите» (I, p. 272). Очевидно на територията, завзета от въстаналите, вече не е имало никаква византийска администрация. Алексий I не пристъпил към военни действия, тъй като знаел за «любовта на тези хора към опасности и тяхната неудържимост във войните и битките». «Царят се боеше — пише Ана — да не би те да направят нещо лошо. Нали досега те бяха спокойни, живеейки в своята родина, и още не извършваха грабежи и набези»[12]. Алексий I използва хитрост, като по най-безсъвестен начин нарушава своята императорска дума. Той поканва въоръжените въстаници в Мосинопол под предлог, че ще се прави преглед на войските и списък на техните имена (ibid., p. 273). В грамотите си до тях той не се скъпи на обещания (ὑποσχέσεσιν). Въстаниците пристигат, без да подозират измамата.

Това явно е било грешка от тяхна страна. Удовлетворени от постигането на своите местни цели, те провеждат пасивна тактика,

макар че обстоятелството твърде много са благоприятствали за активни настъпателни действия; значителна част от възрастното мъжко население в района на въстанието е било от воини стратиоти[13]; основните сили на империята на Запад са били заети във войната против норманите. Но времето било пропуснато и пред тях се намирали войските на императора. Алексий I наредил в Мосинопол да пускат въстаническата армия на групи от по 10 души (Anna, I, p. 273). Влизащите по такъв начин войници незабавно били обезоръжавани и оковавани във вериги. След това Алексий I се разправил и с беззащитните семейства на въстаналите. «След като конфискува имуществото им — разказва Ана, — той го раздели между трудилите се с него в станалите битки и споделилите с него опасностите благородни стратиоти; като отиде там, той пое ръководството (οἰκονομίαν) на това (дело) и като изсели от домовете им техните жени, държа ги под стража в акропола». След това Алексий I заточил предводителите на въстанието в островите (I, p. 274). Разправата на Алексий I с въстаналите предизвикала нова вълна от въстания, много по-сериозни от това в 1082 г. През 1084 г. един от слугите на Алексий I, «манихеят» Травъл (Anna, I, p. 279), като научил как от репресиите на Алексей са пострадали неговите близки, избягал в родината си — в околностите на Филипопол. Около него веднага се образувала голяма група от съмишленици. Въстаналите завзели изоставената крепост Белятово близо до Филипопол и използвайки я за опорен пункт, извършвали смели набези срещу самия Филипопол, в който се намирал, както пише Ана Комнина, този, «комуто тогава било поверено управлението на манихеите» (I, p. 279). «Но незадоволен с това (т. е. със силите, въстанали заедно с него — Г. Л.), Травъл сключил съюз със скитите, живеещи в темата Паристрион, привлякъл архонтите (на областите) около Дръстър и Главиница[14] и намиращите се до тях (градове) райони, сватосал се за дъщерята на един от предводителите на скитите и се договорил (с него) по всякакъв начин да вредят на самодържеца. . .» Като научил това, царят «се постарал да го привлече с грамоти и обещания, опасявайки се от злото, което може да се случи». Императорът обещал на Травъл безнаказаност и свобода. «Но ракът — пише Ана — не може да ходи направо. А именно такъв беше той и вчера, и три дни преди това, като привличаше скитите и като канеше още по-многобройни привърженици от тези места (τούς τε Σκύθας ὑποποιούμενος καὶ πλείονας εἰς τῶν σφετέρων μεταπεμπόμενος χωρῶν), и като разоряваше всичко съседно (с ромеите)» (Anna, I, p. 279—280). Това сведение заслужава особено внимание. Първо, терминът «скити», употребяван от Ана, както и от другите византийски автори, се използва в събирателно значение. Често под понятието «скити» се имат предвид и българи, и руси, а населението в градовете по Дунава се е състояло, както пише Аталиат, «от всички езици»[15].

Впрочем, ако даже допуснем, че под името «скити» тук се подразбират печенеги или други номади, то и в този случай сред съюзниците на Травъл ще се окажат не само «скити», а и «още по-много-

бройни привърженици» от тези места около Дунава, където са се заселили скити, или, казано иначе, жителите на Паристрион, сред които възможно е да е имало и руси, живеещи на брега на Дунава[16].

Очевидно някои райони на Паристрион по това време са били независими от империята. Ана пише, че скитите (печенегите) по време на въстанието на Травъл са сключили съюз с вече познатия нам Татуш с прозвището Хали, със Сеслав (Σεσθλάβου)[17] и със Саца, «с първия от тях, владеещ Дръстър, с другите пък (владеещи) Вичин[18] и с всички други». По-нататък Ана пише за занятията на народите, живеещи по Дунава. «Те овладяха някои места — пише тя — и след това, като използваха за известно време примирието, оряха и сееха просо и пшеница»[19]. Именно с тях е сключил съюз Травъл.

Травъл завзел планинските проходи и теснини и «оттогава — негодува Ана Комнина — разорява страната на ромеите. Нали народът на манихеите е извънредно войнствен и винаги жадува подобно на псетата да пие човешка кръв» (I, p. 324). През 1086 г. Алексий I изпраща срещу въстаналите и съюзените с тях скити голяма армия начело с двама от най-добрите пълководци на империята — доместика на Запада Григорий Бакуриани и Врана. Но те претърпяват жестоко поражение при Белятово в предпланините на Балкана, като и двамата загиват в битката, както и голяма част от техните войници (Anna, I, p. 324—325).

От този момент борбата на Византия с въстаналите се съединява с борбата против печенегите, които масово нахлуват във владенията на империята. Доколко здрав е бил съюзът между печенегите и въстаниците, ние не знаем. Най-вероятно е, че населението също е страдало от техните опустошителни набези. Всичко това придава на българското движение в източните и северните райони на страната много сложен характер. Нахлуванията на печенегите и куманите рязко променяли съотношението на силите, а съюзите с тях — нестабилни, опасни и очевидно много често принудителни.

След поражението при Белятово императорът събрал против въстаналите и техните съюзници голяма войска, призована «отвсякъде», като връчил командването на Титикий. На войниците предварително било изплатено годишното възнаграждение, за да бъдат «по-ревностни в сраженията» (ibid., p. 325).

Титикий разбил първите отряди на «скитите» и «като победител завзел Филипопол» (ibid., p. 326), който очевидно в това време се е намирал в ръцете на въстаналите. Основните сили на въстаниците и на техните съюзници били разположени при Белятово. Двете страни не се решавали да влязат в сражение една с друга (ibid., p. 327). На третия ден, пише Ана, «скитите» започнали да отстъпват и откъсвайки се бързо от преследващите ги гърци, преминали зад Балкана. Войската била разпусната (ibid., p. 328—329).

През 1088 г. императорът решил да пренесе военните действия на територията на темата Паристрион, зад Балкана. В европейската част на империята били подготвени големи военни сили. Част от тях била изпратена към Дръстър по море (Anna, I, p. 333). Като научил

за тези приготовления, Татуш се отправил зад Дунава, за да търси помощ от куманите (ibid., I, p. 341). Целта на императора е била не само да даде отпор на номадите, но и отново да подчини населението на темата Паристрион и по-специално населението от крайдунавските градове. Плиска и очевидно и Преслав са били завзети отново от византийците при този поход или пък въобще не са загубвани от тях от по-рано. По-късно пред стените на Дръстър на императора дават съвет да отстъпи в силно укрепения Преслав (ibid., p. 342). Дръстър е бил превзет от византийците с пристъп, но двата акрополa на града останали в ръцете на «съотечествениците на Татуш», както пише Ана (I, p. 341), и Алексий I, като не успял да ги превземе, оставил и самия град. След страшното поражение на византийците в неколкодневната битка с печенегите крайдунавските райони отново се оказали предоставени сами на себе си. Едва през 1091 г. след жестока битка, завършила с изтребването на печенегите, и след отеглянето на куманите зад Дунава властта на Византия в темата Паристрион била възстановена и там се появил и «дук на областите около Дунава» — Лъв Никерит (ibid., p. 422).

След три-четири години в Паристрион отново се появили куманите, доведени от самозванеца, който се обявил за син на Роман IV Диоген. Очевидно някаква част от българското и влашкото население на темата и на районите, разположени на юг, под Балкана се присъединила към Лъжедиоген; удобните проходи през Балкана показали на Лъжедиоген и на куманите «власите», които живеели в крепостта Голое[20]; те веднага връзали този, комуто била поверена охраната на крепостта, предали го на куманите и ги приели с радостни приветствия (Anna, II, p. 11—12). Така постъпили, «като провъзгласили (за цар) Лъжедиоген» и жителите (ἔποικοι) на съседните градове, по-специално «Диампол и други» (ibid., p. 12). След пленяването на самозванеца и поражението на куманите византийците лесно възстановили своята власт в северната част на България. Движението на самозванеца с пълчищата номади, ограбващи българското население (ibid., p. 23, 24), не е привлякло с малки изключения симпатиите на народа.

В края на царуването на Алексий I Комнин (1110—1118 г.) в България отново се активизира богомилското движение. Отново заплашва да прерасне във въстание брожението сред населението в темата Филипопол. През 1114—1115 г. в северозападните райони на страната пак нахлуват кумани. След като събира войски, императорът ги разполага в Сердика, Периц (Петрич?) и Филипопол (ibid., p. 295—297), където отсяда и самият той. Но слуховете за куманите временно се прекратяват и императорът решава да се възползва от събраните вече войски, за да се разправи с еретиците. Преди пристигането на императора, пише Ана, еретиците от Филипопол «тероризираха тамошните християни и ограбваха тяхното имущество, като малко се съобразяваха или въобще не се съобразяваха с изпратените от императора (управници)».

Действително работата е стигнала до въоръжени стълкновения

«Моят баща и самодържец — пише Ана, — като им противопостави (на еретиците — Г. Л.) своя много голям военен опит, завзе едни без сражения, а други пороби с оръжие» (II, p. 300). И Ана по всякакъв начин възхвалява Алексий, като нарича неговата разправа «апостолски труд», а него самия — «тринадесети апостол» (ibid., p. 300—301). Тази разправа е била възглавена от самия император, на когото са помагали църковният глава на темата — архиереят на Филипопол — и Никифор Вриений, мъжът на Ана Комнина (ibid., p. 301).

Движението на павликяните и богомилите са възглавявали Кулеон[21], Кусин и Фол. Ана Комнина иска да представи нещата като безобидна дискусия между императора и еретиците. Императорът, пише тя (II, p. 301—304), прекарваше нощите в горещи спорове с тях. Мнозина се върнали към православието уж благодарение на тези беседи, «изповядвайки своите грехове». Без съмнение работата съвсем не е стояла така. Императорът не се е занимавал с уговаряния и наставления. Той се е нахвърлил срещу еретиците с репресии — издавал присъди, конфискувал имущество, изпращал в затвора, изобличавал в ерес и принуждавал на публично отричане от нея. «Тъй като той — пише Ана (II, p. 304) — не можа да ги убеди (Кулеон, Кусин и Фол — Г. Л.) окончателно, уморявайки се от глупостта на тези хора, той ги изпрати в царствения град, като определи и мястото на пребиваване за тях (ἑστίαν) — покритата галерия около големия дворец». Имуществото на павликяните и богомилите е било конфискувано, включително и техните жилища. Всички еретици, пише Ана (II, p. 304), «хванати по-рано и сега. . .», бяха към 10 хиляди[22].

Любопитен е принципът, по който Алексий I е определял своето отношение към различните групи от еретиците. «Заемащите сред тях първо място — пише за това Ана — той смяташе достойни за големи дела и ги причисли към предводителите на стратиотите, хората пък от простия народ (χυδαιοτέρους), като ги обедини с (тези), които бяха копачи и прекарваха живота си около плуговете и биковете, заедно с децата и жените им и като им построи град някъде близо до Филипопол, от другата страна на Хебър (Марица — Г. Л.), ги засели там и нарече града Алексиупол или Неокастро»[23]. Крайно съмнително е твърдението на Ана Комнина, че по-късно на еретиците било върнато цялото конфискувано преди това имущество. «Императорът — пише Ана (II, p. 305), — след като ги победи, им възвърна и на едните, и на другите и плуговете, и лозята, и домовете, и недвижимите владения.» Може би плуговете действително са им били върнати. Но как ще им се върнат «недвижимите владения»? Вероятно на ново място им е била дадена земя за посев, за лозя и за устройването на стопански дворове. Ако това е било нова или отдавна запустяла земя, то на преселниците никак не им било леко да достигнат до предишното ниво на своето благосъстояние[24].

От арестуваните предводители на въстаналите се отрекъл от ереста само един — Кулеон. Кусин и Фол останали непреклонни,

както пише Ана, и царят ги хвърлил в затвора, където те загинали въпреки «добрата храна» (II, p. 306).

Алексий I използвал репресии и срещу богомилите в другите райони от западните владения на Византия. По думите на Ана (II, p. 350) през тези години «се надигнал огромен облак от еретици». Главата на богомилите Василий обикалял от място на място, проповядвайки своето учение, и «разпространявал злото навсякъде» (Anna, II, p. 351—352)[25] дори и в Константинопол (Zonaras, col. 305). Отначало, още през 1110—1111 г., били хванати няколко богомили, между които и един от 12-те най-близки ученици («апостоли») на Василий — Дивлатий (Διβλάτιος). Той не издържал мъченията и издал името на учителя си и на другите «апостоли» (Anna, II, p. 352). Василий бил изгорен на клада, а неговите ученици, които не се отрекли от ереста, «измрели» в затворите, макар че, както отново добавя Ана, «щедро получавали храна и дрехи»[26]. Ф. И. Успенски изказва предположението, че «захвърлилият расото монах», който подстрекавал населението против Теофилакт (Theophyl, col. 516. A—C), е бил главата на богомилите Василий[27]. В. Г. Василевски възразява на това, тъй като Теофилактовото описание (макар и крайно пристрастно) на поведението на монаха съвсем не съответства на суровия аскетизъм, който по писаното от Ана (II, p. 351) и от Зигавин[28] е бил свойствен на Василий[29].

Едва ли е възможно решаването на този въпрос на базата на известния ни досега материал. Но много по-важен е спорът между Василевски и Успенски върху проблема, може ли на основание на писмата на Теофилакт да се прави извод за активизиране на богомилското движение в Западна България по това време. Ф. Успенски твърди, че в Западна България в края на XI и началото на XII в. е имало сериозно освободително движение, в което богомилите са вземали активно участие[30]. Василевски пише, че Теофилакт не ни дава решително нищо за потвърждаване на хипотезата на Успенски[31]. Ние по-горе вече приведохме сведения на Теофилакт за враждебното отношение на българите към византийските власти и към самия Теофилакт. За еретиците при него има само едно съобщение (без да смятаме писмото за арменците). Като се оплаква от своя непослушен парик Лазар, Теофилакт пише (col. 445. A), че той (Лазар) освен Охридски окръг «обикаля и други области (χῶρας) на България и търси изключително усърдно дали има някой осъден от нас за ерес» или за други престъпления против законите на църквата. «Намирайки много такива, той ги ръководи против нас.» Приблизително по същото време (1096 г.) кръстоносците изгарят град Пелагония, «който бил населен само с еретици»[32]. Не са случайни и такива названия на села в Македония по това време като с. Богомила край Прилеп, с. Котугерци край Водно, с. Йеремия и Богослов в областта на Осогово, с. Недскрищеница близо до Пчински Козяк[33]. В Македония борба с богомилите е водел през XII в. и Иларион Мъгленски[34]. По времето на Теофилакт въстания в Македония може и да не е имало, но е имало сериозни вълнения, в които богомилите са взели участие.

Почти стогодишният период, следващ след въстанието през 1072—1073 г., се отличава с редица нови черти. Преди всичко премества се центърът на въстанията — той се съсредоточава в Централна, Южна и Северна България. Въстанията са локални и бързо затихват, но следват едно след друго. Сериозна роля в хода на самото движение играят нахлуванията на номадите, с които ръководилелите на въстаналите се опитват да сключат договори. В условията, когато въстанието не е получавало голям размах, такива съюзи едва ли са съдействали за успех на освободителното дело. Населението се е страхувало от своите довчерашни врагове, чиято главна цел е бил грабежът, и не толкова се е стремяло към съвместни действия с тях, колкото по-добре да защити родните си огнища. Традициите за продължителни мирни отношения с номадите едва сега възниквали и съюзът с тях в този период (края на XI — началото на XII в.) не само не е могъл да даде положителни резултати, но по наше мнение е бил дори гибелен за изхода на борбата.

Независимо от крайната лаконичност на източниците има основания да се мисли, че и в тези въстания сериозна роля е играло свободното селячество и свободното население на градовете. Най-забележителният факт е постепенното повишаване ролята на богомилите; антифеодалната ерес е намирала все повече привърженици сред онези категории от населението, чието въвличане във феодална зависимост е станало всекидневна реалност. Количеството на това население обаче по това време още не е достатъчно голямо. Масата от народа още не се е вдигнала на освободителна борба — необходими са били по-благоприятни условия, които съзряват в България едва в края на XII в.

4. ВЪСТАНИЕТО ПРЕЗ 1185—1187 г. И ОСВОБОЖДАВАНЕТО НА СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ ОТ ВИЗАНТИЙСКО ГОСПОДСТВО

Освобождаването на Северна България буржоазните историци обикновено свързват с отслабването на византийското господство в Паристрион (в резултат на честите нахлувания на номадите) и с военната помощ на номадите на въстаналите през 1185 г. българи и власи.

Без съмнение тези фактори са играли известна роля, но същността на проблема съвсем не се заключава в тях. Нахлуванията на намиращите се на по-ниска степен на икономическо и социално развитие номадски племена (особено чести в края на XI, а не през XII в.) били съпроводени със страшни опустошения и масово разрушаване на производителните сили. Непрекъснатите военни действия на територите на Централна и Североизточна България, неедноктатното отстъпване и завръщане ту на номадите, ту на византийските войски, съпроводено с репресии и реквизиции, се е отразявало много тежко върху земеделския бит на населението, живеещо в условията на постоянна тревога и несигурност[1]. По време на нашествията си скитите, пише Хониат (р. 19), «унищожаваха всичко по (своя) път, и то по-

страшно от скакалци». В началото на царуването на Мануил I един прост лодкар, който прекарал императора през Дунава след едно от опустошителните нашествия на номадите, имал дързостта да му каже, че той не се грижи за населението от тези райони, тъй като иначе скитите не биха превзели Демничик[2] и не биха разграбили имуществото на жителите му (Cinn., p. 93). Но заедно с това влиянието на посочените по-горе фактори е отслабнало именно в края на XII в.

Що се отнася до византийските власти в Паристрион, то при Йоан II и Мануил I тяхното положение, напротив, укрепва в сравнение с втората половина на XI в. Макар византийските войски да не са могли напълно да отхвърлят половците зад Дунава, то те са държали в свои ръце най-важните крепости, населението на Паристрион е плащало данъците си на Византия и е изпълнявало за нея редица повинности.

За времето, за което говорим, Паристрион отново се е намирал в сферата на византийското управление. Много монети от последните Комнини и династията Ангел, византийски печати и предмети на бита, намерени в Северна България, съвсем не подкрепят мнението, че в края на XII в. тя се е намирала само в номинална зависимост от Византия.

Развитието на феодалните отношения тук е станало по време на византийското господство с много по-бавни темпове и в началото на XII в. тяхното ниво е изостанало от нивото на развитие в другите райони на България. Следователно в Паристрион са се запазили много повече селски свободни общини, жестоко страдащи от номадите, от войните и реквизициите, но непотискани от икономическия и социалния гнет на феодалите и способни на по-колективен отпор при защитата на общите интереси на всички свои членове. Тук опората на византийските власти е била по-слаба в средата на самото население, тъй като не е имало (или е имало несравнимо по-малко) владения на византийските феодали. Следователно тук по-слабо е протичал и процесът на сливане между българската и византийската аристокрация.

Концентрацията на феодалната собственост в Северна България не е достигнала до големи мащаби, което означава, че в нея е имало доста по-многоброен слой от дребни феодали, готови да окажат последователна подкрепа на ръководителите на освободителното движение и заинтересовани от силна централна власт. Постепенно промъкващият се в Северна България контингент от власи, както и асимилиращите се номадски племена (печенеги, узи, кумани), още невъвлечени в системата на феодалната експлоатация, но вече достатъчно изпитващи върху себе си гнета на византийския фиск, са можели да станат верни съюзници в условията на едно общо въстание на българското население. Всичко това е трябвало да осигури на предводителите на движението много по-широка социална база, отколкото в другите райони на страната.

От друга страна, вътрешното и външното положение на Византия през 80-те години на XII в. забележимо се влошава. Сложните

дипломатически маневри на Мануил I, който се опитва да насъсква едни срещу други враждебните на Византия народи, все по-често завършват с това, че на самата Византия ѝ се налага да води войни с всеки от тези народи. След страшното поражение при Мирокефалон (1176 г.) натискът на турците в Азия все повече се засилва. Широката програма за завоевания вече не е била възможна за средствата на империята. Народните маси били доведени до нищета и разорение. Укрепващата и почти независима феодална аристокрация е извършвала безчинства по места. Опитът за нейното обуздаване при Андроник I завършва с провал. Незначителните представители на династията Ангел неудържимо опустошават хазната, като обременяват поданиците с непосилни данъци. През 1180 г. окончателно се освобождава от византийска зависимост Сърбия; през 1181 г. унгарците завземат Далмация, част от Хърватско и Сирмий; през 1182 г. — Белград и Браничево, а през 1183 г. в съюз със сърбите — Равно, Ниш и Средец. Норманите нахлуват в Епир, през есента на 1185 г. завземат огромна територия, като овладяват Солун, който за първи път след завземането му от арабите през 904 г. пада в чужди ръце и се придвижват към Мосинопол. В столицата кипят смутове. Свалянето на Андроник I от престола е съпроводено с вълнения в различни краища на империята[3]. Началото на царуването на Исак II Ангел се очертава като изключително благоприятно за въстание[4].

В първите години на своето управление Исак II сключва мир с унгарците и се оженва за дъщерята на унгарския крал Бела III[5]. Тщеславният, «страхлив и нищожен гуляйджия», по израза на К. Маркс[6], Исак решава да направи от сватбата си невиждано по разкош пиршество. Никита Хониат пише за това така: «Като скъперник той не се реши да отпразнува сватбения пир с пари на хазната, а безвъзмездно ги събра от подвластните области и със своята алчност обра и другите градове, които се намират близо до Анхиало, и варварите на планината Хем, които преди се наричаха мизяни, а сега ги наричат власи[7], и ги вдигна на голяма война против себе си и ромеите. Нали тези (варвари) и в други времена са се вдигали против ромеите, а сега, намирайки предлог. . . в изземването на техния добитък и на своите бедствия, те се вдигнаха на голямо въстание» (р. 482).

В писаното от Акрополит (р. 20—21) могат да се намерят някои допълнителни сведения за началото на въстанието: «а когато той (Исак — Г. Л.) искаше да отпразнува сватбата си — а тя беше царска и разходите да бъдат достойни за нея, — от всички епархии на ромеите докараха свце, свине и бикове. Но тъй като повече от всички други (епархии) българите отглеждаха животни, то от тях се поиска и в по-голям размер. . . А племето на българите, което от самото начало бе враждебно на ромеите и се оказа за тях в продължение на много години виновник за много войни, плен, превземане на градове и други неизброими ужаси, най-накрая бе подчинено от цар Василий. . . И така чак до Исак този народ плащаше данък на ромеите; благодарение на този предлог той замисли метеж»[8].

По такъв начин извънредният данък в пари и добитък, особено голям за българските райони и за градовете близо до Анхиало, е дал последния тласък за началото на въстанието, почвата за което отдавна е била подготвена.

В приведените сведения прави впечатление различното наименуване на въстаналите. Хониат ги нарича «власи», а Акрополит — «българи». Този въпрос предизвика жестоки спорове в довоенната историография[9].

Обща черта в трудовете на всички буржоазни историци е признаването за изходен момент на изследванията на две аксиоми: първо, разбира се от само себе си, че ръководната и решаващата роля в движението трябва да изиграе непременно една или друга етническа група; второ, определянето на етническия облик на отново възникващата държава става в тясна зависимост от произхода на ръководителите на въстанието — Асен и Петър.

Такъв подход към проблема на нас ни се струва неправилен. Както сред привържениците, така и сред противниците на въстанието могат да се окажат представители на определени социални слоеве и на българите, и на власите. Власите, живеещи в Паристрион, не по-малко активно са се включили в борбата от българите. Що се отнася до крайните изразители на «влашката» теория за образуването на Второто българско царство (следващи впрочем Хефлер)[10], то на никой от тях не му се е удало да докаже нито че власите са били болшинство сред въстаналите през 1185 г., нито пък че възникналата в резултат на въстанието държава като че ли е била държава не на българите, а на власите. Тази теория не само няма основания във фактите, но независимо от субективните намерения на нейните създатели дава основания за най-реакционни политически спекулации.

Въпросът, кое население е преобладавало в Паристрион през XI—XII в. — българско или влашко, — не може да бъде предмет на спор[11]; неслучайно някои буржоазни историци се стремят да определят специфичните качества на власите, които ги отличават от българското население на Паристрион — път, който е твърде далеч от науката.

Проблемът за произхода на Петър и Асен (решението на който при съвременното състояние на източниците не може да бъде безспорно) отнема на историците по наше мнение повече сили и внимание, отколкото заслужава. Каквито и да са били те — българи, власи, кумани или руси, — то трябвало е да бъдат тясно свързани с местното население[12] и да изразяват поне в първия етап от освободителното движение общите интереси на борбата против чуждото господство.

Такова разбиране на проблема обаче не ни освобождава от необходимостта кратко да се спрем на въпроса за употребата на термините «българи» и «власи» в съвременните на въстанието източници, макар че, повтаряме, изследването само на тези термини само

за себе си не може да ни доведе до правилно заключение за ролята на един или друг народ във въстанието.

Не е прав Ф. И. Успенски, когато пише за съзнателно избягване да се употребява думата «българи»[13] от византийците. Терминът «българи» никога не е изчезвал във византийската литература, когато е ставало дума за територията на темата (катепаната) «България» или за Охридската архиепископия, макар че и в този случай той е обозначавал население, което далече не е било еднородно в етническо отношение. Положението е още по-сложно, когато става дума за територията на Североизточна България през XII в. Работата, разбира се, не е просто в географията[14]. М. Дьони[15] е напълно прав, като отбелязва, че средновековните имена на народите в писмените паметници от това време никога не са означавали просто етническата принадлежност. Те са включвали нещо повече, а именно определена, често твърде консервативна представа за вида на занятието на определен народ, неговите обичаи, нрави, начин на живот, както и мястото на заселването му. Но преди всичко в съзнанието на византийците при споменаване името на един или друг народ е възниквала представата за неговата политическа организация. При мисълта за българите през XI—XII в. са си спомняли именно за Западна България, където се е намирал центърът на държавата, съществуваща почти половин столетие и след разгрома на Североизточна България, където е била създадена голямата административна единица «България», където е съществувала и архиепископията «България». На Североизток, обратното, още в края на X в. е била организирана специална тема с чисто византийско име. Ликвидирана през 976 г. от въстанието на българите, тази тема е била възстановена през 1000—1001 г. Освен това на тази територия през XI—XII в. постепенно са проникнали както власи, така и други народи и макар преобладаващото болшинство от населението да си е оставало българско, византийците са употребявали за всички жители на темата името на другия живеещ тук и най-известен на тях народ — власите. При това определена роля играе и значителното увеличаване в края на XII в. на процента на власите сред населението на Паристрион. С. Лишев справедливо отбелязва според нас, че терминът «власи» както във византийските, така и в западните източници в края на XII и началото на XIII в. се употребява в две значения: като етнически термин и като обозначение на цялото население на Североизточна България, така както с думата «ромеи» са наричали не само самите гърци, но и населението на цялата империя[16]. В източниците за въстанието през 1185 г. терминът «власи» има безспорно етнически смисъл, когато едновременно се назовават и други етнически групи от въстаналите. Когато за всички въстанали се говори само като за «власи», ние сме лишени от възможността да определим тяхната етническа принадлежност.

Както е известно, Никита Хониат често нарича въстаналите «власи». Съобщавайки за първия поход против «власите», той пише (р. 488), че в отговор на самохвалството на Исак II във връзка с бър-

зата и лека победа над въстаналите един сановник иронично отбелязал: «Скърби душата на Василий Българоубиец, тъй като е оставено без внимание завещанието му и това, което е заповядал да начертаят в манастира «Состений» (а именно) . . . че ако власите отново въстанат, бъдещият цар трябва да ги победи така, както той (Василий — Г. Л.) е направил. . . ; лъжливо се оказа това завещание, тъй като ти, царю, това, което той направи в продължение на много години, изпълни така бързо, както на него не му се е и присънвало.» Ясно е, че става дума за дългите войни на Василий II с България и нейното покоряване, при това самият император е наречен Българоубиец, т. е. Василий II е воювал със същия народ, с който се е разгоряла борбата и в този момент.

Впрочем, за да бъдат последователни, историците, които построяват своите изводи само върху изброяването на термините «власи» и «невласи», би трябвало въз основа на този откъс да стигнат до заключението, че и завоюваната през 1018 г. държава също е била «влашка», тъй като Хониат нарича враговете на Василий «власи».

Като построили в Търново църква в чест на популярния сред българите светец Димитър, пише Хониат (р. 485), Петър и Асен събрали в нея смахнатите и ги заставили да провъзгласят, че самият господ е «благоволил да подари свободата на народа (γένους) на българите и власите» и в резултат на тази агитация «целият народ (ὅλον τὸ γένος) се хванал за оръжието» (р. 486). С други думи, въстаналите са били «народ», състоящ се от българи и власи[17].

За същото пише и друг съвременник на въстанието — Евстатий Солунски. Като сравнява войната на Исак II с българите и войната на Йоан II със скитите, той пише, че споменава за царуването на Йоан, «когато, както разказва старата история, смесените варварски орди на скитите нахлули в Тракия до самата Мелантиада, която в простата реч предпочитат да наричат Мелитида и (в това време) когато (историята) още не разказва за съвместното българско и влашко дръзко нападение, което достигнало чак до стените на самия Константинопол»[18]. В хроника от XII в. също се съобщава за въстание на варварите на планината Хем, «които отначало са наричали мизяни, а сега ги наричат власи и българи»[19].

Така че не можем да не се съгласим, че започналото през 1185 г. въстание е било съвместна проява на българи и власи и че би било неправилно да се разграничават съдбите на българите и власите в Северна България през втората половина на XII в.[20]. Но ясно е, че преобладаващото мнозинство от въстаналите са били българи. Цитирайки и по-нататък източниците, ние няма да правим специални уговорки по повод на термините «власи», «българи» или «мизи»*.

* В последно време с въпроса за етническия състав на населението, участвувало във въстанието на Асен и Петър, подробно се занима проф. Петър Петров. Според него анализът на запазените източници показва, че с названията България, Загора, Мизия и Влахия се означават било изцяло, било части от българската територия. Същевременно названията «българи», «мизи», «власи» и «загорци» се отнасят само до българите и нямат друго етническо съдържание. П. Петров

В историографията спорове предизвиква и датировката на събитията, свързани с въстанието през 1185—1187 г. Неяснотите в хронологията на нашия главен източник — «История» на Никита Хониат, както и в риторическите речи и послания, отразяващи събитията през 1185—1187 г., обуславят съществуването на две датировки. Изходен пункт за установяване хронологията на събитията е определянето на времето на въстанието на византийския пълководец Алексий Врана — по-специално необходимо е да се изясни кое се е случило по-рано — първият поход против българите или метежът на Врана. Същността е в това, че в «История» на Никита Хониат последователността на събитията е нарушена — отначало се съобщава за първия поход против българите, след това за неуспешните действия на двамата византийски пълководци против българите и техните съюзници куманите, след това за метежа на Врана и чак тогава за «събитията» при Лардея и за втория поход на императора (р. 485—521).

В риторическите съчинения, преди всичко в речта на Михаил Хониат, произнесена веднага след горещите следи на събитията, ясно се посочва, че Исак II е тръгнал за първия поход против българите скоро след потушаването на метежа на Врана («още неизбърсал потта от лицето си. . . от тази борба. . . и тръгваш (вече) против въстаналия роб» — οὔπω μέντοι τοὺς ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ ἱδρῶτας τῶν ἀπεψησω προσώπων καὶ πρὸς τὸν ἀποστάτην δοῦλον μετέβαινες)[21].

Ф. И. Успенски независимо от заявлението му, че редът на изложението в «Историята» на Никита не може да служи за основа при датирането на събитията, построява своята хронология именно в зависимост от този източник. При това съвсем забележими са колебанията на историка при установяване времето на метежа на Врана. Ф. И. Успенски отнася метежа към първите месеци на 1186 г., първия поход против българите — в лятото на същата година, потушаването на метежа на Врана — за лятото на 1186 г. и втория поход — за есента и зимата на 1186 г.[22]. Грешките на Ф. И. Успенски посочва още В. Г. Василевски, датировката на който като цяло намира най-широко разпространение в наше време. В края на зимата и началото на пролетта според мнението на Василевски против българите са действали последователно трима византийски пълководци — Йоан севастократор, Йоан Кантакузин и Алексий Врана; след това през пролетта на същата 1186 г. избухва метежът на Врана, който бива потушен в началото на лятото, и едва през лятото на 1186 г. (през юли—август) Исак II се отправя в първия поход против българите; «събитията» при Лардея се датират в средата на октомври 1186 г., а вторият поход — за късната есен на същата година[23]. Тази датировка се приема и от В. Златарски само с тази разлика, че

смята, че под «мизи» или «власи» византийският хронист Никита Хониат разбира българското население в Северна България, а под «българи» — населението на юг от Стара планина. (Вж. П. Петров. Възстановяване на българската държава 1185—1197 г., С., 1985, с. 95 и сл.) — Бел. ред.

той отнася действията на първите двама пълководци в края на 1185 г., назначаването на Врана — в март 1186 г., и първия поход не през юли—август, а през юни—юли[24].

Друг ход на събитията е представен от М. Я. Сюзюмов. Като се съгласява с датировката на Василевски — Златарски за първите етапи на въстанието и първия поход на Исак II, този автор, опирайки се на последователността на изложението в «Историята» на Никита Хониат, отнася военните действия на тримата византийски пълководци за времето след първия поход на Исак II, т. е. за зимата 1186/1987 г., а метежа на Врана — в края на зимата на 1187 г.[25].

М. Бахман също отнася (с достатъчно основания) метежа на Врана към пролетта на 1187 г., а не през 1186 г., но смята за възможно първият поход на Исак II да се отнасе за времето след метежа на Врана. Затова, датирайки първия етап на въстанието на българите с начало през 1186 г., Бахман отнася първия поход в ранното лято на 1187г ., а втория поход — в есента на същата година[26].

Особено детайлно изследване на хронологията на посочените събития извършва Ив. Дуйчев. Сега едва ли са възможни някакви съмнения, че първият поход на Исак II е станал преди въстанието на Врана, а не след него. Ив. Дуйчев акуратно проанализира всички данни от източниците по този въпрос и уточни датировката на Василевски — Златарски, като отнася назначаването на Врана (след Йоан севостократор и Йоан Кантакузин) в края на ноември 1185 — февруари 1186 г., неговия метеж — за 22 март — 21 април 1186 г., първия поход — за май—юни[27] и втория — за есента на същата година[28].

Ние приемаме датировката на Ив. Дуйчев[29], изследванията на когото ни позволяват да си представим развитието на събитията в първия, най-интересен и най-малко отразен в източниците етап на въстанието. Първите признаци на движението се появяват по всяка вероятност още преди завършване на войната с норманите (ноември).

По наше мнение на Ив. Дуйчев му се удава достатъчно убедително да докаже, че превземането от норманите на 24. VIII. 1185 г. на Солун, втория по големина и значение град на империята, е намерило жив отклик в Северна България[30]. Култът към покровителя и патрона на града — св. Димитър — е бил широко разпространен и сред славянското население. Както вече казахме, византийците са приписвали на намесата на св. Димитър своята победа над обсадилите Солун българи по време на въстанието на Делян. Сега, след падането на града, сред населението на Северна България се разпространила легендата, че св. Димитър «напуснал митрополията в Солун и тамошния храм», за да помага сега вече на българите (Nic. Chon., p. 485)[31]. В основата на тази легенда стои едно действително събитие — пренасянето след падането на Солун в Северна България (без съмнение от жители на града — българи) на една от най-почитаните икони на св. Димитър.

Започналото в България брожение очевидно се е засилило още

повече по време на преврата в Константинопол, който завършил със свалянето на Андроник I и възцаряването на Исак II (11—12. IX. 1185 г.). В този период движението не засяга Западна България, която е била превзета на юг от норманите, а на север от сърбите и унгарците (в ръцете на унгарците се е намирала и Сердика). Независимо от това забележителен е самият факт за съществуването на тесни връзки между населението от Южна Македония и Северна България; бегълците от Солун са търсели убежище именно зад Балкана, където е назрявало народоосвободително въстание[32].

Вероятно през октомври[33] Исак II сключил мир с унгарците, скрепен с брачен съюз; постигната била договореност за женитбата на Исак II с дъщерята на Бела III, като за зестра на Византия се връщали земите, превзети от унгарците. Сватбата е станала едва през януари 1186 г.[34], но подготовката за тържествата е започнала още в края на 1185 г., вероятно скоро след победата над норманите (през ноември), тъй като докарването на добитъка от Северна България (отнет от населението като извънреден данък) е изисквало време и едва ли това е било лесно осъществимо през декември[35]. Именно в този момент движението придобива характер на открит въоръжен конфликт — неслучайно византийските източници свързват началото на въстанието с въвеждането на извънредния данък.

В това време, когато, от една страна, се ширело и укрепвало стихийно възникналото народно движение против византийското господство и, от друга, се заздравявало положението на империята след мира с унгарците и първата победа (7 ноември) над норманите, в лагера на императора в Кипсела (в долината на Марица) пристигнали двама български феодали — братята Теодор и Асен. Тяхното появяване в лагера трябва да се отнесе по наше мнение в средата на ноември — началото на декември, когато императорът вече е знаел за започналото в България въстание, но против въстаналите още не са били изпратени редовни военни сили.

Никита Хониат пише, че братята не са започнали метежа без предлог. В лагера те са помолили «да ги зачислят в ромейската войска (συστρατολογηθῆναι Ῥωμαίοις) и да им дадат някое малко доходно село (χωρίον), разположено в Хем, но претърпели неуспех. . . Затова те възроптали, че ги пренебрегват, и настоявайки безразсъдно на своята молба, наговорили дързости, споменали за въстанието и за това, какво ще направят, като се върнат у дома си». В резултат Асен бил получил плесници «за наглостта си» по заповед на чичото на императора Йоан севастократор и братята, «като не постигнали нищо, се върнали силно оскърбени» (Nic. Chon., p. 482—483).

Според мнението на Ив. Дуйчев, победата на византийците над норманите и мирът с унгарците са предизвикали колебания сред въстаналите в северната част на България, което е обусловило появяването на братята в Кипсела[36]. Но възможно е и друго тълкуване. На нас ни се струва, че пристигането на Теодор и Асен е било своего рода разузнаване на българската феодална аристокрация,

която вече не е могла да остане настрана от събитията и е трябвало да определи своята позиция към тях. Безусловно тяхното пристигане при Исак II е било изява на лоялност и готовност да служат на новия император. Разбира се, те още не са били замесени в някакви антиправителствени прояви и затова смело се явили във военния лагер на императора, разположен далеч от България. Те са се надявали, че императорът, който знаел за положението в тяхната родина, ще бъде достатъчно далновиден, за да оцени тяхната вярност и да удовлетвори молбата им[37].

Хониат излага нещата така, като че ли Теодор и Асен предварително са предвидили отказа и са се отправили при императора само за да имат благовиден предлог за своето участие във въстанието. Ив. Дуйчев напълно справедливо по наше мнение оценява това сведение на Хониат като «плод на исторически ретроспективизъм»[38]. Според нас братята не са мислили да участват във въстанието в случай на удовлетворяване на тяхната молба (впрочем зачисляването във войската е предполагало тяхното незабавно участие във военните действия против норманите — поради което Исак II е и раздавал земи) (Nic. Chon., p. 466), и отказът на заслепения от първите успехи император, който не се е постарал да се ориентира в създадената ситуация, е предизвикал техния естествен гняв. Лоялността не е била оценена, на тях са им отказали и са ги оскърбили. Решението е било взето веднага и изборът е бил направен. Именно съзнанието, че те могат да използват вече достатъчно проявилите се сили в тяхната родина, е дало на братята смелост открито да изразят своето недоволство. Сцената, описана от Хониат, по наше мнение е много правдоподобна и още веднъж подкрепя твърде интересния и важен извод на Ив. Дуйчев, че въстанието е започнало като народно движение, стихийно, независимо от Теодор и Асен, като се е зародило сред селското население на Стара планина[39].

Веднага след завръщането си от пътуването при императора братята се опитват да вземат в свои ръце ръководството на въстанието. Събитията по всяка вероятност са се развили много бързо. Както отбелязва Ив. Дуйчев, действително е имало и колебаещи се. «Власите — пише Никита — отначало се бавели и въздържали от участие във въстанието, към което ги подбуждали Теодор и Асен, тъй като се плашели от грандиозността на мероприятието» (p. 485). Но колебаещите са били или малко, или пък техните колебания не са продължили дълго време. Именно в този момент братята умело използват легендата за преминаването на св. Димитър на страната на българите. В Търново (където очевидно Теодор и Асен са имали земи и който от този момент става център на въстанието)[40] била построена църква на св. Димитър, в която специално подбраните «смахнати» власи и българи призовавали народа на въстание. Те провъзгласили, «че господ е благоволил да подари свободата на народа на българите и власите и се е съгласил да се избавят от дългото робство», а св. Димитър ще помага на делото на въстаналите (Nic. Chon., p. 485).

В това време в крепостите на Северна България са се намирали византийски гарнизони и византийски власти — указание за това виждаме в следните думи на историка: «. . . «смахнатите» провъзгласявали, че не е време за бавене сега, а (време) да се вземе в ръце оръжието и да се устреми срещу ромеите; заловените по време на война да не се вземат в плен, а безпощадно да се убиват, без да се оставят за откуп, без пощада пред молбите им, без да се отстъпва на падналите на колене, а да се стои непоколебимо и твърдо като елмаз въпреки всякакви увещания. . .» «И така — продължава Никита Хониат, — когато убедили с подобни пророчества целия народ, всички се въоръжили и тъй като въстанието веднага имало успех, те още повече си внушили, че освобождението им е благоволил (сам) господ» (р. 486).

Разбира се, и тук твърде много се чуства «историческият ретроспектизъм» на Хониат, за който споменахме по-горе. Ние не знаем нищо за каквито и да е факти за безпощадна разправа на въстаналите с византийците, в ръцете на които са се намирали големите градове и крепости. Такъв град е бил например Преслав, където са могли да се скрият и византийските власти от съседните райони (време за това те са имали достатъчно). Много византийци очевидно са успели да избягат от България. Голяма заслуга на ръководителите на въстанието са бързината и решителността на действията — те веднага избират настъпателна тактика. «Незадоволени от своето безвластие и независимост — пише Никита, — те ги разпространиха и върху отдалечените от Хем градчета и общини» (κωμοπόλεων καὶ συγκτήσεων) (р. 486). Ние сме съгласни с Ив. Дуйчев, че тук трябва да се виждат доказателства за първите нападения на българите над области, намиращи се на юг от Балкана[41], тъй като по-горе при Хониат става дума за въоръжаването на «целия народ» на Северна България, за успехи на всички въстанали, а не само за успех на братята в пределите на техните владения.

По това време става и провъзгласяването на по-големия от братята Теодор за цар на България под името Петър[42]. По всяка вероятност това е станало след неуспешния опит да бъде превзет отбраняваният от византийците Преслав, макар че Никита пише първо за избирането на Петър за цар и след това за Преслав (р. 486). Мисълта за провъзгласяването на цар в древната столица на България Преслав е била, разбира се, най-естествена и едва ли братята са се отказали от нея, преди да се убедят в невъзможността за бързото овладяване на града.

Според мнението на В. Златарски въстаниците не биха могли да си позволят да оставят в тила си голямата крепост с византийски гарнизон и да преминат на юг от Балкана, преди този гарнизон, състоящ се в значителна степен от местни жители, да се присъедини към тях[43]. Вероятно подобни случаи е имало много, но що се отнася до Преслав, то Никита Хониат пряко свидетелства, че виждайки трудностите при обсадата на града, въстаналите «преминали покрай него и се спуснали от Хем, неочаквано нападайки другите ромейски

градове, като взели много свободни ромеи, много бикове и впрегатен добитък и много стада други животни» (р. 486—487).

В условията на общо въстание на българите и бягство на византийците от страната едва ли гарнизонът на Преслав е можел да представлява сериозна опасност за Петър и Асен и те не са губили време и сили за обеада на града, за да не поставят в зависимост от тази частна задача съдбата на цялото движение.

Ние не можем точно да датираме този начален етап на освободителната борба. Можем само да предполагаме, че тези събития са се развили в края на 1185 и началото на 1186 г. Едва когато е била отстранена норманската опасност и отрядите на въстаналите са се появили на юг от Балкана, Исак II предприема срещу тях военни мерки. Никита Хониат негодува, че императорът не е тръгнал сам в поход, а е поверил командването на войските на своя чичо — севастократора Йоан. Като че ли Йоан е постигнал някакви успехи — «безпокоейки много със сражения враговете, които се бяха съединили в една рат и се бяха спуснали в равнината» (р. 489), но всъщност това са били отбранителни боеве, защото Йоан не се е и опитвал да премине през Балкана. Скоро той е заподозрян в заговор против Исак II, отзован и вместо него за главнокомандващ е назначен кесарят Йоан Кантакузин — зет на Исак II (р. 489—490). Ослепен от Андроник I, Кантакузин се оказал съвсем непригоден за ролята на пълководец. Никита Хониат отбелязва, че въпреки своя предишен опит той «не водел блестящо войната против власите» (р. 490). Някои подробности за неуспехите на Кантакузин се съдържат в народната обработка на «Историята» на Никита Хониат, откъс от която е отпечатан в забележките на бонското издание[44]. А. ван Дитен неотдавна издаде по други ръкописи пропуснатия при издаването на самата «История» на Никита откъс, който съответства на приведения в забележките на бонското издание и малко се различава от него[45].

В откъса се казва, че причината за поражението е била в самонадеяността на Кантакузин. Като научил, че въстаналите стоят в планините и не се спускат в равнината, Кантакузин, «без да съобразява», че те «се намират там за почивка, и предвид сигурните си позиции, сметнал това за страхливост и разположил лагера си в полето, без да постави нито надеждна стража, нито охрана и дори без да изгради валове» (р. 489; nota). През нощта българите налетели върху спящия лагер, убивайки и вземайки в плен объркалите се ромеи. Взети били не само палатките с имуществото на византийските войници, но дори и дрехите им и знамената на самия Кантакузин. Българите, «като излязоха в равнината, поставиха там своите палатки» (р. 489—490; nota); хората на Петър и Асен «отново се оказаха в равнината»[46]. Никита Хониат иска да каже, че задачата на Кантакузин да изтласка българите зад Балкана не е била изпълнена — равнината, разположена на юг от Балкана, отново се оказала под тяхната власт.

Опасността е станала толкова сериозна, че за главнокоманд-

ващ най-накрая е бил назначен победителят на норманите Алексий Врана, въпреки че не без основание са го подозирали в стремеж да узурпира царската власт (един такъв опит Врана вече е предприемал по време на войната с норманите[47]). Като възглавил «цялата войска», намираща се на запад, Врана започнал да се придвижва срещу българите с голямо внимание и след като преминал през много теснини, разположил укрепения си лагер край Черния хълм[48], локализиран от В. Златарски в долината на река Тунджа, някъде между Ямбол и Сливен[49]. В района на военните действия очевидно е влизал и Анхиало, тъй като във войските, изпратени по-късно от Врана към столицата, се е намирал и управителят на епархията Анхиало Константин Стифат, когото по думите на Никита Хониат насила са заставили да участва в метежа (р. 505).

Но военните действия на Врана са били само маскировка — пълководецът е бил решил да използва поверените му сили в борбата си за престола. Той събирал «всички войски» при себе си, пише Михаил Хониат, като искал постоянно още войски от императора под предлог, че «метежникът (Петър — Г. Л.) трудно може да се победи», докато се сражава с византийците в планините[50].

Ф. И. Успенски предполага, че Врана е сключил съглашение с българите и в похода към Константинопол са участвали и отряди на българите[51]. В. Златарски справедливо посочва, че в източниците по този въпрос няма никакви данни[52], но Ив. Дуйчев също смята предположението на Успенски за напълно вероятно[53]. Що се отнася до някаква договореност между Петър и Асен, от една страна, и Врана, от друга, то това предположение е правдоподобно, тъй като от такъв договор са били заинтересовани и двете страни — Врана, готвейки се за поход към столицата, е гледал да избягва сериозни стълкновения с българите, а въстаниците пък са получавали възможност да укрепят своето положение и да разширят района на въстанието. Косвено потвърждение в тази насока има и в едно от сведенията на Никита Хониат. Когато през март или април 1186 г. Врана загива в сражението пред Константинопол и неговата войска се разпръсква, знатните ромеи, взели участие в метежа, молят императора напълно да им прости, като го заплашват, че ако им откаже, «те ще се спасят при враждебните народи на ромеите» и ще правят «каквото е изгодно на враговете». Действително «мнозина избягали при Асен и Петър» и се върнали само благодарение на царските грамоти за пълно опрощаване на грешките им (Nic. Chon., р. 509—510)[54]. Предположението за участие на българи в метежа на Врана остава недоказано.

Едва след потушаването на метежа на Врана, в края на май или началото на юни 1186 г., императорът се отправя на поход против свалилите византийското господство българи. Петър и Асен решават да укрепят планинските проходи и клисури и да не пуснат армията на Исак II през Балкана[55]. Византийците срещат упорита съпротива — въстаниците дълго (ἐπὶ πολὺ) отразяват натиска на царските войски (Nic. Chon., р. 487)[56]. Очевидно, за да сломи съпроти-

вата на българите с умело използване на местните условия (планини и гори), Исак II заповядва да се унищожат горите. Михаил Хониат пише, че «той (Исак II — Г. Л.) наказа планината, тъй като тя добре скриваше метежниците, възвисяваше ги и ги тласкаше към безумие. Той отряза с желязо растителността, свали от планината дрехите ѝ от високи дървета с широко разклонени, гъсти корони и всичко това запали и превърна в пепел»[57].

И накрая в нощния мрак (или в гъстата предутринна мъгла) византийските войски по планински пътеки минават в тила на българите, които започнали бързо отстъпление[58]. В посланието на императора до синода, съставено от Никита Хониат, се казва, че в това несупешно за българите сражение «едни паднали под ударите на меча и останали да гният подобно на зверове, други понесли окови на шията си, осакатени, подобно на избягали роби, а трети пък, намирайки спасение в бягството, в края на краищата запазиха живота си — по милостта на моя цар (на Исак II — Г. Л.), за което не се надяваха въпреки техните молби и което получиха над очакванията си»[59].

Разбира се, размерите на постигналата българите катастрофа са преувеличени в посланието, но поражението независимо от това е било тежко. Съгласно Никита Петър и Асен и най-близките им хора са избягали зад Дунава при «скитите» (куманите). Императорът пък, упреква го историкът, не срещайки по-нататък съпротива, «беше в състояние да обиколи цяла Мизия и да постави гарнизони в тамошните градове, от които много бяха разположени по Хем, а повечето или почти всичките са издигнати върху отвесни и обкръжени с облаци скали, но нищо такова не направи, а предаде на огъня купища жито и измамен от власите, с които се срещна, веднага се върна, докато там всичко още раждаше (въстание). С това той възбуди във варварите още по-голямо презрение към ромеите и ги направи твърде смели» (р. 487). По-късно, продължава Никита, императорът съжаляваше, «че не подреди добре държавните дела във враждебната земя, а си тръгна, като че ли враговете го преследваха с нападения, и побърза да се върне, като нито постави ромеи в гарнизоните по крепостите, нито взе като заложници най-ценените от варварите хора» (р. 515).

В своя панегирик Михаил Хониат пише, че по време на първия си поход Исак II «дори и най-коварните по замисли покори с благодеянията си: техните души, заразени от стремежа към тирания, той привлече под върха на своята добродетел и подчини всички по-скоро с любовта си, отколкото със страх»[60].

В напътствената реч към императора преди похода му в България през 1190 г., напомняйки за първия поход, Никита Хониат нарича българите народ, «отстъпил от божествените клетви и много пъти мамил богоравния император», след като той «се завърнал. . . от долините на Хем. . . склонил със своето страшно копие душите на варварите в пълна покорност и отново установил за тях закона на предишното робство като на някакви каменни таблици»[61].

Нито за някакви сражения с българите, нито за маршрута на войските на императора при този поход източниците ни съобщават нещо. По думите на Михаил Хониат Петър избягал, «търсели го, но не могли да открият мястото, където се крие»[62]. Трябва да се мисли, че са го търсели преди всичко в Търново. Доказателство, че византийците по време на същия поход са били в този град крепост, е заглавието на едно стихотворение на Теодор Валсамон «Към св. Димитър, намерено от царя в жилището на метежника Славопетър»[63]. Може би ромеите по същото време са пребивавали и в Преслав.

В приведените по-горе сведения явно се имат предвид някакви мирни преговори на императора с въстаналите. Въпреки суровата оценка за поведението на Исак II в България, дадена от Никита Хониат, би било наивно да мислим, че същността на работата се заключава само в безгрижността и непредвидливостта на императора. Византийците явно не са се чувствали достатъчно силни за провеждането на широки наказателни експедиции; като дамоклев меч над тях е висяла опасността от стълкновение с нови сили на въстаниците и заддунавските «скити», които, както са предполагали византийците, всяка минута е можело да доведе със себе си Асен.

Императорът се е срещнал с някакви видни българи, които по мнението на Никита той е могъл да вземе като заложници; тези хора се заклели да бъдат покорни на Исак II и, както пише историкът, измамили императора. Във всеки случай сред тях вероятно е имало или някой от ръководителите на въстанието, или твърде влиятелни и близки на братята хора. Още Ф. И. Успенски предполага, че по време на първия поход императорът се е опитвал да подкупи Петър и Асен и се е съгласявал да им предаде военната и административната власт в Северна България[64]. В. Г. Василевски справедливо отбелязва, че Успенски изгражда своите изводи върху неточен превод на приведения от нас по-горе откъс от речта на Михаил Хониат[65]. В. Златарски признава за напълно вероятно, че ако не лично, то чрез посланици императорът е предлагал на Петър наместничеството в Мизия, но предложението му е било отхвърлено[66].

Но най-интересни наблюдения в тази насока са направени от Ив. Дуйчев, който отбелязва очевидната разлика в отношението на византийците през 1186—1187 г. и след това към ръководителите на движението — братята Петър и Асен.

В речта на Георги Торник към Исак II, произнесена през есента на 1186 г. преди заминаването на императора за втория поход против българите[67], се казва: «И така един от двамата братя метежници, предводител на хор от пеещи в съгласие (за тяхна беда) несъзвучно съзвучие, запявайки друга песен, съжали за (сътвореното от него) зло и се изпълни с чисто разкаяние. . . и промени закоравялото си сърце с отстъпчиво и меко и по-разположено за приемането на твоите простагми от восъчен калъп за отпечатване на образи. Като сравни безбурността на робското подчинение с голямата опасност и ужасите на въстанието и като премери със собствената си мисъл двете везни (на теглилката), напълно уравновесени, той се

съгласи в края на краищата с по-доброто и предпочете да се запише в доброволните роби и да живее в спокойствие и мир с тези, които се ползват от господарското благоразположение, отколкото, напротив, да крещи за свобода и да вика жално, и да ридае, и да трепери за живота си, и да бъде беглец като лошите и опърничави слуги и ленивi роби, гонени от ударите на бича през целия им живот.» Торник сравнява Петър с тръстикова пръчка, навела се пред «диханието на гнева» на императора, въпреки че ти, обръща се той към Исак, можеше да сломиш и да изтръгнеш от корен «доброволно склонилата се и прегънала се (тръстика)», то на беглеца роб «прости греховете му и вместо да го унищожиш и да го изтриеш от (лицето) на земята заедно с целия му дом. . . остави го жив като доказателство за твоята доброта и като пример за брат му (Асен — Г. Л.), за да се върне сам и да бъде спасен». По-нататък Торник говори, че стремейки се да върне метежника към благоразумие, императорът не го е наказал, но «размахвайки над него много пъти меча, сякаш че ще удариш, задържа го и не пусна (ръката си) за удар; мечът блесна, но (само) за заплаха, защото като благ ангел на мира ти не счете за необходимо да го употребиш за убийство; ти обаче по друг начин отсече брат от брата и ги въоръжи за борба един с друг, като превърна тяхното съгласие и единодушие в разногласие. . .; и падат западните варвари, поразявани от твоите стрели, падат и източните, убивани от стрелите на всевишния, а по-точно казано, сякаш в нощния бой един друг се изтребват и колят. И техният съюз (се превръща) във вражда, родствеността — в отчуждение, близостта и общността на езиците — във враждебност и разногласие — такъв е плодът на твоето великодушие!» Ти добре знаеш, хвали Торник Исак II, «че народите и градовете страдат от болести и че по-страшна от войната е болестта отвътре. . .» Ако ти бе пожелал, «въстаналите роби» отдавна биха били унищожени с целия им род, «но ти имаш сега плодовете на победилото човеколюбие — разкаялия се Петър, пръв сред метежниците, изправил се (почти) от мъртвите и върнал се към предишното благоразумие. . . и той ще разкаже на мнозина от своите другари по робство и на братята си за твоето състрадание; пръв изпитал го. . . той и братята си ще вразуми, които още (не са се отрекли) от въстанието, и колебаещите се ще подкрепи, които се страхуват, че няма да им простят, а най-вече (ще убеди) своя кръвен брат, който, макар и да отхвърля още юздата като своенравен кон и не иска да върви заедно (с другите), но скоро и той ще се успокои и ще се научи да ходи направо и както трябва. И тази двойка ще бъде впрегната в твоята колесница. . . осмелявам се да кажа, още преди завършването на тази година» (FRB, I, p. 264—274)[68].

Съгласно тази високопарна, но все пак достатъчно ясна реч Петър е решил да се откаже от борбата за независимост — той се е оставил на милостта на императора, който, макар и в състояние жестоко да го накаже, се отнесъл с него милостиво, като предоставил на разкаялия се вожд на въстанието възможност да изпълнява някаква служба, по всяка вероятност наместник на Североизточна

България. В резултат на измяната на Петър сред българите става разкол, довел до открити стълкновения между привърженицте на двамата братя. Както се надява ораторът, снизходителността и милостта на императора трябва да доведат до това, че след Петър ще прояви смирение и Асен.

Потвърждение на приведените сведения намираме и в речта на царския граматик Сергий Колива, произнесена в началото в месец октомври 1186 г., скоро след речта на Георги Торник и непосредствено преди втория поход против българите[69]. «По такъв начин — казва Колива[70] — на Запад ти направи свой един от метежните братя. . . и го водиш като заблудена в планината овца. . . и не само причисляваш един (от братята) сред своите (хора), но и го поставяш като бариера (εἰς πέτραν σκανδάλου) за другия брат; и се оказва противодействащият съдействащ и врагът свой близък (човек), защото нали болестите отвътре са толкова по-опасни. . . колкото вътрешният враг е по-опасен от външния.» Ораторът заплашва «упорстващия» Асен с неговите «задистърски скити» (τῶν παριστρίων Σκυθῶν) и се обръща към него с възклицанието: «Моят цар, разбира се, ще заеме тези планини, в които ти отхвърли делото на брат си и с гняв създаваш свое (собствено) дело. Известно е, че започвайки с него, въстанието ти беше по-малката фиданка и с телесното си родство съединяваше и душевното съгласие (с брат си); а защо сега, когато той завърши въстанието, ти се откъсваш от него и си присвояваш метежа, в който преди беше (само) съучастник?» И Колива призовава Асен да последва брат си (FRB, I, p. 293—294).

Ако тази реч е била произнесена непосредствено преди втория поход, то от нея следва, че походът е бил насочен против въстаналите, възглавявани от Асен, а не против Петър и неговите привърженици, оказали се, ако вярваме на Колива, не само пасивни наблюдатели на събитията, но и врагове на въстаналите.

И накрая за разногласията между братята ни дава сведения и трети оратор — Йоан Сиропул, чиято реч, както установява Ив. Дуйчев, е била произнесена през пролетта на 1187 г., преди третия поход на Исак II[71]. В речта на Сиропул намираме някои нови факти. «Понеже тази западна язва — казва Сиропул, — грубиян и вироглавец, високо надигнал глава и разорил мястото, което простият народ нарича Зигос, се зае със злодеяния, порази го (Петър — Г. Л.) божествената стрела на справедливостта, като му причини зла болест — подагра в краката. . . така че той не можеше да ходи прав, а сега и коленете прекланя, а скоро и главата ще преклони пред тебе. . . Засега още онзи (Асен — Г. Л.), роднина ли е на този (Петър — Г. Л.), прославен с това, че като вироглаво магаре, изпълнено със суетни мисли, дръзко и надменно отхвърля юздата и напада равнините, поваля класовете, меко вълнуващи се от нежния пролетен ветрец. . . Но и той скоро ще бъде обуздан от теб и напълно поробен. И както онзи бик склони шията си под ярема на робството, и това магаре ще бъде здраво държано в юздата на същото робство, за да знаят те — и бикът, и магарето, (своя) господар. . .»[72].

Така че трудно е да се съмняваме в това, че в първия етап на народоосвободителната борба сред въстаналите се е появила достатъчно влиятелна групировка, възглавявана от самия Петър (вече провъзгласен за цар на България), която е заела не само колебаеща се позиция, но и е влязла в преговори с императора, заявила е своята покорност и дори е застанала на пътя да противодейства на въстанието. Наистина това е бил един кратък епизод, който по-късно — във византийските хроники — не намира отражение, тъй като понататъшната съвместна борба на братята е направила така, че да се забрави за техните разногласия и за успехите на византийската дипломация. Трудно е да се каже обаче кога на Исак II му се удава временно да склони Петър към покорност — по време на самия първи поход или след него; във всеки случай ясно е, че това е станало в периода между първия и втория поход, тъй като в речта на Сиропул, произнесена преди третия поход, се говори вече, че Петър «се е върнал» към враждебни действия против византийците. Ив. Дуйчев е склонен да мисли, че договорът на Исак II с Петър е бил сключен по време на първия поход, главен резултат от който е бил дипломатически, а не военен успех на Исак II[73]. Според мнението на Ив. Дуйчев Петър е заминал отвъд Дунава по-късно от Асен, едва след като е бил признат за наместник на България[74]; не е изключена обаче и възможността при куманите да е ходил само Асен[75] или Асен и Калоян, но не и Петър.

Впрочем Ив. Дуйчев се колебае в определянето на причините за поведението на Петър, като поставя въпроса, дали това не е било военна хитрост от негова страна. Всъщност, както доказва Д. А. Расовски[76], куманите, които чергарували през лятото на север от Дунава, не са могли да дойдат на помощ на българите по-рано от октомври. Трябвало е да се печели време и Петър е сключил с императора съглашение, което веднага е нарушил, след като Асен се е върнал с пълчищата кумани[77].

Едва ли това предположение е вярно. Източниците говорят за съглашение на императора с Петър и за кавга между братята. Сиропул казва, че след като за кратко време (между втория и третия поход) Петър не бил съблюдавал съглашението, той отново «преклонил колене», докато Асен «упорствал». Разбира се, за никаква военна хитрост в този случай не би могло да става дума. Разликата в позициите на братята е имала някакви дълбоки причини. Ив. Дуйчев съвсем справедливо отбелязва: «Сведенията от трите речи за примирителното поведение на Петър по отношение на византийците по най-добър начин обясняват станалата промяна, при която Асен действа като единствен и истински глава на новата българска държава»[78]. Необходимо е все пак да отбележим, че предателското по същество поведение на Петър не му е попречило да си остане «цар» до третия поход на Исак II. Обяснението за това по наше мнение може да бъде само едно — зад раменете на Петър е стояла достатъчно могъща и влиятелна група от боляри, която не е искала да рискува своето положение в случай на изостряне на борбата с Византия, тъй

като неизбежно е повличала след себе си много по-широко и дълбоко народно движение от това, което на нея ѝ се е искало.

Тази страхлива и користна политика впоследствие напълно банкрутира — самата логика на борбата за независимост издига на пръв план решителния и небоящ се от опората на народното опълчение Асен, популярността на когото в края на краищата нараснала толкова много, че на Петър не му оставало нищо друго, освен «доброволно» да отстъпи царската титла на брат си, тъй като фактически властта отдавна вече е била в неговите ръце.

От друга страна, търсенето на съглашение с българите по време, както изглежда на пръв поглед, на победоносен поход против тях говори за явна слабост на Византия. Исак II не е оставил гарнизони в градовете на България не толкова защото се е доверил на «измамилите го власи», колкото защото не се е надявал с тази мярка да задържи България под своя власт. Впрочем Никита Хониат в своята «История» не е напълно точен: в неговото послание до синода той пише, че «когато ромейските войски се завръщаха у дома си, в крепостите по Хем беше оставен гарнизон, непобедим със силите само на тамошните жители» (но съвсем «победим», ако те бъдат подкрепени от куманите)[79]. Но такива гарнизони е имало по всяка вероятност само покрай Балканския хребет, тъй като Асен, «като се съединил със скитите и довел оттам много съюзни войски, намерил. . . отечеството си Мизия. . . напълно свободно и напуснато от ромейските войски» (Nic. Chon., p. 488). Щом Асен със съюзните отряди на куманите, а може би и на други народи, населяващи левия бряг на Дунава[80], се появил в България, народът отново се хванал за оръжието. Съгласно посланието до синода преговорите с куманите е водел Петър. Ние мислим, че се имат предвид преговорите, които са станали вече след преминаването на куманите в България, а не за преговори отвъд Дунава, както пише Никита. Поставен пред свършен факт (макар и крайно недоволен от Асен), Петър сключил с куманите договор, според който те, без да се задържат, се задължавали да се отправят през България в пределите на Византия. Никита в посланието до синода пише по този въпрос така: «Петър определи и награда за тях (куманите), като се съгласи за голямо удовлствие на варварите да остави отворени Железни врати, за да минат (скитите) безпрепятствено Дългата стена, да преминат в равнината през малката теснина и трудно преодолимия проход и да извършат набег върху страната на моя цар, да поразят с меч всичко, което имат ромеите (τα δράγματα Ῥωμαίων τίλλειν), и да ограбят техните владения, без да дават от плодовете (на набега) на съпровождащите ги (българи) и без да дават за това някакво възнаграждение»[81].

По всяка вероятност Петър не е и мислил за активно участие в съвместния с куманите поход срещу византийските земи на юг от Балкана, но събитията вече са се развивали в значителна степен извън неговата воля. Асен подсилил своите войски с кумански отряди и налетял срещу византийците. В буржоазната историография решаваща роля за освобождаването на Северна България често се при-

писва именно на куманите[82]. Но така ли е? Нали «отвъддунавските скити» ги е нямало в България в момента на въстанието, което продължило почти три четвърти от годината чак до първия поход на императора. Без подкрепа на куманите въстаналите са оказали упорита съпротива на императора в планините и той дори и като победител все пак не се е осмелил да предприеме широки наказателни мероприятия, а е предпочел да сключи договор с българите. Доведените едва през октомври 1186 г. кумани не са помагали на българите за изгонването от България на чужди войски, каквито там вече не е имало, а куманите веднага заедно с българските отряди са се насочили зад Балкана, във Византия.

Разбира се, куманите са помогнали на въстаналите за отслабване силите на империята, и то на нейната собствена територия, помогнали са за отразяването на втория поход, който не е засегнал задбалканските райони, но това съвсем не е била решаваща, а спомагателна роля, която те са изиграли при утвърждаването на Второто българско царство. Именно в този период Асен прави опит да влезе във връзка с българите от другите райони и да разпространи въстанието и в тези (западните и южните) територии на предишната българска държава. Незадоволени от завземането на Мизия, пише Никита Хониат (р. 489), въстаниците показват, че няма да се успокоят, «докато не нанесат най-голяма вреда на ромеите и не обединят в едно властта над мизяните и българите, както това е било някога», т. е. властта над Паристрион и бившия катепанат България. «Не намирайки почти никого — пише в посланието до синода, — който би се осмелил да им се съпротивлява, те нахлуха в селищата на равнината, където някои от тях (от селищата — Г. Л.) се оказаха (също) метежни (ἀνάστατοι)»[83]. Отряди на българи и кумани се появили чак близо до Ахтопол (Nic Chon., p. 515). В донесение на Исак II до синода се казва, че той и неговите приближени били обезпокоени, «защото беззаконният народ нахлу в божието наследство, а благодарение на него и (наследство) на моето царство и като главня запали моето царство»[84].

Ако, както следва от посланието до синода, вторият поход на Исак II е започнал в първата половина на месец октомври[85], то тогава трябва да се признае, че нахлуването на българите и куманите в Северна Тракия е започнало поне през септември[86]. Императорът, се казва в посланието, «не предвиждайки нищо добро за в бъдеще, тъй като извършеното от тези народи (българи, власи и кумани — Г. Л.) води до крайна опасност», сам тръгнал в поход против тях[87], като се отправил към Адрианопол (Nic. Chon., p. 516—518).

Походът се оказал неуспешен още от самото му начало. Постоянните нахлувания на българите и куманите на няколко места едновременно принудили императора да раздробява своите сили, да променя направлението на движението си, да се бави и често да губи време за безцелни преходи. Още нестигнал до Адрианопол, където е бил определен сборът на войските, императорът изпратил от Тавроком част от своите сили начело с Андроник Кантакузин към край-

брежието «за охрана на местата около Анхиало»[88]. Самият Исак II се отправил към Верея, но научавайки по пътя, че отряд «скити» от шест хиляди души извършва грабежи близо до севернотракийската крепост Лардея (недалеч от Верея), разделил войските си на две части и като поверил командването на едната от тях на Мануил Камица, с другата неочаквано нападнал враговете. Събитията при Лардея внимателно са разгледани от Ф. И. Успенски и В. Н. Златарски. В посланието на императора до синода и в «Историята» на Никита Хониат за това събитие се разказва по различен начин. Ф. И. Успенски отдава предпочитание на посланието, което е изпълнено с необуздано самохвалство и риторични преувеличения и изобразява победата на императора при Лардея като значителен успех[89]. Още В. Г.Василевски посочва прекомерното доверие на Успенски към сведенията от посланието и недооценката му на данните в «Историята» на Никита[90]. В. Златарски доказва незначителността на този епизод[91], който впрочем струвал на ромеите много повече жертви, отколкото на «варварите». В резултат на стълкновението, се казва в посланието до синода, враговете били накарани да побягнат, ромеите се увлекли в преследването им и едва не загинали, обкръжени от пресни сили на «скитите», ако не се появил в това време императорът с нова фаланга. Като видели императорските знамена, куманите и българите се спуснали да бягат, изоставяйки плячката и пленените и попадайки под ударите на мечовете, така че «ако спусналата се нощ не бе спасила някои, нямаше да остане и вест за тяхното нещастие»[92].

В «Историята» това е разказано другояче. Щом византийците наближили, пише Никита, «скитите и власите, предавайки плячката на няколко свои отряда, им заповядаха да изберат най-краткия път и да вървят, докато стигнат планината, а тези, които останали, смело посрещнали напиращите срещу тях ромеи». Изморявайки и отлабвайки византийците със стремителни маневри, «те не мислели повече за отстъпление, а изваждайки мечовете си и издавайки застрашителни викове, по-бързи от мисълта нападнали ромеите и сечели, когото настигнели, като ги обърнали в бягство. Може би в този ден скитите щяха да се похвалят с победа над нас», ако не се бе появил императорът с нова фаланга. «Скитите. . . си отидоха, като оставиха част от плячката. . . И така, изтръгвайки тогава като от устата на звяр някаква малка част от пленените, царят стигна до Адрианопол, като изостави пътя, по който мислеше преди това да върви» (Nic. Chon., p. 518—519).

В. Златарски[93] справедливо обръща специално внимание на последните думи на приведеното от нас съобщение на Никита — в резултат на уж успешното развитие на нещата при Лардея императорът е изменил своя план за нахлуване в България; изпитвайки върху себе си силите на врага, той не се е решил на втора среща с тях в същите тези планински проходи, където с такъв труд е преодолял съпротивата им, и то когато те са имали неизмеримо по-малко сили.

Всички действия на византийците в тази кампания показват не-

увереност и липсата на ясен план за похода. Скоро императорът пак по същия път се отправил към Верея и «отразил набезите на скитите и мизите», които, избягвайки решително сражение, отново и отново нападали. «Давайки си вид — пише Никита Хониат, — че искат тайно да нахлуят във владенията на ромеите на едно място, те правят това на друго място и винаги постигат някакъв успех. Случвало се е, когато царят се е намирал в Ахтопол, задържайки варварите и техните набези, те да опустошават селата около Филипопол; когато пък той (императорът — Г. Л.) бърза към пострадалите райони, те отново нападат, но там, където той е бил преди това. Всичко това прави един от братята — Асен, който е изключително находчив и във висша степен способен да измисля полезен изход и в най-трудни обстоятелства» (Nic. Chon., p. 520).

С други думи, императорът не само не е успял да потуши въстанието и да пренесе военните действия на територията на въстаниците, а дори не е могъл да осигури отбраната на Северна Тракия и да изтласка българите и куманите зад Балкана. Губейки безплодно времето си и изморявайки войските си с безрезултатни преходи, Исак II решил, както пише Никита, «отново да влезе в Загоре» (Северна България) (p. 520), т. е. да направи накрая това, което е имал намерение да предприеме, когато е тръгнал от столицата. Но източните проходи през Балкана вече здраво били укрепени от въстаналите и Исак II избрал друг път.

«Тръгвайки от Филипопол — пише Никита Хониат, — той се оказа в Триадица, тъй като научи, че там на много места има сравнително лесни пътища през Хем, а някои от тях са и съвсем леки и удобни за преминаване, че има напълно достатъчно вода за водопой и трева за впрегатните животни по пътя, ако използва подходящото за това време.» Но това време вече е било пропуснато, тъй като започвала снежна зима, и «той отложил работата до настъпването на пролетта», като се върнал в столицата и оставил войските да презимуват в епархията на Сердика (p. 521). На нас ни се струва за достатъчно обоснован изводът, че пренасянето на военните действия в района на Сердика е било продиктувано от опита на императора да прегради пътя на въстаналите към Западна и Югозападна България. По това време или малко преди това, за да успокои населението на Сердика, Исак II обещал и постигнал връщането на мощите на Иван Рилски[94] от унгарците.

Походът завършил с пълен неуспех и новата българска държава получила значително време за отдих, което позволило тя окончателно да се укрепи. По време на втория поход, когато се разкрива пълната неспособност на византийските войски да устоят на натиска на българите и куманите, в набезите върху Тракия взема участие и Петър. И ако в речите на Торник и Колива, произнесени преди самото тръгване в поход, още се говори за умиротворяването на Петър, то в посланието до синода, написано по време на самия поход, Петър вече се обвинява в сговор с куманите, а в речта на Сиропул, отнасяща се в пролетта на 1187 г. — в разоряване на Зигос[95].

Най-малко сведения има за третия поход — кратко и не съвсем ясно Никита Хониат пише, че в началото на пролетта на 1187 г.[96] императорът подновява похода, но след като загубва безплодно три месеца за обсадата на крепостта Ловеч, без да завърши това предприятие, той се връща в столицата. «Тогава обаче — продължава Никита — императорът хвана жената на Асен и взе за заложник неговия по-малък брат Йоан. Но независимо от това работите все повече се влошаваха» (р. 521). Сега вече е общопризнато, че зад тези оскъдни думи се скриват сериозните неуспехи на Исак II, отказването му със сила отново да подчини България, признаването на нейното независимо съществуване и сключването на договор, изпълняването на който от страна на българите се е осигурявало с даването на заложници, и то членове на царското семейство.

Но закономерно се поставя въпросът, защо българите са се съгласили да сключат договор. Нали и третият поход на императоране е имал успех, «а властта над мизите и българите» още не била обединена, макар силите на Асен и Петър да са нараснали твърде много. В това отношение няма никакви достатъчно определени сведения. Но може би трябва да си припомним в тази връзка, че според речта на Сиропул в навечерието на третия поход болният Петър отново «проявил готовност. . . да склони шия под ярема на робството». Вземането в плен на жената на Асен (но не и членове на семейството на Петър) ни дава основание да предполагаме, че императорът или негови войски са били някъде близо до резиденцията на братята; може би също така преговорите с императора да са се водели и този път само с Петър. Напълно вероятно е Асен да е отказал да вземе участие в тях, което обуславя и враждебния към него акт на византийците — пленяването на жена му. По-нататъшният ход на събитията струва ни се, не противоречи на това предположение. И ако византийците не са смятали проблема за приключен със сключването на временно примирие, то Асен, когото в никакъв случай не са удовлетворявали границите на България, определени с договора от 1187 г., още по-малко е признавал борбата за завършена. Може би сключването на договора още повече е подронило авторитета на Петър, тъй като скоро след това, през есента на 1187 г., официално за цар е коронован не Петър, а Асен, който след по-малко от година възобновява борбата с Византия[97]. Ние нямаме точни данни за границите на България в 1187 г. освен указанието на Арнолд Любекски, че Сердика по време на Третия кръстоносен поход се е намирала «на границата между България и Гърция»[98], и сведението на Димитър Хоматиан, че при коронацията на Асен е взел участие принуденият насила да присъства епископ на Видин[99]. По всяка вероятност южната граница на България през 1187 г. е минавала по хребета на Балкана от Черноморското крайбрежие до река Тимок, където тя завършва и сега. Северната граница е била Дунав.

И така освобождаването на Северна България през 1185—1187 г. е резултат на стихийно народно въстание; възглавилите въстанието Петър и Асен получават подкрепата на широките социални слоеве

от населението. Народоосвободителното движение не прераства в антифеодално[100], но само широкото участие в него на угнетените маси от населението довежда в края на краищата до освобождаването на България от чуждото господство.

Периодът на византийското владичество заема особено място в историята на България. В това време става окончателното завършване на процеса на установяване на феодални производствени отношения в страната. Този процес се развива в условията на чуждо иго и протича различно в Западна и в Североизточна България. В западната част на страната византийското господство довежда до широко проникване в завоюваните земи на византийски духовни и светски феодали. Слоят на свободното селячество в резултат на бързото развитие на едрото феодално земевладение започва тук бързо да намалява и в средата на XII в. нивото на развитие на феодалните отношения в Западна България и в съседните византийски райони става почти еднакво.

В североизточната част на България развитието протича с много по-бавни темпове. Тук не е имало имения на византийската аристокрация и по-бавно в условията на непрекъснати набези на номадите се консолидира местната българо-влашка аристокрация. Социалните противоречия тук затова са били по-малко изострени и слоят на свободното селячество е бил много по-многоброен.

От първите и до последните години на византийското господство на завоюваните български територии действа византийската система на управление — военна, гражданска и църковна. Църквата, намираща се в този период изцяло в ръцете на византийските йерарси, е ревностен проводник на политиката на завоевателите.

Българският народ не прекратява борбата против чуждото владичество, като се вдига няколко пъти с мощни народоосвободителни въстания, които приемат въпреки волята на възглавяващите ги български феодали и антифеодален характер. Няколко пъти предателската политика на завзелата ръководството на народното движение българска феодална аристокрация е довеждала до поражение на въстаналите. Най-активна и боеспособна сила в народоосвободителните въстания е било свободното селячество, което по това време интензивно е въвличано във феодална зависимост и остро реагира на влошаването на своето материално и социално положение. Във връзка с това, че в средата на XII в. в западната част на страната слоят на свободното селячество бързо изчезва, центърът на народоосвободителното движение постепенно се премества в Източна и Североизточна България. Именно тук в последната четвърт на XII в. се формират условията, помогнали за освобождението от чуждото владичество.

През 1187 г., с която ние завършваме нашата книга, борбата против византийското господство не завършва. Освободила се е само Североизточна България. Но по-нататъшната борба за освобождение на Южна и Западна България протича в нови политически условия и тя може да се разглежда като нов етап от българската история, като пръв етап от историята на Втората българска държава.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ТРЕТА ГЛАВА

1. Въстанието през 1040—1041 г.

[1] В. Златарски. История, II, с. 33.

[2] Вж. за това: В. Тъпкова-Заимова. Сведения за българи в житието на св. Атанасий. «Изследвания в чест на Д. Дечев», с. 759—762.

[3] За бедствията на населението в България през 20-те и 30-те години на XI в. вж. Н. Скабаланович. Византийское государство, с. 250—251; В. Златарски. История, II, с. 36—39; Г. Острогорски («History. . .», p. 287) смята, че реформата е била проведена в средата на 30-те години.

[4] Псел очевидно свързва това име с думата δόλιος (хитър, коварен).

[5] Вж. В. Златарски. История, II, с. 44—49; Н. П. Благоев. Делян и неговото въстание в Моравска Македония против византийците. МП, г. IV, кн. 2, 1928, с. 3; П. Мутафчиев. История, II, с. 14—15; «История на България», I, с. 155.

[6] В. Prokić. Zusätze. . ., S. 36.

[7] Вж. G. Ostrogorsky. History. . ., p. 287; HNJ, I, str. 303; «История на България», I, с. 115.

[8] П. Петров («Към въпроса за освобождаването на Видинска, Белградска и Браничевска област от византийско иго и присъединяването им към Втората българска държава». ИП, г. XIII, № 2, 1957, с. 84) след Н. Благоев («Делян и неговото въстание», с. 8) предполага, че въстанието е започнало «не без активна унгарска подкрепа», но това засега остава недоказано.

[9] Зонара (Zonaras, col. 192) направо нарича Тихомир «роден българин». Това име по всяка вероятност е било широко разпространено сред българите от Западна България. Вж. Pitra, VI, p. 263; Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζομένα Β', σελ. 338; G. Stadtmüller. Op. cit., S. 265.

[10] Д. Ангелов («История на Византия», I, с. 392, срв. с. 391, 397), струва ни се, има предвид именно тези събития, когато пише, че една от най-важните причини за поражението на въстанието е била разделянето на силите и по етнически принцип, например «сили на българите и на албанците». Мнението на Й. Иванов («Българо-албанската етнична граница», МП, г. I, кн. 4, 1925, с. 36—48) е, че българите в Драчката тема са били болшинството от населението, но това впрочем също се нуждае от допълнителна аргументация.

[11] Вж. П. Мутафчиев. История, II, с. 16.

[12] В. Prokić. Zusätze. . ., S. 32. Относно това, че тази дума не е означавала име, а една от висшите длъжности в Първото българско царство, вж. В. Златарски. История, I, 2, с. 745, 755; II, с. 56, бел. 2; Н. П. Благоев. Делян и неговото въстание, с. 8—9.

[13] В. Prokić. Zusätze. . ., S. 36; В. Златарски. История, II, с. 55.

[14] Psellos, MB, IV, σελ. p. 69. Основания да се твърди за поход на самия Делян в Гърция няма (HNJ, I, str. 303).

[15] Можем само да се досещаме защо Навпакт, въстанието в който през 1026 г. е било жестоко потушено, е останал този път спокоен (вж. Н. Благоев. Делян и неговото въстание, с. 13—14).

[16] Н. Благоев. Делян и неговото въстание, с. 14; В. Златарски. История, II, с. 57. Впрочем любопитно е, че съгласно Константин Акрополит Никопол «по местния говор» се е наричал Μάξα (Ἀνάλεκτα Ἱερουσολυμιτικῆς σταχυολογίας, Α', σελ. 408. 16).

[17] И. Атанасов определя въстанието през 1040—1041 г. като «селско антифеодално въстание» (вж. ИП, г. X, № 1, 1954, с. 111). Тази формулировка според нас изисква известни уточнения. На нас не ни е достъпна книгата на Д. Ксаналатос (Δ. Ξαναλάτος. Βυζαντίνα μελετήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ. Ἀθῆναι, 1940), в която авторът специално разглежда въстанието в България. Съдейки по забележката на Р. Жанен (REB, IX, 1952, p. 288), Ксаналатос въобще не вижда в българските въстания народоосвободителен характер.

[18] Vita s. Lazari. AASS Novembris. Bruxelles, 1910, p. 578—579.

[19] В. Г. Васильевский. Труды, I, СПб., 1908, с. 272.

[20] В. Милер (Οὐϊλλιάμ Μίλλερ. Ἡ Ἑλλὰς ἐπὶ τῶν Ῥωμαίων, τῶν Φράγκων καὶ τῶν Τούρκων. NE, 18, 1924, сел. 198—199) не изразява съмнения в правилността на разчитането на надписа.

[21] Вж. В. Златарски. История, II, с. 55; F. Hybl. Dějiny. . . , str. 136.

[22] Срв. «История на България», I, с. 155; «История Болгарии», I, с. 115; срв. HNJ, I, str. 303.

[23] За отношението на славянското население близо до Солун към византийците вж. например Lavra, № 8, 14, където се говори за набезите «на живеещите в съседство българи» на гръцките манастири в темата Солун в края на X в. Вж. F. Dölger. Zur Textgestaltung, S. 47; Ив. Дуйчев. Проучвания. . . , с. 21—22; В. Тъпкова-Заимова. Сведения за българи. . . , с. 761.

[24] Догадката на К. В. Шкорпил («Рисунки на камнях, кирпичах и скульптурные фрагменты», ИРАИК, X, с. 252, 285), че надписът на камъка, намерен в Плиска («Делань Бань»), трябва да се свърже с името на Петър Делян, дава твърде несигурни основания за каквито и да е хипотези. Името «Делян», струва ни се, тогава е било много разпространено и се е срещало и като географско название. Ф. Дьолгер (BZ, 31, 1931, S. 219) в бележката за публикацията на моливдовулите от К. М. Константопулос (Κ. Μ. Konstantopulos. Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα. Athen. Sakellaróis, 1930, 7) предполага, че моливдовул № 104 принадлежи на Делян (Ф. Дьолгер предлага вместо разчетеното от Константопулос Δηλ[σά]νου да се чете Δηλεάνου, макар по-вярно да би било Δελεάνου, но срв. в TK, p. 52 — Διλιάνου).

[25] Вж. с. 278 и сл.

[26] За произхода на Алусиан вж. В. Златарски. История, I, с. 60—62, 485—489.

[27] Cedr., II, p. 532. Очевидно справедливо е предположението, на Б. Графенауер (HNJ, I, str. 340), че нападението от Солун е било предприето, след като там са се събрали вече достатъчно войски.

[28] Така мисли В. Г. Василевски («Советы и рассказы. . .», ЖМНП, ч. 216, август 1881, с. 338), тъй като норманите действително са участвали в потушаването на въстанието (Cec. Strat., p. 97. 13—18). Срв. В. Златарски. История, II, с. 66, 487—489.

[29] Cec. Strat., p. 28. 24—31; В. Г. Василевски. Пос. съч., ЖМНП, ч. 215, 1881, с. 273—274.

[30] F. Rački. Borba južnih Slovena za državnu neodvistnost u XI. vieku. Rad jugoslavenske Akademije znanosti i imjetnost, kh. XXV. U Zagrebu, 1873, str. 225.

[31] Към това мнение се придържа и Н. П. Благоев («Делян и неговото въстание. . .», с. 17—18). В. Златарски («История», II, с. 69), напротив, напълно се доверява на Псел и въобще се стреми да смекчи постъпката на Алусиан. Вж. също HNJ, I, str. 304. Ако в апокрифното «Сказание пророка Исайи», на което се позовава В. Златарски, става дума действително за Делян («История», II, с. 48—49, 77—78), то там се казва и това, че той дори и сляп е запазил командването. Срв. П. Мутафчиев. История, II, с. 19—20.

[32] Cedr., II, p. 533. На една от най-висшите степени на чиновническата и придворната стълба във Византия през 60-те години на XI в. е стоял и синът на Алусиан — Самуил Алусиан (В. Н. Златарски. Моливдовул на Самуила Алусиана. ИБАИ, т. I, 1924, с. 86—102).

[33] Срв. с. 390. В. Златарски («История», II, с. 76) предполага, че потушаването на въстанието е започнало именно оттам.

[34] За такъв вид заграждения вж. В. Златарски. История, I, 2, с. 731, бел. 1. Вж. също в Евстатий — «Дема» — там, «където са поставени дървета, за да попречат на преминаването» ἔνθα ὕλη τιθεῖσα κωλύει τοὺς ὁδεύοντας. Φ. Ἰ. Κουκουλε. Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου. Τὰ λαογραφικα, сел. 389.

[35] В. Г. Васильевский. Труды, I, с. 268.

[36] В. Златарски («История», II, с. 71) превежда тези думи така: «нито се заобиколи с множество».

[37] За участие на богомилите във въстанието ние не намираме сведения в източниците. Макар такова участие по наше мнение да е било напълно закономерно, ние можем да се позовем само на косвени данни (появяването след 1040 г. на богомили емигранти в Западна Европа — вж. Д. Ангелов. Богомильство в

Болгарии. М., 1954, с. 111; Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, с. 41). В последно време Е. Вернер посочва още едно сведение от немски антипапски памфлет (от времето на Хенрих IV), в който папата се обвинява, че сред неговите привърженици има и буциани («послушници на свещеника Буци»), в които Вернер е склонен да вижда богомили, избягали в Италия след 1040 г. (Е. Вернер. Богомилството и ранносредновековните ереси в Латинския запад. ИП, г. XIII, № 6, 1957, с. 28).

[38] Срв. В. Златарски. История, II, с. 81. Авторът свежда същността на всичко до «раздорите между членовете на последната българска царска династия», които и през 1018—1019 г. довеждат до падането на държавата.

2. Нов подем на народоосвободителното движение и въстанието през 1072—1073 г.

[1] Вж. например Ф. И. Успенский. История, III, с. 40; Н. Скабаланович. Византийское государство, с. 60; В. Златарски. История, II, с. 52; И. Пастухов. Българска история, с. 400—401; HNJ, I, str. 305; «История Болгарии», I, с. 118; М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика, с. 72; срв. К. Н. Юзбашян. Классовая борьба. . ., с. 41, 66.

[2] MB, V, σελ. 138.

[3] Ив. Дуйчев. Проучвания. . ., с. 30—34.

[4] Пак там, с. 33.

[5] Attal., p. 263. Вж. също Nic. Bryenn., p. 73, 83, 85. Любопитно е, че даже населението на Константинопол е смятало битката на императора с Вриений за «кучешка свада» (κύνεραν) (Attal., p. 255). Наистина по време на такива метежи са избухвали и огнища на народни вълнения. Така по време на метежа на Вриений в Родосто са пострадали имената на византийските феодали и сановници и е била унищожена ненавистната на народа житница на Никифорица (Attal., p. 248—249). Но такива прояви на угнетените в никакъв случай не могат да се нарекат участие в метежите на феодалната аристокрация. Те нямат нищо общо с тях.

[6] Д. Ангелов. История на Византия, с. 398.

[7] Пак там, с. 421.

[8] Датата на въстанието се установява от сведенията на Аталиат за преминаването на комета през месец май 1066 г. Вж. критиката спрямо авторите, които отнасят въстанието в 1067 г., на Г. Цанкова-Петкова («Югозападните земи.. .», с. 618). В. Грюмел («La Chronologie. . .», p. 473) привежда сведения за 1066 г. само за преминаването на една комета, която се е виждала «отвсякъде», но отнася това преминаване не в края на месец май, а за 2 април. Ф. Дьолгер, споменавайки за въстанието («Regesten», II, № 956), го датира за 1064—1067 г., без да използва сведенията за кометата.

[9] Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272, заб. 1; В. Г. Васильевский. Советы и рассказы. ЖМНП, ч. 216, с. 130 и сл.; V. Valdenberg. Nicolitza et les historiens byzantins contemporains. Byz., III, 1927, p. 104; В. Златарски. История, II, с. 123; Ст. Романски. Македонските румъни. МП, г. I, кн. 5—6, 1925, с. 71 и сл. Срв. «История на България», I, с. 159; М. М. Фрайденберг. Рецензия за «История на България», I, ВВ, X, 1956, с. 211. Вж. също литературата в Г. Цанкова-Петкова («Югозападните земи. . .», с. 614—625).

[10] G. Murnu. Blahia mare. Bucuresti, 1913, p. 83—124 (недостъпен за нас труд); N. Jorga. Histoire des Roumains. III. Bucarest, 1937, p. 11—13; пак той. Histoire de la vie Byzantine. Emoire et civilisation. Bucarest, 1934, p. 235 sq., 444 sq.

[11] Вж. Г. Г. Литаврин. Восстание болгар и влахов в Фессалии в 1066 г. ВВ, XI, 1956, с. 123—134; Г. Цанкова-Петкова. Пос. съч., с. 614—625; вж. също: Ив. Дуйчев. Няколко бележки към Кекавмен. ЗР САН, LIX, Византоложки институт, 5, 1953, с. 59—68.

[12] Срв. Г. Цанкова-Петкова. Пос. съч., с. 624.

[13] Мнението за уж наличието на някаква връзка между въстанието през юни 1066 г. и очакващото се по това време нахлуване на Роберт Гискар (вж. Cec. Strat., p. 67. 2—3) на нас ни се струва, че е неоснователно (В. Г. Васильев-

ский. Советы и рассказы, ЖМНП, ч. 216, с. 129—130; срв. Г. Цанкова-Петкова. Пос. съч., с. 619.

[14] Вж. Г. Цанкова-Петкова. Пос. съч., с. 621—622.

[15] Унгарският учен М. Дьони (M. Gyóni. L'oevre de Kékaumènos. . .,) подхвърля на обстойна критика трудовете на румънските националисти, които се опитват да обявят това въстание за чисто влашко. Той смята, както и някои други автори (например Г. Цанкова-Петкова. Пос. съч., с. 618, 621, 624), че във въстанието са взели участие българи, власи и гърци (op. cit., p. 143). Колкото и да е странно обаче, за българите Дьони почти не пише, а тълкува предимно участието на власите и гърците; при това той понякога вижда (вж. p. 137—139, 140, 141, 147) власи или гърци и там, където при Кекавмен става дума направо за «българи». Ние нямаме основания да отричаме участието на гърци във въстанието, но би било най-малкото невнимателно по наше мнение просто да се отъждествяват «ларисци» и «трикалити» с гърци. Убедителен е изводът на Дьони (p. 139—140), че сред власите по това време е имало и земеделци. Любопитно е, че (Pétridès, p. 7. 30—36) е имало села (името на такова село в окръга Малка Вагениция е Врестианес — Брестиана (?), а името на човека, заради когото митрополитът е произнесъл своето решение — Теодор Бодинопул) и дори цели райони със заседнали жители, които обикновено (ὡς ἔστιν ἔθος ἐν τῇ Χώρᾳ αὐτοῦ) и през XIII в. (както и по времето на Кекавмен) са прекарвали добитъка за зимуване в по-ниските места (πρὸς τὰ Χθαμαλώτερα μέρη), на границата с темата на никополитите. В бележка за нашата статия за въстанието през 1066 г. (О. Иваноски. Гласник на Институтот за национална историја, г. II, број I, Скопје, 1958, с. 274—276) ни се отправя всъщност само един упрек за неточност в етническата терминология (трябвало не «българи», а «словени»), но ние предпочитаме, както вече казахме, да запазим терминологията на източниците. (Впрочем в тази бележка Никулица се обявява за «типичен прониар» (с. 274), за което няма никакви основания.) Срв. библиографската бележка на Ш. Щефанеску в «Studii». Revista de istorie. Anual X, 4, 1957, p. 214—215.

[16] Непосредствената причина за въстанието е повишаването на данъците на българите и власите. Кекавмен (Cec. Strat., p. 70. 13) употребява термините: «αὐξήσεις καὶ φανερώσεις». Преводът на последната дума предизвиква спорове (вж. Г. Г. Литаврин. Налоговая политика, с. 88). Ние сме я превели като «разследване (размерите на имуществото)». Г. Цанкова-Петкова (пос. съч., с. 614, бел. 6), като се позовава на Дюканж, я превежда «постановления» — «специални императорски постановления» (в Дюканж — indicium de tabulis exnibendis), което е твърде неопределено. Ние продължаваме да се придържаме към нашия превод, като приближаваме значението на тази дума (φανερώσεις) до термина ὁρθωσις или ἱκάνωσις (т. е. «приравняване», привеждане в съответствие с размерите и доходността на земята на сумата на данъците в резултат на новата ревизия, проведена или след изтичането на срока «на отстъпките» (συμπόθεια), или независимо от тях). Срв. например в хрисовула на Никифор Вотаниат: ἢ προσθήκην δημόσιον, ἢ αὔξησιν, ἢ ὁρθωσιν ἐπάγειν δηλοθεῖσι κτήμασι MB, A′, σελ. 66. Така го разбира очевидно това място от Кекавмен и Н. Скабаланович. Той го сравнява със съобщението на Аталиат (p. 77, където той впрочем вижда намек за въстанието през 1066 г.), че «вдигна се голям ропот в епархиите, които получиха увеличение на данъците при данъчното разпределение» (ἠγείρετο πολὺς γογγυσμὸς τῶν δεχομένων φορολόγικας ἐπαυξήσεις ἐπαρχιῶν), и предполага, че става дума за данъчна ревизия и увеличаване на данъците (Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272). Впрочем М. Дьони мисли, че Кекавмен говори за обикновено общо повишаване на данъците (M. Gyóni. Op. cit., p. 145), но Кекавмен съвсем точно пише за увеличаване на данъците именно за тесалийските българи и власи (ἐπ αὐτοῖς) (p. 70. 12—13). Същото се разбира и от Аталиат; така мисли и Н. Скабаланович, като отбелязва, че това повишение е било направено «само в някои епархии» (Н. Скабаланович. Пос. съч., с. 272).

[17] Датата на въстанието досега не е установена точно. Продължителят на Скилица (II, p. 714) отнася неговото начало в първата година от царуването на Михаил VII (от 24. X. 1071 г. в 11 индикт — вж. V. Grumel. La Chronologie. . ., p. 358). Но 11 индикт съответства на следващата година (септември 1072 — август 1073 г.). Н. Бънеску («Les duchés. . .», p. 145, n. 1) предлага 11 (ια′) да се

поправи на 10 (α′), като вижда тук грешка, направена от кописта (срв. пак той. Changements politiques, p. 54, където той датира въстанието през 1073 г.). Трябва да се има предвид, че 1071 г. като дата на въстанието е малко вероятна, тъй като от октомври до януари едва ли Никифорица е имал време за провеждането на такива мероприятия, които да предизвикат въстание. Болшинството от историците отнасят въстанието в 1072 г. (най-вероятно август — септември; тогава всички елементи, дадени от продължителя на Скилица, не биха си противоречали един на друг), което приемаме и ние.

[18] Същото мнение отстоява и С. Лишев («Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г.», ИП, г. XII, № 1, 1956, с. 75); на нас ни се струва, че Н. Скабаланович (пос. съч., с. 295—296) е прав, като доказва, че Родосто не е бил център на цялата търговия с жито в Тракия, както може да се помисли, като се чете Аталиат, който е имал там свои владения; житницата на Никифорица в Родосто е била очевидно само една от многото житници.

[19] За употребата на термина «хървати» вместо «сърби» от византийските автори вж. Н. Радойчић. Гласник Скопског научног друштва, 2, 1927, с. 1—3. Вж. също бележката на М. Ласкарис («Ἑλληνικά», I, σελ. 189).

[20] Cedr., II, p. 715; B. Prokić. Zusätze. . . , S. 37.

[21] Cedr., II, p. 715. За значението на термина вж. В. Златарски. История, II, с. 138, бел. 1. Гледната точка, че и Бодин, а по-късно и Теодор, първият цар на възродената българска държава, са приели името Петър в чест на Делян, се защитава от В. Н. Златарски (пос. съч., с. 426, бел. 4). Вж. твърде основателните възражения на Ив. Дуйчев («Проучвания. . .», с. 52, бел. 2).

[22] N. Bănescu. Les duchés. . . , p. 146.

[23] Cedr., II, p. 716. Срв. Б. Графенауер. HNJ, I, str. 305.

[24] B. Prokić. Zusätze. . . , S. 37. Именно тук Михаил Деволски отбелязва, че Охрид не е имал укрепления, тъй като те са били разрушени по заповед на Василий II.

[25] P. Гийан отнася тези събития в 1073 г. (R. Guilland. Etudes. . . , REB, XV, 1957, p. 15).

[26] В летописа на Дуклянския презвитер (Летопис попа Дукљанина, уредио Ф. Шишић. Београд — Загреб, 1928 (по-нататък — Шишић.), с. 357) направо пише, че войските на Бодин «имали много сражения с гърците и с българите» (commiserunt praelia multa cum Graecis et Bulgaris). Според мнението на Б. Графенауер (HNJ, I, str. 305) в Кастория са избягали само гърци. Ние смятаме за правилно мнението на С. Лишев («Към въпроса за неуспеха. . .», с. 77—78), че участието на български феодали в борбата против въстаниците не се е определяло от факта, че Бодин е от сръбски произход. Тук като цяло са действали по-дълбоки причини, макар че вероятно някаква част от аристокрацията — както българска, така и гръцка — е виждала във въстанието през 1072 г. просто опит на сърбите да завземат страната. Продължителят на Скилица пише за «народа на сърбите, наричани впрочем и хървати, които тръгнали да поробят България» (II, p. 714). Дуклянският презвитер пише: «Войските на Бодин завзеха цяла България и тази провинция цар Михаил даде на сина си Бодин да я управлява» (вж. Шишић, с. 357—358). Срв. П. Мутафчиев. Сръбското разширение в Македония през средните векове. МП, г. I, кн. 4, 1025, с. 5—6. Характерът на помощта на сърбите и целият ход на движението показват, че нито сърбите са имали претенции за господство в България, нито въстаналите са мислели за обединяване със Сърбия.

[27] Вж. за това също и С. Лишев. Към въпроса за неуспеха. . . , с. 79.

[28] Под «македоняни» трябва да се разбират жителите на темата «Македония» (или темата «Тракия и Македония»), разположена на изток от река Места.

[29] Б. Т. Горянов пише за неуспешно сражение с Михаил Саронит преди предаването на Скопие («История Болгарии», I, с. 118). Ние не знаем какви са основанията за това твърдение.

[30] С. Лишев признава, че «дори сам Георги Войтех е проявявал известни колебания», и отчасти обяснява това негово поведение с търканията му с Бодин (С. Лишев. Към въпроса за неуспеха. . . , с. 78—79). Като потомък на кавхани той е можел естествено да претендира за първо място при Бодин, което, както изглежда, е било заето от Петрила. Но не в това са били главните причини за колебанията на Войтех.

[31] Nic. Bryenn., p. 100. 14—22. Ние сме съгласни с В. Златарски («История», II, с. 144, бел. 2) и С. Лишев («Към въпроса за неуспеха. . .», с. 79, бел. 3), че като говори за бедствията на селата по Сава и градовете по Истър до Видин, Вриений има предвид не въстанието през 1072—1073 г., а нахлуването на унгарците.

[32] Или Paonia (Паун) — местност на юг от Косово поле; вж. В. Златарски. История, II, с. 146.

[33] Времето, през което Вриений е заемал поста дук на България, а следователно и датата на окончателното потушаване на въстанието не са точно установени. Ф. Дьолгер («Regesten» II, № 1101) отнася тези събития в 1074 г. Н. Бънеску («Les duchés. . .», 148, 173) — в 1074—1075 г., В. Златарски («История», II, с. 148) — в 1073 г., а В. Грюмел («La Chronologie. . .», p. 388) предполага, че въстанието е продължило почти до 1081 г. (?).

3. Народоосвободителната борба в България в края на XI и началото на XII в. и богомилското движение

[1] Болшинството историци отнасят вълненията в Паристрион в 1074 г. (годината на назначаването за дук там на Нестор). В края на 1071 г. в тази част на страната е било спокойно, тъй като през ноември същата година митрополитът на Дръстър Леонтий присъства на събора в Константинопол (Σ. Β. Κουγέας. Γράμμα τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ. . . Διογένους, σελ. 575).

[2] Attal., p. 204. С. Лишев («За стоковото производство», с. 79) смята, че населението от тези градове е било задължено да издържа «твърде голямо количество войски».

[3] Attal., p. 204—205. На нас ни се струва, че няма никакво основание да се твърди, че са се плащали пари на цялото население от тези градове (В. Г. Васильевский. Труды, I, с. 34; В. Макушев. История болгар в труде К. О. Иречека. ЖМНП, ч. 196, 1878, с. 298; Н. С. Державин. История Болгарии, II, с. 119), както и че жителите на Паристрион са били освободени от държавни данъци («История Болгарии», 1, с. 109; срв. В. Макушев. Пос. съч., с. 289). Според нас правилно разбира това място Н. Скабаланович («Византийское государство», с. 313). Впрочем Н. Бънеску («La question du Paristrion», p. 306—307; пак той. Changements politiques, p. 67—68) свързва «разцвета» на градовете по Дунава през това време с притока на румънски елементи от другата страна на Дунава и с активизацията на старото романско население в Паристрион.

[4] Attal., p. 205. Очевидно по-вярно е Татуш (Τάτους), както го нарича продължителят на Скилица (II, p. 719) и Ана Комнина (I, p. 323). Вж. Ф. И. Успенский. История, III, с. 83; В. Златарски. История, II, с. 157; П. Мутафчиев. Българи и румъни, с. 215—225; N. Bănescu. Premiers témoignages byzantins, p. 296—297.

[5] В. Златарски («Политическото положение. . .», с. 35—36) смята, че бунтът е бил потушен и Нестор е загинал, но скоро (и чак до 1091 г.) византийските власти отново са били прогонени (срв. N. Bănescu. Les duches. . . , p. 92—93).

[6] Πανοπλία δογματικὴ. . . τοῦ Ζιγαβηνοῦ. PG, t. 130, col. 1332. C.

[7] Πανοπλία. . . col. 1289. D.

[8] Πανοπλία. . . col. 1332. Срв. Слово Козьмы Пресвитера, с. 3—4.

[9] Твърде приблизителна представа за богомилите е имал и такъв познавач на църковната догматика и право като Теодор Валсамон, който нарича богомилите масалиани, евхаити и ентусиасти (Βογόμιλοι ἤτοι Μασσαλιανοὶ καὶ Εὐχαῖται καὶ Ἐνθουσιασταὶ — PG, t. 137, col. 844. B). Срв. също Cod. Vindop. theol. gr. 306, f. 32v : Περὶ τῆς βλασφημίου καὶ πολυειδοῦς αἱρέσεως τῶν ἀθεων Μασσαλιανῶν τῶν καὶ Φουνδαΐτῶν καὶ Βογομίλων καλουμένων καὶ Εὐχιτῶν καὶ Ἐνθουσιαστῶν καὶ Ἐγκρατητῶν καὶ Μαρκιωνιστῶν, B Cod. Vindop. theol. gr. 40, f. 250v —251v . Ἔεγχος καὶ θρίαμβος τῆς βλασφήμιου καὶ πολυειδοῦς αἱρέσεως τῶν ἀθέων Μασσαλιανῶν τῶν καὶ Βογομίλων καλουμένων καὶ Εὐχιτῶν (по нататък както в Cod. 306) (L. von Thalóczy. Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer. Wissenschaftliche Mitteilung aus Bosnien und der Herzogovina, 3, 1895, 298—371 — недостъпен за нас труд). Вж. К. Krumbacher. BZ, 5, 1896, S. 235.

[10] Вж. например М. В. Левченко. История Византии, с. 200; «История Болгарии», I, с. 119; Б. Примов. Поп Богомил и богомилското движение, с. 105; Е. Вернер. Богомилството и ранносредновековните ереси в Латинския запад. ИП, г. XIII, № 6, 1957, с. 28 и др.; G. Ostrogorsky. History. . . , p. 318.

[11] F. Dölger. Regesten, II, № 1105; някои отнасят това събитие в 1084 г. (вж. например HNJ, I, str. 306).

[12] Впрочем феодалната аристокрация, живееща в районите, съседни с въстаналите, не се е чувствала в безопасност. Именно в тези години (1081—1083 г.) Григорий Бакуриани «заради непостоянството на народа, живеещ в темата Филипопол и в по-северните й предели», както той сам пише (TGP, p. 9. 7—8), издига в своите владения близо до Станимака многобройни укрепления.

[13] Вж. Д. Ангелов. История на Византия, I, с. 431.

[14] За Главиница на Дунава вж. В. Златарски. История, II, с. 181, бел. 1; с. 384, бел. 2.

[15] Attal., p. 204; ср. Anna, I, p. 323; II, p. 179; Cinn., p. 95.

[16] Вж. Ф. И. Успенский. Образование. . . Приложение № 5; В. Г. Васильевский, Труды, I, с. 33—40.

[17] В. Томашек («Zur Kunde», S. 484) го нарича Чеслав.

[18] Крепост в долното течение на Дунава, за местоположението на която има много спорове — вж.?. Кулаковский. Где находилась вичинская епархия константинопольского патриархата? ВВ, IV, 1897; пак той. Еще к вопросу о Вичине. ВВ, V, 1898; срв. N. Bănescu. Fantaisies et réalités historiques; пак той. Ein ethnographisches Problem am Unterlauf de Donau. Byz., VI, I, 1931, S. 305; J. Bromberg. Toponymical and historical miscellanies on medieval Dobrudja, Bessarabia and Moldovalachia. Byz., XII, I, 1937, p. 177—178; Byz., XIII, I, 1938, p. 18, 29; G. Brătianu. Бележки за посочената статия на Бромберг — Byz., XII, 1, p. 181.

[19] Anna, I, p. 323. В. Г. Василевски («Труды», I, с. 38; рецензия за «Образование. . .» на Ф. И. Успенски, с. 88—91) мисли, че тук става дума за руси. Н. Бънеску (N. Bănescu. Les premiers tèmoignagès. . . , p. 288, 304; пак той. Ein ethnographisches Problem, S. 297—298, 306—307) смята Татуш, Сеслав и Сача за власи, а «политическите организации», начело на които те са стояли, за изключително само влашки (нали на българите, напротив, е бил свойствен «стремежът към царство»!).

[20] А. Т. Игнатиев («Градището при с. Комарево, Карнобатско», ИБАИ, I, 1924, с. 206—207) смята, че тази крепост се е намирала близо до с. Комарево, където и досега са запазени развалини. Срв. В. Златарски. История, II, с. 105, бел. 1.

[21] Кулеон са наричали също и предводителя на въстаналите през 1082 г. (вж. с. 417).

[22] Впрочем Ана Комнина отбелязва, че тя е пропуснала «още повече» от разказа (II, с. 305).

[23] Anna, II, p. 305. Ф. Дьолгер («Regesten», II, № 1268) отнася тези събития в 1115 г., като пише само за «поправилите се» богомили; тази датировка се приема и от В. Златарски («История», II, с. 365, бел. 1).

[24] Н. С. Гросу («Церковно-религиозная политика», с. 541) пише във връзка с тези преселници за «бащинската загриженост» на Алексий I, който уж насадил за «павликяните» дори и лозя. Д. Ангелов вижда в тези мерки на Алексий известни отстъпки на поправилите се еретици, които са били обезземлени и след това отново им е дадена земя, нещо, което би трябвало да отслаби тяхното недоволство («Богомильство в България», с. 124; вж. пак той. История на Византия, I, с. 448—449). Срв. В. Златарски. История, II, с. 365, бел. 1.

[25] Д. Ангелов предполага, че Василий е проповядвал именно в Южна Тракия, където тогава е имало значително повече славянско население (D. Angelov. Zur Geschichte des Bogomilismus in Thrakien in der I. Hälfte des 14. Jahrhunderts. BZ, 51, 1958, S. 377).

[26] Anna, II, p. 360, 364. В. Златарски («История», II, с. 364) смята, че Василий е бил хванат през 1111 г. и изгорен през 1114 г. Датата на ареста на Василий се потвърждава от указанието на Ана Комнина, че по това време патриарх

е бил Николай III Граматик (Anna, II, p. 354), починал именно в 1111 г. (V. Grumel. La Chronologie. . . , p. 436).

[27] Ф. И. Успенский. Образование. . . , с. 32, заб. 2; с. 52, заб. 2.

[28] Πανοπλία. . . , col. 1320. D; 1325. C; Ср. Zonaras, col. 305 sq.

[29] В. Г. Василевски. Рецензия за пос. съч. на Ф. И. Успенски, с. 22, 165 и сл.

[30] Ф. И. Успенский. Образование. . . , с. 5, 32, заб. 3; с. 55, заб. 3.

[31] В. Г. Василевски. Рецензия за пос. съч. на Ф. И. Успенски, с. 22. Срв. HNJ, I, str. 312.

[32] Gesta dei per Francos. Hanoviae, 1611, I, p. 658; ср. II, p. 137.

[33] Б. Примов. Към въпроса за обществено-политическите възгледи на богомилите. ИП, г. XI, № 1, 1955, с. 45 и посочената там литература.

[34] Й. Иванов. Български старини. . . , с. 420; В. Златарски. История, II, с. 407; Д. Ангелов. Богомильство в Болгарии, с. 126—127.

4. Въстанието през 1185—1187 г. и освобождаването на Северна България от византийско господство

[1] Вж. П. Мутафчиев. История, II, с. 24—25, 31; Ив. Пастухов. Българска история, с. 413; «История на България», I, с. 158—159. Според мнението на В. Златарски («Политическото положение. . .», с. 50) населението на Северна България е благоденствало при Мануил I (срв. пак той. История, II, с. 408; N. Bănescu. Les duches. . . , p. 106).

[2] За споровете в историографията относно местоположението на Демничек вж. В. Г. Васильевский. Труды, IV, 1930, с. 211, заб. 13; В. Златарски. История, II, с. 384, бел. 2 (там е и съответната литература); N. Bănescu. Les duches. . . , p. 104; M. Gyóni. L'eglise orientale dans la Hingrie du XI siècle. «Revue d'histoire comparée», 25, 1947, t. V, № 3, p. 42—49. Предположението на В. Златарски, че градът се е намирал на десния бряг на Дунава, ни се струва за най-приемливо.

[3] Приблизително за това време се отнася интересното съобщение на Теодор Валсамон, че «често някои от епископите напускат от малодушие своите епархии или заради практорските епирии, или заради нападенията на съседите им (γειτονούντων), или заради неподчинението на народа» (ἢ δι' ἀνυποταξίαν τοῦ λαοῦ) (PG, t. 137. col. 1072. C).

[4] Gy. Moravcsik. Pour une allianse byzantino-hongroise. Byz., VIII, 1933, p. 555—568; Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 329—330.

[5] Ив. Дуйчев («Въстанието. . .», с. 339) датира женитбата на Исак II в ноември — декември 1185 г.

[6] К. Маркс. Хронологические выписки. Архив на К. Маркс и Ф. Енгелс, т. V, с. 192.

[7] Това място Ив. Дуйчев смята решаващо за обосноваване на извода, че под «власи» Хониат има предвид българи (Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 45). К. Амандос е подбрал много примери на автори от XI—XII в., в които под «мизи» се разбира «българи», но през XII в. често също и «власи» (К. Ἀμάντος. Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. «Ἑλληνικά», II, 1929, σελ. 101.

[8] Acrop. (Heisenberg), I, p. 210.

[9] Някои български историци утвърждават тезата, че терминът «власи» в източниците от края на XII в. по отношение на населението на Паристрион е не повече от синоним на термина «българи», който не се е прилагал за този район, понеже «България» от началото на XI в. са наричали западната част на бившата българска държава. Ролята на власите във въстанието през 1185 г. се обявява за нищожна (вж. например П. Мутафчиев. Произходът на Асеневци. МП, г. IV, кн. 4, 1928, с. 3 и сл.; пак той. История, II, с. 46—49; П. Чилев. Една анонимна византийска хроника*. ИИД, кн. I, 1905, с. 38—40; В. Н. Златарски,

* Тази анонимна византийска хроника всъщност е съставена от Теодор Скутариот в края на XIII в. на основата на по-стари хроники и най-вече Никита Хониат и Георги Акрополит. (Вж. В. Златарски. История на българската държава през средните векове, т. II, С., 1972, с. 410, бел. 1.) Откъси от хрониката има публикувани в ИБИ, XV, ГИБИ, VIII, с. 215—303. — Бел. ред.

Потеклото на Петра и Асеня. Сп БАН, кн. 45, клон ист.-филол. и филос.-общ. 22, 1933, с. 39. Срв. В. Николаев. Хроника на Жофруа дьо Вилардуен: Завладяването на Цариград. София, 1947 (вж. въведение и коментари); К. Жуглев. Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен. ГСУ, Ист.-филол. факултет, 46, кн. 2, 1949—1950). Критика на тази гледна точка вж. в рецензията на П. Петров за пос. съч.на К. Жуглев — ИП, г. 8, кн. 4—5, 1952, с. 534, 539. Срв. E. Darcó. Die Übersiedlung der Walachen vom Süden nach Norden der Donau («Сборник в памет на П. Ников», с. 174). Напротив, болшинството румънски историци отстояват възгледа, че власите са изиграли решаваща роля във въстанието, че този термин е имал само етнически смисъл и честото му споменаване в източниците съответства на етническите промени, настъпили в този район; че и Асеновци са били власи и че самата държава, основана от тях, е била по-скоро влашка, отколкото българска (N. Jorga. Histoire. . . , p. 198; N. Bănescu. La question du Paristrion, p. 308; пак той. Les duches. . . , p. 100, 105, III; пак той. Un probleme d'histoire médiévale, p. 15 sq., 35; пак той. L'ancien etat bulgare et les roumaines. Bucarest, 1947, p. 59, 87. Ср. P. Nasturel. Бележка за «Un probleme. . .» на Бънеску. REB, IV, 1945, p. 280—281; K. Dieterich. Byzantinische Quellen. . . , S. 93). Руските предреволюционни историци признават на «балканските власи значителна роля в събитията, довели до освобождаването на България от властта на Византия» (Ф. И. Успенски. Образование. . . , с. 101). Вж. също В. Г. Василевски. Рецензия за пос. съч. на Успенски, с. 38—39. Срв. G. Ostrogorsky. Рецензия за L. Bréhier. Vie et mort de Byzance. Paris, 1947, BS, X, 1, 1949, p. 357).

[10] C. R. Höfler. Abhandlungen aus dem Gebiete des slawischen Geschichte. «Sitzungsberichte des philos.-hist. Classe der Akademie der Wissenschaften», t. 35. Hefte 1—4. Wien, 1885, S. 230—245. Близка по своята концепция до статията на Хефлер е книгата на Александър Ранда (A. Randa. Der Balkan Schlüsselraum der Weltgeschichte von Thrake zu Byzanz. Wien, 1949), която е твърде претенциозна по изводите си и е пълна с фактически неточности (вж. S. 278—280, 288—292, 294—296).

[11] Впрочем Н. Бънеску е готов да защитава мисълта, че Паристрион през XI и особено през XII в. е бил основно място за заселване на власите (N. Bănescu. Les duches. . . , p. 100, 105; пак той. Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau. Byz., VI, 1, 1931, S. 297—307). Срв. справедливите критични— бележки на A. Елиан (A. Elian. Les rapports byzantino-roumaines. BS, XIX, 2, 1958, p. 213—215).

[12] Никита Хоннат (MB, I, p. 78) пише, че Петър е израснал «сред варварите на Хем».

[13] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 57, 102—104. N. Bănescu. Un problème. . . , p. 10—15 sq.

[14] Н. Бънеску нарича «детска» идеята за разпространение на термина «българи» за Западна, а термина «власи» за Североизточна България (N. Bănescu. Un problème. . . , p. 77—78).

[15] M. Gyóni. Le nom de Βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène. BZ, 43, 1951, p. 247.

[16] С. Лишев. Третият кръстоносен поход, с. 226—228. Вж. за това П. Петров. ИП, г. VIII, № 4—5, 1952, с. 534—535; M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 87; Ив Дуйчев. Henri de Valensiennes. Histoire de l'empreure Henri de Constantinople, publiée par J. Longnon. Paris, 1948, BS, XII, 1951, с. 260; пак той. Въстанието. . . , с. 45—46; G. Ostrogorsky. History. . . , p. 358, n. 4.

[17] Смахнатите («обхванати от демоните») в църквата «Св. Димитър» са били, пише Хониат, ἐξ ἑκατέρου γένους (p. 485), т. е. както ние го разбираме, «от единия и другия народ». Така превежда това място и В. Златарски («История», II, с. 417), като следва Ф. И. Успенски («Образование. . .», с. 16) и В. Г. Василевски (рецензия за пос. съч. на Успенски, с. 177). Н. Бънеску, напротив, превежда тези думи «от единия и другия пол» (des deux sexes) (N. Bănescu. Un problème. . . , p. 59—60); последния превод признава за верен и Ив. Дуйчев («Въстанието. . .», с. 343). Но на това противоречат и контекстът, и употребяването на думата γένος в съседство с разбираемата фраза. Единственото осно-

вание за такъв превод е указанието на Никита, че косите на тези смахнати били «разпуснати» (λυσιχαίτας), а следователно, както мисли Бънеску, става дума за жени. Но λυσιχαίτας с не по-малко основание може да се преведе и с думата «разчорлени»; при това при Никита тази дума се отнася не само за жените, а и за мъжете.

[18] Eustathii opuscula, p. 44.

[19] П. Чилев. Една анонимна хроника, с. 37. Псевдо-Кодин също пише за въстание в «Загоре (Северна България — Г. Л.) на власи и българи» (Georgii Godini curopalatae annorum et imperatorum series. Bonnae, 1843, p. 160—161). Съгласно «Пулологос» Загоре са населявали българи и власи (ἐκ τὴν Ζαγορὰν Βούλγαροι εἴτε Βλάχοι.— К. Ἀμάντος. Ζαγορά. Βουλγαρα«Ἑλληνικά» V, 1932, σελ. 427). С. Щефанеску («Studii. Revista de istorie», 4 annual X, 1957, p. 215) вижда подобен вид сведения в откъса от неиздадения ръкопис на Теодор Скутариот, който е преведен от А. Елиан и се пази в архива на Института по история на РАН: «Власите — пише Скутариот — за втори път се разбунтували против ромеите. . . те искали да се обединят в единна държава заедно с българите, както това е било някога по-рано.» Но това е твърде близко до сведението на Никита Хониат, че въстаналите са се стремели «да съединят в едно цяло властта над мизите и българите, както това е било някога отдавна» (p. 489). Освен това значението на термина «власи» в Скутариот в даденото място е неясно — дали той няма предвид под първо въстание въстанието през 976 г., а под «власи» — също и българите в Северна България? Нали в същия Скутариот (MB, VII, p. 370) пише: οἱ μὲν ὠνομάζοντο πρότερον, Βλάχοι δὲ νῦν καὶ Βούλγαροι. Вж. G. Ostrogorsky. History. . . , p. 358, n. 4.

[20] Понеже те, както пише Бънеску, «живеели заедно. . . и общи интереси са ги обединявали против едно и също тежко иго». Впрочем не можем да се съгласим с опитите на автора да докаже, че в тази борба основната роля е принадлежала на власите (N. Bănescu. Un problème. . . , p. 15, 24, 93).

[21] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α', σελ. 248.

[22] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 117—123. Срв. пак той. История Византийской империи, IIII, с. 323, където се говори, че Врана е довел своите войски към столицата «в началото на зимата на 1186 г.» (?). Към датировката на Ф. И. Успенски се придържа и Б. Т. Горянов («История Болгарии», I, с. 121—122).

[23] В. Г. Васильевский. Рецензия за «Образование Второго Болгарского царства» на Ф. И. Успенски, с. 48—52.

[24] В. Златарски. История, II, с. 443—448. Срв. П. Мутафчиев. История, II, с. 43—50. В такава последователност излагат събитията Д. Ангелов («История на България», I, с. 167—168) и Г. Острогорски («History. . . .», p. 358—359).

[25] М. Я. Сюзюмов. Внутренняя политика Андроника Комнина, с. 69, заб. 63, с. 73. Същата датировка на метежа на Врана дава и Ф. Дьолгер («Regesten», II, № 1574—1575).

[26] M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 59—64, 76, 108.

[27] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 353—354; Jv. Dujčev. La date de la révolte des Asênides. BS, XIII, 2, 1952—1953, p. 230—232; пак той. Въстанието. . . , с. 349—356.

[28] Ив. Дуйчев. Проучвания. . . , с. 84—85.

[29] Не можем да кажем обаче, че в нас не са останали известни съмнения в това отношение. Ив. Дуйчев («Проучвания. . .», с. 80, 86 и сл.) подробно разглежда труда на М. Бахман и показва неговите слаби страни, но той, кой знае защо, не засяга един от съществените аргументи от датировката на Бахман — сведенията на западните хроники, че Конрад Монфератски е пристигнал в Палестина през юни 1187 г. (M. Bahcmann. Die Rede. . . , S. 82). А според сведенията на Никита Хониат той се е отправил натам веднага след потушаването на метежа на Врана, отказвайки се под този предлог от участие в похода на императора против българите (p. 516). Въстанието на Врана Ив. Дуйчев датира, като се основава на сведенията за слънчевите затъмнения през 1186 г., едно от които е станало на 22 март или 21 април, точно по времето, когато войските на Врана са пред столицата (Nic. Chon., p. 500). Вж. Ив. Дуйчев. Въстанието. . . ,

с. 351, 355—356. Но слънчево затъмнение е имало и през пролетта (12 март) на 1187 г. (Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 355, бел. 5). Трудно е да се допусне, че на Конрад му е била необходима за път от Константинопол до Палестина почти година. Съдейки по написаното от Никита Хониат за отпътуването на Конрад (последният не е участвал в похода, отбелязва авторът, понеже «бог е поискал ромеите и в бъдеще да търпят зло от мизяните»), по-нататъшните неуспехи във войните с българите определени кръгове са били готови да обясняват с отсъствието на енергичния победител на Врана. Но ако Конрад е заминал през април — май 1187 г., веднага след въстанието на Врана, то вярно е и друго едно предположение на Бахман, а именно че императорът е поканил Конрад да участва не във втория поход (εἰς τὴν. . . δευτέραν κατὰ τῶν Βλάχων ἐξόρμησιν Nic. Chon., p. 516), а в първия и посочената бележка на хрониста следва да се разглежда като грешка на паметта (M. Bachmann. Op. cit. S. 82).

Всичко това обаче изисква едно по-прецизно разглеждане, тъй като още В. Г. Василевски (Рецензия за «Образование Второго Болгарского царства» на Ф. И. Успенски, с. 48) посочва, че в една от западните хроники метежът на Врана е отнесен към 1186 г. А ако това е вярно, както и сведението, че Конрад е пристигнал в Палестина през юни 1187 г., ние отново ще се окажем пред редица трудности, които не могат да обяснят датировката нито на Дуйчев, нито на Бахман.

[30] Ив. Дуйчев. Проучвания. . . , с. 44—51.

[31] Пак там, с. 48—51; пак той. Въстанието. . . , с. 333—335.

[32] Д. Ангелов («История на Византия», I, с. 479) смята за възможно началото на освободителното движение да се датира в пролетта на 1185 г.

[33] Ив. Дуйчев («Въстанието. . .», с. 339) отнася сключването на този съюз към времето, когато завършва войната с норманите, а разпореждането за извънредния данък — в ноември 1185 г. (пак там, с. 343). На нас ни се струва за необходимо да се изместят тези дати поне с още месец, месец и половина назад. Срв. Gy. Moravcsik. Pour une alliance byzantino-hongroise. Byz., VIII, 1933, p. 566—567.

[34] В. Г. Василевски (Рецензия за «Образование Второго Болгарского царства» на Ф. И. Успенски, с. 48) и В. Златарски («История», II, с. 434) справедливо посочват, че сватбата не е могла да се състои във времето от средата на ноември до първи януари, тъй като са започнали пости, по времето на които църквата е забранявала сключването на брак. Сватбата не е могла да бъде и преди 14 ноември, тъй като Исак е бил още в театъра на военните действия.

[35] Срв. Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 342—343.

[36] Срв. Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 339—340.

[37] Според мнението на Д. Ангелов («в отговор на рецензията на Н. Мавродинов. ИП, г. XIV, № 4, 1958, с. 119) Теодор и Асен са били прониари още преди пристигането им в Кипсела. Във всеки случай, както ние мислим, те са изпълнявали някаква държавна служба още преди да отидат в Кипсела. Срв. Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 45, бел. 1; M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 73; «История на България», I, с. 166.

[38] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 340, бел. 3.

[39] Пак там, с. 334, 339—341. Авторът подхвърля на справедлива критика изводите на В. Златарски («История», II, с. 419—422) за запазване на българската аристокрация в Северна България като необходимо условие за възникването на въстанието и за неговия успех. Срв. Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право, с. 107.

[40] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 346.

[41] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 345.

[42] Ние сме съгласни с Ив. Дуйчев («Проучвания», с. 52 и сл.; «Въстанието. . .», с. 345) че името Петър Теодор е приел в чест на Петър I — царя от Първото българско царство, а не в чест на Петър Делян, както мисли В. Златарски (срв. «История», II, с. 426: в чест на Делян — «никакво съмнение»; с. 441: «може би» в чест на Делян).

[43] В. Златарски. Пос. съч., с. 442—443. Вж. също «История на България»,

I, с. 121. За вярно ни се струва мнението на Ив. Дуйчев («Въстанието...», с. 345), че в градовете и крепостите въстанието се е разпространило по-късно, отколкото в селските райони.

[44] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 347.

[45] J. A. J. Dieten. Two unpublished fragments. . . , p. 316—317.

[46] Ibid., p. 316.

[47] Nic. Chon., p. 490, nota; 491; J. A. J. Dieten. Op. cit., p. 316—317.

[48] Nic. Chon., p. 490, nota; J. A. J. Dieten. Op. cit., p. 316.

[49] В. Златарски. История, II, с. 445 и бел. 2.

[50] Μιχαὴλ Χωνιάτου, τὰ σωζόμενα Α', σελ. 247; Nic. Chon., p. 491—492.

[51] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 129—130.

[52] В. Златарски. История, II, с. 447 и бел. 2.

[53] Ив. Дуйчев. Въстанието. . . , с. 351.

[54] Срв. К. Н. Юзбашян. Классовая борьба, с. 41.

[55] Nic. Chon., p. 457; Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α', σελ. 248.

[56] За превода на израза ἐπὶ πολύ срв. D. Anastasievič. L'hipothèse de la Bulgarie occidentale, p. 35. Ср. Attal., p. 234. М. Бахман (M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 75) също пише за дълга и упорита съпротива на българите.

[57] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α', σελ. 249.

[58] Ibid., 248; Nic. Chon., p. 487.

[59] МВ, А'. σελ. 77.

[60] Ibidem.

[61] Ibid., σελ. 76.

[62] Μιχαὴλ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, Α'. σελ. 250.

[63] Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 48, вж. също с. 51.

[64] Ф. И. Успенский. Образование Второго Болгарского царства, с. 107, 109, 120.

[65] В. Г. Васильевский. Рецензия за пос. съч. на Успенски, с. 46—47.

[66] В. Златарски. История, II, с. 451, бел. 3—452.

[67] Ние приемаме датировката на Ив. Дуйчев («Проучвания», с. 73—76). М. Бахман погрешно датира речта на Георги Торник в 1193 г. (M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 62—64, 109).

[68] Срв. Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 67—70.

[69] Пак там, с. 80—81.

[70] Писмо на Михаил Хониат до «анаграфевса» Сергий Колива. Вж. G. Stadtmüller. Op. cit., S. 253, № 81. За фамилията Колива вж. F. Dölger. «Archiv für Urkundenforschung», II, 1929, S. 28.

[71] Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 89. М. Бахман (M. Bachmann. Dei Rede. . . , S. 22) отнася погрешно тази реч в 1192 г.

[72] M. Bachmann. Die Rede. . . , S. 17. Срв. превода на Ив. Дуйчев («Проучвания», с. 86—87).

[73] Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 56, 65—66.

[74] Пак там, с. 56—57, 61. Ив. Дуйчев обръща внимание на сведението на Никита Хониат (р. 488), че отвъд Дунава «със скитите» се е върнал Асен (а не Петър и Асен) (пос. съч., с. 75).

[75] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 75.

[76] Д. Расовский. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями. Сп БАН, VIII, клон ист.-филол., 29, 1939, с. 207; пак той. Половцы, III, X, 1938, с. 158—160.

[77] Ив. Дуйчев. Пос. съч., с. 76, 89—90.

[78] Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 90, бел. 1. За разкола сред въстаналите, макар и много внимателно, пише и М. Бахман («Die Rede. . .», S. 37, 95—97). Причините за преминаването на властта в ръцете на Асен си остават непонятни и на В. Златарски («История», II, с. 477—478 и сл.), и на П. Мутафчиев («История», II, с. 53 и сл.).

[79] МВ, А', σελ.. 78.

[80] Съгласно неиздадената реч на Никита Хониат сред съюзниците на Асен е имало не само номади, но и «тези от Вордона, които презират смъртта, клон на

тавроскитите, народ, драг на Арея и помагащ на варварите от Хем» (Ф. И. Успенский. Образование. . . , с. 35. Приложение № 3). Нито Успенски (пос. съч., с. 35—38), нито В. Г. Василевски (рецензия за пос. съч. на Успенски, с. 88—92), като се позовават на факта, че «тавроскити» византийците са наричали обикновено русите, не се съмняват, че именно те са били тогава съюзници на българите. Неотдавна въпросът за тях отново е засегнат от Е. Франчес, който е склонен да мисли, че става дума за население на една от областите в Галиция (E. Frances. Les relations russo-byzantines au XIIe siècle, p. 61). Вж. също «История на България», I, с. 120.

[81] МВ, А′, σελ. 78. За «Дългата стена» и «Железните врати» вж. В. Златарски. История, II, с. 454, бел. 1.

[82] Според мнението на Ф. И. Успенски движението е било слабо преди намесата на куманите, «страшната смелост на които подкрепила българите, и то се разраснало до грандиозни размери» («Образование. . .», с. 74, 87). Напълно лишени от основания са догадките на този историк, че куманските нападения са оказали на Петър и Асен «и тази услуга, че са уплашили земеделското население, прогонили са го в планините и горите, пресекли са колебанията на българите и са подбудили масата от бездомни и разорени селяни да застанат на страната на Асеновци» — на тези същите Асеновци, бихме добавили ние, които са поканили куманите в България! Не по-малко голословно е твърдението на Успенски, че «не се намирали много такива хора, които биха тръгнали на въстание, отказвайки се от мирния живот и жертвайки макар и малките блага, каквито им е осигурявала властта на византийския император» (пак там, с. 110). Последният извод на Успенски, струва ни се, че се основава на речта на Георги Торник, но Торник говори не за народа, а за Петър, който е предпочитал «милостта» на императора пред опасностите от въстанието.

Много други историци поддържат Успенски, без да добавят по същество нищо ново в обосноваването на неговите твърдения (вж. например А. Ширков. Историко-етнографски преглед на населението в царство България. «Известия на народния етнографски музей в София», кн. X—XI, 1932, с. 30; Д. Расовский. Роль половцев. . . , с. 206; D. A. Rasovskij. Les Comans et Byzance. ИБАИ, т. IX, 1935, с. 346—351; G. Ostrogorsky. History. . . , p. 359, n. 2; Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 76. Срв. П. Петров. Принос към историята на средновековна България, с. 537). Д. Ангелов («История на България», т. I, с. 169) смята, че привличането на куманите за съюзници е един умел ход от страна на ръководителите на въстанието.

[83] МВ, А′, σελ. 79.

[84] Ibid., σελ. 80.

[85] Ibidem.

[86] Датировката на Д. А. Расовски («Роль половцев. . .», с. 307) за нахлуването на куманите «не по-рано от октомври» ни се струва за излишно категорична.

[87] МВ, А′, σελ. 79—80.

[88] Ibid., σελ.. 81.

[89] Ф. И. Успенский. Образование. . . , с. 134 и сл. Срв. пак той. История Византийской империи, III, с. 325.

[90] В. Г. Васильевский. Рецензия за «Образование Второго Болгарского царства» на Успенски, с. 42.

[91] В. Златарски. История, II, с. 460—463.

[92] МВ, А′, σελ. 82—83.

[93] В. Златарски. История, II, с. 463.

[94] В. Златарски. История, II, с. 465.

[95] Балканският хребет или негова част. Вж. Attal., p. 37; II, p. 62; срв. Ив. Дуйчев. Проучвания, с. 72, бел. 1, с. 87, 88, 151 и сл; К. Ἀμάντος. Ζυγός. «Ἑλληνικά» XI, 1939, σελ. 272. М. Бахман («Die Rede. . .», S. 94) погрешно смята, че в Сиропул Зигос означава планински проход край Филипопол, защитен с крепости. Впрочем срещани са очевидно и населени пунктове с такова назва-

ние. Така например през 1199 г. разореното владение Ζυγόν е било предадено на Хилендар от вестиарита Лъв Синаит (F. Dölger. Regesten, II, № 1652).

[96] Тази е най-призната дата. Ф. Дьолгер («Regesten», II, № 1580 отнася похода в 1188 г., както и Бахман («Die Rede. . .» S. 108). Срв. Д. Ангелов. История на Византия, I, с. 479 (1188 г.) и Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право, с. 108 (1187 г.).

[97] За датировката на коронацията на Асен вж. В. Златарски. История, II, с. 496—497.

[98] Вж. за това: С. Лишев. Към известията за преминаването на кръстоносците, с. 274.

[99] П. Ников. Принос към историческото изворознание на България и към историята на българската църква. Сп БАН, кн. XX, 11, 1921, с. 20—26, 45—53.

[100] Напълно вероятно е богомилите да са взели участие във въстанието през 1185 г., но ние не разполагаме за 1185—1187 г. с източници, които да ни позволят да направим в това отношение някакви определени изводи.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

Преди всичко трябва да се каже, че за изминалите 25 години значителни успехи в изучаването на периода на византийското господство са постигнати от българските изследователи медиевисти, които са едновременно и българисти, и византинисти. Някои нови резултати от тези изследвания бяха отбелязани от нас в доклада ни в София през месец май 1972 г. на конференцията, посветена на 70-годишнината от основаването на Българското историческо дружество. Става дума, разбира се, само за трудовете, издадени от 1960 до 1971 г.[1]. Задачите на предлаганото послесловие ни задължават да повторим още веднъж основните резултати от търсенията на българските учени в изследването на интересуващата ни тема, приведени в споменатия доклад, и да отбележим техните успехи през последните 15 години. Ще си позволим обаче предварително да направим уговорката, че следващият по-долу преглед в никакъв случай не може да претендира за пълнота и детайлност. Смятаме, че най-удобно за читателя ще бъде да изберем реда на излагането, който съответства на структурата на нашата книга.

На първо място ще се спрем на приноса на българските изследователи в разширяването на кръга на източниците по история на България през XI—XII в., което се изразява в публикации и във въвеждането в научна употреба не само на нов археологичен, нумизматичен и сфрагистичен материал, но и на писмени паметници, преиздадени с необходимата критичност, или на по-пълното използване на известни по-рано източници със съществени уточнения, постигнати благодарение на техния дълбок текстологичен анализ, и т. н. Сред тези източници ще посочим договора на българката Добрина за продаването на сина ѝ в робство на един свещеник[2], Битолския надпис на Иван Владислав[3], «География» на Идриси[4], писмата на Теофилакт Български (Ифеста)[5], писмата на Григорий Антиох[6] и др.

За изминалото време е събран богат допълнителен археологически и нумизматичен материал, който обогатява нашите представи за развитието на занаятите и търговията в българските земи и за историята на българския град. В по-голямата си част този материал е разпръснат в отделни публикации и съобщения. Но частично той е събран в удобни за използване специални сборници[7].

Извънредно ценни са новите, неотдавна открити при разкопки и още ненапълно публикувани сфрагистични материали (моливдовули), които позволяват по друг начин да се поставят и поновому

да се решат някои общи и частни въпроси за византийската система на управление в българските земи[8].

Съществено значение за разширяване и задълбочаване на изследванията има многотомното, системно осъществявано от българските учени издание на източниците за история на България. За XI—XII в. се отнасят 6-и, 8-и и 10-и том от гръцката и 2-ри и 3-и том от латинската серия на това обширно издание («Извори за българската история»)[9].

Без съмнение научна ценност представлява публикацията с коментар на родните писмени паметници[10]. Полезно справочно издание, което ориентира изследователя върху максималния кръг от писмени източници, е също христоматията по история, предназначена за студентите[11].

За подобряване на извороведческата база за изследване на историята на българския народ през XI—XII в. служат също и новите публикации и критичните преиздания на източниците и техните преводи с коментари, осъществени от учените от други страни. В тази връзка ще спомена атонските актове[12], «Тактикон» на Икономидис[13], официалните инструкции за византийските данъчни чиновници[14], актовете на манастира «Богородица Милостива» край Струмица[15], кратките византийски хроники[16], хрониката на Йоан Скимица[17], хрониката на Продължителя на Скилица[18], коментарите на Никифор Вриений[19], историята, писмата и речите на Никита Хониат[20], типика на Бачковския манастир на Григорий Бакуриани[21], «Съвети и разкази» на Кекавмен[22], «Алексиада» на Ана Комнина, «Хронография» на Михаил Псел [23] и др.

Своеобразен и ценен източник за византийската и българската история са цветните миниатюри на мадридския ръкопис от историческото съчинение на Йоан Скилица. Този източник става широко достъпен за изследователите чрез коментираното издание на Ат. Божков[24].

Освен това сериозно внимание заслужават направените от югославските историци коментари към публикациите на откъси от византийските източници за история на южните славяни[25].

В българската историография при изучаването на периода на византийското господство най-много се отделя внимание на проблемите на социално-икономическото развитие на България, организацията на управлението на българските провинции в империята, спецификата на богомилското движение и народните въстания през това време, а така също и на особеностите на етнокултурното развитие на българските територии през XI—XII в.

Българските изследователи разглеждат процесите на формирането на феодалното земевладение и феодалната зависимост на селячеството през XI—XII в. на територията на България, формите и размерите на феодалната рента, етапите на развитие на данъчния и съдебно-административния имунитет на феодалното имение. Болшинството български историци се придържат към мнението, че основните институти на феодалното общество в българските земи до-

стигат своята пълна зрелост именно в епохата на византийското господство[26]. Сред трудовете на тази тема трябва специално да отбележим монографията на Г. Цанкова-Петкова[27] и обобщаващите статии на Д. Ангелов[28] и на С. Лишев[29], както и обстоятелството, че последният от споменатите изследователи оспорва мнението за формиране на феодалните отношения в България със сто години по-късно, отколкото във Византийската империя; според този автор феодалното земевладение в България е било на нивото на византийското още през XI—XII в.[30].

Наред с убедителните доводи в полза на принципното сходство във формите на развитие на българския и на византийския феодализъм българските историци едновременно показват и спецификата на българските социално-икономически институти в сравнение с византийските и западноевропейските, както и различията в развитието на отделните региони на самата България през XI—XII в.[31].

В българистиката и медиевистиката като цяло за съществен успех на българската историография от последните десетилетия могат да бъдат признати изследванията по история на българския средновековен град, в които са използвани резултатите от най-новите археологически находки[32] — именно в особеностите на икономическото, социалното и политическото развитие на градовете в България, както и във Византия вероятно трябва да се търсят някои от най-важните причини за по-късното забавяне на темповете на развитие на страната в последните 150 години от съществуването на българската държава в навечерието на османското завоюване.

Нови наблюдения, резултат отчасти и на новооткритите археологически материали (находки на оловни печати — моливдовули на византийски чиновници) са направени от историците на България при изучаването на византийската система на управление в завоюваните български земи (по-специално уточнени са северните и североизточните граници на подчинените от Византия български земи както на десния, така и на левия бряг на Дунава, формите на организация на византийската власт в тези райони след 971 и 1000 г. — тема или пък катепанат е била «Западна Месопотамия», определени са също пределите на завоеванията на Йоан Цимисхий на запад и на югозапад от Балканския хребет). По-точно са разкрити формите и методите на експлоатация на населението от страна на императорския двор и византийските феодали; проследени са етапите на утвърждаване на политическите институти на империята върху територията на България през XI—XII в.; разгледани са последствията от нахлуванията в българските земи на номадите, а така също и на южноиталийските нормани и на кръстоносците от Първия, Втория и Третия кръстоносен поход, които минават през тези земи в периода на византийското господство; изследвани са проявите на народоосвободителната и антифеодалната борба на българския народ и по-специално неговите най-големи въстания против чуждото владичество[33].

Особено голямо внимание в периода от началото на 60-те го-

дини досега в българската историография се отделя на такива проблеми от историята на България през XI—XII в. като богомилското движение, развитието на българската народност през феодализма, съдбата на българската култура, обществената мисъл и мирогледа на различните класи и социални слоеве от населението на България и т. н.[34]. Наистина тези проблеми се намират извън пределите на темата на нашата книга, но се засягат в нея, макар и само частично.

И накрая равносметка от изучаването на историята на средновековна България (включително интересуващия ни период) както в българската, така и в световната историография бе направена неотдавна в монументалния обобщаващ труд «История на България». Периодът на византийското господство обхваща първия раздел на трети том от този труд; понеже в нашата книга е засегнат проблемът за освобождаването на България от властта на Византия, затова специален интерес представлява за нас и първа глава от втория раздел на същия том («Въстанието начело с Асеновци»)[35].

Като отдаваме дължимото на високо компетентните автори на посочените раздели от третия том (Д. Ангелов, С. Георгиева, С. Лишев, П. Тивчев и Г. Цанкова-Петкова) и като признаваме, че днес без всякакво съмнение това е най-добрият обобщаващ обзор на историята на българския народ в епохата на византийското господство, ние смятаме за свой дълг да отбележим някои важни моменти, в които представите и възгледите на споменатите учени се различават от тези, които са изложени на страниците на предлаганата на българския читател наша книга.

Това не е трудно да се направи, тъй като за наше удовлетворение случаите на разногласия са съвсем малко.

В трактовката на въпросите на развитието на феодалните отношения в българските земи през XI—XII в. от авторите на споменатия раздел на «История на България» ние можем всъщност да отбележим само една разлика от нашата позиция, отнасяща се до разбирането на съдържанието на правителствената мярка, с помощта на която държавата се е опитвала да контролира ръста на едрото феодално земевладение (вж. «История на България», т. 3, с. 44). Същността на тази мярка според нашето мнение се е състояла не въобще в ограничаване броя («аритмос») на зависимите селяни (парици) в имения на феодалите, а в предоставянето като привилегия на правото да владеят точно установен брой селяни, освободени от заплащането на данъци в хазната. (Полагащите се от тях съответно на имуществено им положение данъци господарят им е събирал за себе си.) В дарителните императорски грамоти по този въпрос се споменава според нас не общият брой на париците във феодалното имение, а само броят на тези от тях, за които феодалът е получил правото да заселва на своя земя (или на земя, дадена от императора едновременно с предоставената привилегия), като не заплаща от тях данъците на държавната финансова служба. На с. 40, като пишат за броя («аритмос») на париците и клириците на Охридската архи-

епископия, авторите също са склонни към такова разбиране на въпроса.

В нашата книга ние изказваме съмнение по отношение точността на сведенията на Михаил Деволски, че вождът на въстанието през 1040 г. Петър Делян е внук на Самуил, син на Гавраил Радомир и на разведената с него дъщеря на унгарския крал. Авторите на «История на България» (с. 25, 28), напротив, смятат тези сведения за съответстващи на действителността.

Известни разлики с българските колеги имам по въпроса за етническия състав на населението в българските земи между Балканския хребет и Дунава през XI—XII в. Според моите представи влашки селища е имало по това време там, както и в Тракия и в Македония, във всеки случай поне от средата на XI в. Затова аз предполагам, че не само преминаващите от левия бряг на Дунава, но и местните власи са изиграли известна, макар и спомагателна роля във въстанието на Петър и Асен[36].

И накрая авторите на обобщаващия труд, като пишат за въстанието на Петър и Асен, следват, както и ние, датировката на събитията на Ив. Дуйчев (вж. с. 118—125), която ние приемаме, но с известни съмнения и уговорки. Началният етап на освободителната борба по-специално в «История на България» е датиран в края на 1185 г. (вж. с. 119: края на ноември на тази година), докато ние предпочитаме по-малко определена дата — края на 1185 — началото на 1186 г. (Впрочем по-нататък ще ни се наложи още веднъж да се върнем на този въпрос.)

В изследването на историята на българския народ и неговата култура през XI—XII в. за изминалото четвърт столетие, разбира се, внасят свой принос и учени от други страни, включително и съветски учени (В. А. Арутюнова-Фиданян, Р. М. Бартикян, Е. Е. Липшиц, Д. С. Лихачев, В. Д. Лихачева, Е. Е. Гранстрем, Н. Ю. Ломоури, Я. Н. Любарски, А. Л. Романчук, И. В. Соколова, З. В. Удалцова, В. С. Шандровская, А. Г. Шанидзе и др.). В това отношение заслужават сериозно внимание също и най-новите издирвания на такива византинисти като Е. Арвайлер, Г. Г. Бек, Р. Броунинг, Г. Вайс, Т. Василевски, Е. Веонер, Р. Гийан, П. Диакону, Д. Драгойлович, Н. Зворонос, В. Зейбт, Н. Икономидис, И. Караянопулос, М. Каплан, А. Каждан, П. Харанис, Х. Кьопщайн, Ж. Лефор, М. Лоос, В. Лоран, Ф. Малингудис, Б. Малих, Д. Оболенски, Б. Панов, А. Стафриду-Зафрака, Я. Ферлуга, Ж. Шейне, П. Шрайнер и др. Трудовете на тези учени до 1975—1976 г. по общи въпроси на социално-икономическата и вътрешнополитическата история на Византия през XI—XII в. са взети предвид от мен в монографията «Византийское общество и государство», а най-важните им трудове, публикувани в последните години, са отразени в главата «Византийское государство в XI—XII вв.» в току-що излезлия на бял свят колективен труд [37].

Тъй като в това послесловие трябва да стане дума преди всичко за промените и развитието на нашите собствени възгледи в срав-

нение с тези, които преди повече от 20 години бяха изложени на страниците на тази книга, ще си позволим сега да преминем към някои наши трудове, написани през това време и имащи отношение към интересуващата ни тема.

1. Най-съществената промяна в нашата концепция е отказването ни от споделяната по-рано от нас теория, съгласно която във Византия през XI—XII в. е имало върховна собственост на държавата върху всички земи в страната, включително и намиращите се в частно владение на едрите собственици и на свободните селяни в общините.

По-задълбоченото изучаване на въпроса ни доведе до заключението, че в империята (включително и в българските провинции) през XI—XII в. (както и през IX—X в.) е имало три вида собственост на земята: частна, принадлежаща на селяните, данъкоплатци на хазната, независими от феодалите, на едрите земевладелци и въобще на всички други собственици; общинска, използвана общо от свободните селяни и представляваща различни видове селскостопански имоти; държавна (в източниците на тази епоха тя не се различава от императорската), обхващаща всички земи, култивирани и целинни, които са се намирали извън пределите на частните и общинските — на държавните земи са били разположени именията на императорското семейство, на благотворителни и различни видове други правителствени учреждения. Държавните земи са представлявали фондът за императорските дарения — в източниците от началото на X до края на XII в. ние не откриваме нито един безспорен случай на дарение от страна на императора като безусловна собственост на частно юридическо лице, и то не само на село на свободни селяни, но дори и макар и един двор на селянин, притежател на пълната собственост на своя поземлен участък. Конфискацията на земя на частни лица от държавата, т. е. лишаването от собственост на земята и след това даването ѝ под формата на парици на селото община, които до неотдавна са били свободни селяни, е било възможно само като репресивна мярка, като наказание за престъпление против държавната власт, участие в заговор или въстание, привързаност към някаква ерес и т. н.[38].

2. Селското население на империята (и влизащата в нейните предели България) се е разделяло съгласно днешните ни представи на три големи разряда: а) свободни селяни—общинници и чифликчии, пълни собственици на техните поземлени участъци и на общинските селскостопански имоти; тези селяни са заплащали данъци на хазната и са изпълнявали трудови повинности в полза на държавата, а част от тях като стратиоти са подлежали на военна повинност; б) частно владени, феодално зависими селяни, основната категория от които са били париците, владеещи по правото на наследствените имоти участък на принадлежащата на господаря им земя, заплащащи му рента и изпълняващи за него някои повинности; в) държавни селяни, означавани в документите от това време с термина «държавни парици», които, също както и частно владените, не са били собст-

вениците на обработваната от тях земя в пределите на императорските и правителствените имения и малко се различавали от частно владените парици. И двете категории парици, както и свободните селяни-собственици са заплащали данъци в хазната. При това нормата на вземанията на данъците е била 2—3 пъти по-ниска от нормата на вземането на рентата за парически имот. Казано с други думи, нивото на експлоатация на частно владените и на държавните селяни няколко пъти е превишавало нивото на експлоатация на свободните селяни чрез данъчната система. Получаването от господаря на париците на данъчна екскусия не е засягала самите тях, а хазната само е предавала на господаря правото да събира тези данъци от тях. Държавните парици (заедно с обработваната от тях земя) са били обект на императорските дарения, и то не когато става дума за предоставянето на правото за заселване на определен брой безимотни и незаплащащи данъци селяни («аритмос»), а именно за дарения на цели села от страна на императора на частни лица или на църквата[39].

3. Споменатите по-горе три вида собственост на земята, както и три основни разряда селяни (свободни, задължени с данъци, частно владени, зависими и държавни)са били характерни също и за България не само през време на византийското владичество, но и в навечерието на нейното завоюване от империята. Само като се отчита това обстоятелство, може по наше мнение да се обяснят осъществяващите се тогава и в България мерки за ограничаване на едрото земевладение. За тези мерки може да се съди от сигилиите на Василий II в полза на Българската (Охридската) архиепископия, в които се казва, че още при Петър и Самуил държавата е ограничавала в имениятa на феодалите броя на освободените от данъци (разбира се, в полза на техния господар) зависими селяни.

Независимо от действащото във Византия римско право, съгласно което завоюваните в хода на военните действия земи на враждебната страна стават императорска (държавна) собственост, по принцип в България след нейното присъединяване към империята структурата на собствеността не е претърпяла коренни промени — византийската политическа доктрина е разглеждала българските земи съгласно древната традиция не като завзети нови, а като възвърнати имперски територии. Въпреки това фондът на императорските земи именно в България след нейното завоюване е бил особено обширен в сравнение с другите провинции на империята, тъй като към него са били причислени не само земите на управлявалото в България царско семейство, но и конфискуваните владения на преселените боляри, които оказали докрай съпротива на византийските войски (както и на загиналите в тази борба), а така също и запустелите в хода на четиридесетгодишната война селски общински земи. Най-обширен императорският домен е бил в Североизточна България, която по-рано от другите части на страната — от края на 60-те години на X в., е подложена на разоряване, а след това първа става обект на набезите на печенегите[40].

За последен път в най-концентриран вид нашите възгледи по

проблема за аграрното развитие на българските земи през XI—XII в в сравнение със съответните процеси при другите южни и западни славяни по същото време са изложени от мен в новия колективен труд на съветските историци по история на селячеството в Европа[41].

4. Някои уточнения са направени от нас по проблема за мащабите, структурата и организацията на управлението на феодалното имение. От неговата съдба са зависели перипетиите на острата политическа борба, продължила от началото на X почти до края на XI в., между двете основни групировки на господстващата класа в империята. В последна сметка борбата се е водела за преобладаващото право на експлоатация на непосредствените производители, преди всичко на селячеството. Гражданската бюрокрация, която е извличала своите основни доходи от държавната служба, т. е. от хазната, и се хранела от данъчните източници, до 80-те години на XI в. е държала в свои ръце органите на централното управление и е осъществявала (с различна степен на последователност през различните етапи) цяла система от мерки за ограничаване ръста на частното едро земевладение и е задържала оформянето на данъчния и съдебно-административния имунитет на феодалното имение. На гражданската бюрокрация се е противопоставяла провинциалната военна аристокрация, която се е стремяла към разширяване на своите, основани на труда на зависимото селячество имения и към освобождаването на тези имения от данъчните задължения към държавната хазна.

Поради преобладаването на властта на чиновническата аристокрация до първите десетилетия на XII в. за разлика от положението на нещата в Западна Европа едрото феодално земевладение във Византия се е отличавало с раздробеност и некомасираност, без да обхваща значителни компактни масиви от земя, а феодалните имения с организирано господарско стопанство са имали обикновено сравнително скромни мащаби. Съществена част от своите богатства феодалната аристокрация (включително и военнопровинциалната) все още е получавала по това време под формата на заплати и дарения за службата си на императора, т. е. нейните доходи в значителна степен все още са зависели от централизираната държавна експлоатация. Тези заключения са направени от нас въз основа на анализа на завещанията на няколко византийски велможи от XI—XII в. като източник, който най-пълно отразява размерите на цялото съвкупно движимо и недвижимо имущество на феодалните собственици в империята по това време. (Оказава се, че главната част от техните богатства, представляващи пари и ценности, се изразяват в такива големи суми, които не биха могли да бъдат получени от тях само за сметка на експлоатацията на имениятa им.)[42]

5. Независимо от това въпреки противодействието на централната власт феодалното земевладение неотклонно се увеличавало. Запазвайки контрола над този ръст, разбира се, невинаги ефективен, императорите в същото време сами съдействали за разширяването на владенията и на привилегиите на определена група от феодалите, особено от края на XI в., когато на власт идва военната ари-

стокрация, изтръгнала със сила трона от ръцете на гражданската аристокрация. Засилването на своите позиции военната аристокрация дължала не само на командните постове във войската на империята, но и на големите ѝ, намиращи се в провинциите поземлени владения, в които от втората половина на XI в. тя де факто е осъществявала правата, които централната власт още не ѝ е предоставила де юре. В тази връзка по-детайлно, отколкото това е направено в нашата книга ние сме разгледали въпросите за формиращия се във феодалните имения частен апарат за насилие и за зараждащата се в империята субинфеодация, за появяването на постепенно засилващите се тенденции към развитие на васално-ленни отношения вътре в господстващата класа. В своеобразната форма на субститута на васалните връзки, зад фасадата на официалните отношения на ръководство и подчинение, са възниквали неофициални връзки на покровителство и насрещни услуги в недрата на самото гражданско имперско чиновничество, характерни и за изпълняващите някаква служба в България. Тези неофициални връзки в източниците се обозначават с понятието «филия» («дружба»)[43], която е своеобразно отражение на общата криза на централизираната византийска система на властта[44].

6. Малко по-подробно, отколкото в книгата, предлагана на българския читател, е разгледан от нас след 1960 г. и въпросът за развитието на условното феодално земевладение през XI—XII в. То възниква преди всичко благодарение на раздаването на държавни земи. Дори предоставянето от императора на невещни права върху държавни земи на частни лица (под формата на солемнии и пронии като квота на данъците) бързо е водело до уподобяването им на феодални владения, понеже селяните на предоставените територии вече са били държавни парици и в техния статут, и във видовете експлоатация всъщност не са ставали никакви промени. Разликата на такова имение от родовото или придобитото като собственост е била само в неговия условен характер. По-сложен е проблемът, когато такова предоставяне императорската власт е извършвала на земите на свободното селячество. През втората половина на XII в. се засилва тенденцията от страна на централната власт към укрепване на своите права не само над всички незаети частни и общински земи, но и над земите на свободното селячество. Сближаването на понятията «селска» и «държавна» собственост става вследствие на раздаването на невещни права от страна на императора — получилият в прония правото да събира от свободните селяни в определена територия данъците в своя полза и да управлява тази територия се е стремял да укрепи това право вече като условен феодален собственик на самата селска земя. В края на XII в. пронията като вид условно земевладение солидно укрепва, обаче само на императорските земи, но раздаването на невещни права през XI—XII в. подготвя разпространението ѝ през следващото столетие и върху останалите земи на свободното селячество, прерогатив на държавата като върховен собственик[45].

7. С въпроса за намаляването на броя на свободните селяни и за

загубването от тях на собствените им и на общинските земи тясно е свързана въведената през X—XI в. практика от държавата да се изземват от данъчното облагане, а след това и от селските земи така наречените симпатии и клазм (изоставени от разорилите се селяни поземлени участъци). Тези земи са преминавали във фонда на държавните и са ставали обект на продажба или дарения. В нашата книга този въпрос е засегнат само мимоходом, тъй като сега ние се занимаваме с него специално, като разглеждаме редица проблеми, отнасящи се до селската общинска собственост, и особеностите на византийската данъчна система. Според нас системата на симпатий и клазм отразява не стремежа на правителството за утвърждаване на норми за справедливост при данъчното облагане на селяните, а търсенето на най-ефективно за държавната финансова служба използване на изоставените земи, което в крайна сметка е довело до усилване на процеса за обезземяване на свободните селяни. Въвеждането на симпатий и клазм не е означавало сериозно преустройство на данъчната система и не е довело до ликвидирането на общото данъчно заплащане в общините като едно от мощните средства в ръцете на властта за събирането на данъците от обеднелите данъкоплатци.

Към проблема за клазма има отношение и специално разгледаната от нас така наречена практика на «описфотелиите» — събиране на данъка едновременно за три години от тези, които се съгласяват да вземат клазм «на свое име». Тази практика говори по наше мнение за изостряне на борбата вътре в селото за по-плодородна земя и за това, как държавата е използвала за свои интереси традиционните норми на протимезиса — преимуществено право на селяните от едно село — роднини и съседи — за придобиването на отчуждаваната от хазната безстопанствена или изоставена земя[46].

8. За такава категория селски жители, живели през XI—XII в. и на българските земи, като власите, за които съвсем кратко пише в нашата книга, сега ние имаме специална статия, където са разгледани няколко въпроса за техния етнически произход, особеностите на стопанската им дейност и формите на бита им, за социалната еволюция в тяхната среда и за характера на отношенията им с властите и със съседното земеделско население[47].

9. По наше мнение непосредствено отношение към историята на България под византийско господство имат и някои наши наблюдения за особеностите на социалната и обществената структура на византийския град през XI—XII в. (наистина предимно крайморския, а не континенталния град), както и за формите на държавната данъчна експлоатация на градското търговско-занаятчийско население[48].

10. Проследявайки измененията на социалната стратиграфия на господстващата класа на империята през XI—XII в., ние стигаме до извода, че най-големи промени в имуществените и социалните върхове на българското общество са станали след 1018 г. Висшият и най-активният политически слой на това общество е бил изселен от родните му места в азиатските теми на империята (там е била премес-

тена дори и най-боеспособната част на българската войска). На мястото на българското чиновничество са дошли много повече чужди чиновници, които не са били достатъчно квалифицирани в работата си, тъй като неизбежната необходимост е изисквала едновременното намиране на много служители за изпълняването на държавните служби в българските теми (военачалници, полицаи, пъдари, съдии, бирници, писари и т. н. и т. н.). Със завоюването на България щатът на имперското чиновничество в европейските части на империята е трябвало всъщност да се удвои. Всичко това наред с все по-активното разпространение в южните и югозападните райони на страната на земевладеенето на византийски велможи довежда до изостряне на социалните и етническите противоречия сред населението на България. Част от българската господстваща класа, не само изселената извън пределите на своята етническа среда, но и останалата на мястото на своето предишно положение, по всякакъв начин е съдействала за укрепване на властта на империята в България, като е свързвала своите стремежи за лична кариера и богатство с придвижването по имперската служебна стълба от длъжности и титли[49].

11. Няколко пъти след 1960 г. ние засягаме и проблемите на етнокултурното развитие на България през XI—XII в. Съпоставяйки факторите, съдействащи и противодействащи по това време на развитието на българската култура, ние потвърждаваме нашия предишен извод, че независимо от това, че не е имало целенасочен курс на константинополското правителство към ромеизация на завоюваното население, епохата на византийското господство като цяло е довела до забавяне на темповете и до влошаване на условията за развитие и в областта на производството, и в сферата на културата. Заедно с това чуждото владичество е допринесло не за ромеизация на населението, а за укрепване на българското етническо самосъзнание, намерило проява в народоосвободителната борба. Асимилацията се е оказала невъзможна, защото по време на завоюването в България вече се е била оформила народност с ясно изразени за феодализма етнокултурни особености и със съзнанието за своето етносоциално и политическо единство[50].

12. Връщайки се към засегнатия от нас в книгата ни проблем за участието на богомилите в народоосвободителната борба, ние се опитваме сега специално да разглеждаме два въпроса — за спецификата на връзката на богомилската религиозна доктрина с нейната социална интерпретация и за социалния състав на най-широката аудитория на проповедниците на богомилството. Както е известно, богомилското учение, обявявайки целия материален свят за свят на злото, изключва възможността за неговото подобряване по пътя на активната борба за по-благоприятни условия за съществуване и признава за смъртен грях проливането на кръвта на враговете. Решаването на съществуващото тук противоречие ние виждаме в това, че угнетените маси от населението не са били привърженици на самата богомилска ерес, а са възприемали само социалните лозунги на про-

поведниците ѝ, които обявявали за незаконен и греховен труда за царя и за светските и духовните феодали, и ръководейки се от тези лозунги, са се вдигали на народоосвободителна и антифеодална борба. Основната маса от последователите на богомилите (поне през X, а възможно е и през XI в.) са били според нас свободните селяни от общините, които болезнено са реагирали на рязкото влошаване на тяхното имуществено и социално положение и които са имали възможност да използват за своята сплотеност традиционните общински връзки[51].

13. След като се запознахме с трудовете на И. Л. ван Дитен, Ф. Малингудис и Г. Цанкова-Петкова за въстанието начело с Петър и Асен, ние разгледахме отново въпроса за датата на началото на въстанието и сега вече смятаме за най-обосновано началото на откритата въоръжена борба за освобождаването на България от византийско господство да се отнесе в началото на пролетта на 1186 г.[52].

Освен изброените в това послесловие уточнения и добавки, в коментара към нашето издание на съчиненията на Кекавмен, в монографията за византийското общество и държава през X—XI в. и в редица статии, които не бяха посочени по-горе, ние имаме направени и някои други изследвания върху историята на българския народ през епохата на византийското господство. Смятаме обаче, че не е възможно да се даде за тях тук някаква ясна представа.

Разбира се, много от повдигнатите в нашата книга и в други наши трудове въпроси си остават дискусионни и на нас ни остава да се надяваме, че българското издание на книгата ще съдейства за тяхното ново разглеждане от специалистите, в резултат на което ще се получи по-нататъшен прогрес в изучаването на епохата на византийското владичество в България.

БЕЛЕЖКИ КЪМ ПОСЛЕСЛОВИЕТО

[1] Г. Литаврин. Славянските земи на Византийската империя в българската историография през последното десетилетие. — Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973, с. 207—212.

[2] Ив. Дуйчев. Български спогодбен акт от епохата на визатийското владичество. — Известия на Научния архив, т. 3, 1966.

[3] Й. Заимов, В. Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. С., 1970. Вж. също: И. Божилов. Битолският надпис на цар Иван Владислав и някои въпроси от средновековната българска история. ИП, № 2, 1971, с. 84—100.

[4] Б. Недков. България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси. С., 1960.

[5] Ст. Ив. Маслев. Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български, отнасящи се до българската история, ч. 1. Проучвания върху някои произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ Български (1090 — около 1126 г.). Гръцки извори за българската история, т. IX, С., 1974. Вж. също: Г. Г. Литаврин. Будапештская рукопись писем Феофилакта Болгарского. Известия на Института за история, т. 14/15, 1964.

[6] Г. Цанкова-Петкова, П. Тивчев. Нови данни за историята на Софийската област през последните десетилетия на византийското владичество. ИИИ, т.

14/15, 1964. Пак те. Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII в. — Археология, 1964, кн. 2.

[7] Преслав, т. 2, С., 1976; Варна, т. 3, 1983; Плиска—Преслав, т. 1, 2, 3. С., 1979—1981; Български средновековни градове и крепости, т. 1, Варна, 1981; Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965; Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975; вж. също: Средновековният български град. С., 1980; Перник, т. 2, С., 1983; С. Георгиева. Български средновековни накити. — Археология, 1961, кн. 1; Р. Русев. Върху технологията на някои железни предмети от XII—XIII в. — Археология, 1961, кн. 2; Н. Ангелов. Жилищното строителство през средновековието. Велико Търново, 1968; Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България. 1018—1261. С., 1984.

[8] Ив. Йорданов. Печати на Леон Саракинопул от Велики Преслав. — Археология, 1982, кн. 1; пак той. Оловни печати на стратези на Преславец. — Нумизматика, 1982; пак той. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра (1). — Известия на Народния музей — Варна, кн. 19, Варна, 1982. Вж. също: Й. Юрукова. Перник, 2, 1983.

[9] Гръцки извори за българската история, т. VI, С., 1965; ГИБИ, т. VII, С., 1968; ГИБИ, т. VIII, С., 1971; т. X, С., 1980; ЛИБИ, т. II, С., 1960; т. III, С., 1965.

[10] Стара българска литература, т. 1—3, С., 1981, 1982, 1983.

[11] Христоматия по история на България, т. 1. Ранното средновековие. VII—XII в. Съставители П. Петров, В. Гюзелев. С., 1978; т. 2. Същинско средновековие (краят на XII—XIV в.). С., 1978.

[12] Actes de Lavra, v. I. Paris, 1970; v. II. Paris, 1977; v. III, Paris, 1979; Actes de Xéropotamou. Paris, 1964; Actes d'Esphigménou. Paris, 1973; Actes du Prôpaton. Paris, 1975; Actes de Saint Pantéléémon. Paris, 1983; Actes de Dionysiou. Paris, 1968, etc.

[13] N. Oikonomidès. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972.

[14] J. Karayannopulos. Fragmente aus Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten. — Polychronion. Festschrift Fr. Dölger zum Geburtstag. Heidelberg, 1966; E. Schilbach. Byzantinische metrologische Quellen. Düsseldorf, 1970.

[15] П. Мильковик-Пепек. Велјуса, манастир св. Богородица Милостива во селото Велјуса крај Струмица. Скопје, 1981.

[16] P. Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken, t. 1—3. Wien, 1975—1979.

[17] Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, ed. J. Thurn. Berlin, New York, 1973.

[18] Εὐδ. Τσολάκη. Ἡ συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση. Θεσσαλονίκη, 1968.

[19] Nicephoru Bryenii historiarum libri quattuor, ed. P. Gautier, Bruxelles, 1975.

[20] Nicetae Choniatae historia, ed. J.-L. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975; Nicetae Choniatae orationes et epistulae, rec. J.-L. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1972; J.-L. van Dieten. Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie. Berlin — New York, 1971.

[21] Typicon Gregorii Pacuriani, ed. S. Kauchtschischvili, Thbilisis, 1963; А. Шанидзе. Грузинский монастырь в Болгарии и его типик. Грузинская редакция типика. Тбилиси, 1971; Типик Григория Пакуриана. Введение, перевод и комментарий В. А. Арутюновой-Филанян. Ереван, 1978. Срв. специалното изследване на типика — P. Lemerle. Cinq études sur le XIe siècle byzantine. Paris, 1977, p. 113—191. Вж. също: А. Шанидзе. Великий доместик Запада Григорий Бакурианиз-дзе и Грузинский монастырь, основанный им в Болгарии. Тбилиси, 1970; Н. Ломоури. К истории Грузинского Петрицонского монастыря. Тбилиси, 1981.

[22] Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина. М., 1972.

[23] Анна Комнина. Алексиада. Вступительная статья, перевод, коммента-

рий Я. Н. Любарского. М., 1975; Михаил Пселл. Хронография. Перевод, статья и примечания Я. Н. Любарского. М., 1978. Вж. също: Я. Н. Любарский. Михаил Пселл. Личность и творчество. М., 1978.

[24] Ат. Божков. Миниатюри от мадридския ръкопис на Йоан Скилица, С., 1972.

[25] Византијски извори за историју народа Југославије, т. III, Београд, 1966; т. IV, Београд, 1971.

[26] Вж. например: Г. Цанкова-Петкова. Феодално земевладение в южните и югозападните български земи под византийско владичество. ИИИ, т. 8, 1960; П. Тивчев. Към въпроса за селското население във Византия през XII в. ГСУ ФИФ, т. 53, кн. 2, 1960; пак той. Нарастването на едрото земевладение във Византия през XII в. — ИИИ, т. 9, 1960; пак той. За войнишкото население във Византия през XII в. — Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960; Н. К. Кондов. К вопросу о системе полеводства в болгарских и соседних с ними землях Балканского полуострова в средние века. — ВВр., т. 20, 1961; Г. Цанкова-Петкова. Феодальная рента в болгарских землях под византийским владычеством. — ВВ, т. 19, 1961; G. Cankova-Petkova.La population agraire dans les terres bulgares sous la domination byzantine aux XIe-XIIe siècles. — Byzantinobulgarica, I, 1962; Г. Цанкова-Петкова. Социальный состав населения болгарских земель в период византийского господства. — ВВр., т. 23, 1963; пак тя. Към въпроса за селскостопанската техника в средновековна България и в някои съседни балкански области. — ИИИ, т. 13, 1963; Н. К. Кондов. За първичната обществена единица при селското население в средновековна България. — ИП, кн. 1, 1965; P. Tivčesv, G. Cankova-Petkova. Au sujet des relations féodales dans les territories bulgares sous la domination byzantine à la fin du XIe et pendant la première moitié du XIIe siècle. — Byzantinobulgarica, t. 2, 1969; Д. Ангелов. История на Византия, ч. 1. С., 1972.

[27] Г. Цанкова-Петкова. За аграрните отношения в средновековна България (XI—XII в.). С., 1964. Вж. нашата рецензия във ВВ, т. 28, 1968, с. 260—266.

[28] D. Angelov. Die bulgarischen Länder und das bulgarische Volk in den Grenzen des Byzantinischen Reiches im XI.—XII. Jahrhundert (1018—1185) (Sozial-Ökonomische Verhältnisse). — Proceedings of the XIIIth Internat. Congress of Byzantine Studies. London, 1967.

[29] С. И. Лишев. Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии в X в. и в эпоху византийского господства. — ВВ, т. 41, 1980.

[30] Пак там, с. 27, 29, 43—45.

[31] G. Cankova-Petkova. Beitrag zur einigen Fragen des bulgarischen und des byzantinischen Feodalismus im 11 — 13. Jh. — EH, t. II, 1965; Eadem Byzance et le développement social et économique des états balkanique. — Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, t. III. Histoire. Sofia, 1969; М. Андреев, Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972; М. Андреев. Българската държава през средновековието. С., 1974; С. Лишев. Некоторые вопросы феодальных отношений в Болгарии. . .

[32] P. Tivčev. Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles. — Byzantinobulgarica, t. I, 1962; S. Lischev. Zur Frage über die Lage der Stadtgemeinden in den Feodalstaaten der Balkanhalbinsel (X.—XV. Jh.). — EH, t. III, 1966; S. Lischev. Die Balkanstadt im Mittelalter.—Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, III. Histoire, 1969; С. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970. Важна за XI—XII в. е също и книгата на С. Ваклинов «Формиране на старобългарската култура». XI—XII век. С., 1977.

[33] П. Петров. Въстания против Византия. С., 1960 (популярен очерк); същият, Възстановяване на Българската държава, С., 1985 г.; П. Тивчев. За участието на българи във византийската войска през периода на византийското иго (1018—1185). — ИПр., кн. 1, 1963; Й. Митев. Петър Делян. С., 1965; V. Tapkova-Zaimova, M. Vojnov. La politique de Byzance dans ses rapports avec les «barbares». — EH, t. II, 1965; К. Кемалов, Д. Николов. Византийски моливдовул от с. Вълкосел, Благоевградско. — Музеи и паметници на културата, кн. 4, 1966; Г. Цанкова-Петкова. Петър Делян през погледа на неговите съвременници. — ИП, ки. 4, 1966; Е. Георгиев. Литература на изострени класови борби в

средновековна България. С., 1966; Т. Тотев. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — Археология, кн. 4, 1968; Б. Примов. Създаване на Втората българска държава и участие на власите. — Бълг.-рум. връзки и отношения, т. 1, 1965; V. Giuselev. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. Byzantinobulgarica, t. 3, 1969; Ив. Дуйчев. Идеята на приемствеността в средновековната българска държава. — ИБИД, т. 27, 1970; Г. Цанкова-Петкова. Влияние на византийските политически институции у българите през XI в. — Studia Balkanica, t. 2, 1970; Ив. А. Божилов. Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X в. — Studia Balkanica, t. 2, 1970; V. Tapkova-Zaimova. Quelques observations sur la demination byzantine aux bouches du Bas-Danube — le sort de Lycostomion et de quelques autres villes côtières. — Studia balkanica, I, Sofia, 1970; В. Тъпкова-Заимова. Ролята на административната организация на т. нар. «Отвъддунавска България». — Studia Balkanica, t. 2, 1970; Ив. Божилов. Печатът на Леон Сарацинопул — стратег на Йоанопол и Доростол. — ИП, кн. 5, 1970; V. Tapkova-Zaimova. Les «mixobarbares» et la situation politique et ethnique au Bas-Danube à la fin du XIe s. — XIVe congrès international des études byzantines. Resumées — Communications. Bucarest, 1971; Eadem. L'idée impérial et la tradition étatique bulgare. — BYZANTINA, t. 3, 1971; G. Cankova-Petkova. De nouveau sur Kékaumènes. — BHR, 1973, № 3; В. Тъпкова-Заимова. Византия и населението в крайдунавските земи през XI век. — Векове, 1973, № 3; Ив. Божилов. България и печенегите. — МПр., кн. 2, 1973; пак той. Към тълкуването на две известия на Й. Скилица за градовете на Долния Дунав в края на X в. — Известия на Народния музей — Варна, т. 9 (24). Варна, 1973; V. Tapkova-Zaimova. L'Administration byzantine du Bas-Danube (fin du Xe—XIe siècle). Tentatives d'une mise au point. — Etudes balkanique, 1973, № 3; Eadem. Quelques particularités dans l'organisation militaire des région du Bas-Danube et la politique byzantune aux XIe —XIIe siècles. — Etudes civil. médiév. Poitiers, 1974; B. Primov. The Third and Fourth crusades and Bulgaria. — EH, 7, 1975; V. Tapkova-Zaimova. Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimiscés. — Studia balkanica, 1975, № 10. П. Тивчев. За положението на българския народ под византийска власт (1018—1185). — Военноисторически сборник, 1975, № 4; А. Тончев. Италианските нормани и балканското население под византийска власт (1018—1185). — ИП, кн. 2, 1975; В. Гюзелев. Неизползуван извор за норманското нашествие в югозападните български земи през 1081—1085 г. — ИП, кн. 6, 1976; В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав — гранична зона на Византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X—XII в. С., 1976; пак тя. Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на Нижнем Дунае (XI—XII вв.). — Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978; G. Cankova-Petkova. La liberation de la Bulgarie de la domination byzantine. — Byzantinibulgarica, t. 5, 1978; 5, 1978; К. Мечев. Освободительная борьба болгарского народа в конце XII — начале XIII вв. К вопросу о содержании термина «влахи». — Сов. Слав., 1979, № 2; П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, ч. 1. От 681 до 1018. С., 1979; Ив. Божилов. Анонимът на Хазе. България на Долни Дунав в края на X век. С., 1979; Iv. Božilov. Les Bulgares dans l'empire byzantin. ГСУ, 69, 1980; В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 61 и сл.

[34] Б. Примов. Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение. — ИИИ, т. 8, 1960; Д. Ангелов. По въпроса за населението в Македония през средновековната епоха (VII—XIV в.). — Изкуство. С., 1962; D. Angelov. Le mouvement bogomile dans les pays balkaniques et son influence en Europe occidentale. — Colloque intern. civilis. balk. Sinaia. Act. Sinaia, 1962; Idem. Le mouvement bogomile dans les pays slaves balkaniques et dans Byzance. — Problemi attuali di scienca e di cultura, t. 62, 1964; Д. Ангелов. Светогледът на господстващата класа в средновековна България, отразен в житийната литература. — ИИИ, т. 14—15, 1964; Б. Примов. Сведения из анонимен извор за влиянието на българското богомилство в Западна Европа. — Пак там. D. Angelov. L'influence du bogomilisme sur les Cathares d'Italie et du France. EH, t. 4, 1968; Б. Примов. Богомильство в Болгарии и в славянских странах и его значение в средневековой Европе. — ЕН, 4, 1968; D. Angelov. La bogomilisme — resurgence

de la pencée nationaliste. Apports des Bulgares aux richesses culturelles des peuples. S., 1968; Idem. Byzance et les peuples de l'Europe du Sud-Est. Bulgarie. — Actes du I-er congrès intern. des ét. balk. et s.-e. europ., t. III, Histoire. S., 1968; Idem. Nouvelles données sur le bogomilisme dans le «Synodicon de l'orthodoxie». — Byzantinobulgarica, t. 3, 1969; Iv. Dujčev. Aux origines des courants dualistes à Byzance et chez les Slaves méridionaux. — Revue des études sud-est européennes, VII, I, 1969; Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969; Б. Примов. Българското богомилство и европейската реформация. — ИП, кн. 1, 1969; пак той. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. С., 1970; Т. Ст. Томов. Разпространение и влияние на богомилството в Западна Европа. — Изследвания в чест на академик М. Арнаудов. С., 1970; Д. Ангелов. Общество и обществена мисъл в средновековна България. С., 1979; пак той. Образуване на българската народност. С., 1981; Н. Кочев. Философската мисъл във Византия. IX—XII в. С., 1981; Д. Ангелов. Българско средновековие — идеологична мисъл и просвета. С., 1982; пак той. Българинът в средновековието (светоглед, идеология, душевност). Варна, 1985.

[35] История на България в четиринадест тома, т. 3. Втора българска държава. С., 1982, с. 23—125.

[36] Вж. Г. Г. Литаврин. Влахи византийских источников X—XIII вв. — Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972, с. 91—138; пак той. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. — Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. М., 1976, с. 198—216; пак той. Народы Балканского полуострова в составе Византийской империи в XI—XII вв. — Формирование раннефеодальных славянских народностей. М., 1981, с. 170—185; пак той. Новое исследование о Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства. — ВВ, т. 41, 1981; Г. Г. Литаврин, Е. П. Наумов. Межэтнические и международные отношения на Балканах в VI—XII вв. М., 1985. Срв. Ив. Божилов. България при Асеновци. — ИП, 1980, № 2, с. 80—95; История на България, т. 3, с. 117—125.

[37] Раннефеодальные государства на Балканах в VI—XII вв., М., 1985.

[38] Г. Г. Литаврин. Проблема государственной собственности в Византии в X—XI вв. — ВВ, т. 35, 1973, с. 51—74; пак той. Византийское общество и государство в X—XI вв. М., 1977, с. 23—72; срв. рецензията на К. В. Хвостова за книгата на Г. Г. Литаврин във ВВ, т. 40, 1979, с. 195—203. Вж. също: Г. Г. Литаврин. Рецензия за книгата на Н. В. Хвостова Количественный подход к средневековой социально-экономической истории. М., 1980. — ВВ, т. 42, 1981, с. 184—189.

[39] Г. Г. Литаврин. Византийское общество. . . , с. 7—96; G. G. Litavrin. Zur Lage der byzantinischen Bauernschaft im 10.—11. Jh. (Strittige Fragen). — Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.—11. Jahrhundert. Praha, 1978, S. 47—70.

[40] Г. Г. Литаврин. Юридическият статут на българските земи в състава на Византийската империя (1018—1185 г.) (Тезиси). — България в света от древността до наши дни, т. 1. С., 1979, с. 228—232.

[41] Ю. В. Бромлей, В. Д. Королюк, Г. Г. Литаврин. Становление крестьянства в южнославянских и западнославянских странах (до конца XII в.). — История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма, т. 1. Формирование феодально-зависимого крестьянства. М., 1985, с. 350—372.

[42] Г. Г. Литаврин. Относительные размеры и состав имущества провинциальной византийской аристократии во второй половине XI в. (по материалам завещаний). — Визант. очерки. М., 1971, с. 152—168; пак той. Византийское общество. . . , с. 96—103. За опита по-точно да се датират редица завещания и свързаните с тях документи вж.: Г. Г. Литаврин. О датировке трех важных документов по внутренней истории Византии XI в. — Старинар, књ. 20, Београд, 1970, с. 185—190.

[43] Г. Г. Литаврин. Был ли Кекавмен, автор «Стратегикона», феодалом? — Визант. очерки. М., 1961, с. 217—240; пак той. Византийское общество. . . , с. 192 и сл., 261 и сл. Срв. за това Я. Н. Любарский. Михаил Пселл. . . , с. 117—124. Вж. рецензията на Г. Г. Литаврин за книгата на Я. Н. Любарски — ВВ, т. 42, 1981, с. 192—196.

[44] Вж. за това: G. G. Litavrin. Das XI. Jahrhundert in der Geschichte des Byzantinischen Reiches. Factoren des Fortschrittes und des Niedergangs. — Berichte, BD. 23. Humboldt-Universität zu Berlin. Fortschritte und Stagnationserscheinungen im entwickelten Feudalismus. Berlin, 1982, S. 79—87.

[45] Г. Г. Литаврин. Проблема государственной собственности. . . , с. 68—74; пак той. Византийское общество. . . , с. 103—109.

[46] G. G. Litavrin. Les terres à l'abandon selon le «Traité fiscal» du Xe s. et leur importance pour le fisc. — Etudes balkaniques, 3, 1971, p. 18—30; Г. Г. Литаврин. Еще раз о симпафиях и класмах налоговых уставов X—XI вв. 5, 1978, с. 73—94; пак той. Ὀπισθοτέλεια (К вопросу о наделении крестьян землей в Византии X—XII вв.). — ВВ, т. 39, 1978, с. 46—53.

[47] Г. Г. Литаврин. Влахи византийских источников X—XIII вв. — Юго-Восточная Европа в средние века. Кишинев. 1972, с. 91—138.

[48] Г. Г. Литаврин. Провинциальный византийский город на рубеже XII—XIII вв. (по материалам налоговой описи Лампсака). — ВВ, т. 37, 1976, с. 17—29; пак той. Византийское общество. . . , с. 110— 127, 225—233; пак той. Процент закоиной прибыли и процент налога с нее в византийском городе X—XI вв. — Античная древность и средние века, 10, 1973, с. 39—43.

[49] Г. Г. Литаврин. Византийское общество. . . , с. 260—274; пак той. Юридическият статут. . . , с. 230—232; пак той. Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарах. — Славяне и Россия. М., 1972, с. 27—31.

[50] Г. Г. Литаврин. Византийское общество. . . , с. 156—175; пак той. Новое исследование. . . , с. 92 и сл.; пак той. Народы Балканского полуострова. . . , с. 170—185; пак той. Условия развития болгарской культуры в XI—XII вв. — История и культура Болгарии. М., 1981, с. 293—303; пак той. Формирование этнического самосознания болгарской народности. — Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982, с. 49—82; За мястото на периода на византийското господство в историята на България и неговата обща оценка вж.: пак той. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.). — ИП, 1970, № 6; пак той. Рецензия за книгата D. Obolensky. The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe. 500—1453. London. — Вопр. ист., 1972, № 2, с. 180—185.

[51] Г. Г. Литаврин. О социальных воззрениях богомилов. Некоторые итоги изучения начального периода истории ереси. — Богомилството на Балканот во светлината на на новите истражувања. Скопје, 1982, с. 31—39.

[52] Г. Г. Литаврин. Новое исследование о восстании. . . , с. 108—109; пак той. Становление Второго Болгарского царства и его международное з начение в XIII в. — Etudes balkaniques, 1985. № 4.

ПО-ЧЕСТО СРЕЩАНИ ГРЪЦКИ ТЕРМИНИ

АВЛИТИ — безимотни селяни, освободени от плащане на държавни данъци поради липса на поземлени имущества.

АВТУРГИЯ — привилегия, съгласно която църковен или манастирски поземлен собственик не само се освобождава от плащане на държавни данъци за своите имоти, но му се дава право общата сума от тези данъци да му бъде придадена в негова полза.

АЕРИКОН — 1. Съдебна глоба, която била плащана в царската хазна. 2. Данък, плащан от селското население. В едни случаи с този термин се обозначава данък, плащан върху домашните животни, в други — военен данък, а в трети — съдебна такса.

АКРОСТИХ — общата сума събрани данъци от дадена данъчна единица.

АКТИМОНИ — категория зависимо селско население, което не притежава имоти.

АНАГРАФИ — финансови чиновници, изпращани от централната власт да правят описи на поземлените владения и определят количеството на данъците, които трябва да плащат техните собственици.

АНТИКАНИСКИОН — паричен еквивалент на т. н. к а н и с к и о н — «доброволни» пожертвувания в натура от подвластното население в полза на църквата.

АНТИПАТ — висша титла във византийската йерархическа стълбица.

АПОРИ — бедни, безимотни селяни.

АРИТМОС — определен брой зависимо население, което всеки феодал е имал право да притежава. Със същото понятие се обозначава и цялата сума от парични задължения и допълнителни давания в полза на държавната хазна.

АРХОНТ — 1. Управител на провинция в ранновизантийската епоха. 2. Общ термин за обозначаване на висш сановник, крупен земевладелец.

БАНДА — неголяма кавалерийска единица, наброяваща 50 души.

ВАСИЛИКАТИ — императорски имоти, раздавани на видни царедворци. Владеенето на такива имоти било свързано с облекчения главно от данъчен характер.

ВЕСТИАРИТИ — гвардейци от свитата на императора; през XII в. с това название започват да се обозначават и държавни служители, имащи финансово-административни функции.

ВОИДАТИ — категория зависимо селско население, което притежавало само един работен вол.

ВОТЧИНА — термин, употребяван в руската средновековна историография за означаване на комплексна феодална поземлена собственост и свързаните с нея права върху зависимото население.

ДЕСПОТ — втора по ранг след василевса висша титла, давана обикновено на роднини на владетеля. Въведена вероятно по времето на Мануил I Комнин (1143—1180).

ДИКЕРАТОН — данък за възстановяване стените на Цариград, въведен от Лъв III (717—741). Размерът му се определял според общата сума, плащана от данъкоплатеца. От всяка номизма се удържали два кератиона (сребърна монета на стойност 1/24 от номизмата).

ДИМОСИАРИИ — категория селяни, подчинени непосредствено на органите на централната власт. Задълженията им се състояли главно във военна служба и плащане на данъци.

ДОМЕСТИК — название, давано на лица с различни длъжности от граждански и военен характер. В ранна Византия доместици са били наричани помощниците на провинциалните управители. По-късно така се назовават началниците на трите отряда в столичната войска (схоли, екскувити и хиканати). Най-голямо значение имал доместикът на схолите, който започнал да изпълнява функцията главнокомандуващ на цялата византийска армия (т. е. велик доместик). Титлата доместик носели и управителите на императорските манастири, сиропиталища, странноприемници и пр.

ДУЛЕВТИ (ДУЛОПАРИЦИ) — категория зависимо селско население.

ЕКСАФОЛ — данък за поправка на градските стени.

ЕКСКУСИЯ — данъчна привилегия. Поземлен собственик, снабден с екскусия, се освобождавал от плащането на извънредни данъци в полза на държавната хазна.

ЕКСКУСАТИ — категория селяни, натоварени със специални задължения към държавата, в замяна на което били освобождавани от някои повинности и данъци, плащани от останалото население.

ЕЛАТИКОН — допълнителен данък върху земята, взиман свръх редовния поземлен данък от помощниците на събирачите на данъци. От една номизма се удържало 1/2 милиарсий (сребърна монета — 1/12 от номизмата).

ЕЛЕВТЕРИ — селяни, останали без средства за производство и поради това не плащащи данъци на държавата.

ЕННОМИЙ — налог, плащан от селското население за ползуване паша за добитъка. Събирал се в размер на един милиарсий на глава едър добитък или една номизма на сто овце.

ЕПИБОЛЕ — задължение на селяните да плащат данъците за даден имот, изоставен от собственика му. Първоначално това задължение се отнасяло само до изоставени държавни имоти, но по-късно започва да се прилага и за земи на частни собственици.

ЕПИРИИ — извънредни задължения, главно повинности и натурални доставки, свързани с нуждите на войската, администрацията или императорския двор.

ЗЕВГАР — 1. чифт впрегатен добитък.
2. участък земя, който може да се изоре с помощта на чифт впрегатен добитък.

ЗЕВГАРАТИ — категория селяни, притежаващи чифт впрегатен добитък.

ЗЕВГАРАТИКИОН — данък върху земята и впрегатния добитък, взиман в пари.

ЗЕВГОЛОГИОН — данъчно задължение, чийто характер не е изяснен напълно. Според някои изследвачи той е идентичен със зевгаратикиона, други смятат, че това е такса, събирана от бирника при изчисляване броя на добитъка. Има и мнение, че това е основен данък за селяните през XI—XII в. съобразно притежаваното количество земя и домашни животни.

ИКОМОДИЙ — данъчно задължение, за чиято същност има изказани разнообразни становища. Според едни изследователи това е основен данък за селското население, според други — такса, плащана на данъчните чиновници за определяне на данъка.

ИКОНОМ — 1. управител на имепраторските домени.
2. монах, който води стопанството на манастира.

ИПАТ — титла, давана на лица, влизащи в императорския съвет (т. н. синклит).

ИПИРЕТИ — селяни, които не притежават собствен поземлен участък. По своето положение те са били идентични с елевтерите.

ИПУРГИ — безимотни селяни, работещи като слуги във феодалното имение.

КНОАН — основен държавен поземлен занък, плащан от поданиците, които притежавали свои надели земя.

КАПНИКОН — основен данък, взиман в пари от всяко отделно стопанство. Споменава се за пръв път през IX в. и представлява продължение на римския и ранновизантийския данък на глава (капитацио хумана).

КАСТРОН — малка крепост.

КАСТРОКТИСИЯ — държавна повинност да се строят и поправят крепости.

КАТЕПАН — управител на катепаникион.
КАТЕПАНИКИОН — административна единица, поделение на темата.
КЕСАР — висша рангова титла, давана на близки на императора и обикновено на престолонаследника.
КЛАЗМА — изоставена, запустяла земя.
ЛИТРА (ЛИБРА) — 1. единица злато, от което се изсичали 72 солида (номизми).
2. мярка за течности.
ЛОГАРИАСТ — висш финансов чиновник, чиито фуикции са били да контролира дейността на отделните финансови служби и да следи за приходите и разходите на държавната хазна.
ЛОГОТЕТ — название за различни длъжности във византийската администрация, началници на отделни ресори (логотезиони) в управлението. Логотет на дрома — външен министър, логотет на геника — министър на финансите, логотет на стратиотика — министър на военните дела и пр.
МЕДИМНА — мярка за течни и насипни вещества в размер на шест модия.
МИСТИЙ — наемен работник в селото или в града.
МИТАТ (МИТАТОН) — задължение на селяните да дадат подслон и храна на пребиваващи в селото войскови части, чиновници, императорски пратеници и пр.
МОДИЙ — 1. мярка за повърхнина — един модий се равнявал на около 840 кв.м, като размерите му се менят в зависимост от характера на земята.
2. мярка за течности и насипни тела — за тежест един модий се равнява на 8.40 кг, а за вместимост — на 8.76 л.
НОМИЗМА — основната монетна единица във Византия, съдържаща обикновено 4.48 г злато.
НОТАРИЙ — съставител на документи и същевременно лице, което трябва да удостовери тяхната автентичност. Най-често оформял правно извършващите се покупко-продажби и други сделки.
ОБОЛ — дребна сребърна и медна монета.
ОРГИЯ — мярка за дължина, приблизително определяна като две крачки или четири лакътя или шест стъпки.
ПАНСЕВАСТ — висока дворцова титла, разновидност на титлата севаст. До втората половина на XI в. титлата се носела от самия мператор, а от времето на Алексий I Комнин вече се давала на много лица.
ПАТРИЦИЙ — рангова титла, идваща по степен след магистър.
ПАРАНГАРИЯ — допълнителна, добавъчна ангария.
ПЕКУЛИЙ — имот, притежаван от селяни, попаднали под зависимостта на местен феодал.
ПИНКЕРН — дворцов служител, виночерпец.
ПЛЕТРА — мярка за повърхнина, равна на 1/2 от римския югер (мярка за повърхнина, равна на 2.518 кв. м).
ПРАКТИК — опис на владенията на светски и манастирски собственици, в който се изброяват видовете имоти, техните размери, броят на зависимото население и количеството данъци, плащани от това население.
ПРЕТОР — съдия на служба в отделните теми на империята.
ПРОАСТИЙ — едро феодално имение.
ПРАКТОР — висш финансов служител в империята. Задачата му е била да се грижи за пълното и своевременно събиране на данъците, както и да решава възникнали спорове относно определяне границите между отделните имоти.
ПРИМИКЮР — началник на корпорацията на табулариите. Със същото название е бил обозначаван и началникът на наемните войски на т. н. вардариоти.
ПРОНИЯ — под това понятие се разбира: 1. земя, давана в условна собственост. 2. право да се води стопанство върху определена територия. 3. право да се управлява дадена територия. 4. право да се събират даиъци от определени земи. 5. право да се притежават зависими хора. Постепенно пронния започва да означава преди всичко земя, давана в условна собственост на феодала срещу определени не гови задължения към централната власт.

ПРОСКАТИМЕНИ — зависими селяни без земя, които живеели пръснато по имението на едрия собственик.
ПРОТОВЕСТИАРИЙ — висш дворцов служител, изпълняващ служба по церемониите в двореца, началник на императорския гардероб.
ПРОТОНОТАРИЙ — висш граждански управител на темата, помощник на стратега.
ПРОТОПРОЕДЪР — рангова титла, въведена вероятно по времето на Исак I Комнин (1057—1059).
ПРОТОСПАТАРИЙ — почетна титла, давана на отличили се чиновници и военачалници.
ПСОМОДЗЕМИЯ — задължение да се дават на определена ниска цена хранителни продукти на чиновниците от страна на селското население.
САКЕЛЕ — държавната каса, в която постъпвали паричните данъци. За сакелето отговарял т. н. сакеларий.
СЕВАСТОКРАТОР — висша рангова титла, давана на роднини на императора. Въведена по времето на император Алексий I Комнин.
СЕКРЕТОН — ведомство, бюро, служба.
СИНИТИЯ — допълнителен данък върху земята, даван свръх редовния поземлен данък (канон).
СИНОНА — натурален данък, налаган на париците. От XI в. той се давал в пари.
СИТАРКИЯ — хлебен данък. През XIII—XIV в. започва да се дава в пари.
СОЛЕМНИЙ — парична помощ, давана от императора всяка година на манастири или други духовни учреждения.
СПАТАРОКАНДИДАТ — почетна титла, създадена през VII в., стояща по-ниско от протоспатария.
СТАВРОПИГИЙ — манастир, зависим направо от цариградския патриарх или от архиепископите на автокефалните църкви. Ставропигиалните манастири не са били подчинени на местните епископи.
СТРАТЕГ — управител на тема, в чиито ръце се намира висшата военна и гражданска власт.
СТРАТИОТИ — категория държавни селяни, имащи особени дялове земи и задължени да изпълняват военни функции в пехотата и флотата.
СТАСИ — имоти на зависимите селяни.
ТАГМА — столичната дворцова войска, състояща се от четири отряда — аритми, екскувити, иканати и схоли.
ТАКСИОТ — офицерски чин.
ТЕЛОС — държавен данък, събиран от императорските бирници.
ТЕМА — 1. териториално-административни единици, на които започнала да се дели Византийската империя от първата половина на VII в.
2. военна единица, която се комплектувала в дадена тема.
ТОПАРХ — управител на независимите погранични с Византия области.
ТУРМА — военен отряд, на който се деляла темата.
ТУРМАРХ — началник на турма.
ХАРИСТИКИЙ — условна собственост, оформила се при предоставянето на манастири или църковни учреждения под властта на светски лица или на други манастири.
ХЕГЕМОН — градоначалник.
ХОРАТИЙ — поземлен участък.
ХРИСОВУЛ — императорска тържествена грамота, с която се давали имоти и привилегии. Документът бил скрепяван със златен печат и личния подпис на императора.

Г. Г. ЛИТАВРИН

БЪЛГАРИЯ—ВИЗАНТИЯ XI—XII ВЕК

руска
първо издание

Преводач
Арон Кисиленко
Рецензент
Иван Божилов

Редактор
Петър Ангелов
Художник
Виктор Паунов
Художествен редактор
Цвятко Остоич
Технически редактор
Ари Калъчев
Коректор
Татяна Пунева

Дадена за набор 1. X. 1986 г.
Подписана за печат 30. VI. 1987 г.
Излязла от печат през септември 1987 г.
Печатни коли 24
Издателски коли 24
Условно издателски коли 32,54
Издателски № 28896
Формат 60/90/16
Цена 4,79 лв.
КОД 02/9531472511/0622-5-87

Издателство «Наука и изкуство» — София
Печатница ДП «Димитър Благоев» — София

0-485-72-02000-0-485-7

4,79 лв.

БЪЛГАРИЯ — ВИЗАНТИЯ

Стр.	Ред	Напечатано	Да се чете	По вина на
115	5 отг.	моди	модия	печ.
125	1 отд.	вдовица а	вдовица на	„
172	14 „	остъпен	достъпен	„
174	1 отг.	Фрейденберг	Фрайденберг	„
232	12 отд.	чифл	чифт	кор.
309	25 отг.	въстанието	на въстанието	„
327	12 „	пис-	в пис-	„
262	21 „	лица[15],	мица[15],	печ.
362	22 „	мица[17],	лица[17],	„
379	7 отд.	занък	данък	кор.

пор. 1403